

СТАНОВЛЕННЯ ДЕРЖАВНОСТІ УКРАЇНИ

Інна Старовойтенко

●

ЄВГЕН ЧИКАЛЕНКО ТА ІЛЛЯ ШРАГ НА СПІЛЬНІЙ НИВІ ГРОМАДСЬКОГО ЖИТТЯ УКРАЇНИ

Кінець XIX - початок XX ст. в Україні відзначився пожвавленням національного руху. Ознакою того були заходи, спрямовані проти тотальної русифікації та національного поневолення краю, вимоги відмінити імперське законодавство кінця XIX ст. та відродити національну самобутність українства. На арену громадського й культурного життя вийшло покоління діячів, яке зазначені завдання поставило за життєву мету та поклало в основу громадянських позицій, бо не могло змиритися з історичною долею і конкретними справами розпочало непростий процес українського націотворення. На той час припадає зростання мережі українських громад та їх об'єднання у безпартійну загальну організацію, заснування перших у Наддніпрянській Україні політичних партій, а згодом і Товариства українських поступовців, народження україномовних періодичних видань, публічні виступи українців з вимогами реабілітувати права української мови у видавництві та освітній сфері, поширення і зростання популярності автономістських ідей, заснування українських парламентських фракцій у I та II державних думах, історичні видання у Петербурзі Святого Письма українською мовою і повного "Кобзаря" Т. Г. Шевченка, відродження науково-популярного видавництва рідною мовою, заснування і діяльність українських "Провіт" та інші історичні справи. Серед ініціаторів і виконавців заходів, що становили суть українського руху, яскраво вимальовуються колоритні постаті Євгена Харлампійовича Чикаленка (1861-1929) та Іллі Людвиговича Шрага (1847-1919). Вони були одностайними у багатьох спільних справах або, за висловом Є. Чикаленка, духовними родичами. Такими він називав тих сучасників, які безвідмовно служили українській справі, бачачи у національному воскресінні України сенс власного життя.

З опублікованих мемуарів Є. Чикаленка видно, що він ставився до чернігівця І. Шрага з глибокою повагою і симпатією тому, що той, захопившись українською ідеєю вже у зрілому віці, зумів їй плідно послужити кілька десятиліть свого життя. Нам не вдалося зафіксувати конкретної дати знайомства двох діячів, але, очевидно, воно сталося з переїздом Є. Чикаленка у 1900 р. до Києва. На той час він уже був знайомий в українських колах як член української Одеської громади, один із засновників такої громади у Петербурзі, автор популярних брошур українською мовою - "Розмови про сільське хазяйство". Перша з них побачила світ в Одесі 1897 р. і започаткувала серію з 6 брошур. Вони багаторазово видавалися

Благодійним товариством видання загальнокорисних і дешевих книг у Петербурзі протягом 1901-1913 рр. й отримали визнання не лише у читачів, а й на урядовому рівні. Вже перше видання "Чорного пару та плодозміну" 1897 р. було рекомендоване вченим комітетом міністерства землеробства та державного майна Росії вченому комітету міністерства народної освіти як корисне для навчальних закладів нижчої школи. А також було схвалене вченим комітетом першого міністерства і допущене другим у бібліотеки учительських семінарій, початкових училищ і в безкоштовні народні читальні. Харківське товариство с/г присудило Є. Чикаленкові за його "Розмови" велику срібну медаль. Такою ж медаллю усі книжечки у 1910 р. нагородила Катеринославська південна крайова сільськогосподарська, промислова, кустарна та кооперативна виставка (1 липня-25 вересня).

Переїзд Є. Чикаленка до Києва став новим етапом у його біографії. За словами Д. Дорошенка, він тоді "з головою впірнув в українську громадську діяльність, з того часу його життя зробилось нероздільною частиною українського національного руху". Євген Харлампійович вступає до Старої Київської громади, органічно входить до активу організації, постає серед ініціаторів завершення громадою багаторічної праці над упорядкуванням матеріалів словника української мови. Саме він ініціював звернення до Б. Грінченка, який тоді жив і працював у Чернігові, з пропозицією завершити словникову працю і нарешті видати її. У ході переговорів Є. Чикаленка з Б. Грінченком окремі питання справи перший з'ясуовав з І. Шрагом як провідником української Чернігівської громади, писав йому листа та обговорював окремі деталі словникової праці у ході зустрічі, коли І. Шраг приїздив до Києва у службових справах. Цей факт свідчить, що спілкування між діячами зав'язалося одразу після переїзду Є. Чикаленка до Києва та з вибором Київською громадою Б. Грінченка на редактора словникового матеріалу, який протягом тривалого часу збирався її членами і був одним з головних напрямів її роботи. Як видно, І. Шраг підтримав кандидатуру Б. Грінченка і був задоволений, що така серйозна праця потрапила до відповідних рук. Як відомо, її результатом став перший ґрунтовний словник української мови у 4-х томах - "Словарь української мови. Зібрала редакція журналу "Кіевская Старина" (містив бл. 68 тис. слів з перекладом або тлумаченням їх російською мовою). Російська імператорська Академія наук удостоїла його другої премії М. І. Костомарова.

Спілкування з І. Шрагом залишило у Є. Чикаленка лише приємні спогади і високу оцінку його людських якостей. Він називав його одним з найвидатніших українців, "найактивніших, послідовніших працівників на полі національного відродження українського народу". У "Спогадах" Євген Харлампійович так писав про свого однодумця: "Син лікаря-німця і чернігівської українки, монументального зросту, з гармовим басовим голосом, з бісмарківською головою, вусами і обличчям, Шраг з першого ж погляду викликав до себе повагу всіх. А хто знав його ближче, той не міг не полюбити за милу, лагідну і тактовну вдачу та за чуле відзивчиве серце. Свідомим українцем він став уже буди середнього віку, коли йому, як чернігівському адвокату, довелося близько сходитися з народом". Є. Чикаленко відзначав, що саме безпосередні стосунки з українцями продемонстрували І. Шрагові їхню відмінність від росіян у культурі, звичках та менталітеті. І, власне, з того часу у нього формуються національні симпатії до народу, серед якого він жив, і бажання допомогти йому відстояти власну ідентичність. Як гласний Чернігівського губернського земства, І. Шраг одним з перших багаторазово порушує питання про потребу запровадження української мови в освітній сфері та відродження української школи, популяризуючи це першочергове завдання серед широких верств населення. Національні симпатії згодом трансформуються у стійкі переконання, і І. Шраг стає одним з активних учасників українського руху та однодумцем Є. Чикаленка, а тому їхні стежки на ниві спільних громадсько-політичних і культурних справ часто перехрещувалися.

Обидва діячі увійшли до першого об'єднання представників українських громад - загальної безпартійної організації. І. Шраг до 1907 р. головував на її з'їздах та постійно представляв на них Чернігівську громаду. Він також входив до

комітету ради організації, який розпоряджався її кошторисом.

Новою якістю українського руху стала й організація перших політичних партій Наддніпрянщини. До неї були причетними і Є. Чикаленко та І. Шраг. Обоє стояли на поступових позиціях, були виразниками автономістських ідей. Симпатії до них чернігівського адвоката були продемонстровані ще у поданій доповіді до губернських земських зборів Чернігівщини, в якій він відстоював запровадження автономної української школи.

Обидва діячі були і серед фундаторів Української Демократичної партії (1903-1904) та ініціаторів її об'єднання з Українською Радикальною партією (відкололася від першої у вересні 1905), яке сталося восени 1905 р. І. Шраг та Є. Чикаленко були членами комісії з вироблення умов з'єднання партій і доклали чимало зусиль для досягнення мети, бо були противниками розпорошення українців у конкуруючій партії, їхньої ворожнечі та непримиренності. Очевидно, лише завдяки дипломатичним здібностям провідників Демократичної партії сталося те об'єднання. А Є. Чикаленко називав І. Шрага одним з найвпливовіших і найповажніших членів Української Демократичної партії.

Діячі також були одними з фундаторів Товариства українських поступовців, яке об'єднало кращих представників українства і фактично 10 років виробляло стратегію українського руху. Його з'їзди часто проходили у київській оселі Є. Чикаленка на вул. Маріїнсько-Благовіщенській, 56. Сучасники називали її справжнім українським політичним та культурним салоном, оскільки була відома українцям і Наддніпрянської України, і Галичини. Розташована у кварталі, що звався українським, поряд з будинками Старицьких, Лисенків, Косачів, О. Кониського, вона притягувала "духовних родичів" з усієї України. У ній проходили традиційні "понеділки" з обговоренням новин української літератури і культури, з'їзди Загальної української організації, партійні та Товариства українських поступовців, прийоми чужоземних гостей.

З'їзди ТУП традиційно відбувалися на великодні або різдвяні свята і називалися у родині Чикаленків "хатньою революцією", що супроводжувалася "мобілізацією стільців, столів та самоварів, варенням та печенням на кухні". На них приїздили представники з усіх куточків України. Серед постійних делегатів нелегальних зібрань був і І. Шраг, бо Є. Чикаленко неодноразово писав про його приїзди у листах до П. Стебницького. Так, у листі за 1908 р., запрошуючи до Києва свого адресата, Є. Чикаленко повідомляв: "В сентябрі випустять Шрага і приїде Грушевський, то порадимось гуртом, як нам жити". Автор натякав на звільнення І. Шрага із тримісячного тюремного ув'язнення, яке він відбував з 24 травня по 24 серпня 1908 р. за вироком С.-Петербурзької судової палати. Шрага як экс-депутата І Державної думи притягнули до відповідальності за підпис під Виборською відозвою після ризику І Державної думи 8 липня 1906 р.

Господар відомої оселі описав і окремі зібрання ТУП, що проходили за участю І. Шрага, відзначив факт делегування останнього на всеросійський з'їзд, на якому була заснована організація автономістів-федералістів народів Росії. Є. Чикаленко вважав нашого земляка одним з послідовних виразників ідеї української автономії на федеративних засадах з Росією.

Є. Чикаленко та І. Шраг були й серед тих, хто розпочав боротьбу з безпрецедентним Емським указом 1876 р. Питання його скасування перший піднімав як делегат всеросійського з'їзду журналістів, що проходив у квітні 1905 р. у Петербурзі, наполягав на його популяризації українцями столиці в демократичній російській пресі та серед урядовців. І. Шраг же входив у 1905 р. до відомої делегації до прем'єр-міністра С. Ю. Вітте для доведення необхідності скасування обмежень на українську мову. Це ж питання він порушував і як депутат І Державної думи та один з фундаторів в ній української парламентської фракції, що відіграла поважну роль у публічному декларуванні національних потреб українців.

І. Шраг один з перших порушував питання про необхідність запровадження української літератури у читальні, які в Україні збиралися засновувати

Петербурзький комітет грамотності. Він ще на початку 1890-х р. звертався до нього із таким запитом та отримав повноваження сформувати комісію для складання списку відповідної літератури. Такий список був складений і включав 159 назв книжок.

Як відомо, український рух тримався на благодійницьких засадах, коштах тих ідейних українців, які зуміли полюбити українську справу не лише до глибини душі, а й до глибини власної кишені, тому й закономірним для того часу було утворення товариств, які допомагали у видавництві та підтримували літературні чи мистецькі наміри й починання. Таким і стало "Товариство допомоги літературі, науці та штуці", засноване у Києві в 1910 р. за фінансової підтримки В. Симиренка. До його народження також були причетними обидва діячі: Є. Чикаленко був його секретарем, а І. Шраг - членом ревізійної комісії.

Поважною справою українського руху стало і відродження видавництва та заснування україномовних періодичних видань і, зокрема, першої в Наддніпрянській Україні щоденної газети "Громадська думка", яка з 15 вересня 1906 р. виходила під назвою "Рада". На неї поклалися великі надії у справі національного просвітництва й поширенні ідей руху. Є. Чикаленко був серед наполегливих ініціаторів народження газети: з 1903 р. клопотався про отримання дозволу на неї, але його заходи не досягали кінцевої мети. Київська адміністрація визнавала програму запрошеного видання занадто радикальною і навіть такою, що суперечила засадам державного ладу Російської імперії. Тобто під усілякими відмовками намагалася не дозволити українцям свого органу, навіть не поступалася тоді, коли у дні конституційних свобод 1905 р. по Росії безперешкодно ширилися революційні прокламації і дешеві газети російською мовою.

Проте, оминаючи численні перешкоди, ініціатори все ж домоглися дозволу на українську газету. Перший її номер побачив світ 31 грудня 1905 р., і з того дня розпочалося її нелегке існування. На видання потрібні були солідні кошти, досвід, співробітники, талановиті дописувачі, відповідні тематичний і соціальний напрями, які б стали запорукою його популярності. Крім усього того, українській газеті треба було вперше і самотужки готувати професійного журналіста. Усі ці проблеми лягли на плечі видавців і найпалкіших прихильників газети.

Найвідповідальніший тягар обов'язків взяв на себе видавець Є. Чикаленко. Він запевняв однодумців, що має намір вести газету "до загину", повного вичерпання матеріальних і моральних сил, керуючись переконанням, "що без щоденної газети нам жити не можна. Коли не буде газети, то не варто нам п'ястись за людьми; приходиться махнути рукою на все, що досі робилось, про що марилося і відмовитись навіть від нації..." Український пресовий орган стає змістом життя Є. Чикаленка, його болями і радощами, адже фактично видавець не відокремлював себе від "Ради" і ставлення до неї сучасників сприймав як особисте, бо писав: "Я себе від газети не відділяю - хто ворог нашої газеті, той ворог і мені" .

Видавничу діяльність Є. Чикаленка вважаємо зразком самовідданого служіння справі історичного значення. Адже йому доводилося докладати щороку на газетні витрати не лише величезні кошти (від 5 до 10 тис. крб.), а й вирішувати інші проблеми: шукати передплатників, запрошувати до співробітництва відомих письменників та публіцистів, переживати критичні зауваження, які звідусіль надходили на адресу редакції українського щоденника і, нарешті, протистояти адміністративному тиску, цензурним переслідуванням, фільтрувати газетні матеріали, а дописувачів просити оминати дразливі теми, щоб не підводити видання під штрафи, від котрих воно й так постійно потерпало, адже виходило воно в умовах самоуправства київської адміністрації та "свободи слова", яка не допускала до публікації навіть того, що раніше пропускатися цензурою.

Як свідчить мемуарна й епістолярна спадщина Євгена Харлампійовича, роки видання "Ради" стали періодом наполегливої і впертої боротьби за її існування напередодні кожного видавничого року, бо під тиском постійних проблем та невизначеностей перед нею поставала дилема: "Бути чи не бути". Другий варіант

Є. Чикаленко взагалі вважав недопустимим, бо закриття "Ради" прирівнював за своїм значенням до поразки, яку українське військо під проводом Б. Хмельницького зазнало 1651 р. під Берестечком. Видавець писав у 1906 р. відомому історикові-аматору М. Аркасові у Миколаїв: "Я ж не можу собі уявити тепер Україну без газети. Стільки років добивались скасування закону [18]76 р., проклинали його творців і оборонців, а коли сей закон скасовано, то виявилось, що ми самі нікчемні, що ми самі не можемо вести навіть одної газети на всю Україну. [...] Це такий сором буде, що хоч од нації одкажуйся і тікай безвісти!". Згортання видавничої діяльності особисто для себе Є. Чикаленко вважав духовною смертю, яка означала, що він зречеться усякої громадської діяльності і перейде у "первобытное состояние" сільського господаря, перебравшись з Києва до своїх маєтків, щоб людям у вічі не дивитися через той сором.

Надаючи газеті роль ідейного пропагандиста українського руху та усвідомлюючи потребу у ній, видавець Є. Чикаленко вживає усіх можливих заходів, щоб український щоденник існував та набирив популярності. Заради цього він готовий був продати навіть придбані ним землі, бо писав у 1906 р. в Одесу відомому громадському діячеві і бібліографу М. Комарову: "У всякім разі я сього діла не покину, поки не позбуваю всіх земель, що прикупив. Як останеться у мене те, що получив у спадщину, тоді вже я скажу - годі!"

У подоланні зазначених труднощів Євгену Харлампійовичу допомагали фінансами, передплатниками та своїми дописами однодумці. До таких належали М. Грушевський, Л. Жебуньов, П. Стебницький, М. Комаров, Д. Яворницький. Серед прихильників "Ради" були і І. Шраг та Чернігівська громада. Як свідчать збережені листи Є. Чикаленка до нього, видавець у критичні періоди звертався до Іллі Людвиговича з проханням допомогти газеті передплатниками, яких їй постійно бракувало. Вже на другий видавничий рік Є. Чикаленко просив у Чернігівської громади знайти для "Ради" передплатників, бо їх треба було довести до 2 тис. чол., щоб отримати згоду фінансувати газету від В. Симиренка - ще одного благодійника "Ради". Допомагали чернігівці не лише передплатниками, а й коштами. Так, у 1910 р. вони зібрали 400 руб. і переслали у Київ.

Українська газета публікувала і чимало матеріалів чернігівських кореспондентів, писала про діяльність тамтешньої Громади і "Просвіти". У "Громадській думці" був опублікований біографічний нарис про І. Шрага як посла до І Державної думи від Чернігівщини. Його було репрезентовано як одного з найвидатніших українських діячів, найпопулярнішого у регіоні адвоката. "Рідко якийсь видатний процес обходиться без його. Дуже відомий він також серед селян, яким є повсякчасним оборонцем. Говорить просто, завжди про діло, без порожніх фраз, але вміє впевняти слухача, вміє довести його до таких висновків, яких самому ораторові треба. В запалі говорить палко і його могутчий голос панує над найбільшою залою, захоплюючи слухачів" , - так характеризувала українська газета свого посла. Також підкреслювалася і така важлива деталь: "Посол од Чернігівщини, хоч має німецьке прізвище, але відколи почув себе свідомим українцем, ніколи не належав до тих "щирих" земляків, які своє українство ховали по власних кабінетах, а серед людей виступали скрізь москалями, чужинцями серед свого народу. Д[обродій] І. Шраг завсігди в громадських справах поведився як українець і де треба було, і де була змога обороняв національні права українського народу" .

З "Громадської думки" довідуємося і про такі цінні факти з біографії діяча: перед виїздом І. Шрага до Петербурга у Чернігові відбулася його зустріч з українцями міста (громадськими діячами, літераторами, молоддю). Останні висловили своєму обранцеві найактуальніші побажання та прийняли резолюцію про необхідність декларувати ним пропозицію заснування в Україні вищої автономної школи з кафедрами української мови, літератури, історії, етнографії та права. Згодом І. Шраг отримав настанову від земляків відстоювати в Думі і питання автономії України.

Українська газета інформувала громадськість і про приїзди І. Шрага до

Чернігова, його зустрічі з земляками, на яких посол переважно звітував про виконані повноваження. За матеріалами газети можна ознайомитися і з конкретними виступами І. Шрага на засіданнях Думи, його пропозиціями та участю у формуванні української парламентської фракції.

Українська газета знайомила читачів і з іншими подіями Чернігівщини, її визначними пам'ятками, подавала короткий історичний нарис про Чернігівську "Просвіту", висвітлюючи результати її діяльності та адміністративні утиски, яких вона зазнавала за 5 років свого існування. Оглядові зазначених матеріалів буде присвячена окрема розвідка, яка згодом побачить світ на сторінках цього видання.

Отже, даний нарис свідчить про тісну співпрацю і спілкування двох відомих представників доби національного відродження України початку ХХ ст. - Є. Чикаленка та І. Шрага. Їх об'єднувало спільне служіння українській справі, велика самовіддача та бажання кращого буття своїй нації.

Джерела та література:

1. "Чорний пар та плодозмін", "Худоба: коні, скотина, свині та вівці", "Сіяні трави, кукурудза та буряки", "Виноград", "Сад", "Як впорядкувати хазяйство в полі".
2. Дорошенко Д. Євген Чикаленко (1861-1929). Його життя і громадська діяльність. Прага, 1934. - С. 36.
3. Лист Чикаленка Є. Грінченку Б. 20 жовтня 1901 р. // Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (далі - ІР НР НБУВ), ф. III, № 39970.
4. Євген Чикаленко. Спогади (1861-1907). - К.: "Темпора", 2003. - С. 218.
5. Там само. - С. 291.
6. Там само. - С. 222
7. Там само. - С. 214-215.
8. Євген Чикаленко. Щоденник. (1907-1917). - К.: "Темпора", 2004. - Т. I. - С. 28
9. Чикаленко Ганна. Матеріали до біографії Євгена Чикаленка (3 нагоди річнниці смерті) // Є. Чикаленко. Спогади (1861-1907). - К., 2003. - С. 351.
10. Лист Є. Чикаленка до П. Стебницького 24 червня 1908 р. // ІР НБУВ, ф. III, № 53072.
11. Рада. - К., 1908. - Ч. 28. - 2 лютого. - С. 3-4.
12. Листи Євгена Чикаленка до Миколи Аркаса // Праці центру пам'яткознавства. - К., 2005. - Вип. 8. - С. 241.
13. Лист Чикаленка Є. Грушевському М. 20 жовтня [1906] р. // Центральний державний історичний архів, м. Львів, ф. 1235, оп. 2, спр. 822, арк.182-183 зв.
14. Євген Чикаленко. Щоденник. - К., 2004. - Т. I. - С. 18.
15. Лист Чикаленка Є. Аркасові М. 26 жовтня [1906] р. // Державний архів Миколаївської області ф. 468, оп. 1, спр. 25, арк. 18.
16. Лист Чикаленка Є. Комарову М. 22 листопада 1906 р. // Відділ рідкісних видань та рукопису Одеської наукової бібліотеки ім. М. Горького, ф. 28/9, арк. 70.
17. Лист від 2 березня 1907 р. // Чернігівський історичний музей. Ал. 59-2201/603
18. Лист Є. Чикаленка І. Шрагу 14 листопада 1910 р. // Чернігівський історичний музей, - Ал. 59-220/2/603.
19. Громадська думка. - К., 1906. - Ч. 81. - 11 квітня. - С. 1.
20. Там само. - С. 2.
21. Громадська думка. - К., 1906. - Ч. 94. - 26 квітня. - С. 3.
22. Громадська думка. - К. 1906. - Ч. 111. - 16 травня. - С. 1.
23. В. Сивенький. Від Києва до Чернігова // Громадська думка. - К. 1906. - Ч. 81. - 11 квітня. С. 2 ; До археологічного з'їзду в Чернігові // Рада. - К., 1908. - Ч. 178. - 3 серпня. - С. 1; Музей української старовини ім. В. В. Тарновського // Рада. - К., 1909. - Ч. 134. - С. 2-3; Л. Ч-ко. Розкопки палеолітичного селища на Чернігівщині // Рада. - К., 1912. - Ч. 228. - 16 травня. - С. 2 та ін.
24. Рада. - К., 1911. - Ч. 28. - 28 лютого. - С. 2-3.

У ГЛИБ ВІКІВ

Володимир Половець

●

ПОЛОВЦІ І «СЛОВО О ПОЛКУ ІГОРЕВІМ»

У кінці XII ст. Русь і Степ являли собою утворення, переплетене численними нитками родинних, дружніх, політичних та економічних зв'язків¹. У контексті зазначеного окремої розмови заслуговують події весни 1185 р., пов'язані з новгород-сіверським князем Ігорем Святославичем, який був по крові (а мабуть, і по вихованню, і по мові) на 3/4 половцем. І все ж упродовж тривалих десятиліть тлумачення «Слова...», а також подій 1185 р. велося під кутом зору «половецької небезпеки» для Русі кінця XII ст. Не приймалися до відома як дружба Ігоря і Кончака, котра, за свідченням літопису, міцніла з кожним роком і завершилася шлюбом Володимира Ігоревича з Кончаківною, так і жорстка усобиця Ігоря з Володимиром Глібовичем переяславським, що розпочалася через цю дружбу. Так виникла парадоксальна ситуація, коли Ігоря одні оголошували воїном-героєм, який виступав «за землю Русскую», а інші - «предателем русских национальных интересов». Разом з тим ні ті, ні інші не намагалися навіть розглянути ситуацію, яка склалася під кутом зору чисто людських взаємин. Мова йде про особливості «походу» Ігоря і про його перші зустрічі з половцями. Існують дві версії подій квітня-травня 1185 р., викладені з діаметрально протилежних позицій. У тексті Іпатіївського літопису розповідь несе на собі явний відбиток впливу «Слова...» з позицій, сприятливих новгород-сіверському князю. Навпаки, короткий нарис Лаврентіївського літопису нагадує памфлет - стільки в ньому неприязні до чернігівських князів і збиткування над їх полоном половцями.

Спробою воєнного походу подає цю подію лише Лаврентіївський літопис. Уважне ознайомлення з текстом Іпатіївського літопису дає підстави таку версію поставити під сумнів. Як неодноразово підкреслював у своїх працях Д.Лихачов, давньоруські письменники дотримувалися певної термінології (етикету), відповідно характеру тієї чи іншої дії. Так, за Іпатіївським літописом, Ігор не «виступав», «не ісполчився», не «вступив у стремена», як повинен був сказати літописець про початок воєнного походу, а всього лише «поїхав із Новгорода», «взяв з собою» свого брата, племінника і старшого сина. Іншими словами, воєнні дії не були основною метою походу. Їхали вони «не спеша», зовсім не турбуючись, що про них може хтось провідати. Ще дивніший епізод зі «сторожами», тобто розвідкою, яка сповістила Ігоря, що «ратниці наши ездят с доспехами», тому потрібно поспішати. Як розуміти таку дилему?

А.Нікітін стверджує, що ситуація вимагає деяких пояснень. Без розвідки в той час не вирушали ні в які мандри, все одно, чи їхали із замка в замок, чи в експедиції, чи воєнний похід. А ось що таке «наши ратниці», до чого тут «доспіхи»? Б.Рибаків вважав, що це половці («наші супротивники»), яких побачила розвідка, але чому вони «наші», до чого тут «доспіхи», коли половці завжди їздили озброєними.

Пояснюють і перекладають це місце літопису так. Розвідка зустріла дозорних свого князівства, які, наготувавши зброю, чекали ймовірного противника. Подальший шлях у степу без супроводу міг виявитися небезпечним, але існує думка, що Ігор їхав у степ не до ворогів, а до друзів. Таким другом для нього, як відомо, був Кончак. Починаючи з 1174 р. на сторінках Іпатіївського літопису зустрічаються свідчення міцної дружби руського князя і половецького хана, старшого серед Шаруканидів. У 1180 р. вони брали участь у спільних бойових діях у складі військ Святослава Всеволодовича, причому половці просилися бути під началом Ігоря. У 1183 р. через Кончака, якого Ігор не дав пограбувати Володимиру Глібовичу, розв'язалася кривава усобиця між новгород-сіверським і переяславським князями, яка навесні 1185 р. охопила й інші князівства. Як відомо, Володимир Глібович громив землі Ігоря так, як це у травні 1185 р. зробив Гзак.

А.Нікітін вважає, що навесні 1185 р. прикордонні руські землі готувалися до можливого нападу половців, спровокованого переможним походом київських князів попереднього літа. Тоді Володимир Глібович узяв великий полон, який ще чекав у Києві свого викупу чи обміну².

Гзак, відігравши трагічну роль у долі Ігоря, через декілька днів після попередження «сторожі» ішов за «обмінним фондом», йому потрібні були не стільки гроші для викупу, скільки люди для обміну. Ось чому, коли Ігор та його супутники опинилися в полоні, Гзак відразу ж послав у Київ гінця до князя з пропозицією: або ви приходьте до нас «по свою братію», або ми йдемо до вас. Але все це відбулося значно пізніше. Поки що ж у степ були послані дозори. І тут варта уваги відповідь, яку вклав в уста Ігоря автор, що, мовляв, не зіткнувшись з небезпекою, повернутися назад - «позор пуше смерти», а повернутися можна лише на випадок неминучого бою. Значить, продовжує дослідник, не бій був основною метою експедиції. Виявляється, що причина поїздки була настільки важлива, що ні сонячне затемнення, ні супроводжуючі його зловісні знамення, так яскраво і поетично описані в «Слові...», не зупинили Ігоря та його супутників.

Князь Ігор розраховував на безкровну перемогу. В описанні першої зустрічі з половцями сходяться усі три, вкрай суперечливі джерела: памфлет Лаврентіївського літопису, «Слово...», а також текст Іпатіївського літопису, що зберіг найгрунтовніший опис того, що відбувалося. Звернемося до нього.

Військо Ігоря підійшло до берега річки Сюурлії близько полудня. Половці чекали на протилежному боці, вишикувавшись у бойові порядки. За ними - їхні вежі, скрипіння коліс яких розносилося вночі, як «крик наляканих лебедів». Князі не встигли «исполчиться» (вишикуватися бойовим порядком) і підійти до річки, як із рядів половців вискочили лучники, випустили по стрілі у бік русичів і кинулися тікати. За ними поспішили й ті, хто стояв далі від річки. Інакше кажучи, не прийнявши бою, а лише відсалютувавши своїми стрілами, половці втекли, покинувши напризволяще свої вежі і сім'ї. Дружина Ігоря, перебравшись через річку, кинулася в погоню, але бою так і не відбулося.

Чи не здається це дивним? По-перше, на випадок воєнних дій вежі відкочували далеко в степ, де їх не міг дістати противник. По-друге, половці явно чекали на дружину Ігоря, але не збиралися з нею битися. По-третє, вони покинули своїх близьких на милість переможця, нібито були переконані, що з ними нічого не станеться.

У такому випадку перед нами не бій, а лише його інсценізація, за котрою розпочався «пир победителей», в описанні якого наші зазначені джерела теж тотожні.

Він продовжувався всю ніч, радісний, хмільний, безтурботний. Останнє було найімовірніше, адже половці могли повернутися або підійти нові об'єднання. І все ж русичі були настільки переконані у своїй безпеці, що вранці «изумились», за словами літописця, побачивши себе оточеними. Та дивацтва на цьому не закінчилися. У руках князів був багатий полон, яким вони могли відкупитися, але так питання не стояло. Гзаку потрібні були люди для обміну. Князівська

«потіха» поверталася кривавою данню для простих людей, які розплачувалися життям і свободою за нарушений мир зі Степом.

Заслуговує на увагу, що в окремих місцях «Слово...» виявляється значно точнішим за літописи, особливо там, де цього вимагали закони рицарської поетики. При переліку трофеїв, захоплених на березі річки Сюурлій, ми не знаходимо ні рабів, ні дітей, ні стариків - того, хто мав бути у вежах. Натомість були молоді половчанки - «красные девки половецкие», з якими була захоплена валка з одежами, прикрасами, тканинами. А в кінці «Слова...» «красная девка» виявляється синонімом дочки Кончака, що, на думку окремих дослідників, свідчить: перед нами валка з приданим нареченої, яку супроводять подружки-фрейліни. Тим більше, що Кончаківна справді стала дружиною Володимира Ігоревича.

У контексті зазначеного загадковий інцидент на березі Сюурлій виявляється реалістичною картиною степового весілля, яке розпочалося таким характерним в ритуалі «боем за наречену» з наступною скачкою і «викраденням» самої нареченої та її подруг (до речі, теж наречених), з «пограбуванням» приданого з наступним «банкетом переможців», де пили й співали і де, за законами Степу, не було батьків нареченої. Вони з'являлися лише на другий день, коли наречена вже стала дружиною викрадача, з якого вимагався калим. Наступного дня першим з'явився не Кончак, а Гзак, який ішов за полоном. Кончак з'явився тоді, коли неудачливі свати і молоді опинилися в полоні, а разом з ними і калим, який Ігор віз Кончаку, те саме «руське злато», за утрату якого, за словами автора «Слова...», докоряли - «качали» Ігоря різні народи. Справді, якщо Ігор ішов на битву з половцями, то звідки і для чого йому золото?

Водночас Кончак прибув занадто пізно. Гзак встиг на той час навіть послати гінця в Київ з пропозицією обмінятися полоненими. Молодих і «красных девок» йому довелося звільнити, щоб уникнути конфлікту з Кончаком і донськими половцями, до яких Гзак не належав, але на Ігоря та інших така недоторканність не поширювалася. Згадаємо, що в 1168 р. Олег Святославич, старший брат Ігоря, захопив вежі Гзака, полонив його дружину і дітей, і тепер половецький хан мав нагоду взяти задуманий реванш. Тому, віддавши Ігоря «на поруки» Кончаку, він відмовився від пропозиції Кончака виступити проти їх спільного з Ігорем ворога, переяславського князя Володимира Глібовича і вирушив у Посейм'я грабувати землі новоявленого зятя Кончака.

Така версія прочитання тексту «Слова...» А.Нікітіна, яка виникла на основі скрупульозного аналізу джерел і відповідає як змісту твору, так і характеру русько-половецьких відносин. Вона пояснює мету експедиції, знімає загадки «першого бою», «русского злата», обумовленість одруження Володимира Ігоревича, який виїхав із Путивля, тільки що отриманого ним в уділ, тобто вже князем, що обов'язково передувало весіллю і свідчило про його самостійність і незалежність від сім'ї. Літопис допомагає навіть визначити людину, яка займалася підготовкою шлюбу, - нею був Ольстин Олексич. Незадовго до походу він перебував «в половцах» з якоюсь місією, мабуть, домовлявся про місце зустрічі нареченої, а їхав він не з міфічними «ковуями», а просто «ко вуям своим»: родичі у половців були і серед бояр, яким був по повноті імені свого Ольстин Олексич. Отже, якщо все так сходиться, то тоді звідки виник традиційний погляд на події?

Л.Жуковська стверджує, що «Слово...» з'явилося у О.Мусіна-Пушкіна в копії, зробленій зі списку останньої третини XV ст.³ Між 1185 р. і цим часом текст поеми неодноразово переписувався, причому орфографія дозволяє говорити, в крайньому разі, про три серйозні редактури. Як при цьому мінявся зміст, сказати важко, але перестановки, котрі пропонував Б.Рибаків, і навіть пряме доповнення тексту ще раз нагадують про фрагментарність змісту⁴.

Серйозної зміни «Слово...» зазнало після Куликівської битви як відповідь на неї. Для читачів і слухачів кінця XII ст. факт полону руських князів половцями був другорядним у порівнянні зі щасливим кінцем. Після 1380 р. це було вже неможливим. «Задонщина» була написана не в наслідування «Слова...», а як

відповідь на нього: адже військо Мамаєва складалося в основному з половців-кіпчаків, і антиполовецькі настрої в масі своїй повинні бути характерні не стільки для кінця XII, скільки для XIV ст. Згідно зі «Сказаниєм о Мамаєвом побоище», Дмитро Іванович московський для з'ясування намірів посилає розвідників, які знали «мову половецьку». Але якщо «Задонщина» стала відповіддю на «Слово...», то перероблене «Слово...» повинно було звучати заклик до помсти за поразку, причому «Каяла» прямо змішувалася з «Калкою». Ось чому перероблене у відповідності з часом і доповнене заклик князів на Дон - «Дон ти, княже, кличет, зав'єт князей на победу!» - після Куликівської битви «Слово...» ніби народжується заново, набуває нового звучання для своїх читачів, які живуть тепер думкою не про загальний мир, а про помсту за півторастолітнє татаро-половецьке іго...»⁵.

Наголосимо, що навіть після такої редакторської правки «Слово...» зберегло своє попереднє закінчення, в якому проголошується «слава» Володимиру Ігоревичу. Логічним завершенням теми про події 1185 р. було те, що істинним героєм виявляється не воїн, а молодожон, який зміцнював своїм шлюбом Русь і Степ.

У кінці XI ст. до цього заклик Боян; у кінці XII ст. цей заклик був знову повторений автором «Слова...»⁶.

Б.Рибаків стверджував, що ім'я сина Ігоря читається на початку поеми. У фразі «почнем же, братие, повесть сию от старого Владимира до нынешнего Игоря» ім'я Ігоря написано пізніше і стоїть «не на місці»⁷. Вважається, що протиставлення «старого» - «нинішньому» вимагає відповідності імен, а із усіх можливих «Володимирів» у даній ситуації найімовірнішим буде Володимир Ігоревич, оскільки його іменем поема і завершується. Появу імені його батька пояснюють помилкою переписувача, бо, виходячи з ритмічної структури тексту, логічно уявити первісне написання фрази як «...від старого Владимира до нынешнего Игоревича»⁸.

І ще одна особливість «Слова...», пов'язана з половцями, - шлюб Володимира Ігоревича - «камінь спотикання» для багатьох дослідників, які кожного разу зупинялися перед подібним поясненням подій відповідно черговій державній концепції. Тому більшість із них саме одруження намагалися ігнорувати, виносили його за межі основної фабули. Водночас вони не могли пройти мимо поетичної мови «Слова...», в якому фігурували «свати», змальовувалася картина «банкету», чулися уривки весільних «слав», а образність метафор прямо перекликала із символікою весільної обрядовості. Здається, розгадка лежала на поверхні, але «камертоном міркування» служило вперте віднесення «Слова...» до розряду дружинної, військової поезії. Тому весільна і банкетна обрядовість була зведена до військових метафор, де битви уподібнювалися «банкетам», противники - «сватам» і т.д. І тільки на сторінках «Трудов отделения древнерусской литературы» з'явилася розвідка американського дослідника Р.Манна, в якій ставилося питання: а чи такі вже випадкові оті системи весільної обрядовості в «Слові...»?⁹.

А.Нікітін, як допитливий і наполегливий дослідник «Слова...», у своїх наукових публікаціях подав нове прочитання тексту твору, пов'язане русько-половецькими відносинами. Наскільки запропонована автором версія правильна, покажуть праці наступних вчених, гіпотези яких, навіть занадто неймовірні, свідчитимуть про відсутність застою в суспільному житті і науці, вільне і зацікавлене обговорення фактів нашого далекого минулого.

У контексті запропонованої монографії ми звернулися до «Слова...» тому, що упродовж тривалого часу навколо нього ведеться дискусія щодо русько-половецьких відносин, причому не тільки не на користь руських князів і половців, але й історичної правди.

Вивчення проблем походження половців дає підстави стверджувати, що воно пов'язане з Кимакським каганатом, окремі етноси якого в X ст. вели звичну для них форму існування - кочового тваринництва. Особливу прихильність до кочового способу життя проявляли кипчацькі орди. На початку XI ст. тривалий

мирний період, забезпечений сильною владою в каганаті, закінчився, і багата аристократія захоплювала основні кочові маршрути. Саме тоді вирушили на захід і кипчаки, спочатку до кордону з Хорезмом, а потім і в приаральські степи. Разом з ними пішли й кимаки. Шлях у донські і дніпровські степи започаткували печеніги, які вирушили до візантійських кордонів.

Кипчацькі і кимацькі орди, змішавшись із залишками племен, котрі кочували до них, утворили нову етнічну групу, яка дістала назву половці. Окремі дослідники вважають, що в південноруських степах склалися не один, а два етноси - половців і куманів. Кумани займали землі на захід від Дніпра, а в середній і нижній течії Донця і Північному Приазов'ї кочували половці. Згідно з літописними джерелами, половці з'явилися на кордоні з Київською державою в 1055 р. Дніпровських куманів, які значно частіше зустрічалися з Візантією, теж нерідко в джерелах називали половцями. З того часу і до приходу монголо-татар історія тісно пов'язала половців і Київську Русь.

Політичний устрій у половців був запозичений від попередніх кочівників, і в першу чергу печенігів, у яких табірний спосіб життя характеризувався військовою демократією, а основою суспільної організації був патріархальний рід. Наявність чітко вираженого і сталого родоплеменного суспільства, соціальна майнова диференціація в кочовому стані були характерною рисою ранньофеодальних державних об'єднань, в яких ханська влада передавалася не сину, а племіннику або брату.

Усі ступені політичного і соціального підпорядкування будувалися на основі общинно-родового поділу (сім'я - рід - плем'я - союз племен (орда)).

Разом з тим не можна ідеалізувати половців. Як кожен кочовий народ, котрий жив натуральним господарством, торгівлею худобою і «живим товаром», половці розглядали набіги і війни як природний спосіб життя. У ранньофеодальний період війна була одним із засобів виробництва, і захоплена в бою здобич визначала не тільки багатство, але й достоїнство воїна, його становище в структурі суспільства, давала право розпоряджатися життям і майном переможеного. «Право сильного» було наріжним каменем, на якому будувалося феодальне суспільство. Логіка була простою: вступаючи в битву, воїн ризикував своїм життям, таким чином здобич ставала платою за ризик.

Половці завжди дотримувалися господарського календаря, особливо в сезонний період. Перекочів'я, зміна пасовища, застереження від потрапи привели до того, що, беручи участь в облозі якого-небудь міста, вони за кілька днів до його здачі могли зібратися і піти. Так відбувалося не раз в Подунав'ї, де половці допомагали болгарам звільнитися від ярма Візантії. Неодноразово брати Асені вимушені були знімати облогу з візантійських фортець тільки тому, що половці в турботах про свої стада не могли застриматися довше. На основі вивчення візантійських джерел А.Нікітін стверджує, що половці не прагнули до регулярних битв. Вони надавали перевагу сутичкам і маневрам, легко відмовлялися від розгрому противника, якщо це було пов'язано з труднощами і небезпекою. Вони не прагнули жертвувати життям заради сумнівного успіху і легко «показували спину», рятуючись втечею.

Уважний перегляд відомих наших літописів про контакти з половцями дає підстави стверджувати, що «діти степу» нерідко чинили, як діти. Вони залишалися по-дитячому довірливими до тих, хто неодноразово порушував домовленості, хто вбивав їх заручників, ханів і братію, тоді як важко було знайти зворотні приклади. Брати в полон для того, щоб відпустити за викуп - таким було правило степняків. Їхній кодекс поведінки вимагав суворого соціального статусу. Князь, хан, навіть шах могли бути вбиті в жорстокій сутичці, але смерть їх була зумовлена особистою поведінкою. Рядовий воїн не мав права підняти руку на благородного, він навіть не мав права його полонити. Про це неодноразово свідчили історики і письменники того часу. Таким правилом користувалися половці на Русі, коли вони приходили в гості до родичів або вирушали у далеке кочів'я, вважаючи, що

господарі дотримуються таких же етичних норм. Це й пояснює ту легкість, з якою київські князі вбивали половецьких ханів, захоплювали їх вежі, стада і сім'ї, залишені без достатньої охорони на час тривалої відсутності чоловіків. Самі половці вели себе інакше. Свідченням тому є численні сліди їх перебування у Верхньому Поволжі - у Владимирському Ополлі, в околицях Переяславля-Залеського і Ростова Великого, де й понині збереглися назви «Половці», «Половецьке», «Ітлар» та ін. Та й у самому Боголюбові, резиденції Володимиро-Суздальських князів, тісно пов'язаних кровними зв'язками зі Степом, за літописними рядками можна часто побачити степняків-половців, торків, берендів та аланів.

Половці як етнос активно сприймали культуру своїх сусідів і щедро ділилися своїми здобутками. Це стосується як одягу, предметів побуту, звичаїв і навіть релігії, так і зброї, упряжі, візків тощо. Окремої уваги заслуговує половецька скульптура - статуї, що відзначалися високою якістю різьби, моделюванням людської фігури і окремих її частин, а також своїм великим сакральним значенням.

Отже, половці - так називали їх сучасники в Київській Русі; комани - називали їх у Візантії і Західній Європі; кипчаки - називали їх араби і перси, коли вони кочували в заволзьких і приаральських степах аж до Іртиша, з невеличкого племені, мимохідь згаданого в китайських літописах на початку першого тисячоліття н.е., перетворилися в сильне, дієдатне і численне етноутворення, з яким доводилося рахуватися як Візантії, так і Русі.

На жаль, все, чим ми зазвичай оперуємо, говорячи про половців, - тільки випадкові факти їх довгої і багатой історії, яку можна написати лише на основі зведених воедино археологічних досліджень, праць антропологів, повідомлень арабських, персидських, китайських і європейських джерел. Як автор і Половець мрію про те, що така історія половців обов'язково буде написана.

Джерела та література:

- 1 Никитин А. Лебеди Великой Степи // Наука и религия. - 1988. - №10. - С.15.
- 2 Там само. - №11. - С.11.
- 3 Жуковская А.П. О редакциях, издании 1800 г. и датировке списка «Слово о полку Игореве» // Слово о полку Игореве и его время. - М., 1985.
- 4 Рыбаков Б.А. Перепутанные страницы // Слово о полку Игореве и его время. - М., 1985.
- 5 Никитин А. Вказана праця // Наука и религия. - 1988. - №11. - С.12.
- 6 Там само. - С.13.
- 7 Рыбаков Б.А. Историческая канва «Слова о полку Игореве» // Наука и жизнь. - 1986. - №10. - С.103.
- 8 Там само.
- 9 Никитин А. Вказана праця // Наука и религия. - 1988. - №11. - С.13.

Петро Пиріг

СТАНОВИЩЕ НАРОДНИХ МАС І ВИЗВОЛЬНА БОРТЬБА НА ЧЕРНІГІВЩИНІ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVII СТОЛІТТЯ

(До передумов Визвольної війни українського народу середини XVII ст.)

За Деулінською угодою 1618 р. до Речі Посполитої відійшли Стародуб, Новгород-Сіверський, Почеп, інші міста краю. Такі території Чернігівщини, як Остерщина й Любеччина, стали належати Речі Посполитій ще після Люблінської унії 1569 р. [1].

Запровадження в регіоні магнатсько-шляхетського землеволодіння [2] вело за собою встановлення жорстокого феодално-кріпосницького гніту, передусім у

відношенні до основної маси населення - селянства. Слід зазначити, що витоки закріпачення селян Чернігівщини у вигляді форм послушенства мали місце ще в XVI ст. Це характерно, головним чином, для південної частини краю, про що свідчать унікальні джерела - люстрації. Так, люстрація 1552 р. змальовує чітку картину збирання податків із селян сіл, що належали Остерському замку: Виповзова, Чернина, Жукина, Євминок, Крехаєва. В останньому, наприклад, "дают пол 4 копы грошей и пол 3 грошей, сена стог, а два человека на воли сидят, а высидевши год мают дати 45 грошей; бобровые гоны: сего году там одного бобра убито, а иногда убивают больш". Селяни ж села Жукова були зобов'язані дати "повторы копы грошей, а меду кадъ и полшостанадцять ведерца, сена 40 возов" [3]. Таким чином, оподаткування здійснювалося не лише продуктами (зерно, мед і т.д.), а й грошима і залученням до повинностей у вигляді участі у бобрових гонах, що дає можливість стверджувати: вже тоді існували різноманітні форми експлуатації. Це свідчило про закріпачення селян, погіршення їх становища і було їм, звичайно, зовсім до не вподоби, бо в селі Жукині із 11 чоловік, які проживали там, "пять сее зимы ... пошли прочь" [4].

На основі люстрації 1552 р. маємо також відомості про податки підданих Печерського монастиря на Чернігівщині-Подніпрянщині. Так, мешканці сіл Сваромль, Новоселки, Тарасовичі, Ошитковичі, Сороковичі, Навоза, Глубово, Линево, Гдень "повинни замок робити, подводи, и стацы давати вси, яко господарские и церковные..." [5]. Подібні повинності несли "волощани" села Лутава, що належало Київському замку. Аналогічне явище розповсюджувалось, хоч і меншою мірою, в Любеччині, де, за свідченням одного із джерел - листа Сигізмунда-Августа від 1560 р., - з селян волості збирався підводний податок. Про повинності селян Остерщини свідчать і пізніші джерела XVI ст. Так, у 1593 р. Сигізмунд III утверджував Михайлу Ратомському Остерське староство "... з местом Остром и зо всею волостью, з фольварками, селами, селищами, борами, людьми тяглими и загородниками и их повинностями, чиншами, подачками, работами ..." [6].

У XVII ст. після загарбання всієї території Чернігівщини Річчю Посполитою (1618 р.) становище селян не покращилося. Як зазначає академік Л.В. Мілов, у період розвиненої стадії феодальних відносин історична дійсність країн і регіонів, як правило, визначалась практикою одночасного використання всіх форм ренти [7]. Не стала винятком у цьому плані і тогочасна Чернігівщина. Люстрація 1616 р. свідчить про те, що селяни Крехаєва, який перейшов в посесію шляхтича Пліхти, давали мед, овес, сіно - всього на 30 золотих. Такі ж податки розповсюджувались і на селян Євминки, Виповзова, Боденків. Чинш і куничне накладалися на мешканців села Літківці. Люстрація 1622 р. хоч конкретно нічого й не повідомляє про становище селянських мас, однак на основі того, що вона вказує на значно збільшені у порівнянні з люстрацією 1616 р. прибутки Остерського староства, можна вважати, що воно постійно погіршувалося. Підтверджує це люстрація 1628 р. У ній вказано, що селяни зобов'язані давати подимне, сіно, овес, курей, підводи, а також виконувати ряд дрібних повинностей. Ще більше це підкреслено в реєстрі податків для підданих хутора Омельногого [8].

Деяко меншими були повинності в нових поселеннях староства: Калита, Нова Боровиця, Мокрець, Ржавець, Семиполки, Ярославівка і т.д. Спочатку жителям цих сіл надавався значний термін "вольності". Однак за люстрацією 1636 р. бачимо скорочення цього терміну до мінімуму: для селян Нового Остра - до шести років, а Семиполків, Калити й інших сіл - до трьох. Усі вони так само, як і мешканці "старих" поселень, зобов'язані виконувати повинності й сплачувати податки. Хто мав господарство, повинен давати з диму дві курки, десяток яєць, два вози дров, віз соломи. Для тих, у кого була пара волів, встановлювалися податки в такому розмірі: четверть вівса, осьмачка жита, півосьмачки ячменю й пшениці і, крім того, вони повинні платити один злот грошима. Хто жив із заробітку, сплачував півзлота чиншу, давав віз сіна, осьмачку вівса, курку. Податки сплачували рибалки,

торговці, власники бортей [9]. Люстрації відтворюють також картину життя селян Любецького староства, які сиділи на грошовому чинші, медовій данині. Люстрація 1616 р. свідчить, що в селах Беречки, Йолчі та інших селяни відробляли два дні в фільварку і один день - у замку. А на підставі люстрації 1636 р. також можна зробити висновок про погіршення становища селян і на цій території.

Джерела свідчать про встановлення послушенства в деяких селах на території Ніжинщини: Пекурівці, Воншинині, Змятні, Горбові та ін. [10]. У північній Чернігівщині, як правило, не спостерігалось поділу селян на послушних і непослушних [11]. Послушенство там могло виникнути тільки у сфері впливу російських суспільних відносин. Прикордонне розміщення цієї частини регіону не давало можливості для набуття ним якихось постійних форм [12]. Тому частіше тут зустрічалися приватновласницькі і замкові селяни [13]. На них розповсюджувалось також багато різних повинностей, які полягали в основному у грошовому "чинші" і так званій "осіньщині" - хлібному податку, що збирався восени. Збереглися відомості про податки селян сіл, що належали Олександрю Песочинському, з приводу чого унікальне джерело - записки Якова Марковича - розповідає таке: "Старики села мого Сваркова, Володька та Гладкий, были у меня и сказали, что село Сварково было шляхетское до гетмана Хмельницкого, а осаживал оное некоторый шляхтич Песочинский, а дань годовую собирал с них по копе грошей, певне и часть конопли" [14].

Магнати й шляхта в погоні за збільшенням прибутків своїх господарств сприяли повсюдному розвитку в Україні панщини [15], постійне зростання якої вело, з одного боку, до розширення панських маєтностей, а з іншого - до неминучого скорочення селянських наділів. До середини XVII ст. у східних районах Поділля панщина становила два-три дні на тиждень. У північних і західних районах Поділля, на Волині, західній частині України вона досягала трьох-п'яти днів на тиждень. Цього для селянства було повністю достатньо. В таких обставинах воно могло з великими труднощами звести кінці з кінцями [16]. Відробіткова рента, справедливо зазначав Л.В. Мілов, навіть незалежно від її розмірів ставила селян "в умови найбільш грубої форми позаекономічного примусу" [17].

Оперуємо певними відомостями про селян володінь Адама Киселя на Чернігівщині. Вони платили натуральну данину зерном і пшеницею, возили дрова, а також по три дні на тиждень працювали зі своїми кіньми на панщині [18]. У деяких володіннях польських магнатів і шляхти в регіоні селяни давали по 46 деньгів з волюки і відпрацьовували по два дні на тиждень [19]. Таким чином, маємо справу з комбінованою рентою. "Чиста сільськогосподарська панщина (особливо польова), - пише Л.В. Мілов, - як це не дивно, була можлива лише при відносно високому рівні суспільного поділу праці, оскільки вона неминуче набирає товарного, а не натурального характеру. Панщина ж у натуральному господарстві неодмінно поєднується з іншими формами ренти (продуктової й грошової)" [20].

У деяких дослідженнях знаходимо твердження, хоч і неаргументовані, про те, що на Чернігівщині панщина не мала сприятливих умов для свого розвитку й траплялося рідше [21], становище селян тут було дещо кращим у порівнянні з іншими пригніченими Річчю Посполитою регіонами України. Аналогічна картина спостерігалася на Брацлавщині, півдні Київщини. Але таке становище могло бути, як мовиться, до пори до часу. А вся справа в тому, що в цих районах дещо пізніше почала втілюватись фільваркова система господарювання - головний оплот феодальної реакції в Речі Посполитій [22]. Проникнення фільварково-панщинної системи на Лівобережжя сприяло посиленню експлуатації селянства й тут. Цей процес набув яскравого вираження до середини 40-х років XVII ст. [23]. Хоч твердження українського літописця Самовидця про те, що на селян накладали "чинши великіє, поволощини, дуди, осип, мірочки сухіє, з жорнов плату и инное" [24] і не адресоване безпосередньо селянам Чернігівщини, все ж певною мірою пристосоване і для нашого регіону. Інші джерела явно підтверджують це. Так, літописець С. Величко свідчить про великі податки з населення всієї Малоросії і,

зокрема, ряду повітів Чернігівщини: Ніжинського, Борзенського, Конотопського, Березинського, Менського, Сосницького, Коропського [25]. "Лядська" неволя була досить тяжкою. Рятуючись від феодального гніту, селяни тікали на південь, в українські степи, де вважали себе вільними людьми - козаками. Однак козацтво як у соціальному, так і в політичному відношеннях не було однорідною масою, в середині його існували протиріччя. Після Куруківської угоди 1625 р. козацтво остаточно розділилося на реєстрове, яке складалося, як правило, із заможних елементів, і нереєстрове - "випищиків". Відчутний удар завдала козацтву введена в 1638 р. польським урядом "Ординація", котра обмежувала їхні пільги і самоуправління. У напівзалежному становищі перебувало низове козацтво [26].

У значній залежності від Польсько-Литовської держави перебували міста. Хоч деякі з них (Новгород-Сіверський, Чернігів, Ніжин, Стародуб, Мглин, Борзна, Короп та інші) користувалися Магдебурзьким правом, що надавало самоврядування, проте на практиці це було фікцією, бо головну роль в містах відігравав польський магістрат. Міщани усіяко утискалися [27].

Населення регіону, і український народ загалом, терпіло значний релігійний гніт. За сприяння польської влади у 1596 р. була введена Брестська церковна унія, основна умова якої зводилась до "признання главенства и непогрешимости Папы Римского" [28]. Унія була підготовлена і проголошена шляхом обману й насилля, без урахування інтересів народу [29]. Вона була направлена на захист панування магнатів і шляхти. Уряд Речі Посполитої активно підтримував уніатів. Король Сигізмунд III оголосив усіх противників унії злочинцями і закликав проводити жорстоку боротьбу з ними. Українському населенню, яке виступало проти унії, заборонялося проживати в містах, займатися торгівлею, ремеслом [30]. Філіпович у своєму "Діаріуші" зазначав, що "проклятий унит православного брата свого забиял и преслядовал ... В местах, в местечках и селах ... як то в Люблини, Сокалю, в Белску, в Полоцку, Витепску, Острогу, Львови, Грубешови, в Белзи, Берестю и інших аж назбыт прикрости и злости выражал и преслядовал" [31].

Особливе значення у справі зміцнення позицій католицизму відігравали єзуїти, які прибули до Польщі ще в 60-х роках XVI ст. І незабаром зайняли там панівне становище в ідеології. Як зазначав Флеров, вони "діяли хитро, не йшли прямо проти православ'я ... прокладали шлях мало по малу" [32]. Для здійснення своїх планів католики широко залучали уніатів. Розгорнулись великі гоніння на православне населення. Православні храми закривались, віддавались в оренду або ж їх просто перетворювали в хліви, конюшні, шинки і т.д. Унія всюди "... олтари господни оскверниша, церкви православные в латинскую прелесть превратиша ..." [33]. Православних священиків, які не визнали унії, жорстоко переслідували. Їх виганяли з приходів, кидали у в'язниці, катували, а то і взагалі позбавляли життя [34]. В "Літопису Самовидця" з приводу цього читаємо: "В Чернігові архимандритове один по другом зоставали, по інших городах церкви православні запечатовали, до чого помошниками оным шляхта, уряд и ксіондзи были" [35].

З наказу смоленського уніатського єпископа були закриті православні церкви в Стародубі: "... лятцкой поп Исаия в Стародубе церкви ... запечатовал и велел ... бать к себе русским попом, которые попы служили у церквей. И попы к нему не бывали и от него разбежались, и он ... изымал никольского попа Исидора, и ево сковал, и велел держать, покаместа из Смоленска в Стародуб бискуп приедет ... А как ... бискуп в Стародуб приедет, и ему ... во всех церквах учинить римская вера" [36]. Такі дії схвалював Ватикан. Папа Урбан VIII (1623-1644) [37] - один із фанатичніших прибічників унії - постійно закликав впливових осіб Речі Посполитої до її розповсюдження. Саме він звернувся із закликом до Сигізмунда III фізично знищувати противників унії і рішуче виступав проти спроби Владислава IV пом'якшити релігійні протиріччя в Україні [38].

Завдяки підтримці смоленського єпископа Андрія Золотого-Квашніна, який прийняв унію і присягнувся перетягнути в неї населення Чернігівщини, єзуїти і

ксьондзи взялися за справу католицької пропаганди. Протягом порівняно короткого часу католицькі монастирі були влаштовані в деяких містах Чернігово-Сіверщини [39]. Дуже показовий у цьому відношенні Новгород-Сіверський, який польський уряд вирішив прикрасити "устройством в городе ... преподобных провинции польской отцов-иезуитов ... надеясь, что, благодаря их набожности, примерной жизни и воспитанию молодежи в их школах, католическая религия в том краю получит значительное распространение" [40]. На основі королівського привілею від 18 лютого 1635 р. ордену єзуїтів був переданий Спаський монастир разом із землями і селянами, які йому належали. "Отдаем Спасский монастырь с деревнями, лесами, борами, бортями, озерами, ярами, лугами, с бобровыми ловами, пасаками и со всеми угодьями, издавна принадлежащими этому Спасскому монастырю, а также Мелинскую засеку со всеми принадлежностями, которые когда-либо принадлежали упомянутым московским монахам и их предшественникам, чтобы преподобные отцы-иезуиты могли на вечные времена владеть этим монастырем и засекой со всеми вышеназванными принадлежностями, и, спокойно пользуясь ими, без каких-либо налогов, как имуществом костела ..." [41]. Єзуїтам, що прибули в Новгород-Сіверський, надавалися досить широкі права: "... Для них в этом городе отводим и на вечные времена даруем место для постройки костела, коллегиума, школ и дома ордена ... Жалуем их на вечные времена правом вольной рубки деревьев в наших тамошних лесах ... чтобы упомянутые отцы-иезуиты имели полное обеспечение и достаток в потребностях своих ... До сведения же шляхетных жителей Новгорода-Северска довести желаем, чтобы они с ... отцами-иезуитами ... во всем учтывыми были ..." [42] - зазначалось у привілеї Владислава IV. У 1647 р. тут був заснований єзуїтський колегіум, у якому друкувалися польською мовою книги, "изрыгавшія хулу на православие" [43]. Польський король Сигізмунд III прийняв усі заходи, щоб заснувати католицькі й уніатські заклади в Чернігові. Так, чоловічий монастир Борисоглібського собору був переданий домініканам [44]. В уніатський було перетворено Єлецький монастир [45], який став одним із центрів зосередження уніатів [46]. Католицькі й уніатські монастирі та храми були також і в інших містах Чернігівщини: в Ніжині - монастир домініканів, у Мглині - уніатський недільний храм [47]. Подібне явище спостерігалось не лише на Чернігівщині, а й по всій Україні, де "що городок, то костел был" [48]. Це ствердження літописця Самовидця підтверджують й інші автори. Так, наприклад, французький інженер Боплан, який проживав в Україні протягом 17 років, зазначав, що в Києві в XVII ст. було чотири католицькі заклади: "кафедральный собор, доминиканский монастырь на рынке, бернардинский под горою и существующий с недавнего времени иезуитский, который находится между бернардинами и рекой" [49].

Навіть польські історики змушені були визнати безчинства уніатів: "... В Києве церковь святых Софии и другая опустошены. Монастырь Выдубицкий, при владении оным, от Униатов ограблен. В Луцку храмы Божии обращены в питейные дома. В Вильне церкви на кабаки, кухни и на гостинные дома превращены. - Люди невинные из Магистратов и Цехов изгоняемы, и в подземные ратушные тюрьмы безвинно посаждаемы были; - В Минске церковную землю на построение Татарской мечети употреблено. В Минске священники благочестивые посажены в бочку и мучими были. В Орше, Могилеве, Мстиславле по разным городам и местечкам церкви запечатаны, даже в шалашах отправляют молитвословие запрещаемо было. В Ковне церковь разграблена, и земля церковная отобрана. В Полоцке кандалами (железами) к Унии православных принуждали, прочих же из города изгнали. - В Турове, насильно церкви со всею утварью и имуществом отобраны, и Епископ благочестивый оттуда выгнан.

В Бельску такое определение состоялось: что естли бы кто из мещан за крестным ходом из церкви и костел не пошел, токовый смертію казнен будет ... Новгород-Северский, також Стародуб, Козелец и прочія многія крепости Унія от нас отторгнула ..." [50]. Пани всіляко допомагали єзуїтам, щедро нагороджували

їх землями. Великим землевласником став Новгород-Сіверський домініканський монастир, якому належали поселення Домотканов і Погребки на Десні, недалеко від міста [51]. Напевно цьому монастиреві належали Гнатівка на Десні і Березки [52]. Щедрими маєтностями був забезпечений домініканський Борисоглібський собор м. Чернігова [53].

Православне населення ніяк не могло примиритися з таким становищем. Зав'язалась тривала боротьба з унією, яку на сеймі в 1620 р. польські феодали називали нещасливою. В результаті цієї боротьби Річ Посполита змушена була дещо обмежити свої позиції. У цьому році православним вдалось відновити свою церковну ієрархію. А через 12 років королівський уряд змушений був видати так звані "пункты успокоения обывателей греческой религии", "находящихся не в унии", тобто православних [54]. Таким чином, православна і уніатська церкви були визнані рівноправними. Проте релігійного миру на залежній від Речі Посполитої українській території не настало.

Як бачимо, в першій половині XVII ст. народні маси Чернігівщини, як і України загалом, терпіли значний феодальний гніт. Класовий гніт доповнювався національно-релігійним. Панування Речі Посполитої гальмувало поступальний рух у розвитку регіону. Все це привело до посилення визвольної боротьби. Проти пригнічення піднялись насамперед селяни. Приймали участь також козаки, міщани.

На Чернігівщині традиції визвольної боротьби були досить міцні. Населення краю брало активну участь у селянсько-козацьких повстаннях під керівництвом Криштофа Косинського і Северина Наливайка, які вибухнули наприкінці XVI ст. Так, джерела зберегли відомості про те, що в місті Острі в 1595-1596 рр. тривалий час діяв повстанський загін, яким командував М. Шаула - соратник С. Наливайка. Багато учасників повстання, рятуючись від переслідувань з боку влади, знаходили притулок на території Чернігівщини. Такі випадки, наприклад, мали місце в с. Авдіївка поблизу Понорниці та в інших поселеннях.

На початку XVII ст. в Росії розпочалося сильне селянське повстання під проводом І.І. Болотникова, що мало яскраво виражену соціальну направленість: "Крамолы, волновавшие до сих пор Московское государство, вызвали теперь новое зло - казацкую, холопскую, крестьянскую войну ... теперь казаки, стрельцы, посадские люди, крестьяне, холопы восстают на сословие высшее" [55].

Одним із важливих центрів руху була Чернігівщина [56]. Джерела свідчать, що повстанців підтримали міщани й найбідніші групи населення більше 70 міст, у числі яких знаходимо і міста Чернігівщини: Чернігів, Стародуб, Новгород-Сіверський, Почеп, Сосницю та ін. [57]. Сучасник подій К. Буссов стверджував, що в повстанні активну участь брали навіть дворяни сіверських міст.

Протягом всього періоду повстання І. Болотникова царські власті направляли всі зусилля на його придушення. Розходні книги Розрядного приказу подають цікаві відомості про розсилку по містах, охоплених полум'ям повстання, грамот з метою внести в ряди повстанців розкол і домогтися переходу хоч би частини їх на бік уряду Шуйського. В першу чергу це стосувалося чернігово-сіверських міст, які "были в измене в воровстве, царю Василию не доби́ли челом". Так, "... по приказу дьяков думного Григория Жулябужского, да Исто́мы Корташова, да Петра Лошакова Новагородка Северского козаку Богдашку Топину на проезд 3 рубли. Дано. Послан в города: во Брянск, в Почап, в Стародуб, в Новгородок Северской з грамотами". У ці ж міста був "послан з грамотами" селянин Роман Дмитрієв, "чтоб тех городов изменники государю доби́ли челом, и вины свои принесли, и крест государю целовали" [58]. Можна навести й інші приклади. Все це ще раз підтверджує факт широкої участі народних мас Чернігівщини в повстанні Болотникова.

Як уже зазначалось, у 1618 р. Чернігівщина була загарбана Річчю Посполитою. І без того тяжке становище народних мас погіршилося ще більше. Населення краю піднялося на боротьбу з магнатами і шляхтою, взявши активну участь у селянсько-

козацьких повстаннях 1630-х років, що вибухнули в Україні у відповідь на гніт польських феодалів.

У повстанні, що відбулось у 1630-1631 рр. під керівництвом Тараса Федоровича (Трясило), важлива роль належала передусім жителям м. Ніжина. Як могли, допомагали вони повстанцям. Незважаючи на категоричні заборони з боку польської адміністрації, ніжинці пропускали в місто козаків, постачаючи їх усім необхідним [59]. Джерела свідчать, що спочатку жителі Ніжина впустили 2 000 козаків, згодом їх чисельність зростає до 6 000 осіб [60].

У травні 1630 р. вирішальна битва козаків з коронним польським військом відбулася під Переяславом. Маємо відомості про конкретних учасників цієї битви - вихідців із Чернігівщини. Наприклад, джерела згадують про чернігівця, сина боярського Григорія Рубчинського, який перейшов згодом на територію Росії і, згадуючи про цю битву, в "расспросной речи" зазначав, що "и в тое де ... пору запороские козаки ляхов побили ..." [61]. І хоч наслідком битви було укладення перемир'я, боротьба народних мас України проти феодального та іноземного гніту не припинялась. Обставини загострювались. Неспокій властей Речі Посполитої у зв'язку з цим посилювався. З метою попередження нового селянсько-козацького повстання польський король на сеймі, що проходив у січні 1631 р., вніс пропозицію про необхідність окупації України [62].

Невдовзі після цього польсько-шляхетські війська, "чтобы ... черкас (черкасами в російських документах називали українців) помирить", приступили до здійснення прийнятого рішення, зайнявши велику територію України, в тому числі й значну частину Чернігівщини [63]. Це послужило безпосереднім приводом до нових народних хвилювань у містах України, одним із центрів яких став Ніжин.

Повстанці здійснювали напади на збройні загоны ворога, вступали з ним у бій. Із Варшави, наприклад, надійшло повідомлення, що козаки напали на коронне військо в Ніжині, завдавши серйозної поразки полкам Мочарського і Лаша [64]. Нищівний удар було нанесено також козаками, що стояли у Ніжині, польському гарнізону м. Носівки [65].

Під час здійснення коронним військом підготовки до наступу на Ніжин запорозькі козаки, які перебували в місті, звернулися за допомогою до козаків інших міст. Невдовзі на цей заклик у Ніжин прибуло 6 000 чоловік, а "полковник у них был Ивашко Балиловец" [66]. "... На второй недели великого поста", тобто на початку березня, "приходило ляхов к Нежину 2 000 человек ... и просилися в Нежин стоять" [67]. Однак міщани й козаки відмовили їм у цьому. У відповідь коронне військо розпочало облогу міста. Протягом декількох тижнів "ляхи ... к Нежину приступали трожды". Але їм так і не вдалося взяти місто штурмом.

Польський уряд намагався будь-що зламати опір ніжинців. "А на последних боях ляхи приходили к Нежину всеми людьми". Навіть реєстрових козаків схилили на свою сторону. Однак "черкасы ... билися с ними з города", аж поки не перемогли. Шляхетське військо врешті-решт відступило за Дніпро. Як свідчать документи, "... нежинцы, служивые всякие люди и мещане, убили ляхов ... и немцев тысяч с полторы и больше" [68].

Героїчна оборона Ніжина сприяла новому спалаху повстання. Здійснювалась розправа з ненависними гнобителями, що потрапляли під руку повстанцям, які "... где которово поляка наедут в деревне или на дороге, и поймав ево, розстреляют или к пушке прикуют да уморят" [69]. Так, у "Черниговском уезде в поместье Василья Иванова сына ера Салтыкова да в Нежине поймали пана Вишля, и отвели к себе, и приковали их обеих к пушке ..." [70]. Багато панів, не чекаючи помсти народу, самі кидали свої маєтності "и уходили проселочными дорогами". Так вчинили, зокрема, староста Остерський, підкоморій чернігівський і багато інших гнобителів [71]. Жителі Ніжина звернулися до Тараса Федоровича і його козаків, щоб вони "пришли их оборонять от ляхов" [72]. Гетьман не зміг допомогти, бо угодницька політика козацької старшини послужила нездоланною перепоною на шляху до звернення цієї місії: "им оборонять их в Нежин приходит немощно,

потому что ... промеж их стала рознь ..." [73]. Повстання припинилося. Але через певний час повстанці почали готуватися до нових виступів. "А в которых де, государь, городкех запороские козаки жили по дамом, и ныне де ... те все козаки ис тех городков идут в сход к гетману к Торасу и х козаком ..." - повідомляв згадуваний уже Григорій Рубчинський [74].

Яскраву сторінку в історію визвольної боротьби українського народу проти шляхетського панування вписало повстання запорожців, що розпочалося в 1635 р. Керівником його був виходець із Чернігівщини Іван Михайлович Сулима. Мужньо боролися повстанці. Головною їх заслугою було зруйнування могутньої фортеці Кодак [75].

Хвиля народного невдоволення не спадала. З метою попередження чергового повстання нерестрових козаків і кріпосних селян проти поневолювачів у містах Лівобережної України знову розташувалися польські гарнізони. Велике військо прибуло в міста й повіти Чернігівщини. У невеликому містечку Острі, наприклад, нараховувалось 300 чол. поляків [76]. Багато жовнірів розмістилось також у Любецькому, Козелецькому, Ніжинському, Березинському, Менському і Кролевецькому повітах [77].

У 1637 р. Україну сколихнула хвиля нового повстання, яке не припинялось і в наступному році. Воно охопило значну територію Чернігівщини, практично всю її південну частину. Польський гетьман М. Потоцький, вказуючи на значний розмах повстання, зазначав, що на Задніпров'ї всі до останнього покозачилися, міста дають дуже велику кількість своєвільників і що його Ніжин також приєднався до них. Одним із видатних керівників повстання був уродженець м. Остра Яків Острянин, який у своєму універсалі перераховував усі ті кривди, що терпить український народ від гнобителів, і переконливо закликав його до об'єднання для повалення їх панування [78].

У районі Остра і Носівки в маєтностях підкоморія чернігівського Адама Киселя повстанці діяли під керівництвом Мурка і Носка [79]. Повстанці Остерщини давали надійне підкріплення для загонів Павлюка. В Ніжині, як зазначав у своїй монографії М.І. Костомаров, українці, "составлявшие городскую стражу, отказали старосте в повиненни, побросали свои знамена, привлекли к себе толпу соседних хлопов и ушли к Скидану" [79], який закликав, щоб "... все единодушно как большой, так и малый, кто только называет себя товарищем и исповедует благочестивую истинную веру, незамедлительно ко мне и к воску, оставив все свои дела, собирались" [80]. В маєтностях остерського старости рішуче боролись повстанські загопи на чолі з кріпосними Коростелем і Пирогом [81].

Незважаючи на відчайдушність і мужність повстанців, виступ зрештою потерпів поразку. Кривавий шляхетський терор досяг небувалих меж. У в'язниці кидали за найменшу підозру. В одному лише Ніжині були заповнені три тюрми. А скільки "буйних голів" стратив тоді Потоцький! [82] Повертаючись до своїх маєтків, він наказав на величезній території, що простягалась від Ірклієва до Ніжина, поставити шибениці. І на них потім гойдалися трупи учасників повстання. Найбільше дісталось жителям Ніжина, що був резиденцією Потоцького. Учасник подій Симеон Окольський у своєму щоденнику повідомляв, що, прибувши сюди, Потоцький зразу ж дав наказ стратити головних бунтівників: Пирого і п'ятьох старшин - вірних його соратників по боротьбі [83]. Торжествуючи, він доносив Конєцпольському: "Не для чего иного приехал я в Нежин, как для того, чтобы видеть этих злодеев на колыях собственными глазами ..." [84]. Подібна доля чекала й інших. Врятувалися лише ті, хто встиг утекти в межі сусідньої Росії [85]. Проте карателі знаходили їх навіть там. Путивльський воєвода Н. Плещеев повідомляв у Розрядний приказ, що йому писав із "литовского городка из Нежина гетман польной Потоцкой о беглых запорожских черкасех", щоб йому "тех черкас не принимать и велеть выслать их ис Путивля назад в Литву". Активну участь у придушенні повстання взяв коронний стражник С. Лащ [86].

Таким чином, народні повстання власті Речі Посполитої жорстоко придушили.

Але, незважаючи на поразку, вони все ж відіграли певну роль в історії визвольної боротьби українського народу, показавши повсюдне зростання сили опору й рішучості українського народу в боротьбі проти польсько-шляхетського володарювання.

Широкі кола українського народу: селянство, міщанство, православне духовенство, частина шляхетства - включились в активну боротьбу проти унії [87]. Не залишилось осторонь від цієї боротьби й козацтво, яке хоче "с ляхами битца за крестьянскую веру" [88].

Яскраво вираженою була ця боротьба на Чернігівщині, де мали місце найрізноманітніші форми протесту введенню і розповсюдженню унії. В одних випадках духовенство перешкоджало закриттю православних храмів. Так, коли архімандрит Варлаам Чапля з розпорядження смоленського єпископа Леонтія Кривзи прибув до Новгород-Сіверського, щоб "... в Спаском монастыре церкви запечатовать", "Спаскова монастыря все старцы, чорной поп Нифант з братьею, в том Спаском монастыре церквей печатать не дали и тово ... архиморита Варлама Чаплю и протапопа, поговоря с русскими людьми, из монастыря выбили". В інших випадках на противагу закритим православним монастирив відкривались в іншому місці, наприклад, "вместо Ноугородского Спаского" був відкритий Новий Спаський монастир у Севську [89].

Часто бажання народних мас, яких притісняли уніати, наповнювались прагненням перейти і поселитись на території Російської держави. Про це свідчить ряд джерел, зокрема, у "Відписці" путивльських воевод А. Литвинова-Мосальського й І. Уварова в Розрядный приказ мовиться: "... И которые русские люди в Стародубе живут, и они ... в лятцкой вере быть не хотят, а хотят ... ис Стародуба з женами и з детьми переехать на ... государево имя" [90]. "... И в Нове де городке русские люди хотят переезжать на ... государево имя, а в лятцкой вере быть не хотят же" [91].

У червні 1624 р. в Москву прибув піп Леонтій із с. Уланова Новгород-Сіверського повіту. А влітку 1626 р. притулок у Росії знайшли попи сіл Баклані, Глазова і Шуморова. Разом із селянами, які прийшли з ними, їх поселили, напевно, в Комарицькій волості [92].

Широким фронтом розгорнулась в Україні ідеологічна боротьба з унією. Народний рух викликав організацію братств, які рішуче виступали проти унії [93]. Влаштувались також школи (в Києві - братська), друкарні, спостерігалось пожвавлене піднесення літературної творчості [94], що виражала реакцію широких народних мас проти посилення соціального, національного й релігійного гноблення, їх потяг до боротьби проти реакційної політики уряду Речі Посполитої, магнатів, католиків, уніатів [95]. Відгомін цих рухів мав місце і на Чернігівщині. Чернігівський архімандрит Кирило Ставроцький заснував у 1646 р. в Єлецькому монастирі друкарню, де видавав свої твори. Дуже цікаво, що цей вчений-богослов мав також і похідну друкарню [96]. Сучасники не завжди погоджувались з основними положеннями його творів, стверджуючи, що вони перебували в невідповідності з ученням православної церкви, і в результаті цього, як зазначав історик-краєзнавець А. Верзилов, у Ставроцького значно загострились відносини з православними, і це в кінцевому рахунку штовхнуло його в табір ворогів православ'я. Багато церковних книг Чернігівщина одержувала з таких міст, як Київ, Львів, Острог, Вільно [97].

Слід зазначити, що вперту боротьбу з унією вело православне населення сусідньої Білорусії. Активно включились у неї, зокрема, мешканці міста Полоцька [98], про що свідчать джерела першої половини XVII ст. Так, у "Рішенні Полоцького магістрату" від 15 лютого 1640 р. зазначалося, що міщани передмістя Кобак м. Полоцька Олексій Одзеруха і Яско Миколаєвич проявили "зневагу ... и ... спротивенство декретові его королевской милости". Спільно з іншими кобачькими міщанами вони явно відмовились від прийняття уніатського віросповідання. "Учывивши бунт", кобачани вилаяли отців-законників Борисоглібського

монастиря, погрожуючи "их бить, забиять и в реку утопить" [99].

Про полоцьких, вітебських і могильовських "бунтівників", які відмовилися сповідувати уніатську віру, згадується також у листі уніатського архієпископа І. Кунцевича митрополиту І. Руцькому від 1622 р. [100]. У скарзі полоцького лентвойта К. Єсмана в Могильовський магістрат зазначалося, що міський кушнір Федір Олексієвич 26 серпня 1646 р. публічно образив уніатів, обізвавши їх віру диявольською: "на таковых людеи свовольных и гардых описаную, смел и важылсе, наипервеи наступуючы на веру светую униатскую, мовечы и повтараючы не раз, не десять, же то есть дьябельская и шатанская вера униатская и не от бога, але от дьябла тая вера вышла шалберская" [101].

Відомі випадки неодноразового замаху в 1633 р. міщан Полоцька на уніатського архімандрита Антонія Селяву. Так, 12 жовтня невідомими особами був обстріляний човен, у якому він направлявся по річці Двіні до Борисоглібського монастиря. У той же день біля монастиря "повтурне з мушкетов" у нього стріляли Іван Філіпович, Ходко Микулич і Шешко Залозич. А. Селява скаржився в магістрат про "непослушенство" і хвилювання полоцьких міщан. Особливо небезпечними здавались архімандриту Карп Оспанка, Григорій Шапочник, Стефан Афанасович [102].

У кінцевому рахунку рух народних мас проти єзуїтів, католиків, уніатів став складовою й невіддільною частиною всенародної боротьби з польсько-шляхетським пануванням. Її фіналом стала Визвольна війна українського народу середини XVII ст., активну участь у якій взяло і населення Чернігівщини [103].

Джерела та література:

1. Пиріг П. Політико-адміністративний устрій Чернігівщини середини XVII ст. // Київська Старовина. - 1994. - № 4. - С. 71-75.
2. Пиріг П. Політико-адміністративний устрій Чернігівщини за польської доби (1618 - 1648 рр.) // Сіверянський літопис. - 1999. - № 4. - С. 9-19.
3. Пирог П.В. Сведения о феодальном землевладении на Черниговщине после захвата ее Речью Посполитой // История Украины: дослідження та інтерпретації. Тези VI Республіканських суспільно-політичних читань 22-25 травня 1991 р. м. Новгород-Сіверський. - К., 1991. - С. 24-26.
4. Пиріг П. Землеволодіння на Чернігівщині за польської доби (1618-1648 рр.) // Сіверянський літопис. - 2003. - № 5-6. - С. 102-108.
5. Василенко Н.П. Колонизация Левобережной Украины и движение украинского населения в пределы Московского государства // Очерки по истории Западной Руси и Украины. - Киев, 1916. - С. 571.
6. История Украинской ССР. - Киев: Наукова думка, 1982. - Т. II. - С. 283-284.
7. Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною комиссией для разбора древних актов. - К., 1886. - Ч. VII. - Т. 1. - С. 595-598. (Далі: Архив ЮЗР).
8. Там же.
9. Там же. - С. 119-120.
10. Там же.
11. Архив ЮЗР. - К.: Типография Императорского Ун-та Св. Владимира, 1907. - Ч. VIII. - Т. V. - С. 263, 469.
12. Милов Л.В. Великорусский пахарь и особенности российского исторического процесса. - М.: РОССПЭН, 1998. - С. 436.
13. Див.: Ткаченко М. Остер в XVII-XVIII ст. // Записки історико-філологічного відділу Української Академії Наук. - К., 1925. - Кн. 6. - Окр. відбитка. - С. 6-7.
14. Архив ЮЗР. - Ч. VII. - Т. 1. - С. 352-354.
15. Лазаревский А.М. Описание старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения и управления. - К.: Типография К.Н. Милевского, 1893. - Т. II. Полк Нежинский. - С. 246.
16. Барвинский В. Крестьяне в Левобережной Украине в XVII-XVIII вв. - Харьков: Типография и Литография М. Зильберберг и С-вья, 1909. - С. 31.
17. Миклашевский И.Н. К истории хозяйственного быта Московского государства. - М.: Типография Д.И. Изоземцева, 1894. - Часть I. Заселение и сельское хозяйство южной окраины XVII века. - С. 15.
18. Барвинский В. Указ. соч. - С. 31.
19. Маркович Я. Дневные записки. - М., 1859. - С. 325.
20. Див.: Шиян К.К. Селянство - основна і вирішальна сила визвольної війни українського народу 1648-1654 рр. - К.: Держполітвидав УРСР, 1954. - С. 25.

16. Гроссман Ю.М. О расслоении крестьян Русского и Белзского воеводств в XVII в. // Материалы по истории сельского хозяйства и крестьянства СССР. - М., 1974. - Т. VIII. - С. 60-61.
- Степанков В.С. Антифеодална боротьба в роки визвольної війни та її вплив на формування Української держави (1648-1654). - Львів: Світ, 1991. - С. 13.
- Historia chłopow polskich: Do upadku Rzeczy Pospolitej szlacheckiej. - Wrocław, 1970. - Т. I. - С. 280-282.
17. Милов Л.В. Указ. соч. - С. 437.
18. Див.: Стецюк К.І. Народні рухи на Лівобережній і Слобідській Україні в 50-70-х роках XVII ст. - К.: Вид-во АН УРСР, 1960. - С. 99-100.
19. Филарет. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. - Чернигов, 1874. - Кн. 1. - С. 157-158.
20. Милов Л.В. Указ. соч. - С. 436.
21. Голобуцкий В.О. Економічна історія Української РСР. Дожовтневий період. - К.: Вища школа, 1970. - С. 74.
- Лазаревский А.М. Описание старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения и управления. - К.: Типография К.Н. Милевского, 1888. - Т. I. Полк Стародубский. - С. 31.
- Бойко І.Д. Селянство України в другій половині XVI - першій половині XVII ст. - К.: Вид-во АН УРСР, 1963. - С. 255-256.
22. Інкін В.Ф. Исторична оцінка панщинно-філяркової системи феодального господарства Польщі // Проблеми слов'язнознавства. - 1982. - Вип. 26. - С. 66.
23. Архив ЮЗР. - 1886. - Т. I. - Ч. 7. - С. 434, 435, 436, 448, 449, 452.
- Історія України в документах і матеріалах. - К., 1941. - Т. III. - С. 111.
- Україна перед визвольною війною 1648-1654 рр. Збірник документів (1639-1648). - К., 1946. - С. 211, 227, 228.
- Степанков В.С. Вказ. праця. - С. 13-14.
24. Літопис Самовидця. - К.: Наукова думка, 1971. - С. 47.
25. Летопись событий в Юго-Западной России в XVII веке. Составил Самоил Величко, бывший канцелярист войска Запорожского, 1720. - Киев: В типографии Федорова, 1864. - С. 136.
26. Див.: Баранович А.И. Украина накануне освободительной войны середины XVII в. (Социально-экономические предпосылки войны). - М.: Изд-во АН СССР, 1959. - С. 109.
- Голобуцкий В. Богдан Хмельницкий - великий сын украинского народа. - К.: Политиздат Украины, 1954. - С. 10.
- Михайлина П.В. Визвольна боротьба трудового населення міст України (1569-1654). - К.: Наукова думка, 1975. - С. 102.
- Ростунов И.Н., Карасев А.В. Освободительная война украинского народа 1648-1654 годов и воссоединение Украины с Россией. - М.: Знание, 1954. - С. 12.
27. Пиріг П.В. До питання про самоуправління в містах Чернігівщини після входження її до складу Речі Посполитої // IV Республіканська наукова конференція з історичного краєзнавства. Тези доповідей і повідомлень. - К., 1989. - С. 279-280.
- Пиріг П.В. Надання Чернігову Магдебурзького права // Тези доповідей міжвузівської науково-практичної конференції. - Чернігів, 1992. - Частина 3. Секція суспільно-політичних та гуманітарних наук. - С. 104-105.
- Пиріг П.В. Надання місту Стародубу Магдебурзького права // Актуальні проблеми розвитку міст та міського самоврядування (Історія і сучасність). Тези міжнародної науково-практичної конференції (м. Рівне, 7-9 квітня 1993 р.). - Рівне, 1993. - С. 26-28.
- Пиріг П.В. Політико-адміністративний устрій Чернігівщини за польської доби (1618-1648 рр.) // Сіверянський літопис. - 1999. - № 4. - С. 9-19.
- Корпус Магдебурзьких грамот українським містам: два проекти видань 20-40-х років XX ст. - К., 2 000.
28. Див.: Соловьев С. История падения Польши. - М.: В типографии Грачева и Комп., 1863. - С. 1.
- Максимович М.А. О причинах взаимного ожесточения поляков и малороссиян, бывшего в XVII веке // Собрание сочинений. - К., 1876. - Т. I. - Отдел исторический. - С. 265.
29. Архив ЮЗР. - К.: В типографии И. и А.Давиденко, 1863. - Т. I. - Ч. III. - С. 86.
- Максимович М.А. Указ. соч. - С. 266.
30. Макарець О. Боротьба українського народу проти панської Польщі в XVII столітті. - К.: Державне видавництво політичної літератури, 1940. - С. 14.
31. Див.: Коршунов А.Ф. Афанасий Филиппович. Жизнь и творчество. - Минск, 1965. - С. 139.
32. Див.: Гуслистий К. Визвольна боротьба українського народу проти шляхетської Польщі в другій половині XVI і в першій половині XVII століття (60-ті роки XVI - 30-ті роки XVII століття) // Нариси з історії України. - К.: Вид-во АН УРСР, 1941. - Вип. III. - С. 3. (Далі :

Визвольна боротьба українського народу ...).

Флеров И. О православных церковных братствах, противоборствовавших унии в Юго-Западной России в XVI, XVII и XVIII столетиях. - СПб.: Издание книгопродавца Н.Г. Овсянникова, 1857. - С. 10.

33. Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы в трех томах. - М.: Изд-во АН СССР, 1953. - Т. I. - С. 47. (Далі: Воссоединение ...).

Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського. Інститут рукописів. - Ф. II. - Спр. 18626. - Арк. 8. (Далі: НБУ. IP.).

Флеров И. Указ. соч. - С. 11.

34. Див.: НБУ. IP. - Ф. II. - Спр. 18626. - Арк. 8 (зв.).

Флеров И. Указ. соч. - С. 11.

35. Літопис Самовидця. - К.: Наукова думка, 1971. - С. 51.

36. Воссоединение ... - Т. I. - С. 117.

37. Див.: Kowalski Jan Wierucz. Poczet papiezy. - Warszawa: Krajowa agencja wydawnicza, 1988. - S. 149-150.

38. Правда про унію. Документи і матеріали. - Львів: Видавництво "Каменяр", 1965. - С. 40-42.

Див.: Плохий С.Н. Борьба украинского народа с католической экспансией XVI - XVII вв. - Днепропетровск: ДГУ, 1987. - С. 10.

39. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Черниговская губерния. Составил Генерального штаба подполковник М. Домонтович. - СПб., 1865. - С. 436. (Далі: Материалы для географии и статистики России ...).

40. Воссоединение ... - Т. I. - С. 148-149.

41. Там же. - С. 149.

42. Там же.

43. НБУ. IP. - Ф. II. - Спр. 18 629. - Арк. 6 (зв.).

44. Плохий С.Н. Указ. соч. - С. 22.

Верзилов А.В. Униатские архимандриты в Чернигове // Труды Черниговской губернской архивной комиссии. - Чернигов: Типография Губернского Правления, 1903. - Выпуск пятый. - Отдел второй. - С. 25.

Исторические сведения о Чернигове. Соч. Шафонского // НБУ. IP. - Ф. VIII 186 М / Бунге 2754. - Арк. 4.

45. Материалы для географии и статистики России ... - С. 436.

46. Краткий очерк истории г. Чернигова и управления в нем с X по XX в. // Тридцатилетие деятельности Черниговского городского общественного управления 1870-1901 г., с очерком истории г. Чернигова. - Чернигов, 1901. - С. 29. (Далі: Краткий очерк истории г. Чернигова ...).

47. Материалы для географии и статистики России ... - С. 436.

48. Літопис Самовидця. - К.: Наукова думка, 1971. - С. 51.

49. Описание Украины Боплана // Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. - К., 1896. - Выпуск II. - С. 299.

50. Бантыш-Каменский Н. Историческое известие о возникшей в Польше унии. - Вильно: В типографии А. Сыркина, 1866. - С. 78, 86, 87.

51. Левобережная Украина в XV - XVII вв. Очерк колонизации // Киевская старина. - 1896. - Т. 53. - С. 375.

52. Там же.

53. Верзилов А.В. Указ. соч. - С. 25.

54. Баранович А.И. Указ. соч. - С. 121.

55. Див.: Соловьев С.М. Обзор событий русской истории // Современник. - 1849. - Т. 13. - № 1. - С. 11.

56. Пиріг П.В. "Смута" в Росії початку XVII століття і Чернігівщина // Сіверянський літопис. - 2005. - № 1. - С. 31-36.

Ульяновський В. Чернігово-Сіверщина в долі і політиці Лжедмитрія I // Минуле Сосниць та її околиць. - Чернігів, 1990. - С. 53-55.

57. Полное собрание русских летописей. - М., 1965. - Т. XIV. - С. 70.

Русская историческая библиотека. - СПб., 1909. - Т. XIII. - С. 99.

Масса И. Краткое известие о Московии в начале XVII в. - М., 1937. - С. 153.

Восстание Болотникова. Документы и материалы. - М.: Изд-во социально-экономической литературы, 1959. - С. 83, 144. (Далі: Восстание Болотникова. Документы и материалы).

Смирнов И.И. Восстание Болотникова 1606-1607. - М.: Государственное издательство политической литературы, 1951. - С. 194, 195.

Масса И. Сказание о смутном времени // Крестьянские движения XVII- XVIII вв.: Сборник документов и материалов с примечаниями. - М., 1926. - С. 45.

58. Восстание Болотникова. Документы и материалы. - С. 118, 281, 283.

59. Воссоединение ... - Т. I. - С. 110.

60. Там же. - С. 102.

61. Там же. - С. 109.
62. Там же. - С. 96.
63. Там же. - С. 108, 109 и др.
64. Див.: Гуслистий К. Визвольна боротьба українського народу ... - С. 137.
65. Див.: Воссодинение ... - Т. I. - С. 107.
66. Там же. - С. 102.
67. Там же.
68. Там же. - С. 102, 110.
69. Там же. - С. 120.
70. Там же.
71. Див.: Шутой В.Е. Канун освободительной войны украинского народа 1648-1654 гг. Крестьянско-казацкое восстание на Украине 1637-1638 гг. // Исторические записки. - 1954. - Т. 46. - С. 253.
72. Воссодинение ... - Т. I. - С. 110.
73. Там же.
74. Там же.
75. Там же. - С. 158, 159, 160.
76. Там же. - С. 147.
77. Летопись С. Величко. - Т. IV. - С. 135.
78. Там же. - С. 135-143.
- НБУ. IP. - Ф. XII. - Спр. 890. - Арк. 1.
79. Ткаченко М. Нариси з історії селян на Лівобережній Україні в XVII - XVIII вв. - К., 1931. - Т. I. - В. I. (Відбитка з книги XXVI "Записок історично-філологічного відділу"). - С. 88.
- Щербак В.О. Нове про антифеодальні рухи на Україні в 30-х роках XVII ст. // Феодалізм: економіка, класова боротьба, культура. - К.: Наукова думка, 1986. - С. 79.
80. Костомаров Н.И. Богдан Хмельницкий // Собрание сочинений. - Исторические монографии и исследования. - СПб.: Издание Общества для пособия нуждающимся литераторам и ученым, 1904. - Книга четвертая. - Томы IX - XI. - С. 88.
- Див.: Ковальский Н.П. Источники по социально-экономической истории Украины (XVI - первая половина XVII в.): Структура источниковой базы. - Днепропетровск, 1982. - С. 79. (Далі: Источники по социально-экономической истории Украины ...).
81. Шутой В.Е. Указ. соч. - С. 252.
82. Максимович М.А. Письма о Богдане Хмельницком. Письмо десятое // Собрание сочинений. - К.: Типография М.П. Фрица, 1876. - Т. I. - Отдел исторический. - С. 442.
83. Дневник Симеона Окольского (1637-1638 г.) // Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. - К.: Типография Корчак-Новицкого, 1896. - Вып. II. - Первая половина XVII в. - С. 213.
84. Кулиш П. Отпадение Малороссии от Польши (1340-1654). - М.: Университетская типография, 1888. - Т. II. - С. 236.
85. Воссодинение ... - Т. I. - С. 188, 189, 190, 209.
86. Там же. - С. 190.
- Центральний державний історичний архів України (м. Київ). - Ф. 1230. - Оп. 1. - Спр. 387. - Арк. 8-10.
87. Ковальский Н.П., Мыцьк Ю.А. Немецкое историческое сочинение "Театр Европы" об освободительном движении украинского народа в первой половине XVII века // Вопросы рабочего и национально-освободительного движения. - Днепропетровск, 1975. - С. 132.
- Краткий очерк истории г. Чернигова ... - С. 24.
88. Див.: Воссодинение ... - Т. I. - С. 55.
89. Там же. - С. 113, 119.
- НБУ. IP. - Ф. II. - Спр. 18 629. - Арк. 6 (зв.).
90. Воссодинение ... - Т. I. - С. 117.
91. Там же.
92. НБУ. IP. - Ф. II. - Спр. 18 626. - Арк. 8 (зв.) - 9.
93. Швидько А.К. Социально-экономическое развитие Украины в XVI - XVIII вв. Учебное пособие. - Днепропетровск, 1988. - С. 74.
94. Краткий очерк истории г. Чернигова ... - С. 24-25.
95. Див.: Ковальский Н.П. Источники по социально-экономической истории Украины ... - С. 53.
96. Краткий очерк истории г. Чернигова ... - С. 29.
- Верзилов А.В. Указ. соч. - С. 27.
97. Верзилов А.В. Указ. соч. - С. 25, 27.
98. Пирог П.В. К вопросу о борьбе населения города Полоцка с унией в первой половине XVII века // Гісторія і архелогія Полацка і Полацкай зямлі (Навукова канферэнцыя, прысвечана 1130 - годзю Полацка). - Полацк, 1992. - С. 49-50.
99. Социально-политическая борьба народных масс Белоруссии. Конец XIV в. - 1648 г. Сборник документов и материалов в трех томах. - Минск: Наука и техника, 1988. - Т. I. - С. 257-

258. (Далі: Соціально-політична боротьба ...).

Археологічний збірник документів, стосуються до історії Северо-Западної Росії. - Вільна, 1867. - Т. I. - С. 309-310. (Далі: Археологічний збірник ...).

100. Вітебська старина. - Вітебськ, 1883. - Т. I. - С. 216-217.

Соціально-політична боротьба ... - С. 216-217.

101. Археологічний збірник ... - С. 379.

Соціально-політична боротьба ... - С. 276-277.

102. Археологічний збірник ... - С. 274-275.

Соціально-політична боротьба ... - С. 243-245.

103. Пиріг П.В. До питання про хід військових подій на Чернігівщині в початковий період Визвольної війни українського народу 1648-1654 рр. // Молодець і актуальні проблеми історичної науки. Тезиси громадсько-політичних читань, присвячених 70-літтю комсомолу України. 7-9 червня 1989 г., г. Чернівці. - К., 1989. - С. 76-77.

Пирог П.В. Сведения о месте Черниговщины в Освободительной войне 1648-1654 гг. (после заключения Белоцерковского договора 1651 г.) // Молодь і актуальні проблеми історичної науки. Тези суспільно-політичних читань 29-30 травня 1990 р. м. Київ. - К., 1990. - С. 12-15.

Пиріг П.В. Події Визвольної війни українського народу 1648-1654 рр. на Чернігівщині (на допомогу вчителям історії). - К.: Вид-во КДПІ, 1992.

Пиріг П.В. Чернігівщина в політичних зв'язках України з Росією в середині XVII ст. // Шляхи розвитку слов'янських народів. Актуальні проблеми історії. Збірник науково-методичних праць. - К., 1992. - Вип. 2-3. - С. 32-44.

Пиріг П.В. З історії національно-визвольного руху на Чернігівщині в середині XVII ст. // Проблеми історії національного руху на Україні (до 1917 р.). Тези доповідей. - К.; Миколаїв, 1992. - Частина II. - С. 73-74.

Пиріг П.В. "Реєстр Війська Запорізького" - важлива писемна пам'ятка XVII століття (Регіональний аспект дослідження) // Тези доповідей науково-практичної конференції "Писемні пам'ятки східнослов'янськими мовами XI - XVIII ст." - К.; Слов'янськ, 1993. - С. 52-54.

Пиріг П.В. Берестечко і визвольна боротьба на Чернігівщині у 1651 році // Берестецька битва в історії України. Тези четвертої республіканської науково-практичної конференції. - Рівне, 1993. - С. 26-28.

Пирог П.В. Взаимопомощь украинского и белорусского народов во время Освободительной войны середины XVII в. // Регіональна наукова конференція "Гістарычныя лесе Верхняга Падняпроуя". - Магілеу, 1995. - Частка II (гісторыя). - С. 48-52.

Пиріг П.В. До історії полку Івана Дзинковського // Богдан Хмельницький і його доба. Матеріали міжнародної наукової конференції, присвяченої 400-річчю з дня народження Великого Гетьмана 24-25 жовтня 1995 р. - К., 1996. - С. 252-257.

Пиріг П. Чернігівщина у боротьбі з Річчю Посполитою в 1654-1655 рр. // Сіверянський літопис. - 2000. - № 1. - С. 11-15.

Пиріг П.В. Богдан Хмельницький і Чернігівщина // Вища школа: проблеми, пошуки, тенденції. Матеріали науково-методичного семінару. - Чернігів, 2004. - Випуск V. - С. 82-93.

Пиріг П.В. Північна Чернігівщина у Визвольній війні українського народу середини XVII ст. // Вища школа: проблеми, пошуки, тенденції. Матеріали науково-методичного семінару. - Чернігів, 2005. - Випуск сьомий. - С. 68-88 й ін.

ЦЕРКОВНА СТАРОВИНА

о. Юрій Мицик

●

З ДОКУМЕНТІВ ДО ІСТОРІЇ СВЯТО-МИХАЙЛІВСЬКОГО ЗОЛОТОВЕРХОГО МОНАСТІРЯ У КИЄВІ XVII - XVIII ст.

У 2008 р. виповнюється 900 років від заснування Свято-Михайлівського Золотоверхого монастиря у Києві - одного з найзнаменитіших українських православних монастирів, історія якого міцно пов'язана з Сіверщиною. Надзвичайно цінним джерелом з історії даної обителі є рукописний збірник копій XVIII ст. монастирської документації XVI - XVIII ст., причому чи не найважливішої її частини (універсали та листи гетьманів України, королів Речі Посполитої, московських царів, велика кількість аналогічної документації, яка вийшла з-під пера полковників та сотників Війська Запорозького, ігуменів монастиря, врешті, різноманітних купчих, які були створені представниками нижчих станів - рядовими козаками, міщанами та селянами). Цей збірник був створений у стінах монастиря для практичних потреб на випадок доказів прав монастиря на земельну власність, потім опинився в бібліотеці митрополичого Софійського собору, врешті - в Інституті рукописів (далі - ІР) Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського (далі - НБ). Його матеріали вже частково друкувались нами на сторінках "Сіверянського літопису" (далі - СЛ) і в першу чергу ми прагнули видати документи гетьманів України (1). Тепер продовжуємо публікацію документів зі складу згаданого вище збірника.

Увазі читачів цього разу пропонується понад два десятки документів, що охоплюють період з 1676 по 1735 рр. Це - універсали та листи, купчі і розписки генеральної старшини, полковників та сотників Війська Запорозького, також їхніх дружин, київських бурмистрів. Це - Войця Сербин, генеральний осавул (1687-1689), Семен Савич, генеральний писар (1709-1725), Григорій Карпович Коровка-Вольський - полковник київський (1682-1687 і 1689-1691), чигиринський (1678-1679) і стародубський (1678-1681); Андрій Маркович, полковник лубенський (1714-1727); Петро Апостол, полковник лубенський (1728-1757); Михайло Милорадович, полковник гадяцький (1715-1726); Іван Пироцький, сотник І Ніжинської полкової сотні (1700-1725), Іван Пирятинський, сотник Гадяцької полкової сотні (1715-1735); Марія Христофорівна Коровка-Вольська, дружина Федора Григоровича Коровки (Коровченка) - Вольського, київського полковника у 1708-1712 рр. (див. документ № 3). Але наведені нижче документи дозволяють уточнити періоди каденції деяких з них. Так, згідно з найповнішим на сьогодні покажчиком (2), І.Пироцький сотникував як мінімум з 1700 р., між тим як у цій ролі бачимо його у червні 1699 р., Іван Пирятинський був до того ж гадяцьким наказним полковником у 1728 р., а генерального судді Олексія Турянського взагалі не відзначено, а він був на цій посаді як мінімум у 1711-1712 р. Адресатами універсалів та листів виступають ігумени Свято-Михайлівського монастиря

Феодосій Софонович - видатний український хроніст, вихованець, викладач і ректор Києво-Могилянської академії, ігумен у 1655-1677 рр.; Захарія Корнилович, ігумен у 1694-1700 рр., потім переяславський єпископ; Іоаннікій Сенютювич, ігумен у 1711-1712, 1713-1715 рр.; Варлаам Ліницький, ігумен у 1712, 1716-1719 рр., Філарет Кошаковський (у тексті помилково - Кошановський), ігумен Спасо-Преображенського Мгарського монастиря під Лубнами. Інформація наведених нижче документів дозволяє уточнити і терміни каденції декількох ігуменів обителі, бо досі існувала певна плутанина у цьому питанні. У самих текстах згадуються насамперед Родіон Димитрашка (Димитрашка Райча), переяславський полковник у 1666, 1671, 1672-1674, 1787-1688 рр.

Усі ці документи проливають світло на процес формування монастирського та старшинського землеволодіння, на конфлікти, що виникали за спірні землі та нерухоме майно. Тут є, наприклад, важливі дані до історії міст і сіл України, особливо Сіверщини (Козелець, Ніжин, Остер, с. Крехаїв Остерської сотні - нині Козелецького р-ну Чернігівської області, с. Боденьки тієї ж сотні та ін.), до історії козацьких родів, врешті, до церковної та культурної історії.

Варто вказати на деяку важливу, з нашого погляду, інформацію наведених нижче документів у хронологічному порядку (власне, за таким принципом вони й подаються нижче). У них згадуються такі визначні особи Гетьманщини, як Іван Обидовський, ніжинський полковник у 1695-1701 рр., Лук'ян Жураковський, ніжинський полковий суддя у 1699-1707 рр., Костянтин Солонина, київський полковник у 1669, 1671-1682 рр., Петро Булавка, писар Генеральної Військової канцелярії у 1710-1713 рр. (у документі його названо на російській лад: Булавкин) та ін., представники київського та ніжинського магістратів. Г.Коровка-Вольський згадує про свій гріх (побиття ченця), за що йому не було дане благословення київського митрополита Варлаама Ясинського, кається у ньому і просить прийняти в дар Свято-Михайлівському монастиреві за клопотання його ігумена перед митрополитом у справі Г.Коровки-Вольського (№ 5). У документі № 9 згадується Марія Василівна Гамалія - удова Григорія Гамалії - лубенського полковника у 1668-1670, 1687 рр., покровителька Свято-Троїцького Красногорівського монастиря.

Найбільше зацікавлення викликає група документів (№ 13 - 14). Тут є важливі дані про те, що сотник Іван Пироцький був онуком Костянтина Солонини, а його дружиною була Агафія Василівна Забіла, судячи з усього дочка Василя Петровича Забіли, борзнянського сотника у 1680-1686 рр. Набагато важливішими є вміщені тут документи ігуменів жіночих монастирів Києво-Печерського, Свято-Флорівського і Глухівського Марії Магдалини Мокієвської - Мазепи і згадки про неї. Під таким іменем (Магдалина - чернече ім'я) та прізвиськом відома тільки мати гетьмана України Івана Мазепи. Однак в усіх дослідженнях твердиться, що вона померла у 1707 р. Як же розв'язати це питання? Теоретично це може бути й описка переписувача, але він кілька разів називає саме цю дату, отже, важко пояснити це саме таким чином. Може, мова йде про онуку матері Мазепи (від дочки Мар'яни Вітославської)(3), яка теж була черницею і начебто теж мала ім'я Магдалина (крім ще одного імені - Марфа)? Однак сам Мазепа в універсалі ще у 1708 р. називав її Маріанною Вітославською, інокинею жіночого Вознесенського Києво-Печерського монастиря. Тому ми схиляємося до третього варіанту: мати Мазепи пережила сина як мінімум на 5 років і, очевидно, була заслана з онукою на Біле озеро. Зміцнює нас у даному припущенні той факт, що Марія-Магдалина Мокієвська - Мазепа* виступає як одна і та ж особа і у 1699 і у 1712 рр., коли нею купувався і продавалися млини на р. Видриці під с. Боденьками та інше майно (поле Садки, озеро Коснятин, винниця та ін.), причому вона особисто підписалася, отже, була письменною. Важко припустити, що відносно молода племінниця Мазепи очолила уже після смерті

---

* Від редактора С. Павленка: Усе ж таки була ще одна Марія Магдалина Мокієвська - про це детальніше на сторінці 67 "Сіверянського літопису" № 5.

Мазепи одразу три монастирі, як це могла вчинити в часи його гетьманування мати керівника Української держави. Дана стаття являє собою черговий крок до публікації всіх матеріалів вищезгаданого збірника, і маємо надію, що всі вони побачать світ. При публікації документів нами використовувалися правила передачі тексту, обумовлені у попередніх публікаціях на сторінках "СЛ". Збережена також латинська літера "g", яку використовували на місці "kg" або ж "г" (з дашком). Окремі слова, які не вдалося прочитати, позначені нами так: (...)*.

Джерела та література:

1) Мицик Ю.А. Універсали гетьмана Івана Мазепи Свято-Михайлівському монастиреві у Києві //СЛ. - 2002. - № 2. - С. 18-31; Гетьман І. Скоропадський - покровитель Свято-Михайлівського Золотоверхого монастиря у Києві // СЛ. - 2000.- № 4. - С. 50-64; № 5.- С. 65-81; Документи Свято-Михайлівського Золотоверхого монастиря. // СЛ. - 2000.- № 6. - С. 39-48.

2) Кривошея В.В. Українська козацька старшина. - К., 2005.

3) Павленко С. Оточення гетьмана Мазепи: соратники та прибічники. -К., 2004. - С. 84.

* * *

№ 1

1676. -Київ. - Лист-зобов'язання кийвського бурми́стра Яна Биковича (Биковського) Свято-Михайлівському Золотоверхому монастиреві у Києві.

"Чиню відомо сим моим писанем, иж для прозби моей за позволением превелебного в Б[о]гу его м[и]л[о]сти г[о]сп[о]д[и]на отца Феодосия Софоновича, игумена монастира Михайловского Золотоверхого киевского и всей капитули того ж монастира присипалем греблю до власного их м[и]л[о]стей грунту монастирского на ріці Кудравци, для збудованя мні на той греблі млинка, за которую мні учиненую вигоду от его м[и]л[о]сти г[о]сп[о]д[и]на отца игумена и всей капитули маю давати до монастира Михайловского на кождий рок по каменю воску albo чим иным годним, щороку контентовати, кроме уховай Б[о]же заверух яких, если би млин мїл ваковати, люб не било води; на што даю мое сее писане за подписом руки моей власной.

Писан в Києві року тысяча шестсот семдесят шестог[о].

Місто печати.

Ян Бикович, бурми́стр киевский, рукою власною."

(НБ. - IP. - № 535 С./1763 С.-Арк. 163 зв. - 164. Конія XVIII ст.).

№ 2

1688, березня 2 (лютого 21). - Баришівка. - Оборонний універсал на місце для млина на р. Трубіж, виданий генеральним осавулом Войцею Сербином переяславському полковнику Димитрашці Райчі.

"Я, ниже на подписі выражоный, чиню відомо сим моим писанем, у кождог[о] суду и права, кому о том відати будет належало, иж рекспектом давней, не розерваной ку собі братерской зычливости, его м[и]л[о]сти п[а]на Думитрашка Райчы, полковника Войск их ц[а]рского пресвітлого величества Запорозкого переясловского, купленное місце на млын о трох заставках на реці Трубешу, на греблі міскої под Попувцями (?), за певную суму от небожки п[а]ни Качановской, обывателки переясловской, его м[и]л[о]сти п[а]ну полковнику переясловскому вічними часы дарую. Волен теди его м[и]л[ост] п[а]н полковник на тым місцу млыни будовати и з них собі вшелякие пожитки винайдовати, и кому хотїт, построївши млын, дати, даровати, люб за гроши продати, о которое місце ежели бы его м[и]л[ост] п[а]н Дмитрашка Райча, полковник переясловский, мїл бы мїл от кого якую турбацию, я сам от кождого таковог[о] турбатора винен буду его м[и]л[о]сти п[а]на полковника у кождого суду и права боронити и заступовати, и тим ліпшее віри и певности даю его м[и]л[о]сти сее мое писане з притисненем печати и подписом руки моей.

Писан в Баришовці д[ня] 21 февруария року 1688

Місце
печати

Войца Сербин, асаул Войска их ц[а]рского

пресвітлого величества Запорозкого енералный"
(НБ. - ІР. - № 535 С./ 1763 С.-Арк. 261. Копія XVIII ст.Тексту документа передує запис, зроблений копіістом: "Кріпости на млин в Переяславі обрїтающийся").

№ 3

1698, серпня 1. - Козелець. - Лист Марії Коровченко до ігумена Свято-Михайлівського Золотоверхого монастиря Захарії Корниловича.

"Мария Коровченкова Захарії Корниловичу, ігумену обители о продажном своем млині на Острі ріці куплі ради в обитель листом извіщаєт.

Превелебний в Б[о]гу м[о]сці отче ігумен С[вя]то - Михайловский киевский і мой велце м[о]сцівий в Д[у]ху С[вя]том отче и ласкавий бл[а]годітелю.

Міючи мы на реці Острі на греблі слободской под ц[е]рквою мурованою з вашими поспол поданными обителі с[вя]той, там же в Острі стоячими млинами и на той же греблі зо всіми до него належитостями и ступником млин, умислилисмо оный (еще пред виездом своим до войска) з паном моім людем назичити, а так, чуючи о том, люде, знайдуются оного куповати, а же тепер свіжо пишет пан мой з дороги до мене, абым мимо инших найдуючихся на тот млин купцев, вашой превелебности извістила о своей продажи яко ближайшому превелебности вашой (мимо иных) сусідовы до купованя. Зачим прето з умислу через слугу нашого и лист сей мой увідомлял, п. вашу, ежели бысте міли волю оный нам заплатити, то не будем кому иному збувати, люд теж изнаходятся его купити и ціле торгуют люде, а ціну устне вам скажет слуга наш, през которого и отвіту ожидаючи, м[о]л[и]твам отческим и бл[а]гословению містца с[вя]того з паном моім, яко найпокорній полекаем и остаем вашой превелебности в Д[у]ху С[вя]том нам отца и бл[а]годітеля всіх

З Козелця
июня 21 дня
року 1698.

бл[а]г усердно жадаючая Марія Христофозна
Феодора Коровченкова.

Особливе пан мой вашой превелебности за всякое бл[а]годітелство дознанное ему от в[ашой] превелебности в обителі с[вя]той покорне дякуєт, желаю да сподобить Б[о]г Всемогущий за вся бл[а]гая во всякой оказії воздавать услугами и отвдчати."

(НБ. - ІР. - № 535 С./ 1763 С.-Арк. 107-107 зв. Копія XVIII ст.).

№ 4

1699, листопада 20(10).- Козелець. - Лист Григорія Карповича Вольського до Захарії Корниловича, ігумена Свято-Михайлівського Золотоверхого монастиря у Києві.

"Григорий Волский Захарії Корниловичу, ігумену обители ціну млина в Острі продажи ради в обител листом обявляєт.

В Б[о]гу превелебний м[о]сці отче Корнилович, добродій особливий мой.

Чого колвек превелебност ваша по мні желаєт, усе рад свідчити, так даю годности превелебности в[а]шей, а далеко барзій для прислуги містца с[вя]того, на которой надії превелебност ваша завестися не можете того млина, гдиж без залеценя ест позитечний, я еднак, не зновляючи нового торгу ведлуг цены давной тот млин за тысячу золотих отдам, опроч каменя и ступников, которые на обител с[вя]тую дарую, а же на час приобецанії не моглем пок[л]он мой отдати, превелебности вашой прошу, мійте мя вашец за вимовного. Що до відомости подавши превелебности вашой, самого себе молитвам с[вя]тым и високой ласце порочаю

З Козелця
Року 1699 ноеврия 10.

Вам всего зычливий и до услуг поволний
Григорий Карпович Волский."

(НБ. - ІР. - № 535 С./ 1763 С.-Арк. 109-109 зв. Копія XVIII ст.).

№ 5

1706, березня 27 (16). - Лист Григорія Карповича Коровки - Вольського, колишнього київського полковника, до переяславського єпископа Захарії Корниловича.

"Григорій Карпович Волский, бывший киевский полковник, епископу переяславскому Захаріі, игумену обители за побой монаха сея обители не бл[а]гословением наказан митрополити Варлаама, млин на Острі получению ради прощения листом обители отдает.

Ясне в Б[о]гу преосв[я]щенный м[о]сци отче еп[и]скоп переясловский, особливый мой отче, пастиру и добродій.

Будучи я посіщенный от Б[о]га немощию, а найбарзій болізнуючи з того, що пастир его милост преосв[я]щенный митрополит на скаргу вашу за побитие в[а]шого черци небл[а]гословением мя прикрити рачил, о чом найбарзій умерти боюся, прошу моего давного отца и добродія, покажи свою на мні милост и яко сам прости мой грїх, так до его м[и]л[о]сти пастыра причинися, абы чрез отца протопопу козелецкого препослал отческое свое мні бл[а]гословение, а я за добродійскую вашу милостивую учинност млин Острицкий на одной греблі з вашими монастирскими стоячий, з которого пред тим камен и ступник даровалем ввес по смерти моей на вічност дарую обители С[вя]то-Михайловской Золотоверхой киевской, тилко прошу, мой добродію, будь милостив, уприси мні пастирское бл[а]гословение, которому навсегда поручаюся, вам всего добра зичливий и до услуг поволний

1706 году
м[і]с[я]ця
марта 16."

Григорий Карпович Волский.

(НБ. - IP. - № 535 С./ 1763 С.-Арк. 105 зв. - 106. Копія XVIII ст.).

№ 6

1709, жовтня 1 (вересня 20). - Глухів. - Лист генерального писаря Семена Савича до Захарії Корниловича, переяславського єпископа.

"Семен Савич, генералний писар, епископу переяславскому Захаріі Корниловичу о потвердителном на Даниловскую землю універсалі и о наданій вновь села Княжичи той же землі листом извѣщает Захарія, з игумена епископ.

Ясне в Б[о]гу преосв[я]щенный м[о]сці отче епископ переяславский, мні велце м[о]сцівий п[а]не пастиру в Д[у]ху Св[я]том отче и бл[а]годітелю.

Строител коштом преосв[я]щенства вашего новofундованного скитка преподобного Онуфрия честний от[е]ц Захария тут, у ясне велможного добродія, его м[и]л[о]сти п[а]на гетмана бывши, не тощ возвращается, когда до поважной ясне в Б[о]гу преосв[я]щенного архипастира его м[и]л[о]сти отца митрополити киевского листовной интерцессіі его панская велможность склонившися, не тилко кгрунта в давних правах и кріпостех виразне определенние и до помянутого скитка наданние соизволил своїм панским потвердити універсалом, леч и внов селце Княжичи поблизу там будучое, за яким же колвек моім старанем надати не отречеса, о перевоз зас, любо просил для вспартя ратуша п. войт переясловский у ясне велможного добродія, еднак не о каневский, луч о той, который на Сокирной найдуется, але и того не получил. О чом преосв[я]щенству в[а]шому донесши, ласце бл[а]гословению архипастирскому и молитвам с[вя]тым себе рекомендую
З Глухова
вашой архипастирской с[вя]тيني всего добра
зичливий и поволний слуга
септеврия 20,его царского пресветлого величества
Войска Запорозкого писар енералний

1709 року Семен Савич."

(НБ. - IP. - № 535 С./ 1763 С.-Арк. 104 зв. - 105. Копія XVIII ст.).

№ 7

1711, травня 16(5).- З табору під Білоусівкою. - Лист генерального писаря Семена Савича до ігумена Свято-Михайлівського Золотоверхого монастиря Іоаннікія Сенютовича.

"Семен Савич, писар генералний, ігумену обители Иоанникию Сенютовичу з арештованного полковником в Переясловлі млина обители листом по приказу гетмана взимат розмірі позволяет.

В Б[о]гу превелебнійший г[о]сп(о)дине місці отче ігумен м[о]н[а]стыра с[вя]то Михайловского киевского, мой велце м[о]сцівий пане и дознаний бл[а]годітелю. Як скоро извістилемся з листу от вашой превелебности, до мене писанного, же его милость пан судия енералний за предложеннем войта переясловского о млин, на рутуш прежде належачий, а покойным п. Думитрашком обителі С[вя]то - Михайловской проданный, положил на оный арешт (чого ясне велможный добродій его милости не злезал), так зараз докладалем о том ясневелможному добродієви: теды по по моем доношенію розказал мні его панская велможност до вашой превелебности писати, чтобы ваша превелебность не уважаючи на тот арешт его м[и]л[о]стю п[а]ном судиею положенный, веліл розміровые податки з оног млина на обитель стую по-прежнему отбирати, кгдиж либо п. Думитрашко и неслушне учинил тое, что млин міский, ратуши належний, обителі с[вя]той Михайловской пустил в продажу, еднак, же тая его продажа пошла в давность, теди ясневелможный добродій того нарушати не хочет, але хйба пані Думитрашкова, з взятих от обители с[вя]той за оний млин грошей часть, яку на ратуш переясловскую повинна будет в нагороду дати. При сем м[о]л[и]твам с[вя]тим и бл[а]годітелской вашой превелебности ласце полецаючи, пребывая вашой превелебности зычливий приятел и поволний до услуг его царского пресвітлого величества

З обозу

Войска Запорожского писар енералний
Семен Савич.

з-под Білоусовки

Мая 5, року 1711.

(НБ. - ІР. - № 535 С./ 1763 С.-Арх. 107 зв. - 108. - Копія XVIII ст.).

№ 8

1711, травень. - Березань. - Лист генерального судді Олексія Турянського до Йоанікія Сенютовича, ігумена Свято-Михайлівського Золотоверхого монастиря у Києві.

"Алексій Туранский, судия генералний, Иоанникию Сенютовичу, ігумену обители, користи з млина в Переяславлі Дмитрашкового на ратуш отняти й знову на обител листом возвращает.

Высоце в Б[о]гу превелебний м[и]л[о]сци отче ігумен Св[я]то- Михайловский, мні велце м[и]л[о]сцівий г[о]сп[о]д[и]не отче и приятелю.

Любо был положен арешт на мліні том, которий небожчик пан Думитрашко продал обители С[вя]то-Михайловской, якобы отнявши от ратуша переясловского, однак не было в том арешті доложено тое, чтоб розміровие пожитки от обители с[вя]той отдаленние, міли обернени быти на росходи ратушние; а кгди увиділем презентованную от вашей превелебности монаршую его царского пресвітлого величества грамоту, которою тот же млин есть ствержен, писалем до пана полковника наказного переясловского и п[ана] войта переясловского ратушного, абы жадное не міли до того млина претенсії, поневаж пані Думитрашкова міет з тих же грошей, якие взяти за млин, виділити часть до ратуша перясловского в отбуване росходов тамошних уставичних, зачим ваша превелебност рач о том не трудити себе, ані посилати о мліні том своїх посланних до обозу, що предложив, полецаю мене з поволностью зичливости моей св[я]тим

превелебности вашей м[о]л[и]тв[а]м

З Березані мая Вашой превелебности зичливий всего добра приятель и Року 1711 служит готов его царского пресвітлого величества Войска

Запорозкого судия енералний Алексій Турянский. "

(НБ. - IP. - № 535 С./ 1763 С.-Арк. 109 зв. - 110. - Копія XVIII ст.).

№ 9

1712, лютого 1 (січня 22). - Глухів. - Лист генерального писаря Семена Савича до Филарета Кошаковського, ігумена Спасо-Преображенського Мгарського монастиря.

"Семен Савич, писар генералний, Филарету Кошановському, монастиря Мгарського ігумену видание универсала потвердителного на імїние первое Гамалїїного в монастир Мгарский лекгованное препятствие, то есть перемїну легкації во обитель нашу листом обявляєт.

Превелебний в Б[о]зі отче ігумен монастиря Мгарского, мой велце ласкавий г[о]сп[о]дине, отче и приятелю.

Листовное новозачатого року приветствие и в нем зичливе вираженний ко мні аффект со всякою вдячностю от вашей превелебности принявши, велце дякую и взамене зичу, дабы положивши во области своей времена и літа Х[ристо]с Г[оспо]дь вашей превелебности не тїлко в сей новозачатий рок, але и во вся дни живота вашего цілобытное при всяком бл[а]гополучїи в мирї и радости даровал здравие, а яко рад всегда по силї и возможности моей всякое ку добру до обители с[вя]той стягающеся ходатайством моїм чинити помоществование и желание вашей превелебности в самый приводити скуток, так и теперь интерес вашей превелебности взглядом потвержденна на кгрунта паней Гамалїїной легкацією до обители с[вя]той определение, при якої же колвек моей инстанції доносилем ясне велможному добродїеву его милости п[а]ну гетману, а же aliqua sunt huїe своя (?) сїла, о чом з листу панского превелебност ваша извїститися может, теди его панская велможность, тот вашей превелебности интерес до далшого отложил времени. Що донесши, молитвам с[вя]тым навсєгда поліцаюся вашей превелебности и

З Глухова
всего добра зичливий приятель и поволний до услуг
януарияего царского пресветлого величества Войска
Запорожского
писар енералний Семен Савич.

22,
року 1712.

(НБ. - IP. - № 535 С./ 1763 С.-Арк. 110 - 110 зв. Копія XVIII ст.).

№ 10

1712, липня 1 (червня 20). - Глухів. - Лист генерального писаря Семена Савича до Йоанїкія Сенютовича, ігумена Свято-Михайлівського Золотоверхого монастиря у Києві.

"Семен Савич, писар генералний, ігумену Йоаникию Сенютовичу о наданїи обители сел Крехаева и Боденок и на їх универсала листом возвіщаєт.

Висоце в Б[о]зі превелебний м[о]сці отче ігумен монастиря С[вя]то-Михайловского, мой велце м[о]сцівий г[о]сп[о]д[и]не отче и ласкавий бл[а]годїтелю.

Деклярованную мою до обители С[вя]то-Михайловской Золотоверхой киевской и ку особї вашей превелебности всегда усердствующую мїючи склонность и поволност охочим моїм, яким же колвек ходатайством у ясне велможного добродїя его м[и]л[о]сти пана гетмана желанїю вашей превелебности взглядом наданя ку вспарту обители с[вя]той не единой, але двох маєтностей Крехаева и Боденок тщїхся учинити доветворение, на которые з одержанним універсалом присланный от вашей превелебности пречестний от[е]ц економ, до обители

с[вя]той поворочает, що любо не моей прислузі, але барзій панскому в том интересі прьчтую респекту и призріню, однак и себе прощу в неотмінную ласці и молитвах с[вя]тих всегда ховати, которым и тепер полціившися прибываю

З Глухова в[а]шой превелебности всего добра зичливий
приятель и
юня 20поволний до услуг его царского пресвітлого
величества Войска
року 1712Запорозкого писар енералний Семен Савич.

(НБ. - ІР. - № 535 С./ 1763 С.-Арк. 105-105 зв. Копія XVIII ст.).

№ 12

1712, вересня 23 (12). - Глухів. - Лист генерального писаря Семена Савича до Варлаама Ліницького, игумена Свято-Михайлівського Золотоверхого монастиря у Києві.

"Семен Савич, писар генералний, игумену обьители Варлааму Ленніцкому о прислузі своей обьители, котороу универсал на млин в Острі Коропчин спорадити желяет, листом извіщаєт.

В Б[о]гу превелебний м[о]сці отче игумен монастыра С[вя]то-Михайловского Золотоверхого киевского, мні велце м[о]сцівий г[о]сп[о]дине, ласкавий отче и бл[а]годітелю.

Любо не могу я жадним способом равного бл[а]годіянням от С[вя]то-Михайловской обьители и вашей превелебности в моем нещастю узнанним учинити заслужения, однак, аще будет и тое в прислугу помянутому містцу с[вя]тому и вашей превелебности, жебым на млин Острицкий еще покойного старого Коровченка волею леггованный и новопреставленной полковниковой тестаментом утверждений универсал ясне велможного добродія исходатайствовал, то яко однаково Б[о]гу работати и вашей превелебности; так декларую тот универсал, якого юж колвек меею у его панской велможности инстанцією исправити, тилко хоти ваша превелебност, не турбуючи тим и на нарочного законника, через кого колвек тую небожки п[а]ней полковниковой легкацію или если оной донесене, на якої греблі, о килкох колах и где тот млын найдутся написавши, жебым відал як в универсалі виразити; а я, оный спорадивши, через того ж посланца до в[а]шой превелебности не омешкаю одослати впевняю и затим его ж непремінной любви, приязни и молитвам с[вя]тым самого мя полежаю, будучи назавше

З Глухова вашей превелебности всего добра приятель и поволний
до услуг
сентяврияего царского пресвітлого величества
Войска Запорозкого писар
12 року 1712. енералний Семен Савич".

(НБ. - ІР. - № 535 С./ 1763 С.-Арк. 104-104 зв. Копія XVIII ст.).

№ 13

1712, жовтня 10 (вересня 29). - Київ. - Розписка Марії Магдалини Мокієвської у продажі Свято-Михайлівському Золотоверхому монастиреві у Києві млинів на р. Видриці під с. Боденками.

"Року тысяча сімсот дванадесятого, септеврия двадесят девятого дня.

Я, Мария Магдалина, игуменія Печерская и Флоровская, со всіма о Хр[и]сті сестрами моїми, чиним відомо сим нашим добровольным писанием кому бы о том відати належало, тепер и на потомній часы, иж міючи мы кгрунта, куплений от его м[и]л[о]сти пана Иоанна Пироцкого, сотника полкового ніжинского, то ест млин на реці Видриці под селом Боденками гребельный з трома колами, двома мучными, а третим ступным, и два млины лодейній под тым же селом на Десні, и двор у Боденках з світлицею, пекарнею и прочіим, винницу з трома казанами, трубами и притрубками, кадками и со всякими винничными дворовыми посудками, там же

и город в доброй огорожи, в том же городі клуня, солодовня и поле, прозываемое Садки, озеро, названое Коснятин *, ліс в Крехаеві и двор шинковный со всіми будынками, огородом и садом. У млинах лодейных що колвек ест, клітка, каміня, желіза, байдак, на березі стоячий, сіножат при млині гребелном и що колвек в том же млині каміня, желізо, все тое продалисмо в Б[о]гу превелебному его м[и]л[о]сти отцу Иоаникию Сенютовичу, игумену С[вя]то-Михайловскому Золотоверхому киевскому, и всей о Хр[и]сті братіи того м[о]н[а]ст[и]ра на вічныи часы за суму готовых грошей полтори тысячи золотых монеты литовской, который всі сполна одобравши, хутор помененный з млинами и со всім до него що колвек належит, и що выше выражено, в моц и в спокойное владіние в Б[о]гу превелеб[ному] его м[и]л[о]сти отцу игумену и всей братіи отдаем и уступем правом таковым, яковым мы сами тыи млины помененни из хутором держалисмо, на вічныи часы. Волно теды ест и будет тыми млинами гребелными и лодейными и всіма до того хутора приналежитостями в Б[о]гу превел[ебному] его м[и]л[о]сти отцу игумену з братією и по нем наступуючим, яко своим власным, за власную суму купленых добр, владіти, даровати, продати и реставровати и всякий ведлуг своего уподобаня пожитки в том хоторі Боденском и млинах приспособляти. А я, Мария Магдалина, игуменія вышеписаных м[о]н[а]ст[ы]рей, и по мні будучіи игуменіи и прочіи законници того ж м[о]н[а]ст[ы]ра, жадного приступу и права до тих млинов и хутора и до всіх належитостей под виною тысячи талярей міти не повинни будем и на тое даем сей наш рукоданный добровольный запис в Б[о]гу превел[ебному] его м[и]л[о]сти г[о]сп[од]и[ну] отцу Иоаникию Сенютовичу, игумену м[о]н[а]ст[ы]ра С[вя]то-Мих[айловского] Золотоверхого киевского, со всею о Хр[и]сті братією, при печати м[о]н[а]ст[ы]рской з подписом рук наших власных.

Діялося в м[о]н[а]ст[ы]ры С[вя]то-Флоровской дівичом в Києві на Подолі року и дня вишписанного.

Мария Магдалена Мокиевская, игуменія Киево-Печерская и Флоровская со всіми о Хр[и]сті сестрами.

Місто печати.

(НБ. - IP. - № 535 С./ 1763 С.-Арк. 297 4 зв.-298. Копія XVIII ст. Другий список цього документу міститься у цьому ж збірнику на арк. 298 зв. -299.)

*) У другому списку назва озера подана по-іншому: "Копятин".

№ 14

1699, червня 26 (15). - Ніжин; 1712 грудня 5 (листопада 24). -Київ. -Документи щодо продажу млинів та іншого майна під с. Боденьки.

"Выпис з книг міських права магдебурского ратуша киевского.

Року тысяча сімсот дванадцятого ноемврия двадцять четвертого.

Его св[я]щенішого ц[а]рского пресвітлого величества в ратушу киевском перед нами Димитром Полоцким, упривилиюванным войтом, а Васылием Якимовычом, рочным бурмистром, и перед райцами и лавныками, ставши персоналітер преч[е]стный иеромонах Захарый, економ м[о]н[а]ст[ы]ра с[вя]того архангела Михаїла Злотоверхого, покладал писмо вечистой продажи, данное от всеч[е]стной г[о]сп[о]жи Маріи Магдалині Мокиевской, игуменьи м[о]н[а]стирей девычих киевских, Печерского и Флоровского, за подписом руки ея власной и при печати м[о]н[а]стырской, высоце в Б[о]гу превелебному его м[и]л[о]сти г[о]сп[од]и[ну] отцу Иоанькию Сенютовичу, м[о]н[а]стыра св[я]того архангела Михаїла Злотоверхого киевского игумену, и наслідным его и всей братіи тое ж св[я]той обители, на реч в том запысі ныжей выраженную, и при покладаню оного просил уряду именем его м(и)л(о)сти отца игумена и всей братіи, абы тое купчое пысмо было перед урядом вычитано, а по вычитаню пер аблятам до книг принято и интродуковано. Которое писмо за прозбою пречестного отца економа мы, уряд, первой казалы перед собою вычитати и по вычитаню веліли до книг вписати и так ся в собі слово в слов мает*

Року и дня вышеписанного.

У якого купчого листа podpis руки тими виражен словы: Магдалина Мария Мокиевская, игуменья Киево-Печерская и Флоровская, со всіми о Хр[и]сті сестрами, а печат Вознесения Г[о]сп[о]дня на воску зеленом притиснена. По вписаню до книг того продажного пысма еще пры оном преч[е]стный от[е]ц економ презентовал и экстракт выданный з книг міських уряду ніжинского пры печати міской и подписом рук многих урядовых особ, служащий на тую ж, выше спецификованную продажу. Который экстракт мы. Магистрат его св[я]щеннійшого царского пресвітлого величества киевский первой перед собою казала вычитати, а по вычитаню яко реч поважную веліли в книги вписати и так ся в собы мает:

Выпис з книг міских ратуша ніжинского права майдебурского.

Року тысяча шестот девяност девятото, місяця июня, дня надцят пятого.

За відомостю его ц[а]рского пресвітлого велычества столника Войска Запорожського полковника ніжинського его м[и]л[о]сти пана Иоанна Обыдовского, перед нами, Лукияном Жураковским, судиею, Семеном Хомичем, атаманом городовым, Андреем Васютынским, войтом, Кондратом Ивановычом, бурмистром сегорочным, райцамы и лавныками, на справах міських засідаючими, ставши персоналитер п[а]н Иван Пыроцький, сотник польковий ніжинский, устне, публичне и ретелне, а добровольне, сознал, иж кгрунѣта свои власние, нікому ні вчом не заведение и не пенны ныжей околычностями выразне описанныи, ясне в Б[о]гу превелебной еї м[и]л[о]сти г[о]сп[о]жы игуменіи м[о]настырей девычих Киево-Печерского и Глуховського продал на вічные часы, на що и запыс власною своею рукою напысанный и цале на тое зготованный, положил перед нами и подал ку активованю книг міських. Который от слова до слова так ся в собі мiet:

Року тысяча шестсот девяност девятото, місяця июня, дня девятого.

Я, Иван Пыроцький, сотник полковий ніжинський, чиню відомо сым моім пысанием, кому бы о том відати надлежало, тепер и на потомные часы, иж міючи я з жоною моею млыни свої власние, еден на реці Выдрыці под селом Боденками гребельный з трома колесами, двома мучными, а третым ступным, а два млыны лодейные на байдаках под тым же селом на Десні, по небожчыці бл[а]женныя памяти еї м[и]л[о]сти паней Конъстантъиевой Солониной, родной бабусі нашой, правом дідизным нам и дітем нашим належачые, и высоце поважньым ясне велможного его м[и]л[о]сти п[а]на гетмана универсалом в посессию и спокойное владіние нам и потомком нашим потвержение, и при тих млынах и хутор там же, у Боденках, моім власным коштом куплений и працею сооруженный, то ест двор з будиньком, шпикниром, вынницею, трома казанами, трубами и притрубками, кадками и всяким выньнычьным и дворовым посудком, так же и огород в доброй огорожи и поле, прозвиемое Садки, которое небожчык бл[а]женныя памяти его м[и]л[о]ст п[а]н Костянтій Солонина, дідусь наш, владіл и особно двор шиньковъный в селі Крехаеви зо всімы будинками и огородом и садом, и у млыні лодейном що колвек ест сотниковського, то ест клітка, камыня, желіза, все тое продадем ясне в Б[о]гу превелебной еї м[и]л[о]сти г[о]сп[о]жы Маріи Магдалині Мазепиной, игуменіи м[о]н[а]стирей девычих Печерского и Глуховского, на вічные часы, за сумьму и готовые грошы, то ест полтори тысячи золотых монети литовской, которые всі сполна отобравши, хутор помененный з млынами и всім, щоколвек до нег[о] належит и що выше выражено, в моц и во спокойное владіние ясне в Б[о]гу превелебной г[о]сп[о]жи игуменіи печерской паненской отдаю и уступую правом таковым, яко сам тые помененные млыны з хутором держалем на вічные часы, ліса еднат у Крехаеви будучого през небожчыка бл[а]женной памяти его м[и]л[о]сти п[а]на Костянтія Солонины, дідуса нашего, от літ давных занятого, любо не продаю, еднат же владіти, завідовати и на всякие так млыновые, яко и домашные потребы деревъню з него рубати, ясне в Б[о]гу превелебной еї м[и]л[о]сти г[о]сп[о]жи игуменіи печерской не збороняю, вольно теды ест и будет тыми млынами гребельным и лодейными и всіми до того хутора приналежитостями ясне в Б[о]гу превелебной еї м[и]л[о]сти г[о]сп[о]жи игуменіи печерской и глуховской самой и кому ей превелебност вручити изволит, яко

своим власным добром, владѣти, дати, даровати, продати, реставровати, и всякие ведлуг уподобаня своего пожитки в том хуторы Боденьковском и млынах прыспособляти, а я уже от сего часу ані сам, ані жона моя, ані потомькове, ані кривные, близкие и далекие мои и жоны моеї, жадного приступу и права до тых млынов и хутора и до всіх приналежитостей под виною тысячи таларей міти не повинны будут. Я на тое даю сей мой рукоданный добровольный запыс ясне в Б[о]гу превелебной ей м[и]л[о]сти г[о]сп[о]жи игуменьї печерской паненьской з подписом руки моеї власной, хотячы его такой вагы и моцы міти власне якъбы на урядї яком же кольвек был зознанный.

Діялося в Борзнї року и дня вишей менованих Иван Пироцкий, сотник полковый нїжинський своим и жоны своей Агафії Васылиевны Забіловны Ивановой Пыроцькой подпысуяся именем.

Якое то устное и добровольное мы, уряд нїжинський полковый, сполне и майстратовый, п[а]на Пыроцького сознания выслухавъши и запыс, его рукою власною напысанный, на тое ж даний по публычном в кляр (?) вычитаню, яко річ слушную прынявъши для спокойнїшого, а дай Б[о]же, ясне в Б[о]гу превелебной ей м[и]л[о]сти г[о]сп[о]жи Марії Магдаленї Мазепыной, игуменьї м[о]н[а]стирей девычих Киево-Печерского и Глуховского, премылостивий добродїйце и патронъце нашой долъголітного при добром здоровю помешкяня и щаслывого тыми кгрунтами владїния до книг міских ратуша нїжинського иньтродуковати и записаты казалисмо и ест записан. З тых же книг тот вышей выраженный рукодайный п[а]на Пыроцького запыс екстрактом при печатех з подписами належъными потребуемой сторонї выдан ест часу, як вышей.

У того екстракту печат велькая міская нїжинская на воску зеленом прытиснена, а малых двї, а подпис рук тымы выражен словы:

Андрей Філимонович
Васютынський, войт
города Ніжина з всім
майстратомсем

Лукян Жураковський, судя
Семен Хомыч, атаман городовый
нїжинский руку приложил на
записї
Иван Пироцкий, сотник полковый
Нїжинский
Александр Драбковський, писар
прысяглый майстрату нїжинского
мапу ргоргіа.

По вписаню до книг продажного лыста и екстракту выданного з уряду нїжинского еще и сама превелебная в Б[о]гу г[о]сп[о]жа Мария Магдалына Мокиевская, игуменья м[о]н[а]стира девычого Киево-Печерского и Флоровьского, устною мовою тую свою продажу вышей поменурых кгрунтов з млынами двома лодейными, а третьим гребелным, стоячим на реці Выдриці именем своїм и всіх сестр подтвердыла и сознала и для лучшего достовїрья и певности на своей продажи и сознанию росписалася в книгах тыми словы:

Инокїня Мария Магдалына, игуменїя флоровская, подпысуяся власною своею рукою со всіми о Хр[и]стї сестрамы. Якая продажа и устное сознане всеч[е]стной г[о]сп[о]жи Марії Магдалини Мокиевской, игуменїї монастырий киевских Печерского и Флоровского, а купля высоце в Б[о]гу превелебного его м[и]л[о]сти г[о]сп[о]д[и]на отца Иоаныкия Сенютовича, игумена м(о)настира с[вя]того архистратига Михаїла Золотоверхого киевского и всей братиї тое с[вя]той обытели про памят для літ наступующих в книги міские киевские ест запысанна. А з книг и сей выпис при подпїсі руки самого его м[и]л[о]сти п[а]на войта и при печати міской киевской ест выдан. Пысан в ратушу киевском року и дня вишей писанного.

Менованьный войт рукою власною.

Корикговано з книгами. Місто печати.

Уже post scriptum сего права честный иеромонах Захария, економ помененой с[вя]той обытели архистратига Михаїла Золотоверхого киевского, еще

презентовал висоце поважний декрет суду енерального войскового, ферованный року тысяча семсотного второгонадцят июня двадцят четвертого, у которого висоце поважного декрета децизия таковая.

Зачим суд его ц[а]рского пресвітлого величества Войска Запорожского енеральный по вислуханю обоих сторон, скаржачой и ответствующой, обширных контроверсії и по вычитаню всіх трох купчих лыстов, подписов рук урядових особ и притисненем печатей утвержденных, стосуючыся до права посполитого в статуті князства Лытовского в розділі четвертом, а в артикулі девятдесят первом, так опысаних: уставуем, иж хто бы в иміние лежачое или стоячое давност земскую чрез десят літ перемовчал, не позивал, ані лыстами упоминателными не отзивался, таковой вечисто уже молчати міет, розсуждаем, поневаж Тимофій Лопатин ані в тое время, когда его дядко Кузма Панченко Ивану Коросташовцу продал млин, не упоминался о своем місцу млиновом, ані боронил продажи Ивану Коросташовцу, когда такой (...) * п[а]ні Солониновая у него тот же млин купила, также жадного не вчинил отозву, як в той час, кгда тот же млын достался подлуг легації п[а]ну Пыроцкому, так и потом, когда п[а]н Пыроцкий продал г[о]сп[о]жи игуменіі печерской киевской, жодной не учынил взмінки, леч в тридцят семи годах ощутившыся, стал упоминалися, теды суд войсковый енеральный купчие лысти оние урядовие споражение важными и мощными чынит, а заховавше вовсе при честной г[о]сп[о]жи Маріі Магдалыні Мокиевской, игуменіі бывшой печерской, а теперешной флоровской киевской, зо всіми м[о]н[а]ст[р]а дівычого законницами, млин на реці Выдриці на греблі под бором близко села Боденков з инными куплеными кгрунтамы будучий, дает власть всякие з оного млына розміровие пожитки ку вспартю м[о]настырского г[о]сп[о]дарства спокойне отбирати; а Тymoфія Лопатина от оного млына учынивши чуждим, варуем, абы жадного не міл вперед до тоей греблі ані до млинов выдрицких интересу под выною на суд войсковый енеральный тысячий золотих моцю сего декрету, который за волею звірхнійшою самого ясне велможного его м[и]л[о]сти п[а]на гетмана стороні потребуемой з подписом рук и з притисненем звыклого суду войскового енерального печати ест выдан в Глухові, року, м[і]с[я]ця и дня вышей выраженных.

У того висоце поважного декрету печат судов войскових енеральных на воску червоном притыснена. А подпис рук велможных их м[и]л[о]стей п[а]на Алексія Туранского, судии енерального, и п[а]на Петра Булавкина, писара судов войскових енеральных тыми выражен словы:

Петра Булавкина, писара судов войскових енеральных, тыми выражен словы:

Великого г[о]сп[о]д[и]на н[а]шого его ц[а]рского пресвітлого величества Войска Запорожского судия енеральный Алексій Михайлович Туранский, рукою власною;

Петро Михайлович Булавкин, писар судов войскових енеральных.

Который декрет пред урадом вычитанный и децизию до къни выписавъший на сем екстракт повъторе подписалемся его священнійшого царского пресвітлого величества прародителный отчыны б[о]гохранима града Киева войт Димитрий Полоцкий, бурмистри и райци со всім майстратом до которой децизии и повторе печат міскую приложено.

Місто печати."

(НБ. - IP. - № 535 С./ 1763 С.-Арк. 298 зв.-303 зв. Копія XVIII ст.).

*) Далі йде текст попереднього (№ 14) документа.

№ 15

1716, серпня 11 (липня 31). - Ромни. - Універсал лубенського полковника Андрія Марковича старшині Чорнусівської сотні Лубенського полку про призначення нових ктиторів Красногірського Чорнуського монастиря.

"Его ц[а]рского пресв[і]тлаго величества Войска Запорожского полковник лубенский Андрей Маркович.

Ознаймуем сим универсалом, кому бы колвек о том відати належало, а

особливе пп. старшині чорнуской, иж яко за намістництва в Б[о]гу зейшого отця Григорія Илиича Гаджія, схимника, универсалом ясне велможного пана гетмана были определени ктиторами до монастира Красногорского Чорнуского три ч[о]л[о]в[і]ка, іменно Лукиян Шостаченко, Клим Касяненко и Лаврін Колот, так и тепер за прибытием в тую ж обитель на намістництво пречестного иеросхимонаха отця Михайла по его ж желанию, поневаж от тих ктиторов два умерло, определен на ктиторство оставшогося помянутого Лавріна и Ивана Колотов, жителей сухонососовских, жебы прето их обох старшина чорнуская, заховуючи до обители с[вя]той услузі до жадних міських повинностей не чіпали и не примушали, міти хочем и пилно приказуем.

Дан в Ромні июля 31 року 1716.

Звишменованный полковник рукою власною."

(НБ. - ІР. - № 535 С./ 1763 С. - Арк. 93. Копія XVIII ст. Тексту документа передуює заголовок, зроблений копіюстом: "Андрей Маркович, лубенский полковник, двух ч[о]л[о]в[і]к ктиторами монастиреві Красногорскому козаков сухонососовских универсалом определяет и от годових должностей увольняет").

№ 16

1717, липня 21(10). - Гадяч. - Лист гадяцького полковника Михайла Милорадовича до ігумена Свято-Михайлівського Золотоверхого монастиря у Києві Варлаама Леницького (?).

"Превелебнійший в Б[о]зі г[о]сп[о]д[и]не, м[о]сці отче игумен м[о]н[а]ст[и]ра киевского Св[я]то-Михайловского, мой ласкавійший г[о]сп[о]дине и молитвенный бл[а]годітелю.

Патрон мой и от[е]ц и вседержавнійший бл[а]годітел, его кн[я]жое сиятельство кгубернатор киевский, по предложению в[а]шое превелебности изволил ко мне писати, повелівая сінокосов и прочиих угодий, до маетности Бодакви належацих, инокинею замолінною во владіние м[о]н[а]ст[и]ру Св[я]то-Михайловскому одданих, не хотіл присвоювати, чога, яко исконы во всей фамилии моей не бывало, чтоб обителем св[я]тым убыток чинено, овшем здання церковного и прочие м[и]л[о]стині по возможности и силі, сотворяно, так и я, послідуючи стопам предков моих, не токмо давних сінокосов и других угодий Бодаквянских, н[ы]не обители св[я]той доставшихся, не привлащал, но и привлащат не мыслил, овшем еще за владінни покойной Гамаліний. Которое луки его милост п[а]н судия енералний, в Гадячом полковникуючи, од Бодакви села отехавши, привернул был до Комишной, то и tych уступилем и на том стою ограниченню, якое так рок высланный от ясне велможного п[а]н Кутниевский, а сего року его милост п[а]н полковник лубенский, постановили. Сего рады не рач в[а]ша превелебност без розиску сквапливого в том турбовати высокое лице его кн[я]жого сиятельства, леч по-сусідску обходитися так, же если б міло що от подданих моих комишанских долігати, то писати ко мні, а я взаємне кореспондоватиму и для прислуги моей обители св[я]той по желанию в[а]шое превелебности, что достойно будет, творити готов, а тепер м[о]л[и]твам св[я]тым превелебности в[а]шое полецившися, застаю

З Гадяча
июля 10

в[а]шое превелебности, моег[о] молитвенног[о]
бл[а]годітеля всег[о] добра
зычливий при[я]тел его царского пр[е]св[і]тлого
в[е]л[и]ч[е]ства
а[нн]о 1717. Войска Запорозкого полковник гадяцький и
кавалер македонский
Михаїл Милорадович."

(НБ. - ІР. - № 535 С./ 1763 С.-Арк. 112-112 зв. Копія XVIII ст. Другий список цього документа вміщений у цьому ж збірнику на арк. 101 зв. - 102.).

№ 17

1718. - Гадяч. - Лист гадяцького полковника Михайла Милорадовича до

ігумена Свято-Михайлівського монастиря у Києві Варлаама Леницького.

"Превелебнійший в Б[о]гу г[о]сп[о]д[и]не м[о]сці отче игумен с[вя]то-михайловский, мой велце зычливий приятелю.

Не сподівалемся от превелебности вашоя такого на себе гонения, яке в[а]ша превелебност чиниш, послухавши городныхч своих бодаквянских неправедного доношения за луки бодаквянские, будто я в оние втручаюс, поневаж первіе високоє лице его княжого сиятелства кгубернатора киевского, а потом тепер ясне велможного добродія его м[и]л[о]сти п[а]на гетмана потурбовалисте и исправили лист рейментарский строфуючий, яке строфование надіюся может оправдитися на самого донощика и безпотребного турбатора, або вим тих лук чрез висланих от ясне велможного и полчан лубенских и наших гадяцких до села Бодакви належати узнанних як спочатку уступилем, любо антецессор мой ними владіл, а по нем и мні по м[и]л[о]сти царского пресвітлого в[е]л[и]чества владіти было подобало, так и тепер не интересуюся, овшем городничие в[а]ши не контентуючися учиненным розыском и отведенними тими луками, где становится болших стиртов дванадцять сіна, впираются в кут от Буйволиці річки, за болото зашедший, который предреченними вшелякими в кгрунта полку моего зостал определен, як бы на дві стирти, а то тилко потому, что я мимошедшего так рочного літа, видячи урожай травы, не тилко по долинах, але и по горбах, позволилем был сам чрез себе, а не з узнання висланных, на том куті для потреби обывтели с[вя]той траву скосит, однак не во вся, и с тоє причини, что раз за моім позволениям сіно кошено, городничие в[а]ши, присвояючи, и сего року силовалися там косити, леч не допущено и впред допускати нілзя, бо як хтивие, то сколко перед собою очима виділи, поти час за часом засягаючи, втручалися б в чужое, и кгрунта людские не слушне посідалис, о чем особі н[а]ши полковие асаул и хорунжий, на поменутом розиску будучи, явне и ясно при очах сего лист отдавши за совість свою виговорovali, же кут тот, от Буйволиці чрез болото зашедший, не до Бодакви села, леч в кгрунта полку нашого в тот час узнано, о котором для самой существенной правди, если в[а]ша превелебност повелиш, повторних висланных у ясне велможного п[а]на отважуся просити на уличение напрасного городничих в[а]ших втручання и безпотребного високих лиц турбовання, яко ж и тепер зараз на документ правди з отцем городничим и посланным от в[а]шоя превелебности, хотілем туда особ тих же полкових з общими стариками посилати, да они законники не призволилис. О сем в[а]шей превелебности ознаймую и прошу впред недостовірное доношения отрицати, а сквапливого обжалования поперевавши, ласкавійшим быти, ибо и я килко раз от вашоя превелебности напрасно оскарженний, муситиму где надлежатимет справедливости искати, понеже (?) есм

З превелебности в[а]шой всего добра зичливий приятель и
Гадяча служити рад его царского пресвітлого величества Войска
року Запорозкого полковник гадяцкий и кавалер македонский
1718. Михаїл Милорадович."

(НБ. - IP. - № 535 С./1763 С.-Арк. 103-194. Копія XVIII ст. Тексту документа передуге заголовок, зроблений копійстом: "Михаїл Милорадович, гадяцкий полковник, игумену обывтели Варлааму Леницькому со жалостию за упорний за межу укос на городничих бодаквянских тишет". Другий список цього документа вміщений у цьому ж збірнику на арк. 112-113 зв.).

№ 18

1728, серпня 25 (14). - Комишин (?). - Лист сотника Комишанської сотні Гадяцького полку Івана Пирятинського до управителів с. Бодакви - маєтності київського Свято-Михайлівського Золотоверхого монастиря.

"Преч[е]стние м[о]сці, селця Бодаквою и протчіім завідующие, мні ласкавиим бл[а]годітели.

Сотні Комишанской села Березовой Луки старшина и обиватели через жалобу свою донесли мні відат, что ваше пречстност невідомо по яких документах

п[а]ну Мойсею Томиловичу, що волно оному яко своїм власным пожитковати і продати, як хотіти на свой пожиток обернути, що для ліпшеї віри и певности дадем ему сие мое писання с подписом руки моеї и с подписом людей зацных віри годних обивателей выгуровских при битности п[а]на Павла Кожодуба, Василя Дубыни и Ждана Ювіновича и Пархома Тимофіевича и иных людей зацных и віри годних при том будучих в дому пана Мойсея Томиловича, которая нива продана в вічност пану Мойсею Томиловичу з одміжками, абы ништо не важился. Ясне упрошание и подпис рук людей зацных и віри годных

Року 1688, мсця марта
дня 28

Павел Кожодуб, Васил Дубина, Ждан
Ювінович, Пархум Тимофіевич.

(НБ. - ІР. - № 535 С./ 1763 С.-Арк. 125. - Копія XVIII ст.).

ІСТОРИЧНІ ВЕРСІЇ

Ігор Ситий

●

СІВЕРСЬКИЙ СЛІД ПОХОДЖЕННЯ РОДУ МАЗЕП

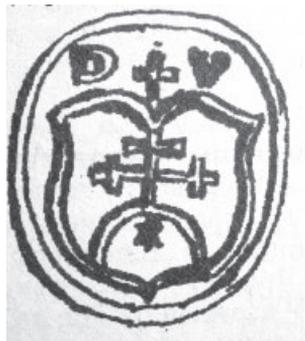
Сучасний етап розвитку історичної науки в Україні характеризується поживаленням досліджень, що пов'язані з добою Гетьманщини. І це цілком зрозуміло з огляду на проблему державотворення у сучасній Україні. Однією з яскравих постатей названої доби був гетьман Іван Мазепа, якому присвячена чимала література. Його біографія більш-менш окреслена, а от що стосується родоводу його предків, то тут дуже багато білих плям, бо бракує архівних джерел. Точніше, вони майже повністю відсутні. У такій ситуації можна спробувати заповнити цю прогалину, використовуючи інструментарій таких спеціальних історичних дисциплін, як топоніміка, геральдика, сфрагістика, ономастика тощо.

Серед українських геральдистів та сфрагістів популярна версія, що гербові фігури української шляхти несуть у собі ознаки впливу давньоруської, білоруської, польської та власної протогербової і гербової символіки, тобто в Україні існувала власна самобутня геральдична традиція. Вважається, що на шляхетських печатках відбився процес пристосування власних емблем, печатних знаків до вимог європейських стандартів, бо, як відомо, саме після Люблінської унії розпочалося активне приєднання української шляхти до польської гербової системи. З цього приводу цікава така думка: "Старанний розгляд геральдичного матеріалу (...), що відноситься до князів Коріятовичів-Курцевичів, Наримунтовичів Пинських (XIV, XV, XVI ст.) та врешті родини Мазеп-Колединських, приводить нас до переконання, печаткові (геральдичні) знаки були дійсними родовими, дідичними, вірно перераховуваними гербами. Не можемо погодитись з поглядами барона М.Баумгартена, що у Литві, в Україні та Московщині печаткові знаки мали більше характер ознак князівської гідності як родового герба. (...) Ступневі ущерблення чи відміни з часом віддалили дуже один знак від другого, але уважливий розгляд геральдичного матеріалу того часу дає нам докази, що в Литві та в Україні притримувалися геральдичних правил значно більше і довше, як наприклад, у Польщі, де штучно вигадана традиція про хоруговні братства і часто безкритичне копіювання західних гербів знищили підставу цих правил. (...) Крім цих своїх родинних знаків, на місце яких під впливом заходу приходять потім зображення Св. Юрія або князя на коні, деякі члени князівських родів вживали ще особистих печаток з емблемами, взятими з фауни, флори чи просто з фантазії, однак це не дозволяє нам нехтувати дійсними їх, дідичними гербами. Вплив західньої, а особливо польської, геральдики позначився вбивчо для старовинних гербових традицій на Литві та Україні. Вимога конче приліпити до кожного герба якусь назву, бажання зматеріалізувати малюнок поясненням та назвою з щоденного чи природнього життя змушували в деяких випадках переіменяти герб, в інших малювати його цілком неправильно"¹. Ще одне міркування з цього приводу:

"Більшість виявлених зразків печаток хронологічно відповідають другій половині XVI ст., коли, за словами польського історика Генрика Литвина, "по унії Люблинський магнєтерія і середня шляхта руська католізувалася, а за цим полонізувалася щодалі швидше". В контексті цього процесу особливо цінними є свідчення сфрагістичних джерел, котрі відобразили геральдичні новозміни, а разом з цим зберегли архаїчно-традиційні форми українських гербів - родових знаків, знамен та символів. Виявлені зразки XVI ст. є прикладами самостійного розвитку українських гербів, котрі розвивалися в ізолюваному від західних впливів знаковому середовищі, а головне - використовувалися поза регламентацією королівської влади та державних інститутів Речі Посполитої. (...) Як зазначав відомий історик Київщини В.Б.Антонович: "На початку XVI ст., коли польські поняття про винятковість шляхетського стану проникають у середовище руських зем'ян і коли з'являється в них бажання встановити зовнішні ознаки свого родового достоїнства, зем'яни Київської землі потрапляють у досить складне становище: вони не володіють спадковими гербами подібно до польської шляхти й використовують тільки печатки з початковими літерами своїх імен та прізвиськ; проте виявляється, що єдиним станом краю (окрім княжих родів), що володіють випрацьованими геральдичними знаками, було київське міщанство, їх фамільні клейма і печатки стали матеріалом для встановлення шляхетської туземної геральдики в південній Русі після Люблінської унії 1569 р." .

Проте є і відмінний погляд на витоки козацької геральдики та сфрагістики. Т.Люта зазначає, що "особові герби Гетьманщини - герби козацької старшини, котра своїм демократичним походженням була відмінна від спадкових староруських князівських родів і несла почасти у семантиці своїх гербів елементи польської геральдики, а почасти незбагненні комбінації зірок, шабель, підків, місяців тощо - походження яких очевидне з глибин народно-козацької свідомості. Ця ділянка геральдики найменш досліджена через брак публікацій" .

Розглянемо цю проблему на прикладі герба "КУРЧ", яким користувався Іван Мазепа. Вважається, що герб цей походить із Волині і належав князям Курцевичам, нащадкам Гедиміновичів. Ось що писав про цей герб Вацлав Потоцький:

Корч
(напис над гербом)
Початок

Корчем зветься цей герб, але від болю не корчиться;
Пізнавав не раз татар, пізнавав і шию турків,
Бо на коні і тих, і інших діставав,
Так в руці, як живу, у тятиві витягав.
Іпсилон це грецький знак, це має бути літера,
Що цей герб на Волині, започаткований на Русі,
Хрест, як меч, посередині, сам у застібці стоїть,
Місяць із зіркою світять з обох сторін.
Значить він був десь у ночі: сховався у засідці,
Щоб ворога на принаду заманити,
А потім обома крилами швидко його вдарив,
Людей на кшталт літери Іпсилон поширив.

Як бачимо, герб має військове походження. Літера "V" вказує на його волинські витоки, бо звідси походили князі Курцевичі: Костянтин (Курч), князь Пінський згадується 1431 р. (про ймовірність сіверського, а не волинського походження Курцевичів дивись нижче).

Одночасно ця літера символізує і роззятого ворога. Хрест під нею на застібці -

це одночасно і меч, тобто під Божим заступництвом із мечем у руці Курцевичі неодноразово громили турків і татар. Зірка і півмісяць ілюструють одну з вдалих нічних операцій, яку провели проти людоловів українці під орудою Курцевичів, ймовірно, підстерігши кримчаків, коли ті поверталися назад, обтяжені награбованим.

Дещо інше трактування герба давали українські письменники XVII-XVIII ст. Дмитро Ростовський у своїй книзі "Руно орошене" (Чернігів, 1696) у віршах на герб І.Мазепи писав, що місяць, хрест і зоря знаменують перемогу гетьмана-християнина над невірними, бо він діє під символом Богородиці - зорею. Стефан Яворський у своїх книгах "Луна голосу, що волає в пустелі" (Київ, 1689) та "Виноград христовий" (Київ, 1698) також віршами писав, що місяць "тріумф обіцяє", "зоря славна вождя знаменує", додає до військової доблесті великої сили, хрест на якорі у супроводі світил символізує силу православної віри, відданість їй гетьмана, перемогу над магометанами. Антоній Стаховський у книзі "Дзеркало від писання божественного" (Чернігів, 1705) писав, що хрест, зоря, місяць знаменують захист, заступництво Божої сили. Зоря уособлює Христа, тріумф, Діву Марію, а місяць - усі добрі справи. Ці світила віддзеркалюють рейментарську милість, лицарську доблесть, християнські чесноти гетьмана, захисника православ'я. Антоній Стаховський вважав, що Діва Марія є покровителькою дому Мазепи, тому вона надала йому в герб свій символ - зорю та місяць, щоби той надихав гетьмана на добрі справи. Хрест, окрім того, що він є символом православ'я, символізував мудрість Божу, золотий ключ мудрості учням Мазепи. У творі Йоаникія Волковича "Розмишляння о муці Христа, спасителя нашого" (Львів, 1631) барви та хрест тлумачаться наступним чином - "червоне - любов, зелене - краса, чорне - покора, біле - явлена чистота (...) хрест - це Давидів ключ, яким відчинене небо, це махина, якою збурено пекло, це міст до обіцяної землі, це меч, яким убиті Голіад і диявол, це дерево, що було знаком прокляття, а стало вічним благословенням".

Лаврентій Крщонювич у віршах на герб І. Мазепи в книзі "Полуустав" (Чернігів, 1703) розглядає його як суто релігійний символ.

Сучасний дослідник цього українського гетьмана Сергій Павленко поділяє цей підхід до гербової емблеми "КУРЧ".

Упадає в очі, що на ній фактично два хрести - виллоподібний (або біблійний) та єгипетський (або Т-подібний). Цікаво відмітити, що у сучасній геральдиці хрест тлумачиться як знак Сонця, символ віри, він вказує на те, що походження гербовласника не з'ясоване і що його предки легендарні. Зірка розглядається як символ вічності, високих прагнень, ідеалів, щастя, а шестипроменева - це емблема віфлеємської зорі.

Слід зазначити, що за І.Мазепи герб "КУРЧ" зазнав певних трансформацій: літера "V" була піднята над горизонтальною рисою, основа хреста змінила свою форму - один кінець став зображатися загостреним, а протилежний - тупим. Місяць і зірка часто міняли своє розташування відносно хреста, причому місяць міг бути повернутим до нього як рогами, так і навпаки, іноді зірка взагалі зникала і замінювалась другим півмісяцем. Усе це віддзеркалення гербових традицій Гетьманщини, коли не існувало суворого дотримання геральдичних канонів, бо не

існувало як такої геральдичної служби, призначеної розробляти ці канони і слідкувати за їх дотриманням.

У староукраїнському сусільстві печатка була головним предметом, де вміщувався герб. Звісна річ, І. Мазепа дотримувався цієї традиції. Ось як описує печатку гетьмана історик: "Печатка Мазепи: прямокутник розміру 22x19 зі зрізаними рогами, з гербом і буквами ІМГВЄЦПВЗ" ("Іван Мазепа Гетман Воиска Єго Царского Пресвѣтлого Величества Запорозкого". - І.С.). Нею був скріплений лист від 18.07.1707 р. до Яна Шембека. Можна припустити, що це був паперово-восковий відбиток. Ймовірно, що сам герб "КУРЧ" був у щиті, який увінчував коронований шолом з трьома пір'їнами, обабіч щита розміщувався рослинний орнамент та вказана аббревіатура. Нещодавно був опублікований ще один різновид особистої печатки І. Мазепи .

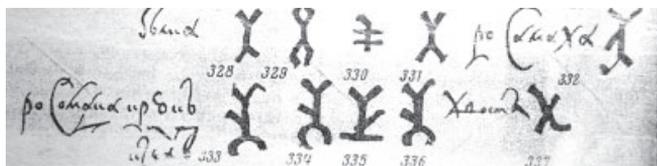
Це круглий, d = 24 мм, відбиток на червоному сургучі. По центру вміщене зображення герба "КУРЧ", над ним - коронований шолом, обабіч - стилізований рослинний орнамент. Печатка міститься на форзаці "Нового завіту" (Київ, 1703) із цікавим приписом: "От пресвитлого князя и царевича Алексия Петрова гетману Ивану Мазепе жалую 11 квітня 1708 року" [за палеографією це запис XIX ст.]. Повної впевненості, що це оригінальна печатка гетьмана, ми не маємо. До цього спонукає не характерна для старшинських печаток форма, техніка виконання відтиску, предмет (книга), на якому він був поставлений, відсутність поряд записів початку XVIII ст., сумнівний за своєю палеографією, орфографією та лексикою напис біля печатки. І нарешті, навіщо І.Мазепі дві особисті печатки?

Підсумовуючи цей фрагмент нашої розвідки, зауважимо, що наведені тлумачення герба "КУРЧ" пізні, бо вони стосуються XVII-XVIII ст. А що було раніше? Які витoki цього герба?

Слід указати, що гербові емблеми, подібні до "КУРЧА", зустрічаються у білорусів ще у XVI ст. Наприклад, шляхтич Лев Котович у 1556, 1565 рр. користувався печаткою, на якій був викарбуваний хрест із роззятим верхом, а під ним півмісяць. Берестейський підстароста Іван Яцинич мав такий же хрест на своїй печатці 1548 р., що спирався на літеру "W" .

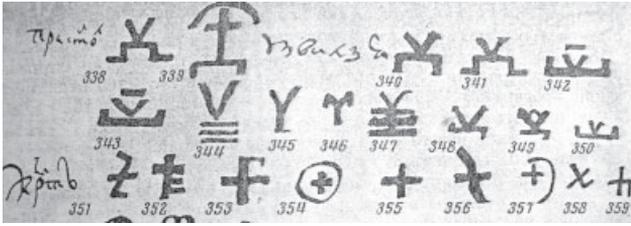
Звертає на себе увагу і той факт, що іконографія малюнка герба "КУРЧ" близька до печаткових та бортних знаків волинських і білоруських князів, бояр та волощан XIV-XV ст. Це комбінації хрестів, зірок, півмісяців. Деякі дослідники пов'язують їх походження від кириличної абетки, скандинавських рун, східних тамг. Згодом, особливо із середини XVI ст., ці знаки трансформувались у герби. Проте схожі знаки побутували і на Лівобережній Україні, зокрема, на Глухівщині. Ось що ми знаходимо в акті 1677 р. про розмежування володінь сіл Литвиновичі та Камінь: "Причем проведена была грань, разделившая владения обоих сел: "на край леса Макаровского, на дереве бересты знаки учинили - крест, а над крестом вилки; с просби литвиновцов, Борис Маршевский вилки вырубал сокирою, а крест от каменчанской дуки (грани) сокирою вырубал Семен Москаль" .

Бортні знаки побутували і на Сосниччині: "Онопрей Медвѣдевъ, житель спасский, отчич из деда (въ Спасском дѣд и отец его и сам он

родились), поведал, же еще за житія дѣда и отца его в Спасском три человека жило и давали оніе повинности до монастыря Новгородского; мѣщане сосничане пахали соби поле особо, а границ межи сосничанами и спассчанами не бувало, але тилько бували в пуци от Сосницѣ до Спасского рубѣжъ и знаки в бортных деревьях" .

У листі Микити Войнова від 19 вересня 1700 р. до новгород-сіверського архімандрита Антонія Стаховського, де йдеться про бортні уходи, зазначено: "Кроми сей отчини ходит архиерейскую, Воцанитскую прозиваемую, а в той

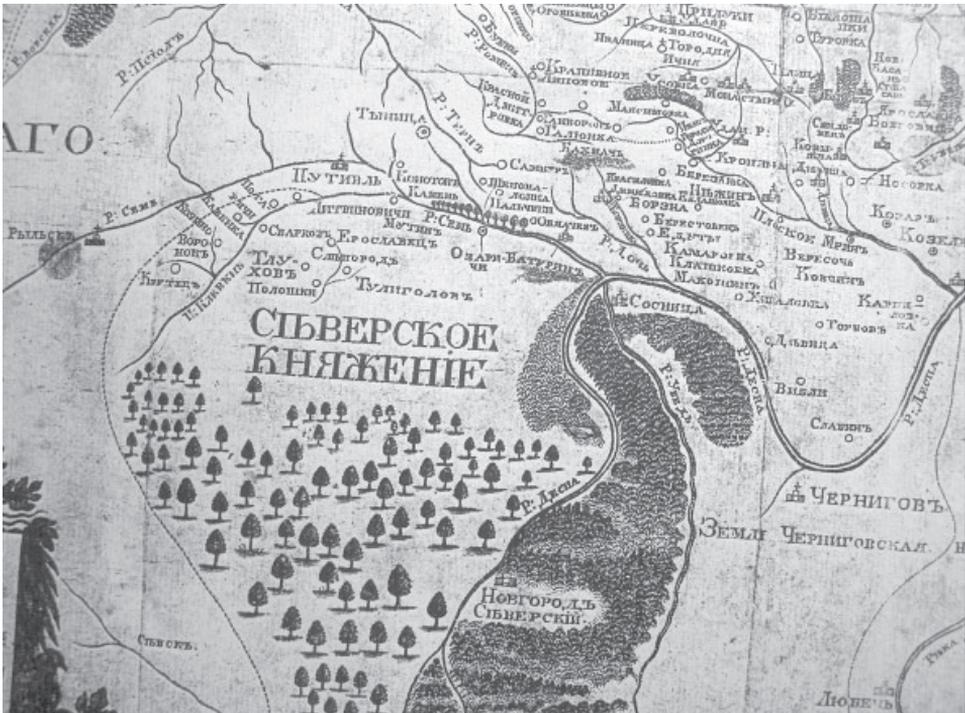
отчини знамено двое вил в такой способ достатной отчини Спаской" .

Багатий матеріал щодо бортних знаків міститься у грамоті Івана Грозного від 2.09.1552 р. про маєтності Новгород-Сіверського Спасо-Преображенського монастиря:

"Да Селище, что был починок Коровяного и в них живут бортники монастырские и ходят бортной ухожей скоропачацкое знамя и в нем соха (...) озерцо Стерново с перевѣсы да ухоее бортное знамя крест косою (...) да деревни Учинков с бортники, а знамя - крест косою ... на речкѣ на Студенцѣ (...) по речкѣ по Ивоти (...) знамя в том ухожѣи Преображенское монатгья. (...) починок Лучнев (...) а знамя крест косою. (...) на рѣкѣ на Деснѣ (...) всякие угодыя, а знамя крест косою (...) да два знамени бортных в Расадневѣ курея лапа да лук (...) да знамя мотовило (...) да знамя пояс (...) да знамя коса (...) да другое знамя лемеша (...) да в деревнѣ Сопич знамя медведок, а другое знамя змѣичка, да знамя вилы (...) да двадцать сем ухожѣев бортных по знаменам. ...А с сей грамоты велѣли списивати списки слово да посылаются списки за монастырскою печатью по городам и по волостям" .

У витягу 1633 р. про борті цього ж монастиря читаємо : "Бортной ухожей в Погребском отрубѣ судерев (подеревный) с церковным бортным ухожим Ильи Пророка олешкинского островского, знамя сорочья лапа" . В уступному запису від 1 березня 1688 р. сотенного пирятинського писаря Юрія Волошина Андрію Ковинському на половину лісу написано: "Знакы округ того лѣса и в серединѣ по тещин на дереву починенные" .

Подібні знаки також побутували і на Сумщині. В опублікованій таблиці "Рубежі-знаки власності бортних угідь, що мали поширення у XVI-XVIII ст. на Сумщині і прилеглих землях" бачимо знаки, близькі до малюнка герба "КУРЧ", а саме - "острожок", "рубежи", "сорочья лапа", "олений рог", "белка", "росамака", "крест на престолі".

Відомий російський дослідник бортних знаків Г. Анпилогов зазначав, що бортництво було одним з найдавніших й найважливіших промислів слов'ян. Київські князі у першій половині X ст. збирали дань медом і скорою. Звичай мітити бортні дерева знаками виник ще до появи Руської правди, яка унормувала право власності на бортні угіддя і відповідні знаки. Ці норми знайшли своє віддзеркалення і у Статутах Великого князівства Литовського 1529 р. и 1588 р. Дослідник писав, що "ізображення рисунка знамен (...) брались первозаимщиками из окружающей их жизни, отражая ее местные особенности, разнообразие известных им предметов и общих понятий, которые и являлись символами этих знаков" .

Термін використання знака був дуже тривалий: до кількох століть. До таких знаків він відносив малюнки із зображенням "сохи, тебенека, дуги, треноги, белки, взвилья, борода, острожка, шелома" .

Дуже часто зображували зброю, землеробський реманент, а також той, що був необхідний для бортництва. Слід зауважити, що ці малюнки виконувалися у реалістичній манері. Цікаве трактування знака "росомака", який схожий з гербом "КУРЧ": "Они имеют языковое сходство с названием хищного зверя "росомахи", которая водилась в путивльских и рьльских лесах. Местное название "росомаки" выражало понятие прозвища - "неуклюжий", "разиня", "растяпа" . (...) Рисунки "росомаки" имеют большое сходство с описанием сохи, сделанное Д.Зелениным. (...) Привлекает внимание место расположения знамен "росомаки". Они отмечаются писцами лишь в ближайшей округе на р. Сейм, по берегам ее притока Русы, а также у озера того же названия на территории Колодежской волости Путивльского уезда. На ее территории, по свидетельству источников 90-х годов XVI в., жили валощане, - бортники и севрюки" .

Отже, враховуючи повне прізвище Івана Мазепи - Колединський (останнє могло трансформуватися з Колодезького, а не тільки від волинського Колодно, як зазвичай це трактують) і місцеве пояснення знака "росомака" (а Мазепа страждав на спадкову хворобу ніг, тобто шкутильгав - "неуклюжий"), можна висунути припущення про сіверське походження Мазеп. Не виключаємо, що спочатку вони називалися Росомаками, а вже на правому березі Дніпра почали зватися Мазепами.

Натяком на князівське походження цієї родини або її близькість до князів є подібність герба "КУРЧ" до таких бортних знаків Сіверщини, як "престол", "крест на престолі с венцом", "взвильє". Останні Г.Анпилогов вважав князівськими. Можливо, що Мазепи походили з боярства Колодезької волості. Описередковано на це вказує назва села Боярські Лежачи, яке було розташоване на південь від центру волості. Такі ж прізвиська мали деякі боярські діти Єлецької десятини. У 1620 р. в Рильському повіті мешкав чернігівець Михайло Федоров на прізвисько "сын Росомакин".

Окрім цього, відомо, що села Малий Самбор, Голенка належали власне Мазепі, а названі села разом з Великим Самбором, Дептівкою, Фесівкою та Корабутовим належали до батуринського двору гетьмана. Ці населені пункти лежать на захід від Колодезької волості у безпосередній близькості (по прямій близько 100 км).

Звертає на себе увагу і назва с. Корабутова (сучасна назва Корабутове). Петро Кулаковський припускає, що воно було заселене до 1641 р. князем Яремою Вишневецьким. Але назва села співзвучна з ім'ям чернігово-сіверського князя Дмитра-Корибута Ольгердовича. Внаслідок політичної боротьби з великим князем литовським Вітовтом він втратив Чернігово-Сіверщину у 1393 р. і змушений був перебраться на правий берег Дніпра, де і помер 1404 р. Можливо, що село спочатку було заселене ще у XIV ст. і назване на честь цього князя, а Ярема Вишневецький лише відновив його, пам'ятаючи про свого предка, бо і він Корибут. Не виключаємо, що бояри Мазепи (або Росомаки) мали володіння поблизу цього населеного пункту (окрім тих, що були у Колодезькій волості), були наближені до Дмитра-Корибута і разом з ним покинули дідові землі. Після смерті свого патрона вони знайшли нових (або старих знайомих, про що буде нижче) покровителів - князів Курцевичів.

Звертає на себе увагу і наступний факт. Герби Дмитра-Корибута Ольгердовича, Вишневецьких, Курцевичів, Мазеп складаються з однакових знаків. Це - хрест, півмісяць, зоря. Ймовірно, що вони походять з бортних знаків. Принаймні, це стосується герба "КУРЧ".

Враховуючи вищенаведений матеріал, припускаємо, що Мазепи за етнічним походженням, мабуть, були севрюками. До речі, це пояснює і військові здібності,

якими, як відомо, відрізнявся Іван Мазепа. Мабуть, на генетичному рівні він успадкував їх від своїх далеких предків севрюків, що були вправними вояками. Зауважимо, що військові таланти також були властиві іншим представникам родини Мазеп. На нашу думку, саме з цього виходили князі Курцевичі, коли доручили Мазепам боронити кордони Білоцерківського староства від кримчаків. Не можемо не зауважити про можливість походження і Курцевичів, і Мазеп з Сіверщини, адже вони користувалися одним гербом. Останній, як ми показали, походить від бортних знаків названої території.

Якщо ці припущення правдиві, то зрозуміло, чому Мазепа-Колединський (Росомака-Колодязький, за історичною традицією) опинився на Лівобережжі поряд зі своєю історичною батьківщиною. Можливо, що родинні перекази про зв'язок Мазеп з Сіверщиною вплинули на Івана Мазепу, коли він переселився саме на Конотошчину. З часом гетьман відновив свої дідицини у Путивльському, Рильському та Севському повітах, у т.ч. і в Колодязької волості.

Отже, вищенаведені факти дозволяють зробити цілком ймовірне припущення про чернігово-сіверське походження Мазеп. Для остаточного розв'язання цієї проблеми треба ретельніше опрацювати російські архіви.

Джерела та література, примітки:

1. Токаржевський - Карашевич Я. Походження і герб гетьмана Мазепи // Мазепа. Збірник. - Варшава, 1938. - Т. 1. - С. 58 - 59.
2. Люта Т. Печатки київського суспільства XVI ст. як джерело до історії української геральдики // Міста та містечка в гербах, прапорах і печатках. Матеріали присвячені 10-літньому ювілею Українського геральдичного товариства. - Львів: УГТ, 2003. - С. 161-162.
3. Люта Т. Юридичні норми затвердження державних, родових, особових гербів українського суспільства // Друга наукова геральдична конференція. Збірник тез повідомлень та доповідей. - Львів: УГТ, 1992. - С.40
4. Існують версії про інший герб Мазеп: "Можливо, що спочатку Мазепи мали герб "Бонча" (або "Бойча", як зауважує І.Токаржевський - Карашевич), як повідомляв ... граф де Брюель - Плятер" // Оглобин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. - Нью-Йорк - Київ - Львів - Острів - Торонто: УІТ, 2001. - С. 67.
5. Ситий І. Герб і печатка Івана Мазепи // Сіверянський літопис. - 2001. - № 5. - С.41.
6. Шевчук В. Муза роксоланська: Українська література XVI-XVIII століть: У 2 кн. Книга перша: Ренесанс. Раннє бароко. - К.: Либідь, 2004. - С. 310.
6. Ми використовуємо приклади з геральдичної поезії вимушено, адже українських гербовників у той час не існувало. При певній кореляції гербові вірші знайомлять нас зі ставленням тогочасного українського суспільства до гербів та дають їхнє тлумачення. Наприклад, хрест - це символ незламної зброї, оберіг, уособлення духовного та тілесного; воїн - це символ мужності, готовності служити вітчизні; два мечі - це сміливість; лілія з хрестом - це віра, набожність; меч, кинь, кіраса - це знаки мужності і військової готовності // Марсово поле. Героїчна поезія на Україні першої половини XVII ст. Упорядник В.Шевчук. - К.: Молодь, 1988 р. - Кн. 1. - 278 с.
7. З приводу гербових віршів цікава така думка: "Обыкновенно посвящают знатым людям и расхваливают их гербы было весьма распространено в Польше; оно удовлетворяло господствовавшей среди поляков наклонности хвастать старожитностью и благородством происхождения. Развитию гербового панегиризма весьма содействовали иезуиты, хорошо понимавшие, что в сердце человеческого для лести всегда найдется уголок. (...) Стихотворное прославление гербов в Польше было частичным проявлением всеобщего виршеплетства. В Польше в XVII ст. все, от короля до мещанина, писали стихи. Крупная литовско-русская аристократия получила клейноды в XV ст., мелкое дворянство в 1569 г., по Люблинской унии. Православные писатели шли по следам иезуитов. (...) Панегерическое виршеплетство тем легче привилось к киевским ученым, что они надлежащую к нему подготовку получали в поэтическом и риторическом классах коллегии. (...) Петр Могила старательно поддерживал гербовый панегеризм. (...) Со времен Петра Могилы в южно-русской литературе твердо установилось прославление панских гербов, даже в чисто церковных книгах" // Сумцов Н. Иоанникий Галатовский (к истории южно-русской литературы XVII века) // Киевская старина. - 1884. - Т. VIII. - Февраль. - Разд. I. - С. 185-186.
8. Українські письменники не дуже занурювалися в етимологію слів та символів. Наприклад, І.Галатовський у своїй книзі "Наука о сложеніи казаній" пояснював прізвище "Браницкий" - від боронити вітчизну, "Любомирский" - від любити мир. Таке трактування могло вплинути на вибір емблеми для герба. А ось як він трактував рослини: "Лилтя межі всіма квітами єсть паномъ и першее мѣсце маєтъ", "геліотропіонъ значить послушенство". Лазар Баранович у своїй книзі "Лютня Аполонова" писав про сонце, що це батько дня, "побудитель к труду", джерело "плодородия". На вибір гербових знаків впливали і загальні уявлення про оточуючий світ. Стефан Яворський вважав, що "вои небесные, солнце, луна, звѣзды, в непрестанной пребываютъ службѣ ... работаютъ

не себѣ на пользу, но человекѣмъ, вселенную просвѣщаютъ, согреваютъ, землю плодоносную творять" // Там само. - С.188, 195-197.

9. Павленко С. Загибель Батурина 2 листопада 1708 р. - К.: Вид. дѣм "Києво-Могилянська академія", "Українська Видавнича Спілка", 2007. - С. 197-210.

10. Ситий І. Герб і печатка Івана Мазепи // Сіверянський літопис. - 2001. - № 5. - С. 46.

11. Каталог історико-мистецької виставки "Гетьман Іван Мазепа: погляд крізь століття". Укладач Недяк В. - Київ-Львів: ЕММА, 2003. - С. 60.

12. Цітоў А. Сфрагістыка і геральдыка Беларусі. - Мінск: РІВШ БДУ, 1999. - 176 с., іл.

13. Ситий І. Герб і печатка Івана Мазепи // Сіверянський літопис. - 2001. - № 5. - С. 44-45.

14. Лазаревский А. Описание Старой Малороссии. Т. II. Полк Нежинский. - К., 1893. - С. 455.

15. Гумилевский Ф. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. - Чернигов: Земская типография, 1874. - Кн. 6. - С. 117, документ 1702 р.

16. Мицик Ю. З документів польських архівів до історії Сіверщини XVII-XVIII ст. // Сіверянський літопис. - 2003. - № 5-6. - С. 21.

17. Гумилевский Ф. Описание Новгородсеверскаго Спасопреображенскаго первокласснаго мужескаго монастыря // Черниговские епархиальные известия. - 1861. - № 5. - Прибавления. - С. 241-244.

18. Гумилевский Ф. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. - Чернигов: Земская типография, 1874. - Кн. 6. - С. 35.

19. Доба гетьмана Івана Мазепи в документах / Упорядк.: С.Павленко. - К.: Вид. дѣм "Києво-Могилянська академія", 2007. - С. 287.

20. Енциклопедичний довідник Сумщина в іменах. Упорядник Звагельський В. - Суми: Ас-Медіа, 2003. - С. 5.

21. Анпилогов Г. Бортовые знамена как исторический источник (по Путивльским и Рыльским переписным материалам конца XVI и 20-х годов XVII в.) // Советская археология. - М., 1964. - № 4. - С.155.

22. Там само. - С. 156.

23. Відмітимо, що Б.Грінченко давав таке трактування слова "мазепа": "Мазепа - первоначально то же, что и замазюра, замазыха, а затем вообще неопрятный, грубоватый и простоватый человек, вахлак, проstack, глупец". Проте, за А.Кримським: "По-перськи "мазе" - спина, хребет, "па" значить "нога", а прикметник "мазепа" дослівно значить "хребтоногий", себто "неповоротливий" // Ситий І. Герб і печатка Івана Мазепи. - С. 38-39. Останнє тлумачення дає певні підстави поставити питання про східне походження Мазеп-Росомак. Не можна виключити, що вони осіли у Колодезькій волості, ще за часів Київської Русі як найманці чернігово-сіверських князів. Відомо, що названі князі широко використовували східняків для захисту південних кордонів від нападів кочовиків. За етнічним походженням вони могли бути і аланами, і торками, і берендеями. Проте не слід забувати, що самі севрюки мали іраномовне походження: "Думка фахівців про іраномовне походження самого терміну "севера" (від сев / сав - "чорний") є нині панівною і не потребує додаткового обґрунтування. Як вважає Г.Хабургаєв, назва "северь" належить до групи найдавніших, найбільш архаїчних "безсуфіксних" етнонімів. Це, вірогідно, свідчить про формування чи довготривале існування етносу в оточенні іраномовного населення або й допускає безпосередню участь останнього у його генезі" // Коваленко В. Сновськ і "Сновська тисяча" / Містечко над Сновом: Збірник статей і матеріалів. - Ніжин: ТОВ "Видавництво "Аспект-Поліграф", 2007. - С.25.

24. Анпилогов Г. Указ. праця - С. 164.

25. Токаржевський - Карашевич Я. Указ. праця. - С. 63.

26. Анпилогов Г. Указ. праця. - С. 167-168.

27. Там само. - С. 164.

28. Мазепина книга / Упорядк. І.Ситога. - Чернігів: ЦНТЕІ, 2005. - С. 170.

29. Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618-1648). - К.: Темпора, 2006. - С. 326. За іншими даними було засноване приблизно в 1572 р., коли Корибути-Вишневецькі збудували тут укріплення // Сумщина від давнини до сьогодення: Науковий довідник / Упорядк. Л.Покидченко. - Суми: Слобожанщина, 2000. - С. 65.

30. Чернігівський літописець XVII ст. Леонтій Боболінський так описував ці події: "Корибут (...) утекал до Новгородка Северского, головного замку своего, з малою дружиною і замкнувся в нем з женою і детми, опатривши замок и вежи рицтерством и стрелбою порадне". Але Вітовт "облегши его зо всех сторон уставичне на вежи и на обломки штурмуючи, стены подкопуючи, и огонь под них подкладаючи так долго его добывал, аж взял (...) в той же час князство Северское, Новгородок, Бранск Витолт себе привлащал" // Ситий І. Літописець Леонтій Боболінський // Чернігівські відомості. - 5-11 червня 1992 р. - № 23.

31. Грушевський М. Ллюстрована історія України. - Київ-Львів, 1911. - С. 165, 549.

32. Лакиер А. Русская геральдика. - М.: Книга, 1990. - С. 274, 276. Піддубняк О. Документ з печаткою Дмитра Вишневецького // Знак. - 1996. - Число 11 (березень). - С. 2-3. Токаржевський - Карашевич Я. Указ. праця. - С. 61. Нагадаємо, що і Курцевичі і Мазепи мали доведений зв'язок з Чернігово-Сіверщиною ще з XIV-XVI ст. На це вказує титул чернігівського підчашника батька І.Мазепи, а Курцевичі мали маєтності на Сіверщині та Поліссі // Токаржевський - Карашевич Я. Указ. праця. - С. 54, 57-58.

33. Анпилогов Г. Указ. праця. - С. 166.

34. Павленко С. Міф про Мазепу. - Чернігів: Сіверянська думка, 1998. - С.128-129.

ГЕРБ ГЕТЬМАНА ІВАНА МАЗЕПИ: ЙОГО ЗОБРАЖЕННЯ ТА ПОХОДЖЕННЯ

Герб гетьмана Івана Мазепи, який був одним з найбільших меценатів свого часу, вміщено в багатьох прижиттєвих творах мистецтва – малюнках, дереворитах тощо. Незважаючи на інспіроване з Москви прагнення до нищення всього, що нагадувало б про Мазепу, з тої спадщини збереглося чимало¹. Завдяки цьому сьогодні ми не маємо значних складностей з питанням про вигляд герба гетьмана. Йдеться про герб Курч², зображення якого в мазепинські часи іноді подавалося і в дзеркальному відображенні³, а з часом набуло і деяких видозмін⁴.

У другій половині 1707 року імператор Йозеф I надав гетьману Івану Мазепі титул князя Священної Римської імперії германської нації. Його основою став срібний знак старовинного герба Курч із срібним півмісяцем (праворуч) та золотою шестикутною зіркою (ліворуч) на червоному полі. Це зображення продовжило практику дзеркального відображення півмісяця та зірки, що є важливим аргументом на користь невідповідності цього варіанту. Окрім таких обов'язкових атрибутів, як князівські мантия та корона, суттєвим доповненням традиційного гербового знака є зображення срібного обладунку, повернутого ліворуч у три чверті⁵.

Проблемним до сьогодні залишається питання про шляхи набуття герба Курч предками гетьмана – білоцерківськими боярами Мазепами-Колединськими. В давніх гербовниках цей герб описано як такий, що ним користувався лише один рід – князі Курцевичі.

У гербовнику Бартоша Папроцького “Herby rycerstwa polskiego”, котрий вперше було видано в Кракові в 1584 році, Курч вміщено серед оригінальних давніх гербів, якими користувалися роди Великого князівства Литовського. Папроцький зазначив, що користувався ним тоді рід Курчів, які мешкали на Волині. З них він згадав двох братів князів Дмитра Булу та Олександра Курцевичів⁶, мужніх воїнів його часів, які відзначилися в битвах з татарами⁷. Згодом цю інформацію з певними доповненнями зустрічаємо в гербовниках Окольського⁸, Кояловича⁹ та Несецького¹⁰. В останніх з'являється думка про зв'язок герба Курч з гербом Косьцеша¹¹.

У всіх цих гербовниках вміщено однотипне зображення герба Курч, проте використання його кожним членом князівського роду Курцевичів могло призводити до появи нового оригінального варіанта. Про це свідчить зображення з печаток володимирського підстарости князя Олександра Курцевича (1584 р.), білоцерківського підстарости князя Дмитра Булиги-Курцевича (1581 р.) та князя Яна Коріатовича-Курцевича (1755 р.)¹². З публікації цих відбитків робимо припущення, що в гербовниках кінця XVI – середини XVIII ст. зафіксовано початкове зображення герба Курч. Натомість у повсякденному вжитку князі Курцевичі використовували на своїх печатках різні персональні варіанти родового герба. Значні відмінності між варіантами герба Курч князів Олександра та Дмитра можна пояснити вже тим, що вони були не рідними, а двоюрідними братами¹³. Князь Ян, можливо, був прапраправнуком князя Дмитра Булиги-Курцевича¹⁴. Цікаво, що фрагмент предківського герба перетворився до середини XVIII ст. на перевернутий знак герба Косьцеша, на що могли вплинути як згадані вище припущення в гербовниках, так і можливий шлюб одного з князів Курцевичів з шляхтянкою герба Косьцеша.

З цих даних зрозуміло, що Курч є давнім та самобутнім гербом роду князів

**Герб Курч
в книзі Бартоша
Папроцького
"Herby rycerstwa
polskiego" 1584 р.**

згадок про князівський титул Мазеп у другій половині XVI – першій половині XVII ст. та особливо в часи гетьманату Івана Мазепи. Важко припустити, щоб у часи, коли князівський титул навіть зубожілій родині надавав великого суспільного престижу, Мазепи з власної волі уникали його використання. Особливо неймовірною така відмова від титулу виглядала б за часів гетьмана Івана Мазепи, адже свою належність до давнього князівського роду останній зміг би добре використати в тривалій політичній грі з московською

**Герб Курч
в книзі Каспра
Несецького
"Herbarz Polski"
1840 р.**

елітою. Другий сценарій є, на наш погляд, найімовірнішим. Родини князів Дмитра та його сина Йони Курцевичів були з 1578 р. до 1618 р., тобто протягом сорока років, пов'язані з Білоцерківським староством, бо ці князі обіймали тоді посаду білоцерківського підстарости¹⁵.

Посада підстарости у випадку Білоцерківського староства, яке на той час (протягом 1559-1620 рр.) тримали князі Василь-Костянтин та його син Януш Острозькі, означала найвищого місцевого урядника, який постійно перебував у Білій Церкві. Останнє було зумовлене високим статусом князів Острозьких, які господарили в своїх величезних маєтках та численних королівщинах через намісників та підстарост. Таким чином, князі Дмитро та Йона Курцевичі тривалий час очолювали адміністрацію Білоцерківського староства безпосередньо на місці. Протягом цього ж часу Мазепи належали до невеличкої групи найвпливовіших білоцерківських земянських та боярських родів¹⁶, з яких ті ж Курцевичі мали добирати урядників для управління староством.

Хоча доля дітей князів Дмитра та Йони Курцевичів більш-менш відома, проте князь Дмитро як один з найбагатших та найвпливовіших представників роду міг видати за котрогось із Мазеп котрусь свою біднішу родичку. Власне гетьман Мазепа не обов'язково мав би вести свій родовід від такого доволі ймовірного шлюбу Мазепи з Курцевичівною. Престиж князівського титулу був таким значним, що достатньо було одному з білоцерківських Мазеп побратися із князівною, щоб інші родичі вже на цій підставі могли користуватися чи бути прийняті до герба князів Курцевичів. Що така практика не була чимось винятковим для кінця XVI – початку XVII ст. свідчить прийняття князями Ружинськими до свого герба шляхтича Миколая Нецевича¹⁷.

Такий чи подібний перебіг подій міг призвести до прийняття Мазепами герба Курч князів Курцевичів. Додатковими аргументами на користь шлюбу одного з предків чи родичів гетьмана Мазепи з Курцевичівною є близькість варіанту

Курцевичів, що розвинувся, можливо, із знака власності одного з їхніх предків. З огляду на це можливими є такі сценарії набуття герба Курч Мазепами:

- Мазепи є гілкою князів Курцевичів та використовували Курч як давній герб своїх предків;
- Мазепи мали родинні пов'язання з князями Курцевичами і були прийняті останніми до свого герба;
- Мазепи були слугами князів Курцевичів і з часом почали використовувати їхній герб.

Щодо першого сценарію слід зауважити, що він є малоімовірним вже з огляду на повну відсутність будь-яких

**Герб Курч в книзі
Шимона Окольського
"Orbis Polonus" 1641 р.**

**Герби князів Курцевичів з книги
Віктора Виммига "Nieznana szlachta
polska i jej herby" 1908 р. (зверху вниз):
князя Олександра (1584 р.), князя Дмитра
(1581 р.), князя Яна (1755 р.)**

родового герба князя Дмитра Булиги-Курцевича та герба Мазеп¹⁸, а також факт обіймання посади білоцерківського підстарости князем Йоною Курцевичем¹⁹.

Менш ймовірним, однак все ж можливим, є третій сценарій. Справді, Мазепи-Колединські могли належати до числа слуг князів Курцевичів. Хоча вже в XVI ст. князі Курцевичі належали до числа дрібних служилих князів, проте вони напевно мали слуг, які виконували звичайні для тих часів доручення по управлінню невеликих маєтків самих князів Курцевичів чи обіймали певні дрібні маєткові, судові й земські посади, які залежали від Курцевичів в силу служби цих останніх князям Острозьким. Відомо, що князі Курцевичі з середини XV ст. володіли маєтками та обіймали низку посад у Волинському воєводстві²⁰. Знахідки І. Тесленка про родину Мазеп, яка мешкала в другій половині XVI ст. на тих само теренах, та дотичні факти з біографії самого гетьмана свідчать на користь наявності зв'язків роду Мазеп із Волинням. Проте характер тих зв'язків та їх початки залишаються поки що не з'ясованими, що не дозволяє відкинути ідею про прийняття князями Курцевичами до родового герба предка Мазеп як свого слуги.

Нові знахідки можуть у майбутньому суттєво доповнити наші знання про герб Мазеп. Цьому сприятимуть і нові генеалогічні знахідки з XVI ст. і, особливо, публікація сфрагістичних пам'яток, які б стосувалися як Мазеп, так і князів Курцевичів.

Джерела та література, примітки:

1. Цей факт є дуже промовистим й унаочнює різницю між офіційною позицією Російської імперії й РПЦ та ставленням українського суспільства до гетьмана Мазепи.

2. Приклад правильного зображення герба І. Мазепи містить, зокрема, водяний знак на тогочасному гетьманському папері (*Мазепа: Збірник / Передм., упоряд. тексту й іл., комент. Ю. І. Іванченка. – Київ: Мистецтво, 1993. – С. 85*).

3. Дзеркальне відображення герба спостерігаємо, наприклад, на малюнку з арабського Євангелія 1708 року (*Українська графіка XI – початку XX ст.: Альбом / Авт.-упоряд. А. О. В'юник. – Київ: Мистецтво, 1994. – С. 116*).

4. Наприклад, на портреті гетьмана І. Мазепи з літопису Величка (1720 р.) дзеркальне відображення герба поєднане із обома загостреними закінченнями на нижній горизонтальній частині гербового знака (Там само. – С. 63). Найбільше змін порівняно з першою зразком спостерігаємо в зображенні, опублікованому князем Олександром Дабіжею з посиланням на "Allgemeines grosses Warpenbuch": в ньому закінчення на нижній горизонтальній частині гербового знака є прямими, а зірку замінено на півмісяць (див. кольорову вкладку до статті: Дабіжа А. В., князь. *Мазепа-князь и его шляхетский и княжеский гербы // Киевская Старина. – Киев, 1885. –*

№ 12. – С. 715-718). В цій останній статті автор хибно зауважив, що зірка стала новим елементом князівського герба Івана Мазепи.

5. Дабіжа А. В., князь. *Мазепа-князь и его шляхетский и княжеский гербы...* – С. 716 та кольорова вкладка.

6. У тексті брати названі Курчевичами – прізвиськом, яке походить від прізвиська Курч. Згодом його було українізовано й варіант Курцевич увійшов і до польської традиції (Dunin-Borkowski J. S., hr. *Spis nazwisk szlachty polskiej*. – Lwów, 1887. – С. 198). Про це більше див.: Герасименко В. *Родовід князів Курцевичів* // Генеалогічні записки Українського геральдичного товариства. – Біла Церква: Видавництво ТООС, 2000. – Випуск I. – С. 63.

7. “Klejnotu takim kształtem używaję na Woyniu Kurczowie. Kniai Buia Dymitr Kurczewicz byi wieku mego mkiem znaczym, ktury z pogany wiele a kminie w potrzebach czynii i znacznie je pogramiai. Alexander Kurczewicz, takie brat jego, siiy i mstwa wielkiego, mNei w potrzebach z pogany bywaiy” (*Herby rycerstwa polskiego. Na pikcioro xi.Neg rozdzielone. Przez Bartosza Paprockiego zebrane y wydane roku Panskiego 1584*. – Kraków, 1584. – S. 677; *Herby rycerstwa polskiego. Przez Bartosza Paprockiego zebrane i wydane r. p. 1584*. – Kraków, 1858. – S. 862).

8. Okolski S. *Orbis Polonus*. – Cracoviae, 1641. – T. I. – Fol. 510.

9. Ks. *Wojciecha Wijuka Kojaiowicza S.J. Herbarz rycerstwa W. X. Litewskiego tak zwany Compendium czyli O klejnotach albo herbach kturych familie stanu rycerskiego w prowincjach Wielkiego xikstwa Litewskiego zaiywaj.Ne*. – Kraków, 1897. – S. 116.

10. “Kurcz herb. Jest niby Końciesza ale wywrycona, z ieleęcem odkrzywionym, po prawej stronie jej gwiazda, po lewej ksi.Neiyc nie peiny, jednym rogim do gyry, drugim na dyi: na heimie Ks. Kojai. in MS. kiadzie trzy piyra strusie, i powiada ie tarczy pole powinno byz czerwone” (*Herbarz Polski Kaspra Niesieckiego S.J. powikszony dodatkami z poyniejszych autoryw, rtkopismy, dowodyw urzkdowych i wydany przez Jana Nep. Bobrowicza*. – Lipsk, 1840. – Tom V. – S. 451-452).

11. Ks. *Wojciecha Wijuka Kojaiowicza S.J. Herbarz rycerstwa W. X. Litewskiego...* – S. 116; *Herbarz Polski Kaspra Niesieckiego...* – S. 451-452.

12. *Nieznana szlachta polska i jej herby* / Opracowai W. Wittyg przy wspiudziale S. Dziadulewicza. – Kraków, MCMVIII. – S. 169.

13. Герасименко В. *Родовід князів Курцевичів...* – С. 64.

14. Там само.

15. Князь Дмитро Курцевич обіймав посаду білоцерківського підстарости до своєї смерті в грудні 1596 р., а його син князь Йона вперше згадується на цій посаді в 1612 р. (Там само. – С. 65, 67). Хто був білоцерківським підстаростою в проміжку між кінцем 1596 р. та початком підстаростування князя Йони нам невідомо.

16. З усього білоцерківського землянства та боярства королівські привілеї на маетки в другій половині XVI ст. мали лише Мазепи, Малевичі, Кежановські, Старкевичі-Чирнівські та Черниші. Решта боярства тримала свої маетки з ласки київських воєвод та білоцерківських старост і лише деякі з них отримали на ті маетки королівські привілеї вже на початку XVII ст. (наприклад, Лесовичі). Враховуючи ці факти, доходимо висновку, що Мазепи належали до впливової верхівки білоцерківського боярства. Про це більше див.: Чернецький Є. *Білоцерківський замок: фортифікація, система оборони та події до року 1648*. – Біла Церква: Вид. О. Пшонківський, 2003. – С. 106-117.

17. Миколай Нецевич мешкав у Старокотарській волості князів Ружинських, яка знаходилася в Ковельському повіті. Рід радунських бояр Нецевичів, до якого він належав, користувався гербом Яніна. Однак після шлюбу на початку XVII ст. з князівною Глушею Ружинською, Миколай Нецевич та його нащадки почали користуватися гербом Нечуя, до якого належали князі Ружинські (Герасименко В. *Нарис з історії роду Нецевичів* // Генеалогічні записки Українського геральдичного товариства. – Біла Церква: Видавництво ТООС, 2001. – Випуск II. – С. 105-107).

18. Близькість цих гербів є справді промовистою, адже інші члени роду Курцевичів, як видно на прикладі герба князя Олександра Курцевича, мали досить відмінні варіанти герба Курч. На аргумент, що князь Дмитро Булига-Курцевич міг видати за котрогось з Мазеп Курцевичівну з іншим варіантом герба Курч, відповімо: за всіх обставин саме князь Дмитро мав приймати нового родича до родового герба Курцевичів, тому його варіант Курча був і більш актуальним для нових членів цього гербового роду.

19. Окрім прихильності князя Януша Острозького, необхідної князю Йоні для отримання такої прибуткової “батьківської” посади, не були б зайвими і родинні зв'язки з чільними представниками білоцерківського землянства та боярства, які могли б клопотатися перед князем Острозьким про таку милість Курцевичу.

20. Герасименко В. *Родовід князів Курцевичів...* – С. 63.

РОДОВІД ГЕТЬМАНА І. МАЗЕПИ

Іван Мазепа народився 20 березня 1639 року в Білій Церкві в родині Адама-Степана та Марії Мазеп. Відомості про місце та день його народження записано у молитовнику Кременецького монастиря після 1709 р.¹ Підтверджують це й інші літописні, мемуарні повідомлення. Так, автор “Літопису Самовидця”, зазначає, що І.Мазепа був “роду шляхетского, повіту Білоцерковского, старожитной шляхти українской и у войску значной”². Канцелярист у часи правління гетьмана Самійло Величко у своєму “Літопису” писав, що гетьман – “значний козако-руський шляхтич, батько його Степан Мазепа мешкав... на Білоцерківщині в своїй маєтності Мазепинцях”³. Можливо, остання вказівка сприяла поширенню версії, що І.Мазепа народився саме у цьому селі. Проте документи середини XVII ст. засвідчують, що батьки проживали у самій Білій Церкві. Мазепинці ж використовувалися ними для тимчасового проживання та ведення господарства.

Для з’ясування родоводу Мазеп велике значення має прояснення питання походження їхнього прізвища. У кабардинській мові слово «мазэ*» означає «місяць»⁴, а «мазэпэ» – «першу фазу місяця, його початок»⁵. Оскільки у гербі гетьмана присутнє саме таке небесне світило, то це означає, що перед нами – не випадковий звуковий збіг.

Кабардинці – це частина адигів (східних. – Авт.), які після монголо-татарської навали 1238 – 1239 рр. мігрували до Центрального Передкавказзя. Між східними та західними адигейцями протягом століть склалися певні відмінності у мові, звичаях. Водночас, починаючи з XIII століття, сусідні народи стали називати адигів черкесами. Останні під такою назвою славилися у багатьох країнах як вправні воїни-найманці.

Відомо, що черкеси-мамлюки захопили в Єгипті владу і правили там з 1382 по 1517 рр. та пізніше. Загони адигейців служили в Оттоманській Порті, Персії.

Черкеси з раннього дитинства займалися професійною військовою підготовкою. Вони добре володіли зброєю, гарно трималися у сідлі. Один такий воїн міг здолати кількох ворогів. Не випадково кримські хани навіть віддавали їм своїх дітей на виховання.

Через князівські чвари, війни з кримчанами, татарами багато черкесів полишало власні домівки та емігрувало у найближчі країни. Ще в 1502 р. вони займали побережжя Азовського моря від Дону до Керченського проливу, але згодом їх почали відтіснити, підкоряти⁶.

Важливу роль у долі черкесів відігравав релігійний фактор. Після падіння Константинополя у 1453 р. посилення впливу кримських ханів у регіоні проживання християн-адигів набуває поширення практика агресивного насадження мусульманства сунітського напрямку. Це змушувало віруючих шукати кращих умов для прожиття, дотримання християнських обрядів.

Відомі кілька їх міграційних хвиль у Московське царство⁷, Велике князівство Литовське, Польщу. На думку В.Татіщева, О.Рігельмана, черкеси з’явилися в Україні в XIV столітті, саме їм слід завдячувати появі міста Черкаси⁸. «Перші козаки, – писав В.Татіщев, – зброд з черкес гірських, в князівстві Курському в 14 столітті з’явились; там вони слободу Черкаси збудували і під захистом татарських губернаторів грабінництвом та розбоями промишляли; потім перейшли на Дніпро та місто Черкаси побудували»⁹. Історик уточнює далі, що переведені

---

* «Э» читається як коротке «а»

вони на нове місце татарським зверхником, оскільки на курських черкесів було багато скарг¹⁰.

В описі Канівського замку 1552 року натрапляємо на місцевий переказ заснування фортеці: «... Яко князь великий Литовский Гедемин*, завоевавши над морем Кафу и весь Перекоп и Черкасы Пятигорские, и приведши Черкасов часть з княгинею их, посадил их на Снепородѣ, а иных на Днепре, где теперь Черкасы сидят»¹¹. На це пояснення згодом посилається у своєму привілеї польський король Станіслав–Август¹².

Важливо зазначити, що ці історичні версії хоча й різняться, проте не такі вже й безпідставні – назва у подальшому українців у XVI – XVII століттях черкасами засвідчує, що мігранти, асимілюючись з автохтонним населенням, відігравали значну роль в охороні прикордоння, житті України. Як зазначає у своєму нарисі Н.Будаєв, зручне сідло, звичай брити голову, залишаючи на ній волосяний оселедець, шапка, кафтан, опалювання помешкання кизяками мають черкеське походження. Низка адигських слів прибульців – «хата» (помешкання), «тат» (батько), «нан» (ненька), джегун (джигун) теж прижилася на новій території¹³.

Черкесів-найманців тодішні володарі Київщини використовували здебільшого для охорони прикордоння. Так, у реєстрі Черкаського та Канівського замків 1552 р. зустрічаємо адигейські прізвища: Лазука, Горяїн Тиньшак, Тока Копитков, Ломан, Семен Скуматов, Гусейм, Нелістон Старий, Іван Налістен, Денис Налістан¹⁴, Степанець Пятигорчин, Жчалаш, Мишко Теребердеєвич¹⁵. Черкаський та канівський староста Дмитро Вишневецький (кінець 1540-х – 1563 рр.¹⁶) у походах проти ординців використовував завербований загін черкесів-жанеївців¹⁷. Козацький ватажок у лютому 1560 р. «со многими людьми и с попами християнскими» навертав до православної віри мешканців Великої Кабарди¹⁸, а також організував їх «промышляти над Крымским царем»¹⁹. Він, зокрема, запросив переїхати до Великого князівства Литовського сина князя Сибока Олександра²⁰.

У 1561 р. король Сигізмунд II Август надав шляхетську гідність великій групі черкесів, які прибули до Польщі на чолі п'яти князів з Жанетії (західне адигське князівство). У попередні та пізніші роки в документах згадуються на литовсько-польській службі «Сибоків брат»²¹, сини черкеського князя Камбулат Ідаровича Гаврило²² та Лаврентій, діти їхньої сестри князі Станіслав, Захарія, Іван, Шимон Темрюки-П'ятигорці (син останнього Фрідріх Темрюк-Шимкович був королівським ротмістром у 1574 – 1598 рр.)²³. У Польщі в XVI ст. утримували «п'ятигорські хоругви», які склалися з кабардинців та жанеївців. Очевидно, переселенці дали назву на Київщині Черкес-долині²⁴, селам Черкас²⁵, П'ятигірка Мала, П'ятигірка, містечку П'ятигірка²⁶.

Ці історичні відомості прояснюють, яким чином Мазепи-християни могли з'явитися на Білоцерківщині. Їхнє прізвище до того ж, за висновком історика А. Дзагалова, вказує на належність їх власників до черкеської аристократії (закінчення «пеэ» означає «замість», тобто «Мазепеэ» можна трактувати як «подібний місяцю»).

Наймовірніше предок І.Мазепи належав до складу уорків одного з князів. Так називали черкеських дворян, які мали свій родовий «герб»-тамгу і суворо дотримувалися традиції рівності у шлюбі з подібними собі²⁷. Уорки несли лише військову службу, виступали у похід за покликом їхнього пши (князя). Вони мали свій кодекс честі – уэркъ хабзэ. Першим пунктом у ньому була вірність насамперед сюзерену²⁸. Якщо останній програвав у боротьбі з іншими князями, то дворянин разом з ним йшов шукати інше місце для прожиття. У кодексі честі також важливе місце займали такі якості, як ввічливість, мужність, правдивість, людяність, красномовність²⁹. Якщо уорк не дотримувався цих заповідей, він

---

* Очевидно, йдеться про великого князя литовського Вітовта (1350-1430), який розширив свої володіння аж до Причорномор'я. Гедемін же згадується у деяких літописах як підкорювач Києва.

позбувався дворянського звання. Важливо зазначити, що у Черкесії селянин за подвиги у бою, проявлену мужність міг потрапити до лицарського стану.

Зрозуміло, вищезгадане – одна з версій, яка більш-менш вписується у контекст подій XVI століття. При цьому є й інші. Історик І.Ситий на Костомарівських читаннях 2007 р. висунув гіпотезу походження Мазеп-Колединських з Сіверщини (тут біля Путивля була Колодезька волость, місцеві бортні знаки нагадують герб гетьмана). Ця версія, до речі, не дуже суперечить попередній. Адже за В.Татищевим, багато черкесів осіло у Курському князівстві. Воно ж межувало з Путивльською округою. В описі Канівського замку 1552 року серед нових слуг згадуються Гридко Колодезький, Толук Колодезький³⁰. Крім цих важливих подробиць, у цьому описі натрапляємо й на інші: «Земля по полем, над мистом (Каневом. – Авт.) мешаном на пашню здавна была вольна, нижли недавно князь Володимир Путивльський, вышодши из Москвы (мається на увазі Московія, у складі якої тоді була й Сіверщина. – Авт.), почал на тых землях с пашен мешанских брати десятину»³¹. Мав він уходи, зокрема Біловець, і поблизу Черкаського замку³². Князь заснував село Тулібле і поселив у ньому шість сімей, які, однак, там постійно не проживали, бо через ординську небезпеку «при замку зимуют и литуют»³³. З цього випливає, що В.Путивльський перебрався з Сіверщини у Велике князівство Литовське зі слугами, підлеглими. До речі, у Києві, Каневі та Черкасах тієї пори описи фіксують чимало мігрантів-сіверян, які записані під прізвиськом Севрук (Іван, Мишко, Томило і т.п.). Чи не Михайла Мазепу, прадіда І.Мазепи, в описі Київського замку 1552 р. записали Мишком Севруком?

Володимир Путивльський був сином путивльського намісника Великого князівства Литовського (у 1495 –1500 рр.) Богдана Федоровича Глинського³⁴ (+ 1509/1512), родовід якого походить від хана Золотої Орди Мамає³⁵ (онук останнього Лекса після поразки дідового війська у 1380 р. за дозволом великого литовського князя Вітовта оселився у Глинську* на Сіверщині і очолив охорону прикордоння). За літописними згадками («Сказання про Мамаєво побоїще»), мамайське військо складалося з половців. Та й сам Мамай, схоже, мав половецьке коріння³⁶. Але за іншими джерелами, його військо мало також у своєму складі й черкесів, ясів. Тож частина вихідців з цієї неоднорідної за етнічним складом орди перебралася з Лексою Мамаєм на прикордонний рубіж Великого князівства Литовського і за століття-півтора змішалася з місцевими севрюками. Перехід у 1500 р. Сіверщини під опіку Москви не всі князі сприйняли позитивно. Тому з того часу частина з них перейшла на бік своїх литовських покровителів. Севрюки ж шукали кращої долі на незаселеній Київщині, де мали більше перспектив поліпшити умови життя.

Важливо звернути увагу й на таку деталь. Путивльський повіт належав до Київської землі³⁷. Київські бояри десь у 1520 р. писали-скаржилися королю Сигізмунду I: «Ваш господарській непріятель московській посѣл Путивль, кievское держанье, а к Путивлю было 14 волостей ваших господарских; тѣ волости от ваших господар, предков слуги вашей милости, князья, паны и земляне земли Кievской, по року держивали, а з тых волостей слуги в.м. предки и отцы наши, кони ѣздивали и шубы теплы куньи одѣвали, и з року на рок тѣми волостями всѣми в.м. слуги от продков и от отца в.м. завжды одѣваны и обуты были – мы сами и слуги наши»³⁸. За описом Канівського замку 1552 р., канівчани мали кілька уходів «Сиверских»³⁹, а також на річці Сулі⁴⁰, басейн якої входив до Путивльської округи. Тобто, незважаючи на окупацію Путивля московським військом, його уходи контролювалися їх власниками. У той же час у вищезгаданому повідомленні за 1552 р про те, що Гедемін посадив черкесів на «Снепородѣ» (а цей населений пункт був на Сулі⁴¹!), зазначається: «...Сидячи снопородце на Днепре у Каневе, предся отчизны свои по речькам иным сиверским уходити не перестали»⁴².

Отже, Мазепи-черкеси могли опинитися на Київщині в результаті переселення

---

* Нині село Глинськ Роменського району Сумської області.

або зі Снепорода, або Колодезької волості, або безпосередньо з Черкесії. Якщо вони прийшли з Сіверщини, то вже мало чим відрізнялися від корінних севрюків (адже на цій землі прожило 7-8 поколінь роду). В описі Київського замку 1552 року фігурує Васко Мазупин⁴³, що вказує на не місцеве походження носія прізвища, оскільки черкеське Мазепэ могло сприйнятися на слух саме таким чином.

Розглянемо й наступні версії. У словнику української мови Б.Грінченка слово «мазеп» має таке пояснення: «Спочатку те ж саме, що і **замазура**, – а згодом взагалі неохайний, грубуватий і простакуватий чоловік, вахлак, простак, простофіля, дурень. У нас у селі мазепою лаються: от як дурна людина, чого не зрозуміє, так кажуть: ах ти мазеп!»⁴⁴. Читаємо далі: «**Мазепський**, а, е. Лайливе слово: поганий, нерозумний. *Мазепська дівчина*»⁴⁵. Згадані значення слова «мазеп» дублює академічний «Словник української мови» 1973 року з невеличким додатком-прикладом: «Як напнеш сірячину – «Ти мужик! Хамло! Мазеп!»»⁴⁶. Як на нашу думку, природа вживання цього слова у такому негативному контексті зовсім інша. Після виступу в 1708 р. гетьмана І.Мазепи з однодумцями проти царського режиму Петро I, його послідовники доклали чимало зусиль, аби всіляко спалювати своїх противників, зганьбити їхні ідеї та помисли. Оскільки простому населенню Гетьманщини нізвідки було дізнатися про істинні наміри їхнього зверхника, тому його постать у думках, легендах, оцінках здебільшого трактується з позицій російської влади. Ці приклади упорядників словників свідчать, що негативно-принизливого значення слово «мазеп» набуло саме тому, що насаджена з Москви думка про гетьмана І.Мазепу як зрадника, підступну, нікчемну, облудно-дурну людину домінувала в тодішньому пізнанні-баченні історії.

При цьому слід зазначити, що якби прізвище Мазеп свого часу несло негативний підтекст («замазура», «дурень»), то його власники, турбуючись про свій авторитет, безперечно, знайшли б нагоду змінити його на краще. Адже, наприклад, у середині XVII століття це зробити було дуже легко. Але вони від нього не відмовились, бо, вочевидь, знали його справжні витоки.

Слово «мазеп», за версією А. Кримського, перського походження, він переклав його з таким значенням – хребтоногий, переносно-неповороткий. Оскільки І.Мазеп хворів на подагру (спадкова хвороба ніг, при її загостренні хворий шкутильгає), то справді можна припустити, що ця недуга, яка давала про себе знати у зрілому віці, була специфічною прикметою його сім'ї, а тому у певний час могла дати назву роду. Однак у цієї версії є й слабкі місця. Ми не знайшли в словнику перської мови єдиного слова «мазеп» (хоча окремо «мазай» означає «хребет», «м'ясо», а «па» – «нога»). Щоправда, можливо, А.Кримський мав якийсь ширший варіант лексики, при тому староперської. При цьому, якщо слово «мазеп» має і таке трактування, то його важче «прив'язати» до України. Сусіди кабардинців – іраномовні осетини, представники яких під тиском обставин свого часу могли емігрувати на Київщину, зовсім по-іншому називають слова «хребет» (рагъыстжг), «спина» (чъылдым, фжсонтж; жккой), «нога» (къах, фад; жжнг), «неповороткий» (жнжферджхт). Племя сіверян хоч і мало якісь іранські витоки чи дуже тісні контакти з представниками цієї мовної групи, все ж навряд чи змогло у подальшому зберегти традицію передачі прізвища від батька до сина. Бо такої практики в XI – XV століттях не існувало. Та й пізніше, у XVII столітті, козаки, навіть частина старшини, не мали усталених прізвищ. Спадкові родові назви утверджуються насамперед серед вітчизняної знаті, власників земель частково наприкінці XV – більше у XVI століттях.

Тим часом у кочівників ця традиція мала давнє коріння. Адиги теж дорожили своїм родовим йменням.

У 1552 році на незаселеному півдні Київщини постав Білоцерківський замок⁴⁷, який був збудований як важливий охоронний форпост для Києва від набігів ординців. Влада заохочувала переселятися сюди люд для варті, виконання тих чи інших служб податковими пільгами, землею. У цій місцевості досить

активну роль відігравав «зброд» представників різних етносів. Так, села Великополовецьке та Малополовецьке поблизу Білої Церкви красномовно свідчать про їх засновників-половців. Можливо, їх сюди загітував згаданий вище князь Володимир Путивльський. Недалеко від замку з'явилось поселення з назвою Черкас. Села Яхни, Бирюки явно тюркського походження. Київське воєводство очолював емігрант з Московії Семен-Фрідерік Пронський. Сюди, у небезпечне прикордоння, і був закликааний на службу Михайло Мазепа. У люстрації Білоцерківського староства 1616 р. зазначається, що київський воєвода Фрідерік Пронський за «службу військову, кінну при пану старості Білоцерківському і наміснику його» надав військовику лист на заселення «селища на тій же річці Росі»⁴⁸. Документ цей з'явився, очевидно, між 1552 – 1555 роком. Адже князь Ф.Пронський помер близько 1555 р. Своім правом, певно, М.Мазепа з тих причин не зміг скористатися. У грамоті польського короля і великого князя литовського Зигмунта II Августа від 15 червня 1572 року визначена йому плата у такий же самий спосіб: “... Мы теды на первых панов рад наших причину службы и годность шляхетного Михайла Мазепы, землянина нашего земли Киевское залецающих, дали есмы ему, якого ж и тым листом нашим даем в земли Киевской землю пустую, людьям неосълюю, лежащую около рѣчки Каменицы, почавши от мосту, на который идет Великий Гостинец, аж до урочища Посникова, зо всеми належностями и пожитки, ку той землѣ прислухающими, так, яко ся тая земля здавна в собѣ маєт”⁴⁹. Новоосадник мав за неї нести “службу земскую военную потому, яко иные обыватели повѣту Киевского служат”⁵⁰.

У люстрації староств Київського воєводства 1616 р. власником “хутора Кам'яниці”⁵¹ значився “шляхетний Миколай Мазепа Колединський”, який займав його “правом вічним... від короля Августа наданим 1577 собі і нащадкам даним”⁵². Здавалося б, у цьому документі йдеться про сина Михайла Мазепа. На користь цього, зокрема, свідчить заувага польського короля у грамоті 1572 року, що порожню землю має “он (Михайло Мазепа. – Авт.) сам, жона и дѣти и потомки его мужского стану держати, и всяких пожитков з нее уживати”⁵³. Тобто Микола – начебто нащадок Михайла Мазепа по чоловічій лінії. Саме на такій умові йому могло перейти у спадок земельне володіння, надане королем.

Водночас у люстрації 1616 р. є деталі, які засвідчують, що Миколай і Михайло Мазепа – це одна й та ж особа. Адже у XVI – XVII століттях поряд з слов'янськими іменами паралельно вживались церковнослов'янські⁵⁴. Так, автор люстрації ніде не зазначає, що Миколай отримав землю у спадок від батька. Навпаки, власник хутора Кам'яниці, маючи вже, мабуть, дуже похилий вік, згадував, що отримав надання від короля Августа у 1577 р. “**собі** та нащадкам” (тут він або люстратор помиляється у датуванні грамоти, оскільки у той час вже з 1576 р. правив Стефан Баторій; у люстрації 1622 р. королівський привілей датується правильно – 1572 роком). Люстрація 1622 р. вказує на те, що Миколай Мазепа Колединський володіє хутором на Кам'яниці за наданням 1572 р. короля Августа⁵⁵. Це ж знову-таки дає підставу вважати Михайла і Миколая однією й тією ж особою.

Отже, з цього випливає, що Михайло-Миколай Мазепа правдоподібно народився у 1534-1535 рр. У 1616 році йому мало виповнитися 81-82 роки, а в 1622 р. – 87 – 88 років.

Михайло – Миколай Мазепа Колединський у 1616 та 1622 роках рахувався на службі. Він “повинен нести військову повинність при пані старості білоцерківському або його наміснику”⁵⁶. Причому “кінну”⁵⁷. Звичайно, у такому похилому віці це робити було проблематично. Однак слід зауважити, що кожен зем'янин мав у своєму підпорядкуванні кілька пахолків. Тому фактично він керував невеличким кінним охоронним загоном. До того ж батька заміщали сини, які досягли повноліття і чекали свого часу, аби успадкувати виборені раніше права родини.

Хутір Мазеп у перші десятиліття свого існування був облаштований як

опорний пункт Білоцерківського замку, що прикривав один з напрямків можливого руху ворогів. Тут, на високому пагорбі, що височів над річкою Кам'яницею, з'явилася «чимала замчина»⁵⁸. У разі небезпеки її мешканці відразу мали сповістити про прихід ординців у Білу Церкву. Згодом, до кінця XVI століття, виникло чимало нових населених пунктів південніше фортеці. Незважаючи на ризик, освоювати порожні родючі землі кинулися сотні осадників, тисячі шукачів кращого життя. За якихось два-три десятиліття на просторах південніше Білоцерківського замку виникли сотні поселень, містечок. Ця обставина внесла свої корективи у життя хутора. Відпала необхідність у безпосередній вартовій службі – адже прикордоння перемістилося далеко углиб краю. Водночас власник хутора міг бути у будь-який момент залучатись керівництвом Білоцерківського замку для військових операцій, пов'язаних з відбиттям набігів кримчан тощо. Тому його військова служба не набула формальних ознак і продовжувалась у новій якості. Фактично вона у такий спосіб трансформувалась на зразок реєстрової козацької повинності. Саме тому Мазепи були не чужинцями серед повсталого люду і опинилися пізніше у козацькому стані Богдана Хмельницького. Разом з тим як власникам населеного пункту їм було вигідно запрошувати на поселення нових людей, які через певний час мали сплачувати податок. У середині XVII століття хутір перетворився у залюднене село, яке стали прозивати Мазепинці.

Оскільки воно у ті часи переходить у володіння Адама-Степана Михайловича Мазепи, батька Івана Мазепи, то це означає, що він був прямим нащадком Михайла – Миколи Мазепи**. На це вказує й привілей Яна Казимира 1659 р. Адамові Мазепі. У ньому зазначається, що це село “предки його (А.Мазепи. –**Авт.**) за привілеєм Зигмунта Августа, антесесора і дядька нашого коштом своїм заселили”⁵⁹. До речі, подвійне ім'я мав і сам І. Мазепа. У королівському привілеї від 13 липня 1661 р. покоевий названий Станіславом⁶⁰.

Найпевніше, Михайло-Миколай Мазепа був дідом Адама-Степана Михайловича Мазепи. У традиції черкесів час одруження наставав у 35-40 років. Тому батько Адама-Степана міг народитися в 1570 –1575 рр.

Таким чином допускаємо таку версію родоводу чоловічої лінії І.Мазепи:

Іван–Станіслав Степанович Мазепа (1639 –1709)

Адам-Степан Михайлович Мазепа (1595-1600? – 1666)

Михайло Мазепа (1570-75 – ?)

Михайло –Миколай Мазепа (1534/35 – 1622 –?)

Мабуть, у Михайла-Миколая Мазепи був ще й син Федір (хоча, можливо, це брат). Останній згадується в багатьох літописах як страчений у 1596 році у Варшаві учасник козацьких повстань Косинського, Лободи та Наливайка. Дослідник Є.Чернецький припускає, що він фігурував під час тих подій під прізвиськом Шостак⁶¹.

Крім цього, у Михайла –Миколая найпевніше був брат Василь, який згадується у ревізії 1552 р. Київського замку⁶². Останній брав участь у військових операціях другої половини XVI ст., зокрема, вислав сто козаків до обозу Яна Замойського на молдовську виправу 1595 р⁶³.

Предки І. Мазепи, вірогідно, породичалися шляхом шлюбу з князівською родиною. У 1574 р. від короля Речі Посполитої Генріха III (Валуа) Михайло-

---

* Традиція вживання в XVII столітті подвійних імен Зіновій-Богдан, Микола-Михайло, Адам-Степан утруднює визначення генеалогії козацької старшини.

** Ми не поділяємо точку зору історика Є.Чернецького у його цікавих генеалогічних версіях про те, що Іван Мазепа “не є прямим нащадком шляхетного Миколая Мазепи-Колединського”. Останній згадувався власником Мазепинців у 1622 році. У 1650-х роках ними володів Адам-Степан Михайлович Мазепа. Отже, невеличкий проміжок часу – 30 років – дає підставу говорити більше про прямих спадкоємців над цим селом, ніж другорядних (далеких троюрідних родичів-братів).

Миколай Мазепа дістав привілей на Пасічне⁶⁴ на Волині. На це ж селище він отримав підтвердження у 1578 р.⁶⁵. Це «закріплення» на Волині сталося наймовірніше після шлюбу шляхтича Мазепа з якоюсь бідною князівною (можливо, Колединською*). У результаті цього зем'янин набув поважнішого статусу, а тому й став пізніше писатися подвійним прізвиськом (Мазепа – Колединський)⁶⁶. Зазначимо, що княгиня Марія Ровенська у 1507 р. внаслідок судового процесу виборола маєтність «Колодное» «вечно ей и ее детям»⁶⁷ на Волині. Її нащадки могли породичатися з Мазепами. Крім цього, можливий ще й інший варіант виникнення подвійного прізвиська. Так, в пописі війська Великого князівства Литовського 1567 р. згадується шляхтич Михайло Григорович Коледа, який був записаний у дворовій хоругві⁶⁸ (його дочка могла після 1569 р. писатися Колединською).

У 1688 році у Чернігові вийшла невеличка книжка поета Івана Орновського «Муза Роксоланська», у якій оспівується І.Мазепа. Дуже цінна у ній заувага про те, що гетьман походить з «давніх княжат Волинських».⁶⁹ Справді, родина Мазеп-Колединських володіла ще й Моковичами у Володимирському повіті⁷⁰. Князь Олександр Заславський дав Адамові Мазепі у заставу село під Костянтиновим⁷¹.

«Про князівське походження роду Мазеп може до певної міри свідчити і їх прізвисько «Колединських», – зазначає Я.Токаржевський-Карашевич, – яке, коли його взято від місцевості «Колодно» на Волині, вказувало б на можливе споріднення з іншою галуззю Гедиминовичів – Корибутовичами, дідичними власниками Князівства Колоденського, а коли походить від герба «Колодин», то дозволяло б виводити їх від князів Бабичів Друцьких з Полоцької галузі Рюриковичів»⁷².

Гетьман Мазепа мав герб, аналогічний гербу «Курч» (або «Корч»), яким користувалися з певними варіаціями протягом кількох століть князі Курцевичі.

Білоцерківським підстаростою у 1578-1596 роках був князь Дмитро Васильович Курцевич-Булига, а згодом, у 1609 – 1613 роках, його син – Іван Дмитрович Курцевич-Булига⁷³. Можливо, вже тоді відбулося поріднення Курцевичів та Мазеп. Адже, наприклад, у дядька Д.Курцевича-Булиги – Михайла Івановича Курцевича, який опікувався своїм небожем, була дочка Маруша, про чоловіка якої нічого не відомо⁷⁴. При цьому навряд чи родова тамга або бортний знак Мазеп були запозичені Курцевичами-Булигами, лягли в основу їхнього герба. Статус князів все-таки був вищий від зем'ян. Зрозуміло, якби Мазепа не служили на Білоцерківщині, схожість їхнього герба з гербом Курцевичів-Булиг можна було б пояснити випадковим збігом елементів і т.п. Однак підлеглість зем'янина князю, їхня спільна участь у походах дає підстави говорити про те, що все-таки це сталося з певних поважних обставин. Можливо, родова тамга Мазеп була у формі місяця. І це заохотило її власника у реаліях Речі Посполитої долучитися до герба з близькими йому елементами. Зауважимо, що черкеські тамги мали здебільшого просту конфігурацію, були одночленні. Не виключаємо прилучення Мазеп до герба «Курч» і на основі тоді діючого законодавства, згідно з яким у Речі Посполитій дозволялось приписувати до власного герба близьких та бажаних людей.

Треба звернути увагу й на такі обставини. У судових справах, інших документах Дмитро Курцевич-Булига фігурує як «венгерець»⁷⁵. Князь Іван Васильович Курцевич був одружений з «венгрінею»⁷⁶, князь Йона Дмитрович теж взяв шлюб з «венгеркою»⁷⁷. Відомо, що угорський етнос формувався значною мірою під впливом половців (у 1228 році їх у Угорщину переселилось 2000, а вже в 1240 році – 40 тисяч⁷⁸). Асимільовані половці згодом поповнювали елітні кінні підрозділи Угорщини, наймалися на прикордонну службу в сусідні країни. Тож половецька тамга з місяцем та зіркою цілком могла стати основою герба «венгерця» Курча.

---

* До речі, на Волині є села Колодеже, Колодниця.

Проте Курцевичі могли з'явитися на службі у Великому князівстві Литовському і з Північного Кавказу, Приазов'я. Тут проживали поряд з черкесами моджари, яких росіяни називали «венграми»⁷⁹, а мандрівники – «мадьарами», бо ті, за багатьма ознаками, мали спільне з угорцями походження у період переселення останніх на Дунай. Тюркське «курч» означає «сталь», кабардинське «курш» – «скеля». Відомий своїми походами на Приазов'я у 1395 –1396 рр. Тимур (Тамерлан) у своїй «Автобіографії» згадує, як « Курч Тимургар, один з моїх прихильників, дізнавшись про моє прибуття, відразу ж з'явився до мене у супроводі сорока людей»⁸⁰.

Отже, можна припустити, що шляхи «венгрів» Курч, якщо вони найнялися на службу з Приазов'я чи Північного Кавказу, могли перетнутися з Мазепами-черкесами ще у кінці XIV або на початку XV століття на їхній прабабківщині.

Адам-Степан Мазепа народився правдоподібно у 1595 –1600 роках. Вироком Люблінського трибуналу 14 травня 1638 року він був засуджений на інфамію* і смертну кару за скаргою Андрія та Феодосія Зеленських, які звинуватили його у вбивстві їхнього батька, Яна Зеленського. Якраз напередодні Київщина була охоплена великим протипольським повстанням, і, очевидно, Мазепа брав участь у ньому, а тому вищезгадану кримінальну справу слід розглядати у його контексті як наслідок придушення опору повсталих, покарання найбільш «засвічених» учасників. Польський уряд після розгрому козацького зворушення 1638 року оголосив заборозців поза законом, обмежив кількість реєстрових козаків до 6000.

Вирок не було виконано з кількох причин. Підсудний, як свідчить подібна практика, описана Гійомом де Бопланом, «повинен, рятуючи своє життя, покинути край; а його майно конфіскується на користь корони (...) Але, як-то кажуть, і злочини старіються: уже через кілька років приятелі (засудженого) починають клопотатися про примирення, а ще до того помре протилежна сторона чи пом'якшиться її серце з жалості, чи ще щось інше. А тоді вже можна легко повернути назад свій маєток, якщо він хоч трохи чогось вартий». Ймовірно, порятувала від страти Адама-Степана 18-20-річна Марія Мокієвська, яка згодилася вийти за нього заміж. Вбивці у старій Україні прощалися, якщо у такий спосіб їх рятували дівчата. Так це було чи інакше, але орієнтовно у червні 1638 року, через місяць після оголошення вироку, був зачатий Іван Мазепа. Можна припустити, що Марія та Адам-Степан поріднилися у ході повстання, але після нього, у червні 1638 року, Мазепі довелося втікати з дому. Лише у липні 1645 року король надає переслідуваному глейт (охоронний лист) на шість місяців, «за час яких надається йому право безпечно перебувати на землях республіки і старатися про ліквідацію вироку Люблінського трибуналу». Цей документ виданий у зв'язку із замиренням сторін і сплатою пені дочці за вбитого батька.

Далі Степан Михайлович Мазепа згадується у складі шляхти, яка 11 січня 1654 року прибула у Переяслав для складання присяги царю⁸¹. Ця депутація у складі 24 осіб просила, аби за ними були залишені старі права, зокрема суд та маєтності. Вони також подали проект урядів, які хотіли б обіймати у козацькому війську⁸². Важко сказати у цьому зв'язку, чи С. Мазепа на той час уже був білоцерківським отаманом. Можливо, він прагнув більшої посади, ніж мав.

У березні 1654 року у відписках київських воєвод Адам Мазепа вперше називається білоцерківським отаманом. Він прислав у Київ “товарыщев своих” Івана Каменецького та Василя Бечеговського⁸³ з повідомленням, що “полской гетман Чернецкой, а с ним войска десять тысяч Умань оступили; а уманской полковник Богун Носач их одерживает; а паволоцкой полковник до Горной Каменки рушился и их, черкас, оберегает, и чтоб они город остерегали и жили осторожно, были б также, как и они полковники стоят наготове”⁸⁴.

В.Біднов сумнівається, що згадуваний під час присяги царю в Переяславі 11 січня 1654 року шляхтич Степан Михайлович Мазепа є батьком І.Мазепа.

**Інфамія – позбавлення шляхетської честі, а також громадських прав.*

«Напевно, обидва ці Мазепи були родичами, жили в Мазепинцях і Марія з Мокієвських була жінкою Степана Мазепи, про якого нічого не знаємо», – зазначає він.

Згадане протиріччя усувається іншими документами, зокрема інструкцією 1665 року київських дворян послам на сейм, де йдеться про Адама Мазепу, батька «покоєвого при королі Яні Казимирі», тобто Івана Мазепи, який іменує себе пізніше по батькові Степановичем. Це ж саме зустрічаємо у привілеї Яна Казимира 1659 р. Там чітко вказано, що Адам Мазепа, власник Мазепинець, є батьком Яна Мазепи, який служить при королю. Отже, маємо в Мазепинцях не двох батьків - Мазеп, не двох покоєвих-Мазеп при королі, а одного батька з церковним та світським іменами Адам та Степан і його сина Івана.

Білоцерківський замок, відбудований у 1649 році Стефаном Чернецьким, у ті роки став найпотужнішою фортецею Правобережжя. Тут деякий час була резиденція Богдана Хмельницького. Це сприяє входженню А.Мазепи у наближене коло гетьманської верхівки. Не випадково Іван Мазепа у 1697 році казав московському послові, що «в мене й дід, і батько народилися в Україні й служили великим государям».

Щодо особи згаданого діда*, то йдеться, очевидно, про батька матері Мокієвського, діда майбутнього полковника Костянтина Мокієвського. У Присяжних книгах 1654 р. у Білоцерківському полку натрапляємо на дев'ятьох шляхтичів Мокієвських⁸⁵. За версією В.Кривошеї (на основі поминальників роду), один з них – Іван Якович Мокієвський⁸⁶ є батьком матері майбутнього гетьмана. Взагалі ж, у «Реєстрі усього війська Запорозького після Зборівського договору» 1649 року натрапляємо на сімох Мазеп, зокрема і Мирона Мазепу⁸⁷ з Білоцерківської сотні.

Після укладення 18 вересня 1658 року Гадяцького трактату між Польщею та Гетьманщиною, згідно з яким остання як Велике Князівство Руське на федеративних умовах входила до складу Речі Посполитої, на кордонах з Україною нарощували сили царські війська, котрі провокували опозицію гетьмана до виступів. І.Виговський у грудні 1658 р., а також січні 1659 р. шле послів до Яна Казимира з проханням відчутніше допомогти, бо російські полки крок за кроком просувалися у глиб гетьманської території. У складі одного з таких посольств «просити людей на поміч» були Ю.Немирич, Г.Лісницький та батько І.Мазепи – С.Мазепа⁸⁸. Писар королівського посла до козаків Станіслава Беншовського Криштоф Перетяткович у своїх записках про 1659 рік згадує, що на сейм, який відбувся у Варшаві 4 квітня, «для затвердження гадяцької угоди приїхало багато знатних козаків, між ними були: Самченко – рідний дядько Хмельницького, Костянтин Виговський – рідний брат гетьмана, Груша – генеральний писар Війська Запорозького, Грицько Лісницький – миргородський полковник, Мазепа та інші»⁸⁹. Поляків насторожили гадяцькі умови щодо ліквідації унії і права займати уряди у «воєводствах руських» тільки православним. В Україну до Виговського знову закурсували послі.

Помічник посла К.Перетяткович, їдучи до Чигирин, одного з коней залишив «у Білій Церкві, у дружини Мазепи, який був на сеймі»⁹⁰.

Нарешті, 10 червня 1659 р. король Ян Казимир разом з польською верхівкою склали присягу про те, що будуть свято дотримуватись умов узгодженої в ході дискусій, переговорів Гадяцької угоди⁹¹. Після завершення цієї важливої дипломатичної місії батько Івана Мазепи добився підтвердження (1659 р.) за ним, його дружиною та нащадками права на село Мазепинці. У королівському привілеї він називається «заслужоним шляхтичем і жовніром»⁹², «в багатьох військових експедиціях випробуванім»⁹³.

У другій половині 1663 року король Ян Казимир вирішив відвоювати у Московії Лівобережжя. Його війська 13 листопада вирушили в Україну⁹⁴. З

* О.Оглоблин вважає, що він «положив голову» під Чортковом орієнтовно у 1655 році.

королем відбув на війну і Мазепа. Як повідомляє С.Величко, коли Ян Казимир «був у Білій Церкві, то він (Мазепа. – Авт.), відкланявшись королеві за службу, лишився при своєму батькові, який тоді ще жив»⁹⁵. Смерть С.Мазепи у 1665 році* дає підстави говорити про отримане ним раніше серйозне поранення або про тяжку хворобу, невтішний наслідок яких очікувався з дня на день.

Мати гетьмана, проживаючи у Білій Церкві, орієнтовно 1666 р. стала членом Луцького Хрестовоздвиженського братства як “подчашина Черниговская”⁹⁶, а після смерті чоловіка пішла у монастир. Вперше Марія-Магдалина згадується як ігуменя Києво-Печерської Воздвиженської дівочої обителі 29 січня 1683 р. Тоді київському воеводі князю Петру Прозоровському надійшла царська грамота про виділення їй 100 рублів з міських доходів на побудову теплої церкви та виправлення колодязя⁹⁷. Очевидно, очолила вона духовний заклад ще раніше.

Діяльність ігумені активізувалася після обрання її сина І. Мазепи гетьманом. За його сприяння і протекції володіння монастиря значно зросли.

Інокіні бідного Глухівського дівочого монастиря вирішили поліпшити своє становище підпорядкуванням Києво-Печерському жіночому монастирю. В універсалі І. Мазепи від 12 лютого 1688 р. вони вже представлені як “законници под завідованем ку правленем превелебной в Бози его мил[остивой] госпожі Магдалины Марии”⁹⁸. Мати гетьмана сприяла розширенню земельних володінь обителі⁹⁹. Подбала вона і про переселення черниць на нове місце. У зверненні до патріарха Адріяна ігуменя зазначала, що монастир “на місці мятежном, среди торжища, и дворами обселен корчемными, еще велие бідство и ко гріху соблазны живущим там монахиням бывает”¹⁰⁰. Марія-Магдалина, порадившись з гетьманом І. Мазепою та митрополитом В. Ясинським, запропонувала у 1692 р. облаштувати обитель довкола новозбудованої Успенської церкви, яку “построил и всем украсил своим иждивением войска Запорожскаго обох стран Днепра сын ея, игуменіи, гетман Іоанн Стефанович Мазепа”¹⁰¹. За відповідними підтверджувальними грамотами вона їздила до Москви¹⁰². Невдовзі завдяки зусиллям матері і сина для черниць були збудовані келії. Прочанин Леонтій Лук’янов, зайшовши 1701 р. у Глухів, у своїх подорожніх нотатках відзначив, що тамешній “девичий монастир предивен зело”¹⁰³. Разом із впливовим сином ігуменя доклала чимало зусиль для розбудови Печерського жіночого монастиря. У ньому у 1701-1705 рр. за кошти гетьмана збудовано велику кам’яну Вознесенську церкву¹⁰⁴. Ігуменя самостійно дбала про приріст грошей для будівництва. Так, 7 жовтня 1701 р. вона продала за 1000 золотих полковому стародубському Гордію Насикевичу “двор ис садом, на клину, близ церкви святого Симеона”¹⁰⁵, що належали померлій “панеи судьиной”, яка заповіла своє майно жіночій обителі. За правління Марії-Магдалини обитель також стала справжнім центром гаптування. Тут вишивали золотом і сріблом фелони, епитрахилі, воздухи та інші церковні прикраси. Причому у творіннях черниць, зокрема на палиці “Вручення ікони Рудницької Богоматері”, пелені “Покрова”, – явно зображені гетьман та його мати¹⁰⁶ як церковні меценати. У майстерні Києво-Вознесенського монастиря виготовлено із золотих, срібних і шовкових ниток пелену “покладання до гробу” із гербом Мазепи. На гаптуванні залишився напис: “Року 1689 тцанием чесного старца иеромонаха Иннокентия строителя пещеры преподобной Феодосия и духовника и укладом чесной госпожи Марии Магдалены Мазепиной игумени монастыря Печерского сделан сей воздух”¹⁰⁷.

За вказівкою Петра І духовна обитель у 1707 р. мала бути перенесена на нове місце.

Зруйнування 1707 р. Печерського дівочого монастиря додало переживань і хвилювань старенькій ігумені, якій, правдоподібно, було 86-90 літ (І. Мазепа у ті дні мав 68 літ. - Авт.). Стан здоров’я її погіршився. У листі до канцлера Г. Головкина

---

*Виходимо з того, що у наступному році посада чернігівського підчашого переходить до сина Івана.

від 2 листопада 1707 р. І. Мазепа зазначав, що “госпожа матка моя вельми болізнует и до кончини жития своего приближается”¹⁰⁸. Очевидно, невдовзі вона й померла. Через рік після її смерті монастир очолила її родичка Марія Магдалина Мокієвська¹⁰⁹, яка закінчила своє життя десь перед 1742 р.¹¹⁰

Джерела та література:

1. Pysma Tymka Padurgy. – Lwiv, 1874. – S.325,414; Трепке В. Пам'яті Гетьмана Івана Мазепи // Историчний календар Червоної калини на 1933 рік. – Львів, 1933. – С.4.
2. Літопис Самовидця. – К.: Наукова думка, 1971. – С.146.
3. Величко С. Літопис. – К.: Дніпро, 1991. – Т.2. – С.170.
4. Шагиров А.К. Этимологический словарь адыгских (черкесских) языков. В 2-х томах. – М.: Наука, 1977. – Т.1. – С.258.
5. Кабардинско-русский словарь. – М.: Государственное издательство иностранных национальных словарей, 1957. – С.254 –255.
6. Бларамберг Й. Историческое, топографическое, статистическое и этнографическое описание Кавказа.– Нальчик: Эль-Фа, 1999. – С.114.–115.
7. Трахо Р. Черкесы. – Мюнхен, 1956.
8. Рігельман О.І. Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі. – К.: Либідь, 1994. – С. 45.
9. Татищев В.Н. История российская. –М.-Л.: Издательство Академии наук СССР, 1963. – Т.2. – С. 240.
10. Там само. – Т.1. – С.325.
11. Описание Каневского замка 1552 года (февраль-март) // Архив Юго-Западной России, издаваемый комиссией для разбора древних актов, состоящей при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. – К.: Типография Г.Корчак-Новицкого, 1886. – Часть VII. – Т.1. – С.103.
12. Похилевич Л.И. Сказания о населенных местностях Киевской губернии или статистические, исторические и церковные заметки о всех деревнях, селах, местечках и городах, в пределах губернии находящихся. – Біла Церква: видавець Олександр Пшонківський, 2005. – С. 479 – 480.
13. Максидов А.А. Фамилии адыгского происхождения наУкраине //http://zihia.narod.ru/ethnic/ukraine.htm
14. Описание Черкасского замка 1552 года (февраль- март) // Архив Юго-Западной России, издаваемый комиссией для разбора древних актов, состоящей при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. – К.: Типография Г.Корчак-Новицкого, 1886. – Часть VII. – Т.1. – С.81, 87 – 88.
15. Описание Каневского замка 1552 года (февраль-март). – С.104 – 105.
16. Мицик Ю.А. Вишневецкий (Байда) Дмитро Іванович // Українське козацтво. Мала енциклопедія. – Київ-Запоріжжя: Генеза, Прем'єр. – 2002. – С.69.
17. Сергійчук В. Дмитро Вишневецкий // Володарі гетьманської булави. – К.: Варта, 1994. – С.22.
18. Емельянова Н.М. Мусульмане Кабарды. – М.: Граница, – 1999. – Раздел I. – Глава III.
19. Дзамихов К.Ф. Адыги в политике России на Кавказе (1550-е – начало 1770-гг.). – Нальчик, 2001; <http://adhist.kbsu.ru/index.html>
20. Там само.
21. Там само.
22. Попис войска Великого княжества Литовского лета 1567 // Русская историческая библиотека. –Петроград, 1915. – Т.XXXIII (Литовская метрика. Отдел первый. Часть 3. Книги публичных дел. Переписи войска литовского). – С.517.
23. Войтович Л. Князівські династії Східної Європи (кінець IX – початок XVI ст.): склад, суспільна і політична роль. – Львів, 2000. – Розділ 5.2.
24. Похилевич Л.И. Сказания о населенных местностях Киевской губернии или статистические, исторические и церковные заметки о всех деревнях, селах, местечках и городах, в пределах губернии находящихся. – Біла Церква: видавець Олександр Пшонківський, 2005. – С.445,447
25. Там само. – С.410.
26. Там само. – С.226,227, 270,358,359.
27. Алексеева Е.П. Древняя и средневековая история Карачаево-Черкесии (Вопросы этнического и социально-экономического развития). – М.: Наука, 1971. – С.242.
28. Мирзоев А. Уэркъ хабзэ – кодекс чести черкесского дворянства // <http://www.adigam.com/ru/culture/>
29. Там само.
30. Описание Каневского замка 1552 года (февраль-март). – С.105.
31. Там само. – С.97 – 98.

32. Описание Черкасского замка 1552 года (февраль- март). – С.86.
33. Описание Каневского замка 1552 года (февраль-март). – С.99.
34. Иванов Н.М. История Литовско-Русского государства в именах и датах (Держава Гедиминовичей) : Историко-генеалогическое исследование-обобщение. Книга 1. –СПб.: Книга, 2003. – С.267.
35. Яковенко Н.М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. – К.: Наукова думка, 1993. – С.326 –328.
36. Болотин Л. Князь Кият Мамай и Царь Иоанн Грозный.Генеалогическая взаимосвязь // <http://www.rusk.ru/st.php?idar=104485>
37. Клепатский П.Г.Очерки по истории Киевской земли. Литовский период. – Біла Церква: видавець Олександр Пшонківський, 2007. – С. 244.
38. Там само.
39. Описание Каневского замка 1552 года (февраль-март). – С. 103
40. Описание Каневского замка 1552 года (февраль-март). – С. 101.
41. А се имена всем градом Руским дальним и ближним // Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. – М. – Л., 1950, стр. 475 – 477
42. Там само. – С.103.
43. Описание Киевского замка 1552 года (февраль- март) // Архив Юго-Западной России, издаваемый комиссией для разбора древних актов, состоящей при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. – К.: Типография Г.Корчак-Новицкого, 1886. – Часть VII. – Т.І. – С. 114.
44. Словник української мови. Упорядкував з додатком власного матеріалу Борис Грінченко: В чотирьох томах. – К., 1908. – Т.ІІ. – С. 396.
45. Там само. – С.397.
46. Словник української мови. – К.: Наукова думка, 1973. – Т.ІV. – С.595.
47. Чернецький Є. Білоцерківський замок. – Біла Церква: Видавець Олександр Пшонківський, 2003. – С.35 –53.
48. Люстрация староств Киевского воеводства 1616 г. // Архив Юго-Западной России, издаваемый комиссией для разбора древних актов, состоящей при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. – К.: Типография Г.Корчак-Новицкого, 1886. – Часть VII. – Т.І. – С.293.
49. 1572, июня 15. Грамота земянину Киевскому Михайлу Мазепе на землю около речки Каменицы // Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. – Санкт-Петербург: В типографии Эдуарда Праца, 1863. – Т.І.(1361 –1598). – С.190.
50. Там само.
51. Люстрация староств Киевского воеводства 1616 г. // Архив Юго-Западной России, издаваемый комиссией для разбора древних актов, состоящей при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. – К.: Типография Г.Корча-Новицкого, 1886. – Часть VII. – Т.І. – С.293.
52. Там само.
53. 1572, июня 15. Грамота земянину Киевскому Михайлу Мазепе на землю около речки Каменицы. – С.190.
54. Демчук М.О. Слов'янські автохтонні особові власні імена в побуті українців XIV –XVII ст. – К.: Наукова думка, 1988. – С.32 –33.
55. 1622. Из люстрации Киевского воеводства: описание староств Каневского, Переяславского, Корсунского, Черкасского, Богуславского, Белоцерковского // Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в трех томах. – Москва: Издательство Академии наук СССР, 1953. – Т.І. – С.34.
56. 1622. Из люстрации Киевского воеводства: описание староств Каневского, Переяславского, Корсунского, Черкасского, Богуславского, Белоцерковского // Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в трех томах. – Москва: Издательство Академии наук СССР, 1953. – Т.І. – С.34.
57. Люстрация староств Киевского воеводства 1616 г. – С.293.
58. Рулікoвський Е. Мазепинці // Малознані дослідницькі роботи (підготовка до друку С.Павленка, переклад М.Данилюка): Сіверянський літопис. – 2006. – №3. – С. 85.
59. Rulikowski E. Mazepince. – S. 184.
60. Мицик Ю. Иван Мазепа. – К., 2007. – С.31.
61. Чернецький Є. Як звали Мазеп козацьким звичаєм? Реконструкція родоводу гетьмана Івана Мазепи // Мазепа І. През шаблю маєм права. – Біла Церква: “Альманах “Біла Церква” – видавець О.Пшонківський, 2004. – С.99.
62. Яковенко Н.М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. – К.: Наукова думка, 1993. – С.246.
63. Падура Т. Иван Мазепа // Сіверянський літопис. – 2006. – № 3. – С.83.
64. Rulikowski E. Mazepince // Słownik geograficzny Krolestwa Polskiego i innych krajow slowianskich. – Warszawa: “Wieku” Nowy-Swiat, 1885. – S. 184.
65. Яковенко Н.М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. – К.: Наукова

думка, 1993. – С.247.

66. Люстрация староств Киевского воеводства 1616 г. // Архив Юго-Западной России, издаваемый комиссией для разбора древних актов, состоящей при Киевском, Подольском и Волыньском генерал-губернаторе. – К.: Типография Г.Корча-Новицкого, 1886. – Часть VII. – Т.І. – С.293; 1622. Из люстрации Киевского воеводства: описание староств Каневского, Переяславского, Корсунского, Черкасского, Богуславского, Белоцерковского // Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в трех томах. – Москва: Издательство Академии наук СССР, 1953. – Т.І. – С.40.

67. 1507, 11 июля. Вырок albo потвержење княгини Семеновой Ровенской княгини Марьи на имения Квасилов, Корни но, Колодное, Бережаны, Басое, Став, Славное а Ростов в земли Вольнской // Русская историческая библиотека. – Петербург, 1903. – Т.ХХ. (Литовская метрика. Т.І, кн.2). – С.552.

68. Попис войска Великого княжества Литовского лета 1567. – С.532.

69. Radyszewski R. Hetman Mazepa w polskojezycznych panegirykach Jana Ornowskiego i Filipa Orlyka // Mazepa and his time History,culture,society. –Alessandria: Edizioni dell’Orso, 2004. – S.491.

70. Токаржевський-Карашевич Я. Походження і герб гетьмана Мазепи // Мазепа. Збірник. – Варшава, 1938. –Т.І. – С.54.

71. Jan Mazepa // Pysma Tymka Padurgy. – Lwiw,1874. – S.325.

72. Токаржевський-Карашевич Я. Походження і герб гетьмана Мазепи. – С.62-63.

73. Чернецький Є. Білоцерківський замок. – С.92.

74. Герасименко В. Родовід князів Курцевичів // Генеалогічні записки Українського геральдичного товариства. Випуск І. – Біла Церква, 2000. – С.66.

75. Там само. – С.65.

76. Там само. – С.63.

77. Там само. – С.67.

78. Князький І.О. Русь и степь // Российский научный фонд. Московское отделение. Научные доклады. – №31. – С. 59 – 60.

79. Орлов А.М. Нижегородские татары: этнические корни и исторические судьбы.– Нижний Новгород, 2001. – 240 стр.; Орлов А.М.Нижегородские татары: этнические корни и исторические судьбы//http://mishare.narod.ru/books/Ethnic_roots/4.htm

80. Амир Темур (Тамерлан) . Автобиография // <http://www.e-samarkand.narod.ru/Timur.htm>

81. Грушевський М. Історія України-Руси: В одинадцяти томах, дванадцяти книгах. – К.: Наукова думка, 1996. – Т.9. Кн.1. – С.743.

82. Там само. – С.744.

83. Отписка киевских воевод с вестями о приходе поляков в малороссийские города и об устройстве киевских укреплений 31 марта // Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и поданные археографическою комиссиею. – СПб.: Типография братьев Пантелеевых, 1878. – Т.10. – С.405.

84. Там само.

85. Присяжні книги 1654 р. Білоцерківський та Ніжинський полки. – К.: Видавничий дім „Кієво-Могилянська академія”, 2003. – С.27.

86. Кривошея В. Білоцерківський полк. – К.:Стилос, 2002. – С.97.

87. Реєстр Війська Запорозького 1649 року. – К.: Наукова думка, 1995. – С.177.

88. Чухліб Т. Конопотська битва 1659 року в контексті міжнародної ситуації у східній Європі / Конопотська битва 1659 року. Збірник наукових праць. – К., 1996. – С. 90.

89. Стрельчевський С. К вопросу о сражениях Польши с козаками в 1657-1659 годах. – К., 1873. – С. 13.

90. Там само. – С. 14.

91. Коренець Д. Зносини гетьмана Івана Виговського з Польщею в р. 1657-58 // Записки Наукового Товариства ім. Т. Шевченка (далі – ЗНТШ). – 1900. – Т. 38. – Кн. VI. – С. 20.

92. Інститут рукопису НБУ НАН України. - Ф. II. - № 22538. – Арк. 5.

93. Кривошея В. Іван Мазепа: біографічні дрібниці // Просвіта. – 1997. – 27 вересня. - С. 2.

94. Бандтке Г. История государства польского. – СПб., 1830. – Т.2. – С.329.

95. Величко С. Літопис. – К., 1991. – Т.2. – С.170.

96. Біднов В. Марія–Магдалина, мати гетьмана І. Мазепи // Мазепа. Збірник. – Варшава, 1938. – Т. 1. – С. 43.

97. Крайня О. Документи XVII ст. з історії Києво–Печерського Вознесенського дівочого монастиря // Лаврський альманах. Києво–Печерська лавра в контексті української історії та культури. Збірник наукових праць. – К.: Пульсари, 2001. – Вип. 5. – С. 155.

98. Універсал І. Мазепи про підтвердження прав Глухівського дівочого монастиря на село Береза // ЦДІАУК. – Ф. 149. – Оп. 1. – Спр. 8. – Арк. 1; Універсали Івана Мазепи. 1687–1709 / Упорядник І. Бутич (далі – Універсали Івана Мазепи). – Київ–Львів: НТШ, 2002. – С. 124.

99. Універсал І. Мазепи від 9 липня 1690 р. Глухівському жіночому монастиреві на село Берези з усіма до нього належними володіннями // Універсали Івана Мазепи. – С. 201; Мицик Ю.

- Невідомі документи Івана Мазепи // Пам'ятки України. – 1991. – №. 6. – С. 56–57;
100. Архив ЮЗР. – К., 1872. – Ч. 1. – Т. 5. – С. 347–348.
101. Там само. – С. 348.
102. Біднов В. Марія–Магдалина, мати гетьмана І. Мазепи. – С. 48.
103. Гумилевский Ф. Историко–статистическое описание Черниговской епархии. – Чернигов, 1874. – Кн. 7. – С. 272–273.
104. Маниковский Ф. Историко–статистическое описание Киево–Флоровского Вознесенского женского монастыря. – К., 1894. – С. 10; Крайня О.О. Киево–Печерський Вознесенський жіночий монастир // Могилянські читання. Збірник наукових праць. – К.: Пульсари, 2001. – С. 179.
105. Купчая запись Марии Мазепиной Насикевичу на двор, 1701 г. // Константинович Н. Обзорение Румянцевской описи Малороссии. Полк Стародубский. – Чернигов, 1875. – Вып. III. – С. 413.
106. Кара–Васильева Т. Літургійне шитво України XVII–XVIII ст. – Львів: Свічачо, 1996. – С. 170.
107. Там само. – С. 175–176.
108. Бантыш–Каменский Д.Н. История Малой России. – К.: Час, 1993. – С. 569.
109. Кара–Васильева Т. Літургійне шитво України XVII–XVIII ст. – С.31.
110. Там само. – С.43.

РОЗВІДКИ

Людмила Мекишун

РОЛЬ УКРАЇНСЬКОЇ ЗЕМСЬКОЇ СТАТИСТИКИ У ПРОВЕДЕННІ СТАТИСТИЧНИХ З'ЇЗДІВ І НАРАД У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

Здійснення на основі сучасної методології ґрунтового аналізу розвитку історії статистики в Україні є необхідною умовою відродження української економічної культури. Представники земської статистики зробили величезний внесок у розвиток теорії і практики статистичної науки. Загальні відомості з історії земських статистичних органів, дати проведення статистичних з'їздів і нарад, проблеми, які виносились на обговорення, частково були розкриті в роботах Г.Сазонова, М.Свавицького, М.Каблукова, Б.Веселовського наприкінці ХІХ - у першій половині ХХ ст.

Особливості розвитку земської статистики в Україні на сьогодні є малодослідженою темою, а роль її представників у проведенні статистичних з'їздів і нарад взагалі не розглядалась науковцями. Автор статті знайшла матеріали окремих з'їздів у пошкоджених фондах Національної бібліотеки України імені В.І.Вернадського.

На розвиток української земської статистики впливали статистичні наради, з'їзди і обговорення, де об'єднувалися зусилля земських статистиків із зусиллями найбільш передової частини академічної статистики. У 1867 році в Петербурзі відбувся перший з'їзд російських природознавців та лікарів. Завдяки зусиллям Олександра Івановича Чупрова тільки на ІХ з'їзді була організована підсекція "Статистики" із запрошенням представників академічної, урядової і земської статистик до її роботи. Представники земської статистики українських губерній взяли активну участь у роботах підсекції статистики ІХ-ХІІ з'їздів природознавців і лікарів. На цих засіданнях були обговорені доповіді О.О.Русова на Х з'їзді: "Как экономизировать силы земских статистиков и облегчить их труд" (с.35-42), "Некоторые результаты переписи недвижимых имуществ в г. Чернигове" (с.404-428), на ХІ з'їзді: В.Ф.Арнольда "Опыт применения элементарных начал аналитической геометрии к исследованию статистических зависимостей" (с.1-17), Ф.А.Щербини "Исследование степных областей" (с.321-372), "Бюджетная статистика" (с.373-385), "Подворно-санитарные переписи" (с.386-393), В.Є.Варзара "Статистика фабрично-заводской промышленности" (с.394-404) та інші. Більшість земських статистиків констатувала той факт, що їх дослідження наштовхуються на безліч перепон з боку представників державної влади.

Оцінюючи взаємовплив академічної і земської статистик, О.А.Кауфман на ХІІ з'їзді природознавців і лікарів зазначав: "Роль земской статистики, как единственного в своём роде источника изучения народной жизни, достаточно общеизвестна. Вопрос о её методологическом значении до сих пор мало разработан... Официальные представители нашей научной статистики, если не

считать Н.А.Каблукова, - либо совершенно не касаются данного вопроса, либо ограничиваются немногими презрительными замечаниями по поводу «увлечений» земской статистики,- увлечений, действительно во многом противоречащих выработанному на Западе теоретическому шаблону. Между тем, заслуги русской земской статистики чрезвычайно велики и указания её статистической практики требуют исправления целого ряда положений несколько закаменелой статистической методологии»¹. Таким чином, академічна статистика зверхньо ставилася до робіт представників земської статистики, незважаючи на те, що земська статистика багато в чому випередила західноєвропейську статистику, яка носила переважно формально-математичний і описувальний характер.

Великий внесок зробили українські представники земської статистики в розробку питань про статистичні відомості і способи їх отримання. Академічна теорія статистики вважала, що джерелами статистичних відомостей є первинна і вторинна статистика. Під первинною статистикою розумілися матеріали, отримані шляхом безпосереднього спостереження чи опитування, причому опитування вважалося основним джерелом одержання статистичної інформації про всі явища, які підлягали спостереженню. Під вторинною статистикою мали на увазі різного роду документовані записи, наприклад, бухгалтерські записи в промислових і торгових закладах.

Академічна статистика вважала, що головним завданням органів статистики було введення і використання первинної статистики, а організація і здійснення вторинної статистики вважалося справою приватних осіб. Українська земська статистика, перед якою стояло завдання широкого соціально-економічного дослідження губерній, використала і первинну, і вторинну статистику (де це було можливо). Так, бухгалтерські записи в промислових і торгових закладах брали за основу В.Є.Варзар та О.О.Русов при розробці програм статистичного аналізу промислових і торгових підприємств, використовував їх і Ф.А.Щербина, складаючи щоденник обліку селянських господарських доходів і витрат. Вони застосували безпосереднє спостереження, опитування і документовані записи (записи у волосних правліннях, земських управах, земельних комітетах, нотаріальних конторах).

Представники земської статистики в Україні одними з перших використали на практиці і збагатили академічну науку теорією типологічного групування, методом побудови комбінаційних таблиць, проведенням вибірових досліджень і застосуванням математичних методів аналізу в статистико-економічних дослідженнях. У той же час академічна статистика збагачувала земську статистику розкриттям теоретичних питань про роль, функції і напрями дослідження статистичної науки (Д.П.Журавський і О.І.Чупров), про поєднання суцільного і вибіркового аналізу (В.Г.Громан), про розробку статистичної методології (О.А.Кауфман), про використання матеріалів земської статистики в лекційних курсах (О.Ф.Фортунатов) та ін.

Наради і з'їзди статистиків сприяли створенню єдиних програм досліджень, обговоренню найактуальніших економічних і соціальних проблем та участі земських статистиків у їх вирішенні. Основи шкільної, бюджетної, промислової і санітарної статистики були закладені на цих з'їздах.

Засновником бюджетної статистики вважається український дослідник Ф.А.Щербина (1849 – 1936). Вчений вивів і науково обгрунтував “закон середніх потреб” селянської родини і розробив єдину в статистичній літературі класифікацію потреб трудового селянського населення. У своїй роботі “Селянські бюджети” він показав, що бюджетні дослідження мають довгу історію, і одним з перших систематизував її. Його доповідь на XI з'їзді природознавців і лікарів “Бюджетна статистика” фактично заклала основи бюджетних досліджень і надалі земські статистики проводили групування родин за розміром і складом, за рівнем матеріального забезпечення, за кількістю землі. Це дозволяло виявити певні закономірності у формуванні доходів, витрат і споживання. На з'їзді відмічалось,

що бюджетні дослідження проводилися земствами у різні терміни, неоднаковими методами і за різними програмами. Експедиційним методом було зібрано приблизно 90% всіх бюджетів, а анкетним – 10%. Було прийняте рішення упорядкувати бюджетну статистику.

Майже всі наступні методологічні дослідження спиралися на систему Ф.А.Щербини, інколи доповнюючи її власними дослідженнями. Так, Володимир Федорович Арнольд, розробляючи свої херсонські бюджети, намагався надати знайденим залежностям математичну форму і вивів декілька формул, користуючись якими, можна, спираючись на окремі бюджетні елементи, визначити ряд інших. Зокрема, він писав: “Першопочатковим завданням статистичного дослідження, як і дослідження будь-якої індуктивної науки, є встановлення постійного (закономірного) зв’язку між двома чи більше факторами, даними чи явищами суспільного життя. Метод, який найчастіше використовується для пошуку такого зв’язку, є метод зіставлення двох рядків цифр, із якого один є кількісним вираженням одного фактора для даних груп досліджуваних об’єктів, а другий – кількісним вираженням другого фактора. Щоб зрозуміти міру впливу величини наділу на кількість худоби, треба знайти середні величини наділу на одне господарство. Маючи два рядки цифр, де кожна виражає середню на одне господарство даної групи кількість того чи іншого фактора, ми можемо легко використовувати методи аналітичної геометрії при зіставленні цих факторів²”. В.Ф.Арнольд відзначав, що в економіці можна застосовувати найживаніший метод аналітичної геометрії – метод прямокутних координат, де на осі абсцис відкладаються величини, пропорційні значенням одного ряду, на осі ординат – величини, пропорційні значенням другого ряду. Поєднуючи кінець ординат, дослідник отримує ламану лінію, яка виражає залежність між факторами.

Запропонований метод В.Ф.Арнольд використав для аналізу взаємозв’язку між площею посіву, з одного боку, і кількістю худоби – з іншого. Величини площі посіву відкладалися на осі абсцис, а кількість худоби – на осі ординат.

Цим методом В.Ф.Арнольд дослідив 124 селянських господарства Херсонського повіту. Він зробив висновок, що всі ці співвідношення (а можна брати різні співвідношення: робочого складу родини на площу посіву і кількість худоби на розміри промислової діяльності та ін.), будучи виражені математично, нададуть можливість конструювати головні типи господарств у повіті за мінімальними даними. Наступний крок аналізу – порівняти повіти.

Свої дослідження він виклав на засіданні підсекції статистики XI з’їзду російських природознавців і лікарів у С.-Петербурзі 1901 року в доповіді “Досвід використання елементарних начал аналітичної геометрії у дослідженні статистичних залежностей”. Таким чином, В.Ф.Арнольд дав інтерпретацію параметрів рівняння прямої, аналогічне сучасній інтерпретації параметрів лінійного рівняння парної регресії.

Земська санітарна статистика виникла із створенням земських дільничих лікарень. Предметом її дослідження став аналіз санітарних умов життя населення, вивчення загальної та місцевої захворюваності, народжуваності і смертності. Представники української земської статистики не тільки констатували дані, а й досліджували вплив соціально-економічних факторів, зокрема, розміру житла, рівня заможності, особливості і шкідливості професії на народжуваність, смертність та професійні захворювання. Так, Ф.А.Щербина, виступаючи на XI з’їзді природознавців і лікарів, запропонував використати при аналізі розроблену ним картку подвірро-санітарного обліку. В цій картці згруповані питання, що стосувалися складу і змін у родині. Вони відносилися до трьох основних пунктів реєстрації: 1) до складу сім’ї; 2) до смертності і захворюваності; 3) до харчового достатку. Крім того, в картку були включені питання, що враховували умови житла і господарських будівель. На з’їзді було прийняте рішення взяти запропоновану Ф.А.Щербиною картку подвірро-санітарного обліку за основу в земській санітарній статистиці.

В Україні питаннями дослідження кустарної і ремісничької промисловості займалися В.Є.Варзар, О.О.Русов, П.П.Червінський, Ф.А.Щербина та ін. При проведенні аналізу вони відчували проблему нестачі в урядовій статистиці класифікації промисловості на кустарну, ремісничку і фабричну. Тому змушені були вводити класифікацію самі, беручи за основу характер діяльності, форми продажу товарів і розміри виробництва. В.Варзар виступив на XI з'їзді природознавців і лікарів з доповіддю "Статистика фабрично-заводської промисловості", в котрій одним з перших розробив і втілював на практиці програму аналізу промисловості, якої не було в урядовій і відомчій статистиках. У ній поєднувалися питання виробництва, обміну і розподілу з соціальними характеристиками. В.Є.Варзар, спираючись на дослідження промисловості Чернігівським земським статистичним бюро, вперше в історії статистики визначив підприємство як економічну одиницю і провів класифікацію підприємств, поділяючи їх на прості, складні та комбіновані.

Отже, статистичні з'їзди і наради сприяли формуванню і розвитку різних напрямів статистики, дозволяли представникам земських статистичних відділень обмінюватись досвідом і знайомитися з дослідженнями теоретичної статистики. За кількістю і глибиною виступів українські земські статистики були одними з перших.

Джерела та література:

1. Сазонов Г.П. Обзор деятельности земств по сельскому хозяйству. 1865-1895. – СПб.: Изд-во Майкова, 1896.
2. Велецкий С.Н. Земская статистика в 2-х тт. - М., 1899-1900.
3. Веселовский Б.Б. История земств за 40 лет.- СПб, Сенатская типография, 1909-1911.
4. Сваицкий Н.А. Земские подворные переписи (обзор методологии).- М.: Госстатиздат, 1961. – 355 с.
5. Труды подсекции статистики IX съезда русских естествоиспытателей и врачей 1894 г. – Чернигов: Изд.ред. «Земского сборника Черниговской губернии», 1894.- 518 с.
6. Труды подсекции статистики X съезда русских естествоиспытателей и врачей в г. Киеве 21-30 августа 1898 г. – Чернигов: Изд.ред. «Земского сборника Черниговской губернии», 1898.- 611 с.
7. Труды подсекции статистики XI съезда русских естествоиспытателей и врачей в г. С.-Петербурге 20-30 декабря 1901 г. – СПб, Изд. Вольного Экономического общества, 1902.- 642 с.
8. Труды подсекции статистики XII съезда русских естествоиспытателей и врачей в г. Москве 29.12.1909 – 5.01.1910. – Чернигов: Тип.губ. земства, 1912.- 724 с.

1. Кауфман А.А. Земские подворные переписи и статистическая методология // Труды подсекции статистики XII съезда русских естествоиспытателей и врачей в г.Москве 29.12.1909-5.01.1910 гг.- Чернигов: Тип.губ. земства, 1912.-С. 196-197.

2. Арнольд В.Ф. Опыт применения элементарных начал аналитической геометрии к исследованию статистических зависимостей // Труды подсекции статистики XI съезда русских естествоиспытателей и врачей.- СПб: Изд-во Вольного экономического общества, 1902.- С. 2.

Сергій Діброва

ОСТАННЯ ПРАЦЯ «НЕСТОРА УКРАЇНСЬКОЇ ЕТНОГРАФІЇ»: Я.П.НОВИЦЬКИЙ ПРО ІСТОРИЧНУ ХОРТИЦЮ

Одним із напрямків сучасних досліджень історіографії історії України стали праці з біографістики. Причому, як правило, основну увагу дослідники приділяють „фігурам першої величини”, авторитетним вченим, що залишили по собі не тільки численні праці, а й часто є засновниками окремих наукових напрямків або наукових шкіл. У той же час з поля зору дослідників часто випадають, так би мовити, вчені

„другого плану”, особливо ті, хто все своє життя провели не у столичних кабінетах, а у „глибинці”. Нерідко у цих провінційних центрах не було не лише університетів, а й вищих шкіл взагалі.

У той же час процес українського національного відродження, культурного піднесення 20-х років, посилення цікавості широких верств населення до проблем етнічної та історичної ідентифікації, „свого коріння” значною мірою забезпечувався саме цими ентузіастами. Вони значно яскравіше та виразніше могли презентувати історію свого краю, своєї місцини, ніж „столичні професори”. Саме їх зусиллями створювалися перші місцеві музеї та архіви, проводилися розкопки та етнографічні експедиції, що дали величезний фактичний матеріал для досліджень всього спектра гуманітарного українознавства. Працюючи разом з аматорами-краєзнавцями, вони створили ту унікальну фактографічну базу, без якої не може існувати сучасна наука. Звернення до особистостей інтелектуалів „позанаукової провінції” (тобто поза провінційними науковими центрами) становить особливий інтерес у контексті вивчення інтелектуальної історії України і не втрачає актуальності і сьогодні. Для історії ж України загалом дуже важливим є з’ясування рівня та методів її вивчення „дослідниками-провінціалами” з різних історичних регіонів України. Серед таких регіонів особливе місце займає територія колишніх Запорозьких Вольностей, колишніх січей, де ще у ХІХ ст. проживали прямі нащадки запорозьких козаків.

Звичайно, саме в цьому напрямі найпопулярнішими й нині залишаються студії життя й діяльності Д.І.Яворницького, котрому присвячено чимало спеціальних досліджень та публікацій. Проте його попередником, сучасником і побратимом на ниві вивчення запорозьких старожитностей був дослідник з м. Олександрівська (нині Запоріжжя) Яків Павлович Новицький (1847 – 1925). Новицький значно раніше за Яворницького розпочав і усе життя продовжував два важливі наукові проекти: „усна історія” (збирання й публікація пам’яток фольклору) та „історії речей” запорожців (археологічні розкопки і збирання старожитностей від населення). Ці обидва наукові проекти Новицького мали досить вагомий результат і збагатили історію України й, зокрема, вивчення її „козацької доби”, унікальними історичними джерелами. Утім, на відміну від Д.І.Яворницького, Я.П.Новицький не мав вищої освіти і загалом професійної історичної підготовки, він не мав можливості працювати у великих архівосховищах. Новицький опирався головним чином на місцеву людність як носіїв старожитніх козацьких традицій. Фактично він репрезентував „живе Запорозжя” через його історичну пам’ять та речовий світ.

Я.П. Новицький належить до грона істориків-краєзнавців, які працювали водночас у кількох сферах гуманітаристики – історії, археології, археографії, етнографії, статистики, фольклористики, етнографії. Всі ці сфери гуманітаристики в творчості Новицького „функціонували” на краєзнавчому рівні. Новицький не бачив потреби виокремлення різних напрямів історичної науки, вважаючи, що різність форм та видів джерел і специфіка їх вивчення – лише інструмент дослідника, але „реалії життя” запорожців склали комплекс, а отже, все (і архіви, і археологічні дослідження, і фольклор, і колекційні речі, і природні умови та історична географія) лише по-різному відображають цілісний історичний процес, що потребує комплексного розкриття.

Виводячи свій родовід від охочекомонного полковника Іллі Новицького та його нащадків, вчений понад півстоліття займався комплексним вивченням історії Запорозжя та Катеринославщини, запорозькими старожитностями загалом та їх матеріальними, етнографічно-фольклорними і природничими (флора і фауна) артефактами. Багато десятиліть він тотально досліджував Великий Луг, Хортицю, руїни майже всіх Запорозьких Січей (окрім Кам’янської та Олешківської), всі пороги, історичні балки і зимівники – місця, де мешкали і діяли козаки. Новицький опублікував понад 40 праць та збірників історичного фольклору і писемних документів. Унікальність його творчого методу полягала в опрацюванні таких видів

джерел місцевого походження, які були недоступними іншим дослідникам і саме через його публікації вони увійшли у середовище наукового аналізу. З іншого боку, - це метод тотального вивчення усього, що пов'язане з козацькою історією Запорозжя, починаючи від землі, загалом природи та ландшафтів, розташування поселень, екологічної системи та природних ресурсів і закінчуючи археологічними розкопками, місцевими архівними розшуками, записами спогадів, переказів, історичних пісень, висловів і термінів від старожилів. Завдяки цьому, праці Новицького наповнені „живим” матеріалом, зібраним на руїнах козацького Запорозжя, який досить органічно доповнює академічні на описові роботи А.О.Скальковського, Д.І.Яворницького, М.С. Грушевського та інших сучасних Новицькому дослідників запорозьких старожитностей (І.І.Манжури, Г.А.Залюбовського).

Попри все сказане за Я.П.Новицьким твердо закріпився „ореол” виключно етнографа, який збирав фольклорні та речові пам'ятки, що використовувалися в подальшому лише етнографами. Саме етнографом, перш за все його вважав М.С. Грушевський. У переліку померлих діячів української науки за 1918-1925 рр. він назвав його „Нестором української етнографії”, вказавши, що саме „з приводу п'ятдесятиліття його діяльності на сім полі (він був) вибраний членом-кореспондентом УАН”¹. Як бачимо, найбільший історик в Україні визначав Я.П.Новицького перш за все як етнографа. Причина цього – переважаюча популярність фольклористичних збірників, виданих Новицьким, матеріалами яких користувався і сам М.С. Грушевський. Несхильність Новицького до синтетизму, відсутність в його науковій спадщині значних аналітичних студій не давали змоги розгледіти в ньому дослідника комплексного напрямку, для якого важливою була і етнографія, й історія, і археологія, й історична географія, і флора та фауна, і метеоумови – тобто, все, що супроводжувало існування населення в історичному Запорозжі. З іншого боку, формальна належність Я.П.Новицького до Етнографічно-фольклористичної комісії ВУАН також слугувала певною орієнтацією визначення його наукових пріоритетів.

Тим не менше, саме в редакції часопису „Україна” лежав рукопис останньої узагальнюючої праці Новицького про Хортицю, з яким був знайомий М.С. Грушевський. Цей рукопис досить артикульовано вказував на комплексний напрям студій автора.

Саме цій останній, комплексно замисленій праці Я.П.Новицького і присвячена наша стаття. Дослідження вченого про історичну Хортицю було не просто останнім, водночас воно було першою студією автора радянської доби.

Революційні події 1917-1920 рр. загалом не призупинили творчої діяльності Новицького, хоча й зменшили її темпи через потребу вишуковувати найрізноманітніші форми заробітків для прожиття, а також значні зусилля по організаційній діяльності щодо створення Запорізького краєзнавчого музею та архіву. Саме про це (витрата часу на різні справи й унеможливлення через це творчої праці) з жалем писав Новицький М.М.Ткаченку у листопаді 1924 р.²

На початку він продовжував „жити” (як у переносному, так і в прямому сенсі слова) старими інтересами та виданнями. У червні 1917 р. Новицький написав керівнику „Української книгарні” в Києві, щоб той надіслав його непродані книги, оскільки на них є значний попит на місці. Учений засвідчував, що не лише установи, школи та бібліотеки краю, але й людина активно цікавиться і готова купувати книги з історії, етнографії та театру місцевого краю.³ Справді, Новицькому просто посипалися замовлення на його попередні видання. Наприклад, директор Першої української гімназії у Катеринославі Я.Якуша 12 вересня 1918 р. просив надіслати повний комплект усіх видань Новицького за відповідну платню⁴. У багатьох випадках учений дарував свої старі видання, зокрема у квітні 1924 р. він передав усі свої основні праці Запорізькій механіко-технічній профшколі, з учнями якої він провадив археологічні розкопки⁵.

Піднесення загального інтересу людей до самоідентифікації, історії свого краю спонукало Новицького до подальшого проведення досліджень. Він проводив екскурсії для учнів та робітників, і в ряді випадків екскурсанти під керівництвом Якова Павловича здійснювали археологічні розкопки.

Другою формою пошуку нових матеріалів стало продовження збирання усної інформації від старожилів. У архіві дослідника збереглися отримані ним листи-довідки із записами на його прохання спогадів. Наприклад, 22 лютого 1917 р. Петро Копа записав для Новицького спогади старожилів про заснування восьми колоній та вирубку для їх розташування лісу в плавнях (вирубки проводилися щорічно до 1886 р., коли всі плавні викупило Острів-Хортицьке сільське товариство; старий дубовий ліс у балках продавався у 1876-1877 рр. та 1900-1901 рр.). Все це було важливим для Новицького, оскільки вказувало, що історична флора знищувалася фактично ще на рубежі XIX та XX століття. Копа повідомив також інформацію про завідувача лісу меноніта Іоана Петерса (1796-1871), який був членом ради по охороні та розвитку лісу. Новицький шукав ведений Петерсом календар із записами про його діяльність та стан лісу, але Копі не вдалося його віднайти⁶. Всі ці матеріали Якову Павловичу були потрібні для написання нової узагальнюючої роботи про острів Хортицю – його історію та природу.

Перша стаття „Остров Хортица на Днепре” авторства Я.П.Новицького з’явилася друком ще 1876 р.⁷. Пізніше (1883 р.) він писав Яворницькому: „Проба пера была неудачная, и я теперь бы не подписался бы под статьею, но все же найдете в ней вещи небезинтересные для избранной Вами темы”. Саме в 1883 р. Яворницький мав намір провести розкопки на Хортиці і про це написати, тому Яків Павлович навіть уточнював для нього план Хортиці на місцевості⁸. Праця Яворницького з точно такою ж назвою, як у Новицького, вийшла друком 1886 р.⁹. Отримавши її (окреме видання брошурию), Новицький прямо в тексті зробив свої зауваження, поправки та доповнення, передавши цей „пописаний” примірник автору¹⁰.

У архіві дослідника збереглися численні рукописні замітки й матеріали до теми „Остров Хортица” з короткими хронологічними відомостями про Хортицю, записами згадок острова в джерелах з давнини до XIX ст., переказів про Хортицю, біографій кошових отаманів та гетьманів, котрі бували на острові (до Івана Сірка включно). Новицький зібрав також матеріали про ґрунти, флору та фауну, метеорологічні умови острова. Окрему увагу він присвятив проблемі острівного лісу та його вирубування. Звісно, тут містяться також виписки з різних джерел та праць про виникнення козацтва, Чортомлицьку та Микитинську Січі. В цій добірці є також шість карт, виконані чорнилом та олівцем, та сім фотографій (одна з них містить археологічні знахідки: пряжки, хрести, гудзики)¹¹. Всі ці матеріали Новицький цілком використав у своїй останній найбільшій праці, яку можна визначити так: „Все про Хортицю”.

Дослідження Я.П.Новицького з автентичною назвою „Остров Хортица на Днепре, его природа, история и древности” містить дату 1917 р., хоча рукопис допрацьовувався і пізніше. Ця праця, як і більшість видань Новицького, має популярний характер і розрахована перш за все на поціновувачів запорозьких старожитностей. Проте особливу наукову вагу має вміщене в ній неймовірно важливе джерело – щоденник археологічних розкопок автора на Хортиці у 1904-1908 рр. – це єдиний щоденник, що зберігся від багаторічних археологічних досліджень Новицького.

Перш ніж аналізувати текст праці, з’ясуємо історію самого рукопису. В.І.Ульяновському свого часу вдалося встановити, що за рік до смерті Новицького, після його обрання членом-кореспондентом ВУАН, була здійснена спроба видати цю останню працю вченого у Києві¹². У жовтні 1924 р. М.С. Грушевський написав Якову Павловичу привітного листа з повідомленням про його обрання до Академії. Водночас Грушевський доручив М.М.Ткаченку, якого Новицький вже знав, обговорити з Яковом Павловичем можливість створення в Запоріжжі кразназничого гуртка та подати до друку в Академію котрусь із своїх нових праць.

Учений відразу запропонував цілком готову до друку книгу „Острів Хортиця на Дніпре...”. 23 жовтня 1924 р. він писав Ткаченку: „На цих днях вишлю Хортицю в рукописі. Написана вона по російськи правописом 1917 року. Як признано буде Академією держатися нового правопису, то я протів цього нічого не маю”. При цьому Новицький просив друкувати працю шрифтом, котрий застосовується в „Записках історико-філологічного відділу”, щоб не втомлювалися очі. Яків Павлович з досвіду 77-літньої людини вказував: „А знаєте, як важливіше зберегти очі з молоду до старості! Тільки ми об цьому менш всего думаємо”. Посилаючи текст, Новицький обіцяв пізніше переслати докладну карту острова Хортиці, власні фотографії урочищ, скель, порогів, археологічних знахідок і свою власну фотографію в молодому віці, коли його дослідження Хортиці лише розпочиналися¹³.

Рукопис Новицького був прорецензований, і автор отримав зауваження для доопрацювання тексту. Звісно, він вже був не в силах щось активно переробляти та вводити елементи авторського аналітизму, „академізувати” рукопис. Яків Павлович пішов іншим шляхом. Він в окремому листі до М.М.Ткаченка пропонував „косметичні” зміни: викреслити спірне місце про тлумачення походження назви Хортиця; у складному і до кінця не з’ясованому питанні про початок Січі та її першозасновника пропонував зробити посилання на Д.І.Яворницького і вказував, що у працях М.С.Грушевського та інших істориків не бачить суттєвих доказів версій щодо цього питання, а тому залишається єдиний авторитет – Яворницький. При цьому Новицький повідомляв, що мапу та фотографії він надіслав на ім’я М.С. Грушевського. Звісно, літнього вченого найбільше турбувало питання: „Чи буде надрукована і як швидко. Хотілося б мені, поки ще живий, бачити її в друці”. Водночас Новицький пропонував історичній секції ВУАН рукопис свого збірника історичних пісень для друку окремою книгою, а Етнографічній комісії – збірник побутових пісень¹⁴.

За спеціальним проханням М.С.Грушевського Новицький переслав йому також свій короткий життєпис, котрий і опублікували в часописі „Україна”¹⁵.

У період цього листування з діячами Академії та новими очікуваннями на появу наукових видань відбулася трагедія місцевого масштабу: був закритий Запорозький архів, створений Новицьким, а він сам звільнений з посади завідувача та залишений без роботи. У листі до М.М.Ткаченка учений з гіркотою писав: „Поділюся з Вами своїм горем: посада завідуючого архівом ліквідована, цілий архів з 1798 р. приречений на знищення миттю, я залишився без місця, без засобів до існування взагалі. Поки що тимчасово прилаштувався в одній школі...в якості діловода за 2 крб. у місяць, але ця служба для мене зтяжка, місячне утримання у 2 крб. не забезпечує...”¹⁶.

Тим часом в Академії вирішили перекласти роботу Новицького про Хортицю українською мовою. І хоча переклад був здійснений, по смерті автора про цю його працю цілком забули.

У Державному архіві Запорізької області збереглися неповні другий та третій не виправлені примірники машинопису праці¹⁷. Саме за цим варіантом історична частина рукопису (без опису флори і фауни) вперше була опублікована В.І.Ульяновським у 1990 р.¹⁸. Згодом дослідник віднайшов повний виправлений та доопрацьований варіант праці, надісланий Новицьким М.С. Грушевському. Оригінал виправленого машинопису, карта Хортиці та фотографії потрапили до архіву редакційного Грушевським журналу „Україна”¹⁹. Цей текст, але в українському перекладі (ймовірно, М.М.Ткаченка) і був знову надрукований у спеціальному збірнику 1993 р.²⁰.

Зазначимо, що редактор 1924-1925 рр. дещо виправив авторський текст: він був літературно відредагований за тогочасним правописом та стилем, поправлений, скорочені повтори, зайві фрази тощо. А 1997 р. російськомовний варіант праці Новицького вийшов друком у Запоріжжі²¹. Проте це видання має ряд суттєвих вад, не відповідає сучасним правилам археографії щодо публікації наукових праць

дослідників минулого. Сказане призвело до того, що в нашому дослідженні доводиться постійно звіряти опублікований текст з оригіналом особливо при цитуванні відповідних місць.

Книга про Хортицю за змістом синтетична. Вона включає природничо-географічний опис острова, передаючи всі відомі Новицькому народні легенди й оповідання про кожен поріг, виступ, скелю тощо. Затим автор переходить до історії заселення та основних періодів існування людності на острові, цитуючи відповідні історичні джерела, знову повертається до опису природних ресурсів Хортиці, оперуючи спогадами та документами колоністів-менонітів. Гіпотези про походження назви Хортиці та перебування там першої Січі ніби продовжують жалі Новицького щодо втрати старовинних лісів та інших природних об'єктів, а також рідкісних звірів і птахів: козацтво і Січ також назавжди відійшли в історію.

Після цього автор подає детальну інформацію про свої розкопки на Хортиці в хронологічній та топографічній послідовності (без загальної картини та узагальнень). „Вращаясь между стариками, - писав Я.Новицький, - часто приходилось слышать о находках в Днепре, о том, что остров Хортица обилует древностями. Здесь, твердили, - чуть не каждая попадающаяся на пути яма или впадина содержит в себе оружие или обломки, куски свинца, иногда бомбы и проч...”²² Новицький просто вмістив у текст повний щоденник своїх розкопок на Хортиці 1904-1908 рр. У означені роки дослідник планомірно розкопує хортицькі кургани-могилянки. Він розкопав шість могильників з 11 курганами та трьома могильними ямами. Всі розкопані кургани описані послідовно у хронологічній послідовності їх розкопування.

Особливу увагу Новицький звертав на подвійні поховання: більш ранні та пізніше. При цьому більш ранні поховання (за Новицьким – „отдаленнейшей эпохи”), як правило, були досить древні, з вохряною фарбою, якою фарбувалися кістки, складені в окреме заглиблення. Цікавим виявився розкоп кургану № 4 (12-13 вересня 1904 р.), де була виявлена кам'яна плита, що затуляла вхід до катакомби. Тут було віднайдене 84 бронзові стріли „прекрасной отделки и сохранности”, які Новицький визначив як скіфські; вони перебували у колчані, що зітлів²³.

Пізніші поховання містили залишки, одягнуті в шинелі та військові мундири з мідними гудзиками та мідними натільними хрестиками. Висновок дослідника був такий: „Судя по зимнему обмундированию покойников, скученности их и беспорядочности положения в одной яме, по найденным монетам, можно придти к несомненному заключению, что кладбище это относится ко времени крымских походов графа Миниха (1735-1740 гг.) и что воины эти пали жертвой чумы, занесенной из Молдавии и Валахии в 1737 и 1739 годах и, как свидетельствует Манштейн, страшно опустошившей Украину и Запорожье”²⁴.

Слід визнати, що наявний уже в ті часи науковий рівень археології того часу був набагато професійніший, ніж присутній у щоденниках Новицького. І справа не в обвинуваченні Якова Павловича в аматорстві, а в тому, що самотужки, та ще й без базової історичної освіти й університетських знань, він просто не міг стати археологом-професіоналом, базуючись лише на „книжних знаннях”. Проте, за описами Новицького, сучасний професійний археолог може завершити його роботу: датувати та атрибуувати кургани, поховання та віднайдені речі. Тож безперечна заслуга Я.П.Новицького перш за все у точному описі розкопок та знайдених речей.

Дуже цікавим є розділ, цілком присвячений урочищам острова Хортиці. Тут Новицький подав як результати своїх власних обстежень, так і численні перекази старожилів і німців-менонітів, а також місцевий архівний матеріал. Цей розділ є найбільш синтетичним та органічним. Оповідну частину книги завершує розділ про скарби, де автор практично повторює зібрані ним перекази за тематичним принципом, зазначаючи місце, час і особу респондента (з вказівкою віку). А книгу загалом завершують списки різновидів риби та птахів, які водилися біля та на Хортиці²⁵.

Як бачимо, синтетизм праці Новицького полягає у всебічному описі Хортиці: історії, географії, природи, корисних копалин, переказів, легенд. Цей глобальний задум давав унікальні можливості для створення справжньої наукової синтетичної праці. Однак цього не сталося, оскільки Новицький знову збився на просту констатацію та виклад сирового матеріалу (більшу частину праці займає щоденник археологічних розкопок, записи спогадів про урочища). Він так і не зміг піднятися не лише над описовістю, але й до написання комплексного дослідницького тексту. І все ж саме ця книга Я.П.Новицького має вважатися його основним науковим внеском у вивчення запорозьких старожитностей та характеризувати вченого як комплексного краєзнавця, котрий прагнув використати максимум інформації з різних сфер знань та наук.

Особливо підкреслимо, що діяльність Я.П.Новицького через посередництво М.М.Ткаченка стала предметом уваги М.С.Грушевського. З його подання запорізького дослідника було обрано членом-кореспондентом ВУАН. 10 листопада 1924 р. М.С. Грушевський запропонував Спільному зібранню ВУАН офіційно привітати Якова Павловича з нагоди 50-ліття його наукової діяльності, що й було прийнято й привітальна адреса надіслана в Запоріжжя²⁶.

Саме в ці роки виникає проект, підказаний старим знайомим Новицького природознавцем Андрієм Косовцевим: „Хорошо бы, если бы все, что Вы написали о Днепре и порогах, и народных преданиях, собрать в одну книгу и издать...”²⁷. Проте реалізувати цей задум Я.П.Новицький так і не встиг.

Практично перед самою смертю Яків Павлович у листі до В.В.Білого писав про одне: „Хотілося б мені закінчити те, що задумане і чого неможливо виконати при умовах теперішнього мого життя. Архівного й етнографічного матеріалу у мене хватило б не на один рік, аби охота та здоров'я”²⁸. Жалкував Новицький і за тим, що цілком самотній у своїх наукових студіях у Запоріжжі. У листі Яворницькому (28 січня 1924 р.) він пише: „Завидую тобі, козаче, що живеш між освіченими людьми, де єсть с ким поділитися словом і розважить душу. А мені ж тут – чужий між чужими”²⁹. Київські вчені зробили спроби залучити Новицького до участі у запланованому у 1925 році Археологічному з'їзді у Києві. 30 квітня 1925 р. йому вислали персональне запрошення. В листі до В.В.Білого Яків Павлович писав: „Це найкраща мені писанка”³⁰. Проте 78-літній учений вже не міг нікуди виїздити, та й сам з'їзд так і не відбувся.

Останні роки життя вченого були матеріально дуже складними. За кілька місяців до смерті член-кореспондента ВУАН звільнили з посади директора архіву, і він змушений був працювати діловодом у школі. Лише смерть принесла „хвилинну пошану”: Новицького ховали урочисто, з музикою і при великому зібранні жителів Запоріжжя на цвинтарі церкви Св. Пилипа (нині кладовище ліквідоване). Над труною було сказано чимало гучних промов про визначного історика та краєзнавця. В.В.Білий, який був очевидцем цієї сумної події, зауважив: „В голосних промовах над його труною славили небіжчика за працю, запевняли, що справа, що він почав, не загине, а проте, за життя – допомоги собі або справі своїй, якщо не пошани за невсипущу працю, то хоч полегкості якої, - Яків Павлович не зазнав”³¹. Пошана на цьому й закінчилася. І лише в наш час вчені повернулися до вивчення археографічної спадщини видатного дослідника „запорозької старовини” – Якова Павловича Новицького.

Джерела та література:

1. Заслужені для української науки і українознавства діячі, що померли в рр. 1918–1925 // Україна. – 1925. – Кн.6. – С. 183.
2. Інститут мистецтвознавства, фольклору і етнології ім. М.Т.Рильського. Інститут рукопису (ІМФЕ ІР). – Ф. 4. – Спр. 129. – Арк. 6.
3. ІМФЕ ІР. – Ф.4. – Спр. 140. – Арк. 32. – Спр. 139. – Арк. 5–6.
4. Національна бібліотека України ім. В.І.Вернадського. Інститут рукопису (НБУВ ІР). – Ф.202. – Спр. 169. – Арк. 1.
5. НБУВ ІР. – Ф.202. – Спр. 50. – Арк. 1.

6. ІМФЕ ІР. – Ф. 4. – Спр. 99. – Арк. 1
7. Новицький Я. Острів Хортиця на Дніпрі // Одеський вестник. – 1876. – № 55
8. Ульяновський В.І., Абросимова С.В. Листи Я.П.Новицького до Д.І.Яворницького // Український археографічний щорічник. - Вип.1. – К., 1992 – С. 358.
9. Эварницкий Д.И. Остров Хортица на реке Днестре (Из поездки по запорожским урочищам) // Киевская старина. – 1886. – Кн. 1. – С. 41–90.
10. Ульяновський В.І., Абросимова С.В. Листи Я.П.Новицького до Д.І.Яворницького. – С. 362.
11. НБУВ ІР. – Ф. 202. – Спр. 216. – Ф. І. – Спр. 11573; ІМФЕ ІР. – Ф. 4. – Спр. 20.
12. Ульяновський В. Нашадок запорожців: Козацькі старожитності в долі та творчості Я.Новицького // Запоріжці: До історії козацької культури. – К., 1993. – С. 380–389.
13. ІМФЕ ІР. – Ф. 4. – Спр. 129. – Арк. 4–5.
14. ІМФЕ ІР. – Ф. 4. – Спр. 129. – Арк. 7–8 зв.
15. Там само. – Арк. 6–6 зв.
16. Там само. – Арк. 8 зв.
17. Державний архів Запорізької області (ДАЗО). – Ф. 161. – Спр. 4. – Арк. 1–72 (російськомовний машинопис з правками автора).
18. Новицький Я.П. Острів Хортиця на Дніпрі // Трибуна (Київ). –1990 – № 10–12.
19. НБУВ ІР. – Ф.Х. – Спр. 17865. – Арк. 1–86 (російськомовний авторський рукопис і машинопис). – Спр. 17866. – Арк. 1–59 (рукопис українського перекладу). – Спр. 17867. – Арк. 1–62 (машинопис українського перекладу). – Спр. 17867. – Додатки (карта Хортиці та 8 фотографій).
20. Новицький Я.П. Острів Хортиця на Дніпрі: його природа, історія та старовина // Запоріжці: до історії козацької культури. – К., 1993. – С. 337–379.
21. Новицький Яков. Острів Хортиця на Дніпрі, його природа, історія, древності. – Запоріжжя, 1997. – 88 с.
22. ДАЗО. – Ф. 161. – Спр. 4. – Арк. 40–41; Новицький Я.П. Острів Хортиця на Дніпрі. – Запоріжжя, 1997. – С. 33
23. ДАЗО. – Ф.161. – Спр. 4. – Арк. 26-28; Новицький Я.П. Острів Хортиця на Дніпрі. – Запоріжжя, 1997. – С. 23-24.
24. ДАЗО. – Ф.161. – Спр. 4. – Арк. 39-40; Новицький Я.П. Острів Хортиця на Дніпрі. – Запоріжжя, 1997. С. 32.
25. НБУВ ІР. – Ф.Х. – Спр. 17865. – Арк. 1–86 (російськомовний авторський рукопис і машинопис). – Спр. 17866. – Арк. 1–59 (рукопис українського перекладу). – Спр. 17867. – Арк. 1–62 (машинопис українського перекладу). – Спр. 17867. – Додатки (карта Хортиці та 8 фотографій). Опираємося на ці тексти, оскільки в них є численні правки й викреслення редактора, які були виключені з публікації 1997 р.
26. НБУВ ІР. – Ф. І – Спр. 26311. – Арк. 2.
27. ІМФЕ ІР. – Ф. 4. – Спр. 103. – Арк. 2 зв.
28. Білий В.В. Я.П.Новицький (1847–1925) // Записки історико-філологічного відділу УАН. – Кн.7–8. – К., 1926. – С. 363.
29. Ульяновський В.І., Абросимова С. В. Листи Я.П.Новицького до Д.І.Яворницького. – С. 382.
30. Білий І. Я.П.Новицький. – С. 363.
31. Білий В. Я.П.Новицький. – С. 363.

Євген Стрижак

ПРОБЛЕМИ КАДРОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СЕРЕДНЬОЇ ТА ВИЩОЇ ШКОЛИ УСРР У 20-і - 30-і рр. ХХ ст.: ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

Історіографія проблем кадрового забезпечення середньої та вищої школи УСРР 1920–1930-х років почала формуватися практично синхронно з процесом становлення нової радянської школи у республіці й була тісно пов'язана з формулюванням ідеологами правлячої Комуністичної партії власного ставлення до працівників розумової праці, зокрема, й до їх численного загалу – освітянської й науково-педагогічної інтелігенції.

Так, на початку 1920-х років з'явилася ґрунтовна праця Ю. Ларіна, що стосувалася соціально-професійного походження та політичної орієнтації інтелігенції, яка почала співпрацювати з більшовицькою владою [1]. Автор наголошував на особливостях використання інтелектуального потенціалу суспільства задля функціонування економічно-господарських органів й загалом «держaparату». За допомогою соціологічного й політологічного аналізу з'ясував професійний рівень, освітній ценз, соціальне походження й політичні уподобання «буржуазноорієнтованих» службовців [2]. М. І. Бухарін вважав інтелігенцію, котра стала на шлях співпраці з радянською владою, «соціально-класовою групою» й «кваліфікованою бюрократією» [3]. Виразні класові ознаки службовців, які походили з інженерно-технічної інтелігенції, виокремлював також А. В. Луначарський [4].

Організаційної схеми та функціональних ознак системи освітніх установ в УСРР 1920–1930-х рр., їхніх кадрових проблем стосувалися статті Н. Мірзи-Авак'янц й М. Авдієнка [5], праці І. Хаїта про систему радянської освіти [6], а також статті наркома освіти УСРР М. О. Скрипника [7], брошури й збірники промов заступника наркома освіти Я. П. Ряппо [8], які друкувалися упродовж 1920-х – початку 1930-х рр. Вони висвітлювали як загальні питання освітньої роботи, так і її кадрові проблеми.

Постишевський погром української культури 1933 рр. не лише підвів ризик підконтрольними здобутками українізації попередньої доби, а й став новою точкою відліку у функціонуванні Наркомату освіти УСРР й підлеглих йому загальноосвітніх установ та вищої школи республіки. Перманентні кадрові «чистки» за соціально-ідеологічними ознаками стали не лише прикметним явищем у житті освітян України 1933–1938 рр., а й украй загострили проблему педагогічних кадрів в УСРР. Усі ці явища доволі виразно зафіксовані у численних офіційних виступах нового наркома освіти УСРР (1933 – 1938) В. П. Затонського та його заступника А. А. Хвилі [9].

Конституція 1936 р. політично та юридично зафіксувала наслідки сталінської модернізації суспільства, відтак інтелігенція виявилася у ньому прошарком, а не повноцінною соціально-професійною групою, яка уособлювала інтелектуальну власність.

Історіографія 1940 – 1950-х рр. висвітлювала переважно історію розвитку освіти, школи, культури [10], хоча російська історіографія не полишала вивчення проблем «радянської інтелігенції» [11]. Методологія і термінологія залишалися без суттєвих змін. Однією з перших праць українських радянських істориків, автори якої використали визначення інтелігенції, була монографія співробітника Інституту історії АН УРСР Ю. О. Курносова та заступниці міністра освіти УРСР А. Г. Бондар «У навчанні та праці: Підготовка кадрів інтелігенції в Українській РСР» [12]. Вони, зокрема, торкнулися й проблем підготовки «кадрів інтелігенції», в тому числі науково-педагогічної й освітньої, хоча цей аспект на той час вже досліджували А. І. Лутченко та інші учені [13].

Розробка історії української інтелігенції, затаврованої у 1930-х й пізніших роках як «буржуазно-націоналістична», і насамперед її педагогічних кадрів, їхнього ідеологічного виховання-перевиховання, підготовки й селекції за умов тоталітарного режиму, та спрямованих проти вітчизняних робітників розумової праці репресій належала до табуїзованих й перебувала під негласною заборонаю. У 1969 р. у розвідці Ю. О. Курносова порушувалося питання про «радянську інтелігенцію», йшлося про основні напрями вивчення її соціального походження, джерел формування. Одначе незмінною залишалася методологічна база дослідження, закладена ще наприкінці 1930-х рр., коли й з'явилося розгорнуте обґрунтування терміну «соціалістична інтелігенція» [14].

Активно вивчалися науково-історичні проблеми формування інженерно-технічної інтелігенції, що пов'язувалося з питанням пришвидшеної індустріалізації СРСР, натомість ідеологічний аспект проблеми виявлявся значною мірою

затушованим. До ґрунтовних праць, які вийшли друком у 1970-х рр., варто віднести монографію А. І. Лутченко [15], одначе загалом цієї теми торкалися десятки дослідників, що засвідчувало не лише початок вивчення історії загалом «радянської інтелігенції», а насамперед її соціально-професійних груп, у тому числі й науково-педагогічної та учительської. Продовженням тенденції легальної деідеологізації у вивченні історії вітчизняної інтелігенції стала кандидатська дисертація київського дослідника Г. В. Касянова [16].

Історіографічний процес 1970–1980-х рр. вирізнявся поглибленням соціальних пріоритетів наукового пошуку, одначе все ще у контексті наукового обґрунтування формування нової історичної спільноти – радянського народу. Українські дослідники продовжували з'ясовувати генезу соціалістичної інтелігенції, соціально-філософські особливості її розвитку [17], але одночасно виявляли пошавлений інтерес до її галузево-професійних груп. Саме на таких методологічних засадах написані праці В. М. Даниленка, Л. І. Ткачової, В. М. Шейка, В. П. Литвинової [18]. Вони виокремлювали професорсько-викладацький склад вищих навчальних закладів, культурно-просвітницьку діяльність художньої інтелігенції, тобто прагнули з'ясувати функціонально-кадрові ознаки, роль і місце у суспільстві окремих груп інтелігенції. Колективні монографії стосувалися загальних теоретико-методологічних питань, а індивідуальні праці – конкретних історичних проблем діяльності вищої школи й різних соціально-професійних груп інтелігенції – насамперед інженерно-технічної, наукової, художньої.

Якісно новий етап у вивченні проблем радянської інтелігенції розпочався у 1980-х рр. Прикметними у цьому відношенні були дослідження московського історика інтелігенції С. О. Федюкіна (1921 – 1987), зокрема його стаття «Деякі аспекти вивчення історії радянської інтелігенції» [19]. Попри домінування у дослідженнях цього автора ритуальних ідеолого-пропагандистських штампів, властивих тогочасній радянській історіографії, у його розвідках акцентувалася увага й на якісних, отже, значною мірою і негативних моментах у формуванні радянської інтелігенції: стрімкому падінні життєвого рівня інтелігенції у порівнянні з дореволюційним часом; низькому рівні знань абітурієнтів 1920–1930-х рр.; перманентних «чистках» студентського складу радянських вузів за ознакою соціального походження студентів; мізерних видатках на підготовку пересічного фахівця за радянських часів у порівнянні з добою царату, а відтак потребі тривалого «доучування» випускника радянської вищої школи навіть після отримання ним диплома; та ін. [20].

Упродовж 1980-х рр. виходили з друку праці В. П. Пастухова, І. О. Кліцакова, В. К. Майбороди. Автори досліджували становлення науково-педагогічних кадрів вищої школи, кадрові проблеми учительського корпусу УРСР, але у контексті їхньої підготовки, розташування за галузевим принципом, уникаючи аналізу функціональних ознак, соціально-професійної специфіки й реального суспільного статусу [21].

Підсумковим науково-історичним й теоретико-методологічним дослідженням проблем формування й розвитку радянської інтелігенції України стала колективна монографія Інституту історії АН УРСР «Интеллигенция Советской Украины: некоторые вопросы историографии и методология исследования» (1988) [22], яка фактично стосувалася винятково історіографії та методології дослідження проблеми. Але позитивним був сам факт появи цієї роботи у вітчизняній історіографії, оскільки в УРСР вона була першою працею такого формату, хоча й концептуально майже нічим не відрізнялася від методологічних засад попередніх років. Для її авторського колективу соціалістична інтелігенція була лише складовою «нової соціальної й інтернаціональної спільноти людей – радянського народу» [23].

Освітньо-культурні, суспільно-політичні та соціально-професійні аспекти діяльності науково-педагогічної інтелігенції та номенклатури системи Наркомосу

УСРР висвітлювали дослідники політики українізації: Я. В. Верменич, І. В. Ващенко, П. М. Бондарчук, В. П. Борисов, В. В. Масненко, В. М. Даниленко [24]. В їхніх працях критично проаналізовано політико-ідеологічні засади політики українізації, її кадрові проблеми, досягнення й втрати. Водночас піддано сумніву сутнісні ознаки цієї політики, тобто її конструктивний вплив на духовне відродження національно-культурного життя в Україні.

У 90-х рр. ХХ ст. – на початку ХХІ ст. вітчизняні історики досліджували особливості підготовки національних педагогічних кадрів [25], до певної міри вже традиційно висвітлювали функціонування системи освіти [26], а також вивчали номенклатуру НКО УСРР, біографії його окремих чільних діячів [27].

Методологічне значення для майбутніх дослідників мала монографія Г. В. Касьянова «Українська інтелігенція 1920-х – 30-х років: соціальний портрет та історична доля» (1992) [28], а також докторська дисертація цього одного з провідних співробітників Інституту історії України НАН України [29]. Розмірковуючи над шляхами вирішення проблем кадрового дефіциту щодо інженерно-технічних й освітянських працівників, який особливо загострився наприкінці 1920-х років, дослідник слушно наголошував, що система владних заходів щодо подолання цього дефіциту спрямовувалася на кількісні показники: «Відповідно до цього реформувалася мережа вищої і середньої освіти [...]. У багатьох закладах вводилася вузькоспеціалізована і прискорена система навчання, спрямована на швидкісну підготовку спеціалістів. Це ж стосувалося і технікумів [...]. Усе це дало можливість значно збільшити кількість випускників вузів і технікумів, що поповнювали народне господарство, і дещо знизити напруженість з кваліфікованими кадрами (принаймні, щодо кількості) [...]. Формально це був успіх. Утім, якісний бік справи не покращився. Рівень кваліфікації молодих спеціалістів був украй низьким, більшість з них, потрапляючи на виробництво, мусила «підвищувати кваліфікацію»...» [30]. Учений зауважував, що аналогічні процеси спостерігалися й у підготовці інтелігенції інших спеціальностей з тими ж згубними наслідками: «Форсування підготовки учителів було викликане схожими проблемами: необхідність прискорення подолання неписьменності, поліпшення рівня підготовки вузівських абітурієнтів і т. ін. Такий підхід був дуже небезпечним і авантюристичним, бо консервував невисокий професійний рівень шкільних учителів і, як наслідок, призводив до зниження якісного рівня загальної освіти» [31].

В історіографії окресленого періоду ретельно вивчалися перебіг, регіонально-історичні особливості та наслідки масових репресій 1930-х рр. проти освітян України, відлік яких традиційно береться з «шахтинської справи» 1928 р. (у загальносоюзному масштабі) й процесу «Спілки визволення України» 1929–1930 рр. [32]. Серед таких досліджень своїм фаховим рівнем вирізняється монографія ученого з Інституту історії України НАН України В. І. Марочка та його німецького колеги Г. Хілліга «Репресовані педагоги України: жертви політичного терору (1929–1941)» (2003) [33]. Значний інтерес для вивчення історії й масштабів репресій тоталітарного режиму проти науково-педагогічної й освітньої інтелігенції республіки 1920–1930-х рр. становлять й окремі статистичні дані з монографії донецького викладача В. М. Нікольського «Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х – 1950-і рр.): Історико-статистичне дослідження» (2003), а також інші розвідки цього ж автора [34]. Репресії проти педагогічної інтелігенції УСРР фрагментарно висвітлені також у синтетичній монографії Інституту історії України НАН України «Політичний терор і тероризм в Україні. ХІХ–ХХ ст.: Історичні нариси» (2002) [35].

З вищенаведеної проблематики переважали назагал фактологічні праці, проте вони сприяли з'ясуванню низки теоретичних питань й окресленню напрямів подальшого вивчення проблеми. Спостерігалася деяка ідеалізація особливостей національно-культурного розвитку в УСРР зазначеної доби, хоча у монографіях Л. М. Новохатька, Г. Г. Єфіменка простежується критичний аналіз проблем

націонал-комунізму й національної політики ВКП(б) в Україні, а також її впливу на проблеми кадрового забезпечення вищої й середньої загальноосвітньої школи УСРР [36].

Характерною ознакою вітчизняної історіографії 1990-х – початку 2000-х рр. є поглиблене вивчення соціально-професійних груп працівників розумової праці. Їх формування та діяльність досліджували І. В. Богінська, О. Ю. Осмоловська, М. А. Шипович, О. А. Тарапон [37]. Захищено дисертації про політичну й культурно-освітню діяльність наркомів освіти УСРР М. О. Скрипника, О. Я. Шумського [38], а також з питань історіографії освіти в Україні [39]. Триває вивчення організаційно-функціональних засад системи освіти в УРСР міжвоєнної доби [40]. Так, наукові праці й докторська дисертація М. М. Кузьменка присвячені аналізу соціально-професійного статусу й освітньо-культурного рівня науково-педагогічної інтелігенції УРСР 20–30-х рр. ХХ ст. [41].

Підсумовуючи історіографічний аналіз наукової літератури з проблем кадрового забезпечення середньої та вищої школи України 1920 – 1930-х років, можна дійти висновку, що окремі фрагменти цієї проблеми висвітлювалися у науковій літературі, однак системного висвітлення заявлена нами тема все ще не знайшла.

Джерела та література:

1. Ларин Ю. Интеллигенция и Советы: хозяйство, буржуазия, революция, госаппарат. – М.: ГИЗ, б. г. – 128 с.
2. Там само. – С. 61–62.
3. Бухарин Н. И. Проблемы теории и практики социализма. – М., 1989. – С. 326.
4. Луначарский А. Интеллигенция и социализм // ВАРНИТСО. – 1930. – № 4. – С. 3–14.
5. Мірза-Авак'янц Н. Ю. Народна освіта на Україні у 1924 р. // Радянська освіта. – 1925. – № 8/9. – С. 83–85; Авдієнко М. Народна освіта на Україні в 1927/28 році // Радянська освіта. – 1928. – № 10. – С. 15–26.
6. Хаїт І. Система радянської освіти: Підручник для вжитку в педагогічних вузах і для вчителів. – Х.: Книгоспілка, 1927. – 250 с.; Хаїт І. На педагогічні теми. – Х.: Радянська школа, 1936. – 206 с.
7. Скрипник М. О. Десять заповідей культурного будівництва // Радянська освіта. – 1927. – № 12. – С. 1–12; Скрипник М. О. Завдання культурного будівництва на Україні: Доповідь на Х з'їзді КП(б)У // Радянська освіта. – 1928. – № 1. – С. 1–11; Скрипник М. За єдину систему народної освіти // Радянська освіта. – 1930. – № 5/6. – С. 1–10; Скрипник М. Реконструкція українського національного культурного процесу // Радянська освіта. – 1930. – № 1. – С. 2–12.
8. Ряппо Я. Система народного просвещения Украины: Сб. материалов, статей и докладов. – Х.: Радянська школа, 1925. – 253 с.; Ряппо Я. Система народної освіти на Україні: Соціальне виховання і професійна освіта й наука. – Х., 1926. – 16 с.
9. Затонський В. П. З питань національної політики на Україні // Більшовик України. – 1933. – № 9/10. – С. 107–117; Затонський В. Нові перемоги лєнінської національної політики / Більшовик України. – 1933. – № 13/14. – С. 34–51; Затонський В. П. Національно-культурне будівництво і боротьба проти націоналізму: Доповідь і заключне слово на січневій сесії ВУАН. – К.: Вид-во ВУАН, 1934. – 64 с.; Затонський В. П. Про вчителів та школу: [Промови]. – Харків: Рад. школа, 1935. – 226 с.; Хвиля А. Виховати молоде комуністичне покоління // Комуніст. – 1933. – 27 липня; Хвиля А. По-більшовицькому зустріти новий навчальний рік! // Комуніст. – 1933. – 5 серп.; Хвиля А. Школа – могутня зброя виховання комуністичного суспільства // Комуніст. – 1933. – 5 верес.
10. Розвиток народної освіти і педагогічної науки в Українській РСР. 1917–1957. – К.: Рад. школа, 1957. – 448 с.; Кафтанов С. Десять лет работы высшей школы // Вестник высшей школы. – 1948. – № 5. – С. 1–12; Терентьев В. Т., Бабко Ю. В. Розвиток вищої технічної школи УРСР в роки першої п'ятирічки // Укр. іст. журн. – 1958. – № 3. – С. 73–83; Синецький А. Я. Профессорско-преподавательские кадры высшей школы СССР. – М.: Просвещение, 1950. – 235 с.; Галкин К. Т. Высшее образование и подготовка научных кадров в СССР. – М.: Высшая школа, 1958. – 176 с.; та ін.
11. Кафтанов С. Советская интеллигенция и ее задачи в новой пятилетке. – М.: ГИЗ, 1947. – 63 с.
12. Курносков Ю. О., Бондар А. Г. У навчанні та праці: Підготовка кадрів інтелігенції в Українській РСР / АН УРСР. Ін-т історії; Відп. ред. Г. М. Шевчук. – К.: Наук. думка, 1964. – 342 с.
13. Лутченко А. И. Советская интеллигенция. – Минск: Высшейшая школа, 1962. – 32 с.; Лутченко А. И. Из истории советской интеллигенции. – М.: Наука, 1966. – 223 с.; Лутченко А. И.

Советская интеллигенция: история формирования и роста. 1917–1965 гг. – Минск: Высшая школа, 1968. – 432 с.

14. Курносоев Ю. О. До питання про визначення поняття «радянська інтелігенція» // Укр. іст. журн. – 1969. – № 5. – С. 68–74.

15. Лутченко А. И. Создание инженерно-технических кадров в годы построения социализма в СССР (1926–1958). – Минск: Высшая школа, 1973. – 238 с.

16. Касьянов Г. В. Инженерно-технічні секції профспілок України в соціалістичному будівництві 1926–1937 рр.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 1987. – 19 с.

17. Астахова В. И. Советская интеллигенция и ее роль в общественном прогрессе. – Харьков: Вища школа, 1976. – 155 с.; Смоляков Л. Я. Социалистическая интеллигенция: социально-философский анализ. – Киев: Вища школа, 1986. – 224 с.

18. Даниленко В. М. Сотрудничество УССР и РСФСР в области образования и науки в период построения социализма / АН УССР. Ин-т истории; Отв. ред. П. П. Гудзенко. – Киев: Наук. думка, 1981. – 190 с.; Ткачова Л. І. Інтелігенція Радянської України в період побудови основ соціалізму. – К.: Наук. думка, 1985. – 191 с.; Шейко В. М. Великий Октябрь и культурно-просветительская деятельность научной интеллигенции Украинской ССР (1921–1925 гг.) // Вопросы истории СССР. – 1979. – Вып. 24. – С. 58–64; Шейко В. М. Из истории идейно-политического перевоспитания старого учительства УССР (1921–1925) // Вопросы истории СССР. – 1980. – Вып. 25. – С. 51–57; Литвинова В. П., Шейко В. М. Из истории культурно-просветительской деятельности художественной интеллигенции УССР (1921–1925) // Вестник Харьковского ун-та. – Харьков, 1984. – Вып. 266. – С. 12–18.

19. Федюкин С. А. Советская власть и буржуазные специалисты. – М.: Мысль, 1965. – 255 с.; Федюкин С. А. Некоторые аспекты изучения истории советской интеллигенции // Вопросы истории. – 1980. – № 9. – С. 17–31.

20. Федюкин С. А. Некоторые аспекты изучения истории советской интеллигенции // Вопросы истории. – 1980. – № 9. – С. 24–27.

21. Пастухов В. П. Научно-педагогические кадры высшей школы. – Киев: Вища школа, 1983. – 57 с.; Майборода В. К. Про становлення та розвиток вищої педагогічної освіти (1917–1928 рр.) // Укр. іст. журн. – 1987. – № 5. – С. 96–102; Кліцаков І. О. Партійне керівництво ідейно-політичним вихованням учительства (1917–1927 рр.) // Укр. іст. журн. – 1988. – № 3. – С. 90–100; Кліцаков І. О. Підготовка і виховання учительських кадрів на Україні (1927–1937 рр.) // Укр. іст. журн. – 1990. – № 2. – С. 57–69; Майборода В. К. Особливості розвитку системи вищої педагогічної освіти в УРСР 1917–1941 рр. // Укр. іст. журн. – 1990. – № 11. – С. 58–64.

22. Интеллигенция Советской Украины: некоторые вопросы историографии и методология исследования / АН УССР. Ин-т истории; Редкол.: Ю. А. Курносоев (отв. ред.) и др. – Киев: Наук. думка, 1988. – 187 с.

23. Там само. – С. 3–4.

24. Даниленко В. М. Українізація: Здобутки і втрати (20–30-ті роки) // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Рес. мержвід. зб. наук. праць. – К., 1992. – Вип. 2. – С. 79–91; Даниленко В. М. До витоків політики «українізації» // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: Зб. ст. / Ін-т історії України НАН України. – К., 1993. – Вип. 1. – С. 53–67; Даниленко В. М. Згорання «українізації» й посилення русифікаторських тенденцій у суспільно-культурному житті радянської України у 30-ті роки // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: Зб. ст. / Ін-т історії України НАН України. – К., 1996. – Вип. 2. – С. 96–116; Ващенко І. В. Проблема політики українізації в історичній літературі після 1991 р. // Збірник наук. праць Харків. держ. пед. ін-ту ім. Г. Сковороди: Історія та географія. – Х., 2000. – Вип. 4. – С. 113–122; Ващенко І. В. Українізація в історіографії середини 1930-х – початку 1950-х рр. // Збірник наук. праць Харків. держ. пед. ін-ту ім. Г. Сковороди: Історія та географія. – Х., 2000. – Вип. 5. – С. 36–43; Верменич Я. В. Поняття «українізації» в історичному контексті // Науковий зб. Ін-ту політологічних і етнонац. досліджень НАН України. – К., 1999. – Вип. 9. – С. 129–131; Верменич Я. В. Політичні наслідки та уроки політики українізації 20–30-х рр. // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: Зб. ст. / Ін-т історії України НАН України. – К., 2001. – Вип. 4. – С. 288–308; Бондарчук П. М. Політика українізації і профспілки УСРР (1920-ті рр.) / Відп. ред. В. М. Даниленко. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2001. – 161 с.; Борисов В. П. Українізація та розвиток загальноосвітньої школи в 1921–1932 рр. // Укр. іст. журн. – 1999. – № 2. – С. 76–80; «Українізація» 1920–30-х років: передумови, здобутки, уроки / Ін-т історії України НАН України; Відп. ред. В. А. Смолій. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2003. – 392 с.; та ін.

25. Висовень О. Педагогічна інтелігенція в національно-культурному розвитку України (1920 – поч. 1930-х рр.): історіографія // Наук. записки з укр. історії Переяслав-Хмельницького держ. пед. ін-ту ім. Г. Сковороди. – 1994. – Вип. XIII. – С. 116–118; Мартыничук И. И. Подготовка национальных педагогических кадров в 1920-е годы // Новые страницы в истории Донбасса: Сб. ст. – Донецк, 1997. – С. 83–90; Кліцаков І. О. Педагогічні кадри України (1917–1937 рр.). – Донецьк: Юго-Восток, 1997. – 310 с.; Богінська І. В. Система підготовки педагогічних кадрів в умовах поступового згорання політики українізації (1933–1939) // Актуальні проблеми

вітчизняної і всесвітньої історії. – Луганськ, 2001. – С. 147–150; та ін.

26. Майборода В. К. Особливості розвитку системи вищої педагогічної освіти в УРСР 1917–1941 рр. // Укр. іст. журн. – 1990. – № 11. – С. 58–64; Липинський В. В. Становлення і розвиток нової системи освіти в УСРР у 20-ті роки. – Донецьк: РВА ДонДТУ, 2000. – 247 с.

27. Солдатенко В. Ф. Незламний: Життя і смерть Миколи Скрипника. – К.: Книга Пам'яті України, 2002. – 352 с.: іл.; Даниленко В. М., Кузьменко М. М. Соціальний тип та інтелектуально-освітній рівень номенклатури скрипниківського наркомосу: Біографічні нариси. – Севастополь; Донецьк: Вебер, 2003. – 56 с.; Дорошко М. С. Компартійно-державна номенклатура УСРР у 20–30-ті роки ХХ ст.: соціоісторичний аналіз. – К.: Вид.-полігр. центр «Київський ун-т», 2004. – 154 с.; Вигovskyй М. Ю. Номенклатура системи освіти в УСРР 1920–1930-х років: соціальне походження, персональний склад та функції. – К.: Генеза, 2005. – 312 с.

28. Касьянов Г. В. Українська інтелігенція 1920-х – 30-х років: соціальний портрет та історична доля. – К.: Глобус, Вік; Едмонтон: Канадський ін-т укр. студій Альбертського ун-ту, 1992. – 176 с.

29. Касьянов Г. В. Інтелігенція Радянської України 1920-х – 30-х років: соціально-історичний аналіз: Дис. ... д-ра іст. наук. 07.00.02 – Історія України / Ін-т історії України АН України. – К., 1993. – 379 с.

30. Касьянов Г. В. Українська інтелігенція 1920-х – 30-х років: соціальний портрет та історична доля. – С. 135–136.

31. Касьянов Г. В. Українська інтелігенція 1920-х – 30-х років. – С. 136.

32. Касьянов Г. В. «Шахтинська справа» // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Республіканський міжвідом. зб. наук. праць / Ін-т історії України АН України; Відп. ред. С. В. Кульчицький. – К.: Наук. думка, 1991. – Вип. 1. – С. 36–46; Войналович О. О. Фабрикація справи «Польської організації військової» та втрати педагогічних кадрів на Поділлі // Тези доп. респ. наук. конф. «Дунаївці: їх роль і місце в історії Поділля». – Дунаївці, 1993. – С. 87–88; Журецький Я. І., Шитюк М. М. Освітняні Миколаївщини – жертви репресій сталінізму. – Миколаїв, 1994. – 69 с.; Кузьменко М. Висвітлення масових репресій проти науково-педагогічних кадрів в Україні періоду сталінізму: історіографічний аналіз сучасної української літератури // Геноцид українського народу: історична пам'ять та політико-правова оцінка: Міжнар. наук.-теорет. конф., Київ, 25 листоп. 2000 р.: Матеріали / Редкол.: В. А. Смолій та ін. – К.; Нью-Йорк: Вид-во М. П. Коць, 2003. – С. 267–275; Ващенко І. М. «Справа» польських педагогів Києва 1930–1931 рр. – маловідома сторінка антипольських репресій 1930-х рр. // Наукові записки Вінницького держ. пед. ун-ту ім. М. Коцюбинського. Сер.: Історія: Зб. наук. праць / За ред. П. С. Григорчука. – Вінниця: ДП «ДКФ», 2004. – Вип. 8. – С. 299–303; Петровський Е. Іван Іванович Погорілий (1899–1937): трагічна доля керівника кафедри історії України Одеського університету // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки: Міжвід. зб. наук. праць / Ін-т історії України НАН України; Редкол.: С. В. Кульчицький (відп. ред.) та ін. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2004. – Вип. 12. – С. 380–388; Петровський Е. Кадрова ситуація на історичному факультеті Одеського державного університету в 1930-х роках // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки: Міжвід. зб. наук. праць / Ін-т історії України НАН України; Редкол.: С. В. Кульчицький (відп. ред.) та ін. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2005. – Вип. 13. – С. 260–273; Бринош І. В., Петровський Е. П. Біль минулого: Нариси з історії репресій 1930-х років серед освітан Одеської області (Іванівський район) / Одеська обл. редкол. сер. «Реабілітовані історією»; Ред. В. М. Хмарський. – Одеса: СМІЛ, 2006. – 224 с.: іл.; Стрижак Є. М. Василь Гоца (1885–1937): сторінки біографії директора Житомирського інституту народної освіти // Наук. записки Вінницького держ. пед. ун-ту ім. М. Коцюбинського. Сер.: Історія / За заг. ред. проф. П. С. Григорчука. – Вінниця: Вінницький держ. пед. ун-т ім. М. Коцюбинського, 2006. – Вип. 10. – С. 138–144; та ін.

33. Марочко В., Хілліг Г. Репресовані педагоги України: жертви політичного терору (1929–1941). – К.: Наук. світ, 2003. – 302 с.

34. Нікольський В. М. Національні аспекти політичних репресій 1937 р. в Україні // Укр. іст. журн. – 2001. – № 2. – С. 74–89; Нікольський В. М. Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х – 1950-ті рр.): Історико-статистичне дослідження. – Донецьк: Вид-во Донец. нац. ун-ту, 2003. – 623 с.

35. Політичний терор і тероризм в Україні. ХІХ–ХХ ст.: Історичні нариси / Ін-т історії України НАН України; Д. В. Архієрейський, О. Г. Бажан, Т. Б. Бикова, С. І. Білокінь та ін.; Відп. ред. В. А. Смолій. – К.: Наук. думка, 2002. – С. 426–433.

36. Новохатько Л. М. Національний аспект доктрини «соціалістичної реконструкції»: спроба історико-теоретичного переосмислення. – К.: Ін-т історії України НАН України, 1997. – 109 с.; Новохатько Л. М. Проблеми соціально-економічного і культурного розвитку України в контексті національної політики (20–30-ті рр. ХХ ст.). – К.: СТИЛОС, 1998. – 316 с.; Єфіменко Г. Г. Зміни в національній політиці ЦК ВКП(б) в Україні (1932–1938) // Укр. іст. журн. – 2000. – № 2. – С. 82–93; № 4. – С. 37–47; Єфіменко Г. Г. Національна політика керівництва ВКП(б) в Україні 1932–1938 рр. (освіта та наука). – К.: Ін-т історії України НАН України, 2000. – 72 с.; Єфіменко Г. Г. Зміна векторів у національній політиці Москви в голодоморний 1933 р. // Укр.

іст. журн. – 2003. – № 5. – С. 25–50.

37. Тарапон О. А. Становище та діяльність літературно-мистецької інтелігенції України в умовах українізації (1923 – початок 1930-х рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 1999. – 20 с.; Богінська І. В. Педагогічні кадри Донбасу і політика українізації (1920–1930-ті рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. 07.00.01 – Історія України. – Донецьк, 2000. – 18 с.; Шипович М. А. Літературно-мистецька інтелігенція України у 1920-ті роки: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Донецьк, 2000. – 20 с.; Осмоловська О. Ю. Державна політика щодо професорсько-викладацьких кадрів радянської України (1920 – 1930-ті рр.): Дис. ... канд. іст. наук. 07.00.01 – Історія України / Київський нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2004. – 202 с.

38. Ищенко И. И. Политическая деятельность А. Я. Шумского на Украине: Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. – Днепропетровск, 1992. – 19 с.; Шарпатов В. Г. Діяльність М. О. Скрипника на чолі Наркомату освіти Радянської України (1927–1933 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук / Запорізь. держ. ун-т. – Запоріжжя, 1994. – 17 с.

39. Чирва Ю. І. Розвиток народної освіти України (1917–1932 рр.): Історіографія проблеми: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Дніпропетровськ, 1995. – 18 с.; Ситніков О. П. Освіта в Українській СРР (1920-ті роки): історіографія: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2003. – 15 с.

40. Мірошніченко М. І. Вища школа Радянської України в 1920–1928 рр.: проблеми розвитку, досвід, уроки: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 1993. – 16 с.; Липинський В. В. Становлення і розвиток нової системи освіти в УСРР у 20-ті роки: Автореф. дис. ... д-ра іст. наук. 07.00.01 – Історія України / Харківський нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. – Харків, 2001. – 39 с.; Борисов В. Л. Становлення та розвиток загальноосвітньої школи в Україні 1920–1933 рр.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Дніпропетровськ, 2003. – 20 с.

41. Даниленко В. М., Кузьменко М. М. Науково-педагогічна інтелігенція в роки голоду // Укр. іст. журн. – 2003. – № 5. – С. 145–155; Кузьменко М. М. Науково-педагогічна інтелігенція в УСРР 20–30-х років: соціально-професійний статус та освітньо-культурний рівень. – Донецьк: Норд-Прес, 2004. – 455 с.; Кузьменко М. М. Науково-педагогічна інтелігенція УСРР 20–30-х рр. XX ст.: еволюція соціально-історичного типу: Дис. ... д-ра іст. наук. 07.00.01 – Історія України / Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. – К., 2005. – 448 с.

Тетяна Чубіна

ФЕЛІКС ПОТОЦЬКИЙ: ШТРИХИ ДО ПОРТРЕТА

Відомий і цікавий рід Потоцьких герба Пилява, один з найпотужніших в Речі Посполитій, відіграв велику роль у політичному, воєнному, соціально-економічному та культурному житті багатьох європейських держав. Тому мета даної статті – розкрити сторінки життя Фелікса Казимира Потоцького, одного з представників цього знатного польського роду.

Фрагментарні згадки про Фелікса Потоцького як у польській, так і вітчизняній історіографії¹, а також відсутність всебічного наукового висвітлення історії роду Потоцьких спонукали до даної наукової розвідки. Переклади польських джерел автор робила самостійно.

Фелікс (Felicjan, Szczyński) Казимир Потоцький, граф Пилява (? – 1702), воевода, потім краківський каштелян, польний гетьман, пізніше великий коронний гетьман. Фелікс був молодшим сином Станіслава Ревери від його першого шлюбу із Софією з родини Калиновських, братом польного гетьмана коронного Анджея². 1 жовтня 1655 р. Ф. Потоцький отримав корогву після Лукаша Гуревича. У 1657 р. брав участь у воєнних походах під керівництвом польного коронного гетьмана Єжи Любомирського. Ф. Потоцький був і в поході 1660 р. у складі дивізії свого батька, керував його полком кінноти. За управління свого батька Ф. Потоцький мав у ті часи (до 1667 р.) драгунську корогву. У кінці серпня – на початку вересня батько направив його з 2000 кінноти проти полковника Івана Вертелецького, одночасно об'єднавшись з висланим любомирським полковником Єжи Сокольницьким, що керував 2000 солдатів. Обидва здобули укріплений табір Вертелецького і розбили його. 14 вересня під Любаром під час перших зіткнень з армією Шереметьєва Ф. Потоцький з власної волі прибув на місце бою у товаристві кількох охочих і бився із завзяттям. 16 і 26 вересня він брав участь у боях на чолі

свого полку, де і відзначився мужністю. 14 жовтня під Чудновим, перебував у складі батькової дивізії, командуючи полком. У цій битві особливо відзначилася гусарська корогва гетьмана, яку очолював Ф. Потоцький³.

Цей полк тричі відкидав ворога, потім рішуче сприяв тому, що московський табір був змушений зійти з дороги у північному напрямі. Ф. Потоцький з братом Анджеєм, наражаючись на найбільший вогонь, мужньо билися так, що під Феліксом застрелили трьох коней. 27 жовтня разом з Яном Коморовським, сандомирським стольником, Ф. Потоцького відправили для проведення попередніх переговорів з московським військом, яке мало намір капітулювати. До посади сокальського старости, яку він тоді обіймав, король у 1660 р. віддав йому красноставське староство. На сеймі 1661 р. королівський двір намагався схилити Є. Любомирського на свій бік для проекту вибору *vivente rege*, плануючи шлюб його доньки Кристини з Ф. Потоцьким. Укладений у цьому році шлюб сприяв зміцненню стосунків обох родів, однак не на користь двору. В 1662 р. Фелікс під впливом тестя схилив Вишньський сеймик до того, щоб його послі виступали на сеймі 1662 р. за виключення французького кандидата з претендентів на польський трон.

Інформація Самуеля Бродовського про те, що Ф. Потоцький “брав участь у воєнних походах Стефана Чарнецького проти Москви”, стосується, напевно, задніпряньського походу Яна Казимира (1663 – 1664)⁴. Ймовірно, цього походу стосується також недатована відомість про здобуття Потоцьким Воронкова (поблизу Переяслава), яке мало місце наприкінці жовтня – на початку листопада 1663 р. Тоді король подарував йому це місто, яке він однак швидко втратив внаслідок козацького повстання на Лівобережжі. 2 січня 1664 р. Ф. Потоцького було призначено королівським підстольним. Фелікс брав участь у подальших походах на Україну, між іншим в облозі Глухова (22 січня – 9 лютого), ще 29 лютого він перебував в армії, мабуть, залишив її тоді, коли вона повернулася на Правобережну Україну. В 1665 р. Єжи Любомирський відправив йому до табору під Ярославом три корогви, а наприкінці липня відвіз його листи королю. Однак пізніше Фелікс не демонстрував своєї підтримки Любомирському. Певно, він мав сумніви, тому що не хотів рвати зв'язки з двором, між іншим, з огляду на свого батька, котрий стояв на боці короля. Корогва регулярного війська Ф. Потоцького залишилася в таборі повстанців і під керівництвом Папроцького у битві під Matwami 23 серпня 1666 р. першою атакувала королівські війська. Хоча ще під час повстання французький посол Р. Beziere (єпископ de Bonzy) намагався схилити Ф. Потоцького на свій бік, після смерті тестя (1667) він продовжував антифранцузьку політику та політику, спрямовану проти двору короля. 16 квітня 1667 р., коли Ф. Потоцький був представником галицьких земель у сеймі, то разом з однопдумцями уклад таємну змову проти виборів француза. Тоді він виступав прихильником Філіпа Вільгельма. У серпні того ж року Фелікс після смерті свого батька отримав гусарську корогву. Цього ж місяця він розташував свої корогви в краківському і сандомирському воеводствах. Брав активну участь в осінній кампанії, однак його не було під Підгайцями в головній армії, можливо, тоді він був у групі брата Анджея під Галичем. 13 жовтня в листі з Соколя до А. Любомирського захищав Яна Собеського від звинувачення в надто поспішному укладенні договору з ворогом, а також у таємних зговорах із татарами. Прошовський сеймик 14 грудня 1667 р. ухвалив рішення про призначення йому нагороди за заслуги у формі “ауксїї spisnego”; рішення це було вдруге прийняте 27 липня 1669 р. За знищене тоді Підгаєцьке майно сеймик малопольських воеводств 18 лютого 1669 р. прийняв рішення про відшкодування йому збитків, таке ж рішення прийняли галицькі сеймики 7 грудня 1667 р. та 2 квітня 1669 р., а також прошовські – від 22 січня 1670 р. і шадковські – від 15 грудня 1672 р. Пропонували нагородити його за знищені маєтки і вимагали віддати село *Niedziwady* в Пельзненському повіті Сандомирського воеводства “*cum attinentiis dol at 40*”, так само, як галицький сеймик 15 грудня 1671 р. проголосував за

знищення аренди Stojanów і Miosniody. Тільки сейм у 1673 р. ухвалив йому компенсацію у розмірі 40 000 злотих із казни корони. Але, вірогідно, або йому не було виплачено цієї суми, або Ф. Потоцький вважав її недостатньою, тому що прошовські і вишенські сеймики 31 грудня 1675 р. і 10 грудня 1776 р. оновили свої рішення про відшкодування йому цих військових витрат⁵.

У 1668 р. Ф. Потоцький товаришував ще з Собеським, бував у нього в Жулкві і входив до близького оточення гетьмана. В липні цього ж року Собеський вислав Ф. Потоцького на сеймик до Белза, щоб там виправдати від докорів і оскаржень, що висував йому бельський воєвода Димитр Вишневецький. У серпні 1668 р. Ф. Потоцький був делегатом на сейм зречення (sejm abdykacyjny). Напевно, випадково дописано його у підписі на акті зречення Яна Казимира у званні польного писаря, тому що під *gewersaïem* (квитанційна книжка) він фігурує як підстолій корони.

У березні 1669 р. Станіслав Любомирський, родич Ф. Потоцького, намагався залучити його до своїх французьких політичних планів, виплачуючи в Перемишлі увесь посаг сестри. На виборний сейм у цьому ж році Ф. Потоцький як делегат від бельського воєводства був вибраний маршалком депутатської палати. З метою урочистого привітання Богуслава і Міхала Радзивіллів, що в'їжджали 23 травня до Варшави, переніс цього дня засідання сейму. Згідно з повідомленням Вердума, Ф. Потоцький намагався зробити вирішальний внесок до вибору Міхала Корибута Вишневецького. 1 жовтня 1669 р. Ф. Потоцький був призначений серадським воєводою. Восени цього ж року відкривав як маршалок попереднього сейму засідання коронаційного сейму.

У серпні 1671 р. його гусарська короґва була у поході Собеського, а в 1672 р. він брав участь в обох сеймах і належав до захисників Міхала Корибута. 8 березня цього ж року під час сесії на нього напала якась жінка на прізвище Куніцка і рішуче домагалася усунення воєводи з палати, стверджуючи, що йому загрожує навіть вигнання з Трибуналу за затримання її двох підданих. Вона влаштувала таку сварку, що заступник великого канцлера литовського Олександр Нарушевич вигнав її із зали. Ф. Потоцький потім помирився з нею, обіцяючи негайно виплатити 2 000 злотих і повернути їй одного селянина. На цьому сеймі Ф. Потоцький був вибраний до депутації для опрацювання додатку до інструкції для польських посланців у переговорах з московським царем про мир.

У “списку нейтральних”, що був висланий до Парижа в липні 1672 р., разом зі списком тих, котрі 1 липня підписали акт конфедерації незадоволених, Ф. Потоцький знаходився поруч із іншими причінниками Міхала Корибута, як і його родичі Димитр і Костянтин Вишневецькі. На післясеймову раду сенату Потоцький прийїав 8 липня разом з Димитром Вишневецьким, який мав з собою 1 200 коней. Того ж дня на раді сенату Ф. Потоцький вдруге добивався з'ясування справи заступника гетьмана Станіслава Вижицького, котрий з частиною кінноти не підкорявся наказам Собеського.

Насправді мова йшла про викриття, яке мало місце у війську, що було вірним гетьману військової корони, передчуваючи, напевно, французьку змову. У таборі шляхетських конфедератів під Голенбем у жовтні і листопаді цього ж року Ф. Потоцький належав до найдієвіших. Його навіть хотіли вибрати маршалком. Він завзято критикував незадоволених, не минув і Собеського, вихвалявся в колі, що не прийняв 200 000 “французьких грошей”, котрі були пожертвовані йому Францією. Але коли 15 жовтня дискутували, чи гетьманський уряд має бути лише протягом 3 років, він став на бік тих, які вважали, що – довічно. 29 жовтня і вдруге 5 листопада він пропонував, щоб маєтки, які були відібрані незадоволеним примасом Миколою Пражмовським і його братом полоцьким воєводою Самуелем, передати маршалку Стефану Чарнецькому, польному писарю коронному, або обміркувати, як йому з тієї власності виділити 100 000 злотих “певного доходу”. Непокоїв Ф. Потоцький коло доносами про те, що незадоволені нелегально карбують якісь гроші в старостві С. Пражмовського. Найбільше він

нападав (7 жовтня – 4 листопада) на королівського скарбника великого коронного Яна Морштина за його змову з Францією. Але коли в свою чергу був атакований його брат, воєвода київський Анджей, за профранцузькі симпатії і йому погрожували конфіскацією майна, він енергійно намагався його боронити. 11 жовтня та 2 листопада Ф. Потоцький спричинив ще в таборі до двох ухвал свого серадського воєводства для підтримки короля і конфедератів. Нарешті 10 листопада він підписав конфедерацію, а також два документи “ad archivum”. У них за “значні докази давньої гідності і любові до вітчизни” він був рекомендований колом до нагороди зі спадкового майна. Гусарська корогва Ф. Потоцького 23 жовтня 1672 р. відмовила присягати на військову конфедерацію в солдатському колі і була за це вигнана з табору, натомість козацька примкнула до конфедерації⁶.

У січні 1673 р. в часі договорів між двором з незадоволеними і переформування генерального з'їзду конфедератів з-під Голенбя і Любліна в пацифікаційний сейм, незадоволені домагалися суду над Ф. Потоцьким за його наклепи, ніби примас Пражмовський і Собеський “спровадили татар і турків до Польщі”. Ще 26 січня Ф. Потоцький різко критикував своїх політичних опонентів, погрожував їм судами і доводами їхньої зради, докоряв їм за інтриги у війську, зрвання сеймів, знищення восени 1672 р. нових корогв. Не хотів також допустити до “відміни” генеральної конфедерації і декларував “за Пана і вітчизну вмирати”. Рішуче домагався осуду свого родича Миколи Потоцького, подільського генерала, за здачу Кам'янця в 1672 р. Як здається, мав намір цим шляхом обтяжити Собеського відповідальністю за втрату цієї фортеці, бо коли Микола Потоцький нарікав, що той так різко наступав на нього, відповідав: “Коли хочеш з цього мати зиск, видай винного”. Зрештою, в березні дійшло до об'єднання Ф. Потоцького з Собеським, причому велику роль відігравав у цьому папський нунцій А. Ранузі. 6 квітня на сеймовій сесії Фелікс домагався ще від палати “gratitudinem”. Цей сейм призначив Ф. Потоцького членом казначейської комісії у Львові⁷.

З травня 1673 р. Ф. Потоцький мав у розпорядженні драгунський полк, переформований у лютому 1674 р. на піхотний полк (керував ним аж до смерті). Від серпня 1673 р. (до жовтня 1676 р.) був ротмістром волоської корогви, а 8 жовтня цього ж року разом з іншими сенаторами він вітав короля в Сквашаві. Ф. Потоцький брав участь у хотинському поході⁸, а 24 жовтня був присутній на військовій раді в Луці над Дністром. У битві під Хотиним (10 – 11 листопада) він керував своїм кінним полком, що боровся на лівому крилі армії корони, напевно, в складі свого брата Анджея. Ф. Потоцький брав участь в контратаці, організованій братом і Д. Вишневецьким. Хотинською битвою він спокутував злу славу серед шляхти, яку набув раніше, і галицький сеймик 2 січня 1674 р. рекомендував його до нагороди. У лютому 1674 р. Ф. Потоцький увійшов до казначейського трибуналу для покарання відсутніх під Хотином. Цього ж року він був також виборним Собеського, але потім не завжди підтримував короля, особливо в його антипруській політиці. Брав участь у поході Яна III на Україну. Восени 1674 р., маючи тоді кінний полк, він прибув до армії напередодні 5 листопада, залишив її напередодні 18 лютого 1675 р., вражений тим, що польний гетьман коронний Вишневецький наказав йому бути підвладним Станіславу Яблоновському, воєводі руському. До 15 червня хан Селім Герей взяв до неволі увесь піхотний полк Ф. Потоцького на Дикому Полі. Але Ф. Потоцький навесні 1676 р. знову виставив новий полк. Під час наступальних дій Яна III у вересні і жовтні 1675 р. він знаходився в армії, брав участь у радах сенату 30 жовтня і 1 листопада в таборі під Чарнокозінцями. У серпні 1675 р. Ф. Потоцький прислав гусарську корогву, “досить приховану” до табору під Львів. На коронаційному сеймі в 1676 р. у своєму “wotum” палко висловлювався за збройне розв'язання конфлікту з Туреччиною; вважав, що не треба розраховувати на допомогу інших держав, хіба що тільки з боку папи. Вимагав укріплення прикордонних фортець, пропонував податок від коштовностей, критично оцінював вартість народного ополчення, але, незважаючи на це, розраховував на нього. На цьому сеймі його було залучено до грона депутатів, що мали резиденцію при королі і гетьманах під час війни. Ян III, вирушаючи зі Львова

19 вересня у напрямку до Галича, довірив Ф. Потоцькому командування підрозділом, що запізнився, наказуючи продовжувати збір війська у Львові до прибуття М. Радзівілла, литовського польного гетьмана. Ф. Потоцький прибув до Львова напередодні 30 вересня і до приїзду Радзівілла здійснював керівництво спільно з Яном Гнінським, холмським воєводою. 13 жовтня він брав участь у раді сенату в таборі під Журавцем. У липні й серпні 1678 р. був у змові проти короля разом із гетьманом литовського війська Міхалем Пацем, краківським воєводою Яном Лещинським, краківським єпископом Анджеєм Тшебіцьким, гетьманом Д. Вишневецьким і С. Чарнецьким, вони виступали проти династійних планів короля. Невідомо, за яких обставин у неволю до Ф. Потоцького потрапив турецький бей Шахчувар-огли. Гродзенський сейм постановив виплатити Ф. Потоцькому за звільнення в'язня 70 000 злотих. На цьому сеймі його знову висунуто як надзвичайного резидента до блоку королівського, до "hibernowej" комісії та Львівського Казначейського Трибуналу⁹.

У 1682 р. Ф. Потоцького було іменовано київським воєводою, того ж року його висунули на краківського воєводу. 1683 р. він був присутній на сеймі, де його запросили до hibernowej комісії. Далі брав участь у віденському поході, а вже 25 серпня був з королем у Опаві. Керував полком з чотирьох корогв (від 1682 р. мав, окрім зазначених вище, легку корогву, котру отримав ще в лютому 1697 р.). Його полк брав участь у битві під Віднем 12 вересня 1683 р. на лівому фланзі армії корони. Протягом пізніших дій в Угорщині Ф. Потоцького часто підводило здоров'я. 7 жовтня у першій битві під Парканами керував лівим польським флангом, дав відсіч турецькій атаці, але коли король після розриву правого польського флангу забрав у Ф. Потоцького частину корогви, щоб перекинути її на небезпечну ділянку, у його підрозділах вибухнула паніка, і справа дійшла до втечі. Наприкінці листопада, під час маршу на Кошице, Ф. Потоцький знову хворів. На сеймі 1685 р. його було включено до hibernowej комісії. 24 травня він отримав лудинське староство. У похід Яна III на Молдавію в 1686 р. Ф. Потоцький спізнився, приїхавши до Ясс після 19 жовтня, вже після виступу королівської армії, об'єднався з нею лише в ніч з 10 на 11 вересня після її повернення під Яси. На той час його полк складався з чотирьох корогв.

У 1681 – 1687 рр. Ф. Потоцький мав зв'язок з групою малопольських магнатів, яких французький посол у Польщі F. de Bithune'a називав "незалежними", зокрема до цієї групи входили і його брат Анджей, і королівський канцлер Ян Вельопольський, і королівський підскарбій Мартин Замойський. Вони не мали відносин із жодним з іноземних дворів, але підтримували контакт із Францією та Австрією, а з 1687 р. визнали, що політика двору націлена на "золоту незалежність" і в результаті цього опинилися під сильним впливом лідера опозиції військового королівського маршала Станіслава Любомирського, родича Потоцького. Проте Потоцький на той час зберігав нейтралітет і не підписав акта змови, зініційованого у другій половині 1687 р. Бенедиктом Сапегою, підскарбієм литовського війська і Любомирським. На сеймі 1688 р. Ф. Потоцький виступив на боці короля, гостро засуджуючи імператора Леопольда і курфюрста брандербурзького Фридерика Вільгельма за їх роль у виданні нареченої королеви Якуба, Людвіки Кароліни Радзівіллівни, заміж за князя Кароля Філіпа Neuburskiego. Під час сейму 1690 р. Ф. Потоцького вибрано депутатом при королі на період війни, а також до комісії, створеної з метою розгляду суперечок на угорському кордоні. Він узяв участь у молдовському поході Яна III в 1691 р.

Відразу по смерті брата Анджея (30 серпня 1691 р.) він почав добиватися польної коронної булави, маючи при цьому багатьох суперників: Марка Матчинського, Героніма Любомирського та ін. Лише в 1692 р. Ф. Потоцький отримав відповідне призначення¹⁰. У той же час після померлого брата до нього перейшли деякі військові підрозділи. Упродовж 1699 – 1702 рр. його корогви склали полк легкої кавалерії. Він брав участь у військових діях корони в 1692 р. і в будівництві Окорув Їв. Труґсу у вересні того ж року.

Від 1693 р. Фелікс порозумівся зі своїми родичами, підскарбієм корони Геронімом Любомирським щодо можливого вибору королевича Якуба і відсторонення від політики Марії Казимири. Тепер він їздив на сімейні збори Потоцьких та Сенявських до Жешова. За останні роки життя короля Ф. Потоцький був його частим гостем у Їйкві, Wilanowie, Kulikowie, приймали його разом з дружиною Кристиною у родинному колі обох королівств (Польщі і Литви), дарував коштовності та надавав інші послуги. У квітні 1694 р. він був одним з тих, хто займався встановленням посагу королівни Терези Кунегунди, яка 2 січня 1695 р. вийшла заміж за баварського курфюрста Максиміліана II Емануеля. У внутрішніх конфліктах Фелікс підтримував гетьмана литовського війська Казіміра Сапегу.

У період безкоролівського правління 1696 – 1697 рр. Ф. Потоцький належав спочатку до супротивників королеви Марії Казимири. Він схилив примаса Міхала Радзейовського, щоб той покинув її табір, а сам включився до агітації на сеймиках періоду міжцарства. На такому сеймі в 1696 р. разом з Г. Любомирським та іншими Потоцькими вимагав вислання королеви з Варшави. Свого часу він був підозрюваний, безперечно, з огляду на свої зв'язки з Г. Любомирським, в підбурюванні військової конфедерації Богуслава Барановського. Суперечить тому тісна співпраця Ф. Потоцького з С. Яблоновським під час ліквідації конфедерації, коли вони разом провели переговори з військовим союзом, стоячи на чолі розрахункової комісії (17 жовтня – 3 листопада 1696 р.), обоє брали участь у перемовинах, розпочатих 21 січня 1697 р. Казначейським Трибуналом. Під час перевибірчих торгів Ф. Потоцький став відразу на бік французького кандидата ксьондза Franciszka Ludwika Contiego (брав навіть гроші від посла Polignaca), але остаточно разом з Яблоновським висловився 27 червня за саського курфюрста Августа¹.

Незабаром разом з гетьманом Яблоновським Ф. Потоцький концентрував війська для підтримки нового курфюрста, на чолі їх брав участь в урочистостях з нагоди його коронації в Кракові. Він був на військовій нараді у Львові і висловився за облогу Кам'янця, чому не заперечував і Август II.

Для відбиття татарського наступу, що загрожував, і прискорення концентрації військ, Ф. Потоцького було вислано до табору генерального війська корони. Він вирушив до Підгаєць, вбачаючи тут сприятливе місце для оборонної боротьби, однак занадто пізно зважився на зосередженні війська у цій місцевості, в результаті 8 вересня орда нанесла удар на розділені сили Речі Посполитої. Під Заславцями головні польські сили, що йшли на допомогу Потоцькому, відкинули татар. Під Підгайцями він якнайменше з 1 100 солдатами, вміло використовуючи відступ, відбив атаки головних сил татар. 9 вересня 1698 р. об'єднані сили Ф. Потоцького зіткнулися з армією татар. Коли війська Речі Посполитої витіснили фронтальні атаки орди, частина її обійшла позиції Ф. Потоцького і, вдаривши з тилу, розбила ліве крило польського тильного ешелону. Татари кинулися грабувати табір, тоді польські війська перейшли у контрнаступ, який відкинув орду. Незважаючи на відхід татар і побоюючись їхнього повернення, Ф. Потоцький в ніч з 9 на 10 вересня укріпив табір і як з'ясувалося пізніше, поступив обачливо. У 1698 – 1699 рр. полк кінноти Ф. Потоцького мав 21 корогву (у тому числі 6 гусарських); крім того він мав у 1699 – 1702 рр. полк легкої кінноти (4 корогви).

Ф. Потоцький брав участь у сеймі 1699 р., тоді його призвали до малозначущої комісії, що розглядала спірні питання на кордоні Заторського князівства і Шльонська. Його стосунки з Августом II формувалися досить неоднозначно. Під час війни зі шведами в липні 1700 р. він привів під Ригу декілька корогв регулярної армії. У квітні 1701 р. Ф. Потоцький розіслав універсал на сеймики, в яких звинувачував короля у нерішучості. Цього ж року Ф. Потоцький увійшов до комісії, яка була створена з метою заспокоєння Литви. 17 лютого 1702 р. на раді сенату, після зірваного К. Пацем сейму, Ф. Потоцький висловився в підтримку короля, “запевняючи, що самі утримаємо пана, якого обрали *liberis suffragiis*”.

Вимагав скликання сейму для ухвалення податку на військо, а на допомогу радив залучити народне ополчення. 1 травня Ф. Потоцький був призначений великим коронним гетьманом і краківським каштеляном, а потім обійняв посаду командуючого військами корони. На прохання короля він видав наказ війську зосередитися під Шчурцем поблизу Львова. Для заохочення солдат обіцяв виплатити їм дві прострочені чверті платні. Провести подальші воєнні дії Ф. Потоцькому зашкодила смерть¹².

Потоцький разом з братом Анджеєм володів Підгайцями (в галицькій землі), мав крім того, Кристинопіль (в Бельському воєводстві), зокрема, це містечко заснував на честь своєї дружини Кристини Любомирської. В Кристинополі 30 травня 1695 р. заснував монастир Бенедиктів і костьол Св. Духа. Крім того, в Бельському воєводстві мав Тартаків, володіння у Сандомирському воєводстві, а також менші домоволодіння на Поділлі. Був між іншим бельським і красноставським старостою (був доброчинцем тамошнього монастиря Августіанів), грубішовським старостою (заснував монастир для домініканців), сокальським (в Сокалю спорудив костьол і монастир) та ін. Ці староства давали Потоцькому великі прибутки, оскільки в 1702 р. платив з них 55 600 злотих квати.

Потоцький помер 15 червня 1702 р.¹³ в Кристинополі і там був похований в костьолі Бернардинів.

Від першого шлюбу з Кристиною з родини Любомирських¹⁴ (померла в 1699 р.) Потоцький мав чотирьох синів: Міхала, волинського воєводу, Юзефа, стражника великого коронного, Станіслава, бельського воєводу і Єжего, старости грабовецького і тлумацького, а також дочку Маріанну, що була заміжньою спочатку за Станіславом Каролем Яблоновським, квартирмейстером великим королівським, а потім за Адамом Тарлом, люблінським воєводою. Від другого шлюбу з Констанцією Розою, дочкою воєводи Владислава Лося, Фелікс Потоцький не залишив нащадків.

Фелікс Казимир Потоцький, замолоду сміливий і спритний керівник кінного полку, не виявляв пізніше таланту в самостійному командуванні. Був, по суті, епігоном Собеського, але запозичивши від свого вчителя замисел оборонної битви, не зумів надати їй наступального характеру, не перейняв від Собеського його концепції відступу.

І хоча Фелікс Казимир Потоцький не так добре знайий у вітчизняній та зарубіжній історіографії, як його прославлені потомки, зокрема Юзеф Потоцький, Францішек Салезій Потоцький, Станіслав Щенсний Потоцький, без його політичного вибору, воєнного таланту, стремління, уподобань та амбіцій, вони були б іншими і, можливо, по-іншому розгорталася б і подальша історія роду Потоцьких герба Пилява.

Джерела та література:

1. Kossakowski S.K. Monografie historyczno-genwalogiczne niektorych rodzin polskich. – W., 1860; Dworzaczek W. Genealogia. – W., 1959; Niesiecki K. Herbarz Polski. / Wyd. S.N. Bobrowicz. – Lipsk, 1841. – T. VII; Ziota księga szlachty polskiej. / Przez Teodora Źychlicskiego. – Rocznik XIV. – Poznan, 1892; Korzon T. Dola i niedola Jana Sobieskiego. – Kr., 1898; Piwarski K. Hieronim Lubomirski. – Kr., 1929; Sarnecki K. Pamiktniki z czasów Jana Sobieskiego. – W., 1958; Samson P. Les Potocki de leurs origines a la fin de l'age d'or Polonais. – P., 1998.

2. Ziota księga szlachty polskiej. / Przez Teodora Źychlicskiego. – Rocznik XIV. – Poznan, 1892. – P. 47.

3. Przyboń A. Potocki Feliks Kazimierz // Polski Siownik Biograficzny. – Wrociaw – Warszawa – Krakow – Gdansk – Jydų: Zaklad Narodowy Imienia Ossoliczkich Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk – Tom XXVII. – 1983. – P. 807.

4. Brodowski S. Źywoty hetmanów Krylestwa Polskiego i Wielkiego Ksikstwa Litewskiego. – Lw., 1850. – P. 81 – 82.

5. Przyboń A. Вказана праця // Polski Siownik Biograficzny. – Wrociaw –

Warszawa – Kraków – Gdansk – Jydų: Zakiad Narodowy Imienia Ossoliczkich Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk – Tom XXVII. – 1983. – P. 808.

6. Przyboń A. Вказана праця // Polski Siownik Biograficzny. – Wrociaw – Warszawa – Kraków – Gdansk – Jydų: Zakiad Narodowy Imienia Ossoliczkich Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk – Tom XXVII. – 1983. – P. 809.

7. Przyboń A. Вказана праця // Polski Siownik Biograficzny. – Wrociaw – Warszawa – Kraków – Gdansk – Jydų: Zakiad Narodowy Imienia Ossoliczkich Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk – Tom XXVII. – 1983. – P. 809.

8. Ziota księga szlachty polskiej. / Przez Teodora Źychlickiego. – Rocznik XIV. – Poznan, 1892. – P. 47.

9. Przyboń A. Вказана праця // Polski Siownik Biograficzny. – Wrociaw – Warszawa – Kraków – Gdansk – Jydų: Zakiad Narodowy Imienia Ossoliczkich Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk – Tom XXVII. – 1983. – P. 810.

10. Ziota księga szlachty polskiej. / Przez Teodora Źychlickiego. – Rocznik XIV. – Poznan, 1892. – P. 47.

11. Przyboń A. Вказана праця // Polski Siownik Biograficzny. – Wrociaw – Warszawa – Kraków – Gdansk – Jydų: Zakiad Narodowy Imienia Ossoliczkich Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk – Tom XXVII. – 1983. – P. 811.

12. Przyboń A. Вказана праця // Polski Siownik Biograficzny. – Wrociaw – Warszawa – Kraków – Gdansk – Jydų: Zakiad Narodowy Imienia Ossoliczkich Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk – Tom XXVII. – 1983. – P. 811.

13. <http://www.genealog.home.pl/>

14. Долгоруков П. В. Россійская родословная книга. – СПб., 1856. – Ч.3. – С. 226.

Віктор Шевченко

ОБЕЗЗЕМЛЕННЯ СЕЛЯНСТВА В ХОДІ СКАСУВАННЯ КРІПОСНОГО ПРАВА У 1861 РОЦІ: МІФІ ТА РЕАЛІЇ

Кардинальні зміни, які відбулись у житті суспільства на зламі XX – XXI століть, поставили перед історичною наукою принципово нові завдання. Сьогодні поряд з поглибленим вивченням раніше не відомих або свідомо замовчуваних сторінок нашої історії на порядку денному стоїть також питання про творче переосмислення, здавалось би, вже добре відомих історичних подій та фактів. До таких, безперечно, належить і селянська реформа 1861 року, яка „займає одне з центральних місць в історії Російської імперії XIX століття”¹. Начебто б ґрунтовно вивчена в радянський період, вона і сьогодні привертає увагу науковців, особливо в контексті нещодавно минулого 140-річчя реформи 1861 року², а також з огляду на її 150-літній ювілей, що наближається. Науковий інтерес до реформи 1861 року пояснюється ще й тим, що цілий ряд питань щодо її причин, характеру і наслідків, свого часу задекларованих В. Ленінім і розвинутих радянськими вченими, сьогодні потребують певних виправлень і уточнень. До таких, скажімо, належать питання про наявність революційної ситуації 1859-1861 рр., здійснення реформи в інтересах поміщиків та ряд інших. У даній статті увага її автора прикута до ще одного з таких питань, які потребують уточнення, а саме до обезземелення селянства в ході скасування кріпосного права. Не претендуючи на істину в останній інстанції, нижче спробуємо викласти власну точку зору на цей аспект реалізації законодавчих актів реформи 1861 р.

Ідея часткового обезземелення селянства під час звільнення його від кріпосної

залежності була закладена у самих законодавчих актах реформи. Зокрема, у статті 18 Місцевого положення для губерній Великоросійських, Новоросійських та Білоруських³, а також у статті 12 Місцевого положення для губерній Малоросійських⁴ сказано, що коли виділена селянам земля перевищує площу їхнього дореформеного землекористування, то поміщикам дозволяється відрізати її надлишок на свою користь. Щодо Правобережної України, то там за селянами зберігалися земельні наділи, визначені інвентарними правилами 1847 р., а відбирати поміщикам дозволялося лише землі, надані селянам зверх інвентарних наділів уже після затвердження вищезгаданих правил⁵. Фактично без землі мали звільнитися селяни, які належали маломаетним дворянам⁶, а також дворові⁷. Згадані документи стали зрештою своєрідним фундаментом для радянських дослідників проблеми при поясненні ними причин відчутного малоземелля селянства, в тому числі й українського, яке справді мало місце на зламі ХІХ – ХХ століть, вражаючими „відрізками”, які в окремих губерніях коливалися від 20% до 40% дореформеного селянського землекористування⁸. Теоретичним обґрунтуванням такого масового обезземелення селянства в ході скасування кріпосного права слугували оцінки й висновки щодо цього, зроблені свого часу головним російським марксистом В. Ульяновим (Леніним). „В Росії, – писав останній, – країні переважно землеробській, землеробство було за цей час у руках розорених, зубожілих селян, які вели застаріле, первісне господарство на старих кріпосницьких наділах, урізаних на користь поміщиків у 1861 році”⁹. На жаль, подібний підхід до оцінки причин селянського малоземелля притаманний і ряду сучасних дослідників¹⁰. На цьому фоні дещо незвично читати висновки урядової комісії, яка перевіряла стан сільського господарства Російської імперії на початку 70-х років ХІХ ст., тобто відразу після скасування кріпосного права. В них, зокрема, відзначається, що на відміну від поміщицьких господарств, які „несомненно подверглись, вследствие реформы 19 февраля сильному потрясению”¹¹, селянське господарство „было обставлено в переходное время гораздо счастливее”¹². В унісон такому висновку комісії звучить ще один висновок, зроблений більш як через сто років радянськими дослідниками І. Ковальченком та Л. Бородкиним. „Объективно-экономически положение было таково, – зазначали вони, – что наиболее широкой и благоприятной основой для буржуазной аграрной эволюции было крестьянское хозяйство, занимавшее доминирующее положение в сельскохозяйственном производстве”¹³. Як бачимо, в обох випадках, і до того ж в різні епохи, мова йде про досить міцне селянське господарство, яке в свою чергу органічно не може існувати без належної кількості землі. Постає природне запитання: звідки ця земля у селян взялася, якщо мали місце такі величезні відрізки селянської землі під час проведення реформи 1861 року? Шукаючи відповідь на нього, звернемося ще раз до матеріалів згаданої вище урядової комісії. Там знаходимо середні показники отриманих селянами європейської Росії наділів, які визначені як 3,52 дес. на ревізьку душу при вищому розмірі душевого наділу 3–5 дес.¹⁴ Майже такий самий середній показник називає і князь О. Васильчиков – автор двотомної монографії про землеволодіння та землекористування в Росії та ряді інших європейських країн. Але при цьому він ще додає, що „незважаючи на право відрізки, надане поміщикам, яким вони і скористались в багатоземельних губерніях дуже широко, ... в загальному підсумку викуплена земля (3,5 дес. на душу) майже дорівнює середньому числу десятин, які були в користуванні кріпосних (3,5 дес. на душу)”¹⁵. Заслуговує на увагу й зауваження князя про те, що найбільше скорочення середнього душевого наділу спостерігалось в тих губерніях, „где крестьяне поддались соблазну дарового надела”¹⁶, а також про те, що удільні та державні селяни зберегли за собою всі угіддя, якими користувалися до реформ відповідно 1863 і 1866 років¹⁷. До того ж колишні державні селяни повсюдно отримали ще й додаткові лісові наділи¹⁸. Про те, що наведені тут дані можна вважати досить-таки достовірними, свідчить такий факт. Теза князя О. Васильчикова про перспективи переважаючого розвитку селянського господарства над поміщицьким

і про майже рівну кількість землі у селян та поміщиків після реформи 1861 р.¹⁹ хоча й була піддана рішучій критиці з боку ліворадикальних авторів²⁰, усе ж знайшла підтвердження в роботах сучасних, у тому числі й українських, дослідників. Зокрема, в навчальному посібнику з економічної історії читаємо, що внаслідок земельної реформи в дев'яти українських губерніях у руках селян і поміщиків опинилося відповідно 45,7% і 46,6% усього земельного фонду²¹. Слід погодитись, що такі показники мало відповідають висновкам про мегавідрізки селянської землі. Підтвердженням правильності такої думки стали наступні глибокі дослідження проблеми. Так, відомий український дослідник М. Лещенко розкрив секрет підрахунків відрізаної у селян землі, зазначивши, що вони є результатом порівняння даних редакційних комісій і першого земельного перепису ЦСК МВС 1877 – 1878 рр.²². Між тим уже наприкінці 60-х років ХХ ст. з'явилося третє видання монографії російського вченого П. Зайончковського, де автор, посилаючись на записку одного з ідеологів реформи М. Мілютіна, вказує на необхідність вивчення уставних грамот як найвірогіднішого джерела про відрізки селянської землі²³. І не вина, а скоріше біда перших серйозних дослідників проблеми полягала в тому, що на той час розробка уставних грамот лише починалась. Її перші наслідки дали про себе знати лише на початку 70-х років ХХ ст. появою змістовної і надзвичайно цікавої статті І. Ледовської про вивчення уставних грамот у Чернігівській губернії. Проаналізувавши величезну кількість цих документів, автор дійшла висновку, що загальне зменшення („відрізки“) землекористування селян Чернігівської губ. в ході реформи 1861 р. становило 125130 дес., або 14,2%. „Следовательно, – підсумовує вона, – общегубернский средний процент расчётной отрезки ниже, чем известный в литературе на 7,7% (в таблице, опубликованной П. Зайончковским²⁴, средний процент по Черниговской губернии 21,9%)²⁵“. В подальшому аналогічні перерахунки були зроблені щодо інших лівобережних, а також південних українських губерній. В узагальненому вигляді вони оприлюднені в монографії головного фахівця по вивченню уставних грамот російського вченого Б. Литвака. Відзначаючи неправомірність попередніх підрахунків, Борис Григорович писав: „Вряд ли правомерно принимать в расчёт известный в литературе процент отрезки, полученный как разница между цифрой дореформенного надела, указанного в материалах Редакционных комиссий, и пореформенного по „Статистике поземельной собственности“, – не только потому, что результаты обработки уставных грамот по другим губерниям резко контрастируют с показателями этих расчётов, а главное из-за того, что размер точно установленного пореформенного надела, подлежащего выкупу, далеко не совпадает с данными поземельной переписи 1878 – 1879 гг.“²⁶ Наведені ним перерахунки „відрізків“, зроблені на основі вивчення уставних грамот, виявляють серйозні розходження їх з тими, які були наведені в радянській історіографії раніше²⁷.

У зведеному вигляді вони представлені у поданій нижче таблиці.

Губернії	Відрізки за даними			Різниця	
	М. Лещенка у % ²⁸	В. Теплицького у % ²⁹	Б. Литвака у % ³⁰	М. Лещенко	В. Теплицький
Катеринославська	37,3	38,9	23,1 (28,2*)	– 9,1	– 10,7
Таврійська	23,1	32,2	25,6 (31,0*)	+ 7,9	– 1,0
Херсонська	13,7	22,2	3,3	– 10,4	– 18,9
Полтавська	37,3	39,2	5,1	– 32,2	– 34,1
Харківська	28,3	28,2	3,0 (1,7**)	– 23,6	– 23,6
Чернігівська	21,8	22,2	14,1	– 7,7	– 8,1

* З урахуванням „відрізків“ при наділенні селян „дарчими“ наділами;

** Додаткові „відрізки“ під час безпосереднього переходу на викуп.

Слід зазначити, що наведені Б. Литваком дані по більшості губерній є неповними. Особливо це стосується Півдня України, де в уставних грамотах розмір наділів згадується дуже рідко³¹. Так, по Катеринославській губернії із 996 уставних грамот, обстежених автором, розміри наділів присутні тільки у 32-х, а чисельність записаних селян в них становить всього 6% тих, які отримали наділи. „Конечно, – зазначає автор з цього приводу, – шестипроцентная выборка не делает её представительной, но она достаточна для того, чтобы предостеречь от предположений об огромных отрезках”³². Достовірнішими є дані, наведені Б. Литваком по Лівобережній Україні. Так, Полтавська губ. представлена дев’ятьма повітами із 15, в яких враховано 83,1% ревізьких душ селян. По Харківській губернії виявились опрацьованими 1543 уставні грамоти, в яких представлено близько 95% ревізьких душ. Найповнішими є дані по Чернігівській губ., де уставні грамоти обстежені по всіх 15 повітах та охоплено 91,2% всіх ревізьких душ селян. Наведені дані аж ніяк не означають, що українське селянство не відчувало земельного голоду в післяреформений період. І це підтверджують численні дослідження як радянських, так і пострадянських вчених. Зрозумілим є і те, що обезземелення під час реформи мало місце і боляче відбилось на певній частині селянства, в першу чергу малозабезпеченого. Однак при цьому слід враховувати кілька суттєвих обставин. По-перше, обезземелення частини селянства стало прямим наслідком не тільки „відрізків” під час реформи, але й чисто бюрократичного недогляду. Адже наділи отримували селяни, записані в останню, десятую ревізію (перепис) 1858 р. Однак наділення їх землею мало місце, починаючи з 1861 року, тобто через три роки після проведення ревізії. За цей час чисельність тих, хто за віком мав отримувати наділи, помітно збільшилась. По імперії вона становила не менше 450 тис. чоловік, які проте залишилися поза списком тих, хто мав право на отримання наділу, а отже, були звільнені без землі. При цьому вимальовується цікава обставина. У вузівському підручнику з історії СРСР під редакцією академіка І. Федосова знаходимо показник 1,3 млн. р. д. селян (дворових, належних дрібномаєтним поміщикам, а також тих, хто отримав дарчі наділи), які „фактически оказались безземельными”. Наділ же решти селян становив у середньому 3,4 дес. на ревізьку душу³³. В іншому такому ж підручнику під редакцією В. Тюкавкина, читаємо: „Часть крестьян (461 тыс.) получила четвертные, или дарственные наделы, в среднем по 1,1 дес. на душу. ... Совсем не получили земли 724 тыс. дворовых и 137 тыс. крестьян мелкопоместных дворян”³⁴. Що привертає увагу в таких оцінках наслідків реформи 1861 р. щодо забезпечення селян землею? По-перше, це середній наділ 3,4 дес. на ревізьку душу, який, власне, підтверджує правильність його оцінки в наведених вище матеріалах урядової комісії та монографії князя О. Васильчикова. По-друге, це точна чисельність дворових і селян, що належала маломаєтним дворянам, які звільнялися взагалі без землі. Тут же наведено чисельність тих, хто отримав дарчі наділи, що в сумі й мало давати оті самі приблизні 1,3 млн. душ „фактично” обезземеленого селянства. Воно все б і нічого, але, працюючи свого часу над питанням про передумови скасування кріпацтва, ми вже зверталися до даних, наведених в останньому з названих вище підручників щодо наростання селянського руху напередодні скасування кріпацтва³⁵. І зіткнулися із фактом відвертого замовчування відповідних показників за 1860 рік, оскільки, як виявилось при перевірці³⁶, вони свідчили про затухання селянського руху, а це суперечило ленінському визначенню останнього як важливого фактора, котрий змусив царизм піти на скасування кріпацтва³⁷. Враховуючи методологічну та ідеологічну упередженість згаданого підручника, можна припустити такий же підхід і до оцінки рівня обезземелення селянства в ході реформи 1861 р. Аж ніяк не претендуючи на істину в останній інстанції і не нав’язуючи будь-кому власної точки зору, зазначимо, що цифра 1,3 млн. обезземелених ревізьких душ селян в межах Російської імперії є найближчою до істини. Адже якщо скласти разом наведені вище дані про 724 тис. обезземелених дворових (хоча й ця цифра сумнівна, оскільки документи реформи 1861 р.

передбачали можливість наділення дворових людей землею)³⁸, 137 тис. селян, які належали маломаетним поміщикам і 450 тис. душ, котрі не потрапили до списків отримувачів наділу, складених за X ревізією 1858 р., то якраз і отримаємо в сумі ті ж самі 1 млн. 311 тис. душ. Решта селян, які наділялися землею, окрім тих, які погодилися на дарчі наділи, отримали свої, в середньому по 3,5 дес. на душу, земельні ділянки. А враховуючи, що в традиційно патріархальній селянській сім'ї таких ревізьких душ було 2,3 а то й 4 особи, то на родину, або на двір припадало не так вже й мало землі. Без сумніву, все це добре бачили і розуміли автори вищеназваних підручників, як і багато інших заслужених діячів історичної науки. Але, як зазначив свого часу відомий англійський вчений А. Тойнбі, історики „перебувають у полоні ідей, які панують у спільнотах, де їм випало жити й працювати”³⁹. Такими, звичайно, були далеко не всі історики радянської доби. Були велети науки, були неординарно мислячі вчені, були, зрештою, рядові науковці з творчим мисленням, які по мірі можливостей прагнули відстояти власну точку зору і нерідко страждали за це. Таких було багато. І саме їм ми маємо завдячувати тим, що радянська історична наука не стояла на місці. Перебуваючи в лещатах постійного ідеологічного тиску з боку можновладців, вона усе ж таки зробила неоцінений внесок у наукову розробку багатьох найактуальніших проблем як вітчизняної, так і всесвітньої історії. І не вина, а біда авторів названих вище підручників, безперечно, визначних радянських вчених, визначних фахівців своєї справи, що вони мусили в 1,3 млн. ревізьких душ „фактично” обезземеленого селянства включати 461 тис. душ тих, що отримали „дарчі” наділи і залишати „непоміченими” 450 тис. душ сільської молоді, яка піросла вже після десятої ревізії 1858 р. і не змогла отримати земельних наділів під час скасування кріпацтва через банальний чиновницький недогляд. А як могло бути інакше, коли „масове обезземелення селян у 1861 році”⁴⁰ мало бути наслідком „визволення” селян самими поміщиками, які відібрали при цьому „понад п'яту частину селянської землі”⁴¹, а не якогось там чиновницького недогляду.

Україна в цьому відношенні не була винятком. Слід згадати, що саме три означені вище групи селянства (дворові, підвладні маломаетним поміщикам і ті, які піросли після десятої ревізії) склали визначені М. Лещенком 220 тисяч, або 9% від загальної чисельності українського селянства, обезземелених селян⁴². Що стосується дарчих наділів, то вони, як і повсюдно, надавались селянам без викупу і за розміром не перевищували 0,25 площі повного, тобто викупного наділу. Особливістю отримання „дарчих” наділів було те, що надавались вони селянам без оформлення будь-яких офіційних документів, а отже, така передача землі ніде не фіксувалася. Хоча тут „відрізки” справді були дуже великими, досягаючи 75% дореформеного селянського землекористування. Пізніше, коли малоземелля справді дошкулюно вдарить по господарствах біднішої частини селянства, останнє, прагнучи повернути втрачену землю, марно намагатиметься віднайти хоч якась юридичне підтвердження своїх прав на неї. І це стане головною причиною багатьох масових селянських виступів, але в майбутньому. А поки зазначимо лише, що тільки у трьох південних і трьох лівобережних українських губерніях „дарчі” наділи розміром 1 – 1,5 дес. отримали 87792 ревізьких душ селян, у тому числі на Півдні – 46865 ревізьких душ і на Лівобережжі – 35927 рев. душ²⁸. При цьому слід мати на увазі те, що, як правило, селяни добровільно йшли на отримання дарчих наділів без викупу. „Отримати безкоштовно в той час землю за таким розрахунком, – згадував колишній мировий посередник з Чернігівщини Н. Вовк-Карачевський, – і відразу стати поза всякими зобов'язаннями щодо поміщика, здавалося найвигіднішим, оскільки попередні мрії про те, що вся земля, яка була в користуванні селян, надійде до них даром, розвіялися”.²⁹ А нестача землі тривалий час компенсувалася за рахунок її досить вигідної і доступної на той час оренди в тих же поміщиків. Класичним прикладом у цьому відношенні може бути Чернігівська губернія, дані про новий розмір „відрізків” по якій представлені Б. Литваком найповніше. Свого часу нами були зроблені щодо цього відповідні

розрахунки³⁰. Вони засвідчили, що колишні поміщицькі селяни Чернігівщини до реформи мали у своєму користуванні 884373 дес. землі, а після реформи - 759243. Тобто „відрізки” становили тут 125130 дес., а не 207819 дес., названі радянськими дослідниками³¹. При цьому селяни додатково орендували у поміщиків не менш як 204 тис. дес. землі³². А це означало, що разом із отриманими земельними наділами в їхньому користуванні перебувало понад 963,2 тис. десятин, тобто майже на 80 тис. дес. більше, ніж до реформи. Враховуючи те, що оренда землі в Україні була явищем надзвичайно поширеним (за підрахунками А. Авраменка, в середині 80-х р. XIX ст. лише на Лівобережній Україні в оренді перебувало близько 1,5 млн. дес. землі³³), подібне становище було характерним і для решти українських губерній. До того ж у тогочасній патріархальній селянській родині було в середньому по 3-4 ревізькі душі, які наділялись землею, а отже, на двір припадало навіть при отриманні дарчого наділу по 5-7 дес. землі, не рахуючи орендованої. Щодо державних селян, то їхній середній наділ становив 5,8 дес. на ревізьку душу, не рахуючи окремого лісового наділу, отриманого ними повсюдно³⁴. Навіть у найпроблемнішій Полтавській губернії, зокрема у Костянтиноградському повіті, післяреформене землекористування колишніх казенних селян становило 6,9 дес. на двір, у селян-власників – 5,4 дес., у селян, що жили і працювали в Карлівській економії графів Мекленбург-Стреліцьких, 4,8 дес. лише посівної площі³⁵. Що ж до Правобережної України, то й тут „відрізки” були невеликими – всього 5%–6%³⁶. Однак під впливом польського національного повстання, яке привело до збільшення земельних володінь польського селянства приблизно на 28%³⁷, наділи правобережних селян також були збільшені у Київській губ. – на 28,9%, у Подільській – на 26,4% і у Волинській – на 21,2%³⁸. Наведені вище дані дозволяють стверджувати, що надвисокі відсотки обезземелення селянства України в період скасування кріпосного права, вираховані свого часу радянськими істориками, не відповідають дійсності. Не заперечуючи в цілому факт обезземелення селянства, зазначимо, що загалом воно було порівняно незначним і досить легко компенсувалось за рахунок купівлі, а частіше – вигідної оренди поміщицької землі за пристойними цінами.

Ситуація почала різко змінюватись приблизно з 80-х років XIX ст., коли в сільському господарстві та аграрних відносинах, підсумок дискусіям з цього приводу підбив наприкінці 70-х років XX ст. академік М. Дружинін³⁹, остаточно утвердились ринкові, товарно-грошові відносини. Це відразу ж негативно вплинуло на характер селянської оренди землі, оскільки поміщицькі господарства, прилучаючись до ринку, почали різко скорочувати фонд здаваних в оренду земель і підвищувати їх у ціні. На це, зокрема, звертали увагу чиновники слідчих установ, розкриваючи причини масового селянського руху 1902 р. в Полтавській та Харківській губерніях. „Явище різкого й прогресивного подорожчання землі останнім часом, – зазначали вони, – викликало прагнення землевласників усіма засобами збільшити прибутковість маєтків, з метою чого економії, перетворюючи під оранку нерідко і вигінну землю, почали самі обробляти можливо більшу кількість землі й віддавати селянам в оренду лише одну з небагатьох частин гіршої землі, до того ж на вельми невигідних для них умовах”⁴⁰. Погіршенню умов оренди селянами поміщицької землі сприяла й активізація діяльності куркулів, які дедалі частіше почали виступати у ролі посередників між поміщиками та селянами при купівлі та оренді землі. Власне, тенденція до цього зародилася ще в дореформені часи. А вже відразу після реформи 1861 р. швидко сформувався прошарок куркулів-посередників, які, „без ризику купуючи цілі маєтки, в короткий строк розпродували їх за подвійну ціну, або, орендуючи на довгі строки, одержували подвійну орендну плату”⁴¹. У 1884 р. чернігівський губернатор С. Шаховський сповіщав у Петербург, що „плата помещику по 5-6 руб. за десятину в год, кулаки получают за неї с крестьян по 15, 17 и более рублей”⁴². Перелічені вище фактори, враховуючи різке скорочення селянських наділів через досить високий природний приріст населення (скажімо, у повітах Чернігівської губ. він коливався в межах

26% – 52%),⁴³ різко загострили проблему малоземелля серед українського селянства на зламі XIX – XX ст. Однак породжена вона була не стільки реформою 1861 р., скільки тими об'єктивними обставинами, які штовхали українське село у вир товарно-грошових відносин.

Джерела та література:

1. Історія українського селянства: Нариси у 2-х томах. – К., 2006. – Том.1. – С.357.
2. Див.: Український селянин: Праці Науково-дослідного інституту селянства. – 140-річчяї касування кріпацтва присвячується. – 2002. – Вип.2. (У випуску 2 опубліковані матеріали Всеукраїнської наукової конференції „Велика реформа 1861 року”).
3. Российское законодательство X – XX веков / Под общей ред. д. ю. н., проф. О.И. Чистякова. – В девяти томах. – Том 7.: Документы крестьянской реформы. – М., 1989. – С.259.
4. Крестьянская реформа в России 1861 года: Сборник законодательных актов. – М., 1954. – С.248.
5. Там же. – С.297.
6. Российское законодательство X – XX веков. – Том 7. – С.343.
7. Там же. – С.107.
8. Лещенко Н.Н. Крестьянское движение на Украине в связи с проведением реформы 1861 года. – К., 1959. – С.282; Теплицкий В.П. Реформа 1861 року і аграрні відносини на Україні. – К., 1959. – С.108-109; Олійник Л.Г., Гора О.Т. Селянський рух на Чернігівщині у 1905 – 1907 рр. – К., 1959. – С.12; Отмена крепостного права на Украине: Сборник документов и материалов. – К., 1961. – С.21-22; Крестьянское движение в Полтавской и Харьковской губерниях в 1902 г. – Харьков, 1961. – С.VI та інші.
9. Ленін В.І. Лев Толстой і сучасний робітничий рух // Повне збір. творів. – Т.20. – С.34.
10. Якименко М.А. Становлення селянського (фермерського) господарства в Україні після касування кріпосного права (1861 – 1918 рр.) // Український історичний журнал. – 1996. – 31. – с.4.
11. Доклад Высочайше учрежденной Комиссии для исследования нынешнего положения сельского хозяйства и сельской производительности в России: Доклад. Журналы комиссии. – СПб., 1873. – С.5.
12. Там же. – С.6.
13. Ковальченко И.Д., Бородин Л.И. Два пути буржуазной аграрной эволюции в Европейской России: (Опыт многомерного типологического анализа) // Аграрная эволюция России и США в XIX – начале XX века: Материалы советско-американских симпозиумов. – М., 1991. – С.19.
14. Доклад Высочайше учрежденной комиссии.... – С.31.
15. Васильчиков А.И. (Кн.). Землевладение и земледелие в России и других европейских государствах. – В 2-х томах. – Том 1. – СПб., 1876. – С.495.
16. Там же.
17. Там же. – С.496.
18. Доклад Высочайше учрежденной комиссии.... – С.31
19. Васильчиков А.И. (Кн.) Указ. соч. – Т.1. – С.497.
20. Герье В., Чичерин Б. Русский дилетантизм и общинное землевладение: Разбор книги князя А. Васильчикова «Землевладение и земледелие». – М., 1878. – С.223-224.
21. Україна і світ: Історія господарства від первісної доби і перших цивілізацій до становлення індустріального суспільства / Б.Д. Лановик, З.М. Матисякевич та ін. – К., 1994. – 271.
22. Лещенко Н.Н. Крестьянское движение на Украине в связи с проведением реформы 1861 года. – С.282.
23. Зайончковский П.А. Отмена крепостного права в России. – М., 1968. – С.237.
24. Там же. – С.238. Див. Також: Олійник Л.Г., Гора О.Т. Селянський рух на Чернігівщині у 1905 – 1907 рр. – К., 1959. – С.12
25. Ледовская И.В. К историографии крестьянской реформы 1861 г. в губерниях Левобережной Украине (Вопрос о характере надельного землепользования крестьян Черниговской губернии по данным уставных грамот) // Советская историография аграрной истории СССР (до 1917 г.). – Кишинёв, 1978. – С.109.
26. Литвак Б.Г. Переворот 1861 года в России: почему не реализовалась реформаторская альтернатива. – М., 1991. – С.166.
27. Там же. – С.166-169.
28. Лещенко Н.Н. Крестьянское движение на Украине в связи с проведением реформы 1861 года. – С.282.
29. Теплицкий В.П. Реформа 1861 року і аграрні відносини на Україні. – С.109.
30. Литвак Б.Г. Переворот 1861 года в России: почему не реализовалась реформаторская альтернатива. – С.169.
31. Там же. – С.165.
32. Там же. – С.166.

33. История СССР: XIX – начало XX в. – Изд. второе, перераб. и доп. / Под ред. акад. АПН СССР И.А. Федосова. – М., 1987. – С. 159.
34. История СССР: 1861 – 1917 / Под ред. В.Г. Тюкавкина. – М., 1990. – С.19.
35. Там же. – С.10.
36. Крестьянское движение в России в 1857 – мае 1861 г.: Сборник документов / Под ред. д. и. н. С.В. Окуня и д. и. н. К.В. Сивкова. – М., 1963. – С.736.
37. Ленін В.І. „Селянська реформа” і пролетарсько-селянська революція // Повне зібрання творів. – Т.20. – С.163.
38. Российское законодательство X – XX веков. – Том 7: Документы крестьянской реформы. – С.107.
39. Тойнбі Арнольд Дж. Дослідження історії. – Том 1. – К., 1995. – С.14.
40. Ленін В.І. З приводу ювілею // Повне збір. творів. – Т.20. – С.154.
41. Ленін В.І. П'ятдесятиріччя падіння кріпосного права // Повне зібрання творів. – Т.20. – С.133.
42. Лещенко Н.Н. Крестьянское движение на Украине в связи с проведением реформы 1861 года. – С.513.
28. Бурдина О.Н. Крестьяне-дарственники в России: 1861 – 1907 гг. – М., 1996. – С.131.
29. Волк-Карачевский Н. Сорок лет назад (Из воспоминаний мирового посредника первого созыва) // Киевская старина. – 1901. – Т.73. – Кн.IV: Апрель. – С.36-37.
30. Шевченко В.М. Землеволодіння і землекористування селян Чернігівської губернії у II половині XIX – на початку XX ст. // Проблеми історичного і географічного краєзнавства Чернігівщини. – Вип.2. – Чернігів, 1993. – С.46-50.
31. Олійник Л.Г., Гора О.Т. селянський рух на Чернігівщині у 1905 – 1907 рр. – К., 1959. – С.12; Теплицький В.П. Реформа 1861 року і аграрні відносини на Україні. – С.109 та ін.
32. Підраховано за: Корвин-Пиотровский К.В. Материалы для истории, этнографии и статистики Черниговской губернии. – Чернигов, 1887. – С.99 – 124.
33. Авраменко А.М. Земельная аренда на Левобережной Украине в конце XIX – начале XX в. // Россия сельская: XIX – начала XX века / Отв. ред. А.П. Корелин. – М., 2004. – С.170.
34. Доклад Высочайше учрежденной комиссии ... – С.31.
35. Анфимов А.М. Карловское имение Мекленбург-Стелицких в конце XIX – начале XX в. / Материалы по истории сельского хозяйства и крестьянства СССР. – Сборник V. – М., 1962. – С.350.
36. Щербина П.Ф. Селянська реформа 1861 р. у Подільській губернії. (До питання про відрізки) // З історії соціально-економічного розвитку та класової боротьби на Україні XVI – початку XX ст. – К., 1960. – С.198 – 214.
37. Костюшко И.И. Крестьянская реформа 1864 года в Царстве Польском. – М., 1962. – С.271.
38. Теплицький В.П. Реформа 1861 року і аграрні відносини на Україні. – С.109.
39. Дружинин Н.М. Русская деревня на переломе: 1861 – 1880 гг. – М., 1978. – С.265.
40. Центральний державний історичний архів України в м. Києві (ЦДАК України). – Ф.318. – Оп.1. – Спр.129. – Арк.61 зв.
41. Варзар В. Воспоминания старого статистика. – Ростов-на-Дону, 1924. – С.10.
42. РДІА. – Ф.1291. – 1884. – Оп.53. – Спр.10. – Арк.7.
43. Корвин-Пиотровский К.В. Указ. соч. – С.99-124.

Віктор Дудко

ІЗ КОМЕНТАРЯ ДО ЛИСТІВ АНАТОЛІЯ СВИДНИЦЬКОГО

«Епістолярна спадщина Анат. Свидницького не рясна, – зазначав Михайло Гніп, уперше друкуючи лист автора «Люборацьких» до Петра Єфименка. – Перебуваючи бурхливі літа 1860-х рр. у таких закутках, як Миргород і Козелець, рано опинився письменник на одшибі громадського і культурного життя. Вряди-годи озветься і знову замовкне»¹. Від 1931 р., коли було написано ці рядки, корпус відомого дослідникам епістолярію Свидницького істотно не поповнився: у виданні творів письменника, здійсненому в 1985 р., подано лише шість листів (три з них – це власне офіційні клопотання)².

Здавалося б, такий незначний обсяг епістолярної спадщини Свидницького мав спонукати дослідників вивчити її дуже докладно, вилущити з уцілілих листів максимум інформації про письменника, його оточення і літературну працю. Але так не сталося. Листи письменника досі уважно не прочитано, багато реалій адекватно не пояснено, мало того – не всі епістолярні тексти навіть коректно відтворено. Деякі невивчені матеріали до теми і її дискусійні аспекти висвітлюються у пропонованих нотатках.

1

Володимир Антонович так описував передісторію участі Свидницького в «Основи»: «[...] приїхав у Київ П. Куліш, відшукуючи сотрудників для «Основи». Він зустрівся з А. Свидницьким, спостеріг його талант, оцінював його етнографічні відомості і залучив його писати для «Основи». Се мало для Анатолія рішучий в його життю вплив. Він із ентузіазмом засів за працю»³. (Пантелеймон Куліш перебував у Києві наприкінці червня – на початку липня 1860 р.⁴) Відомо, що у другій половині 1860 р. Свидницький надіслав до редакції статті «Злий дух», «Відьми, чарівниці, опирі, чи то ж примхи і примхливі оповідання люду українського», «Вимова наша українська і потреба нашого орфографовання»⁵. Статтю «Відьми, чарівниці, опирі...» письменник супроводив написаним у вересні 1860 р. листом⁶. Деякі його важливі положення, що, безумовно, потребують коментаря, у наявних публікаціях залишено без відповідних пояснень.

Свидницький писав: «Будьте ласкаві, добродію, дайте відписку якнайхутче, та коли моє писання голяще, то пришліть грошей, бо або з біди загину, або університет кину. В тім “объявлении” Вашмосць надрукували, що ще буде і друга звістка друкована, вже ширша, то не забудьте, прошу Вашеці, і мені її прислать, як уже готова і коли це не буде турбацією для вашмосць добродія. [...] Жду відпису, як дитя Великодня [...]» (1958, 485)⁷.

Згадане в листі Свидницького «объявление» – це перше оголошення про видання «Основи», яке донедавна не потрапляло в поле зору її дослідників. Воно було опубліковане на початку травня 1860 р. на окремому аркуші формату, близького до нинішнього А4 (дві непагіновані сторінки)⁸. Слід гадати, що примірник відповідного оголошення дістав від Куліша і Свидницький.

У першому оголошенні «Основи» викладалися програма часопису й істотні редакторські зауваги щодо реалізації її, а також інформація для авторів (до пізніших редакційних оголошень її не було включено). Викладаючи засади відносин редакції з авторами майбутнього журналу, Білозерський зазначав: «[...] доставление постоянным сотрудникам не менее 3-ей части всего вознаграждения за статьи тотчас по принятии их редакцией, не дожидаясь напечатания»⁹. Можна думати, що, реагуючи саме на це повідомлення редакції, Свидницький і звертався до Білозерського із проханням надіслати гонорар. Однак із невідомих причин не дістав його, мусив невдовзі остаточно залишити університет св. Володимира і зайняти у грудні 1860 р. посаду викладача Миргородського повітового училища¹⁰.

Завершувалося перше редакційне оголошення повідомленням Білозерського: «Подробное объяснение к программе с указанием имен сотрудников и важнейших статей, которые войдут в первые книжки «Основы», будет напечатано впоследствии»¹¹. Докладне редакційне оголошення, яке хотів мати Свидницький, дістало цензурний дозвіл Лебедева 14 жовтня (2 непагіновані сторінки формату, близького до нинішнього А3). Оголошення це розсилалося передплатникам газет «Санкт-Петербургские ведомости», «Московские ведомости», журналів «Русский вестник», «Современник», друкувалося у ряді інших періодичних видань¹². Воно справді містило список авторів «Основи» і відомості про твори, що вже були у розпорядженні редакції. Ішлося в оголошенні і про Патриченка (псевдонім Свидницького). Серед наявних у редакційному портфелі творів було названо: «Патриченка: «Злий дух» – ряд этнографических рассказов на ю[жно]р[усском] яз[ыке]»¹³. Згодом, як свідчив сам Свидницький, він дістав із редакції від

Білозерського повідомлення: «Этнографические статьи Ваши будут напечатаны» (139).

Однак ні «Злий дух» та інші названі статті, ні «Народні оповідання» і роман «Люборацькі», який Білозерський також оцінив прихильно (139), в «Основі» світу не побачили. З'ясовуючи, чому не було надруковано в часописі студію «Злий дух», небезпідставні міркування висловив Герасименко: «Можна гадати, що подібних творів чимало поступало до редакції, і тому в першу чергу друкувались твори вже відомих авторів (Панька Куліша, Стороженка, Г. Барвінок та ін.), або тих, що були тісніше зв'язані з редакцією журналу. Твір же Свидницького, як письменника-початківця, все відкладався, аж поки журнал “Основа” не припинив свого існування»¹⁴. Ці міркування належить доповнити заувагою про стратегічну настанову редакції часопису на українсько-російську двомовність. Як свідчить спеціальний аналіз, Білозерський, вважаючи важливим сегментом аудиторії тих читачів, які не вододіли українською, послідовно дбав про їхні інтереси – і, попри те, що мав чималий запас україномовних текстів, придатних до друку, у кожному числі віддавав їм лише *частину* журнальної площі. Ця теза, попри свою позірну фантастичність, насправді такою не є – якщо поглянути від відповідним кутом зору на конкретне співвідношення україно- і російськомовних матеріалів у числах «Основи». Обсяг українського і російського сегментів чисел часопису варіювався – але, як правило, переважав російський¹⁵. Тому з українських творів утворювалася «черга», яка, однак, часто порушувалася – так, у період участі Куліша в редакційній роботі його твори (підписані і власним прізвищем, і псевдонімами) займали дуже значну частину українського сегмента, що викликало обгрунтовані нарікання інших авторів¹⁶.

2

В «Основі» з'явилися лише дві публікації Свидницького – етнографічна студія «Великдень у подолян», що постала як відгук на перший випуск праці Каленика Шейковського «Быт подолян» (1860), і допис «Из М[иргорода]. (Письмо к редактору)».

У листі до Петра Єфименка, написаному в серпні 1862 р.¹⁷, коли Свидницький вже перебував на акцизній службі в Козельці, він вказав на друкарську помилку, якої редакція «Основи» припустилася у публікації статті «Великдень у подолян». Автор її інформував свого кореспондента: «До речі сказати, що в “Великодні” друк дав промах там, де вживають воду гарячу. Перед “Як покривають молоду...” повинна стояти крапка, бо “воду з відром” *ставля[ть]* холодно. Тут мою рукопись поламали» (139)¹⁸. На це авторське виправлення звернув увагу Герасименко, який уперше включив «Великдень у подолян» до зібрання творів Свидницького. У коментарі до видання 1958 р. він повідомив, що в тексті републікованої студії виправлено помилку, на яку вказав автор (1958, 497). Герасименко справді скоригував відповідне місце «Великодня у подолян», але некоректно, оскільки хибно зрозумів вказівку Свидницького.

В «Основі» відповідне місце студії «Великдень у подолян» було подано так: «В разных гаданьях также употребляется вода; напр., на *Андрея* *вливают* *воском*, *оливом*. Тогда употребляется вода холодная – лучше, если *непечата*, но и горячая вода употребляется, напр., *как* *вливают* *плаксивиці*, *как* *покривают* *молоду* (на Подоли не водят в церковь *скривати*, а покривают дома – завивают в *намітку*; *до церкви* ходят на *вивід*), *садовлять* *її* *на ослін*, *чи що*, *а під ослоном відро з водою*, *щоб здорові були*, *як вода*»¹⁹. Фрагмент, на неточність відтворення якого в часописі звертав увагу адресата Свидницький, у першому передруку було подано таким чином: «Тогда употребляется вода холодная – лучше, если *непечата*, но и горячая вода употребляется. *Як* *вливают* *плаксивиці*, *як* *покривают* *молоду* (на Подоли не водят в церковь *скривати*, а покривают дома – завивают в *намітку*; *до церкви* ходят на *вивід*), *садовлять* *її* *на ослін*, *чи що*, *а під ослоном відро з водою*, *щоб здорові були*, *як вода*» (1958, 413). Так само було відтворено це місце й у пізніших

публікаціях (1985, 460)²⁰. Але ж Свидницький виразно писав, що крапка має стояти перед «Як покривають молоду...», а не «Як виливають плаксивиці...». З урахуванням авторського уточнення мало би бути: «Тогда употребляется вода холодная – лучше, если *непочата*, но и горячая вода употребляется, напр., *як виливають плаксивиці. Як покривають молоду* (на Подоли не водят в церковь *скривати*, а покривают дома – завивают в *намітку*; *до церкви ходят на вивід*), *садовлять її на ослін, чи що, а під ослоном відро з водою, щоб здорові були, як вода*». Саме так слід відтворювати відповідний фрагмент у подальших публікаціях «Великодня у подолян»²¹.

3

Написана у формі листа до Василя Білозерського кореспонденція Свидницького «Из М[иргорода]. (Письмо к редактору)»²² не належить до епістолярію у вузькому значенні слова. Проте віціліла (заклучна) частина автографа допису містить важливий додаток, призначений не для друку, а власне для редактора українського часопису. Про цей рукопис Свидницького із зібрання Василя Тарновського Борис Грінченко поінформував понад сто років (подавши й авторську дату його – 14 серпня 1861 р.)²³, проте дослідники життя і творчості автора «Люборацьких» залишали відповідне повідомлення поза увагою.

Розглядаючи кореспонденцію, Шевчук зазначає: «[...] до речі, в журналі допис не підписано, навіть заголовок подано скорочений, але письменник зголошується щодо авторства нарису в листі до В. Гнилосирова» (2006, 46). Чернігівський автограф Свидницького дає змогу відтворити деякі істотні обставини публікації його допису в «Основі». Як свідчить автограф, кореспонденцію було надруковано в часописі анонімно на прохання автора, який писав у постскрипті: «Если можно, в печати пропустите мою фамилию, даже не выставляйте известного Вам моего псевдонима (Патриченко); потому что я могу подвергнуться преследованиям и пострадать. В случае возражали бы и стали бы домогаться моей фамилии, чего, впрочем, надеяться нельзя, тогда только, я желал бы, огласите ее. Истина моих слов несомненна, как очевидца, и пр.»²⁴. Оскільки Свидницький не просив опустити в «Основі» і назву міста, з якого було надіслано лист, можна твердити, що відповідне рішення ухвалила редакція²⁵.

Принагідно належить вказати, що автограф кореспонденції містить численні редакторські поправки, які потребують спеціального вивчення. Сподіваючись згодом повністю відтворити уцілілий фрагмент автентичного тексту Свидницького і поправки Білозерського та розглянути ці матеріали на тлі оприлюдненого в часописі тексту, наведу нині три версії одного речення, яким завершувалася «основ'янська» публікація. Авторський варіант Свидницького: «Будьте столь добры: напечатайте это письмо в «Основе»; быть может, повторю, общественное мнение вразумит наших любителей чистоты, и они не будут препятствовать *честним* петь и веселиться, как не препятствуют *нечестным*»²⁶. Текст із урахуванням редакторських виправлень Білозерського: «Будьте так добры: напечатайте это письмо в «Основе»; быть может, повторяю, кто-нибудь посильнее нашего городничего (если это возможно) вразумит наших любителей чистоты, и они не будут препятствовать *честним* петь и веселиться, как не препятствуют *нечестным*»²⁷. Надруковано в «Основі»: «Будьте так добры: напечатайте это письмо в «Основе»; быть может (повторяю), кто-нибудь – посильнее наших (если это возможно) – вразумит наших любителей чистоты, и они не будут препятствовать *честным* петь и веселиться, как не препятствуют *другим*»²⁸. Як можна гадати, оприлюднена в журналі версія заключного речення постала внаслідок цензурного втручання.

4

Детально аналізуючи лист письменника до Єфименка, Шевчук припустився деяких фактичних помилок, принаймні одна з яких, безсумнівно, постала через відсутність задовільного коментаря. Свидницький інформував адресата:

«Білозерський поїхав в Галичину, із Львова вже писав лист. Про його друковано в галицькій “Слові”, що привітали щирого українця» (140). Міщук пояснив цитоване місце таким чином: «Ця поїздка відбулася 1862 р. і мала певне значення налагодження культурних зв'язків між Галичиною і Східною Україною» (1985, 562). Дослідник не зазначив, про якого саме Білозерського писав Свидницький. Отож не надто обізнаний читач, зустрівши двома сторінками раніше (в коментарі до листа Свидницького до Василя Гнилосирова від 21 травня 1862 р.) довідку про редактора «Основи» Василя Білозерського (1985, 560), мав би думати, що саме про нього йдеться і в листі до Єфименка. Неідентифікованість у коментарі особи Білозерського, який «поїхав в Галичину», виглядає, збила з пантелику і такого ерудованого читача, як Шевчук, – він зазначає, реферуючи лист Свидницького до Єфименка, що письменник «дає розлогу інформацію про [...] громадівців» і називає серед них «В. Білозерського» (2006, 17–18). Хоча контекст самого листа не дає підстав так гадати, оскільки в ньому Свидницький писав про колишніх чи тогочасних членів київської громади, до якої Василь Білозерський ніколи не належав.

Нічого не повідомив Міщук і про згадану в листі Свидницького публікацію «Слова», обмежившись загальною довідкою про це видання: «[...] громадсько-політична і літературна газета, орган “москвофілів”. Виходила у Львові у 1861–1887 рр. Орієнтовуючись загалом на російську великодержавну пресу, в 60-х роках іноді вміщувала матеріали, прихильні до українського національно-культурного руху» (1985, 562). Тим часом відповідну львівську публікацію давно розшукано і запроваджено до наукового вжитку – Кирило Студинський використав її у студії «До історії взаємин Галичини з Україною в рр. 1860–1873»²⁹. Ось текст львівської замітки, опублікованої у липні 1862 р.: «На сих днях перебували меж нами у Львові два молодці-академіки із Києва – один, родом серб, остававший вже через 6 літ на воспитанню в Київській духовній академії; другий, настоящий українець, братанець редактора «Основи» Білозерський. Наша молода громада приймала їх всюди з братерським чувством і правдивим восторгом»³⁰. Як впливає із публікації «Слова», «братанець» редактора «Основи» – це член київської громади Іван Білозерський (1841–1921), згодом літератор і видавець, перекладач творів російських письменників італійською мовою³¹.

Потребує корекції і Шевчукове твердження про те, що Свидницький, розповідаючи про київських громадівців, називає у досліджуваному листі «Тишинського, Бургарів, Митаревського» (2006, 18). Як зрозуміло з контексту, дослідник вважає, що Бургарі – це прізвище. Уважне прочитання досліджуваного листа свідчить однак, що Свидницький писав про болгарських студентів Університету св. Володимира: «Бургарі – хто в університеті, а хто додому поїхав» (140). Що саме таке тлумачення слушне, переконують уже рядки із того ж листа письменника: «По-бургарській я забув зовсім, [...] по-французькій і те забув, що знав. І латинь забув» (141)³².

5

На підставі листа Свидницького до Єфименка Шевчук слушно висловився про тогочасну «наближеність» Свидницького «до громад, зокрема київської та чернігівської» (2006, 17). Відомо, що письменник підтримував контакти і з полтавськими громадівцями (139)³³, і з харківськими. Відповідний конкретний матеріал однак не завжди лежить «на поверхні», його треба видобути з листів, враховуючи їх контексти.

Про Шиманенка, якому Свидницький в листі до Гнилосирова від 21 травня 1862 р. просив переказати вітання, у коментарі Міщука сказано лише, що це «член харківської громади» (1985, 561). Цілком очевидно, що згадана в листі особа – випускник Харківського університету юрист Андрій Шиманов (1836–1901), українізовану форму прізвища якого вжив Свидницький. Шиманов був помітною фігурою і в харківській громаді, і – з 1862 р. – у полтавській. Разом із полтавськими

громадівцями Олександром Строніним, Василем Шевичем і Віктором Лободою за звинуваченням в українському сепаратизмі у вересні 1862 р. заарештований і ув'язнений у Петропавлівській фортеці, у грудні 1862 р. без суду висланий до Курська³⁴.

У тому, що автор досліджуваного епістолярного документа переказував вітання саме Шиманову, пересвідчує надісланий з Охтирки лист Гнилосирова до Свидницького від 16 травня 1862 р., на який адресат відповів 21 травня. Гнилосиров, зокрема, зазначав: «Я [...] працюю тутечка [...] в казенній повітовій школі, як, здається, й писав Вам у письмі Шиманова. Ми в Охтирці після Великодніх свят теж скремсали вечорниці, щоб допомогти трохи недільній школі, і збрали з нещадком 50 карб[ованців] грошей. Шиманов скомпонував і читав «О значенні літературних вечеров в наше время» і автобіогр[афію] Шевченка»³⁵.

Як з'ясовується, стосуються не лише адресата, а й Шиманова такі рядки з листа Свидницького до Гнилосирова, які потребують додаткового пояснення: «І найперше спасибі за ласкаву пам'ять; а я думав, що вже забули-сьте мене [...]. І збиравсь до Вас писати, та подумую-подумую – не знаю, як звати, і не пишу. Аж тепер, спасибі Вам, розворушили мене, неробу. Та відколи бачили-сьмо-ся, стільки всього перевернулось, що й не перелічити, а не то переписати [...]»³⁶. Оскільки Свидницький, як сам пояснює, не писав до Гнилосирова тому, що забув, як його звати, зрозуміло, що їхнє знайомство було епізодичним. Можна цілком певно твердити, що Гнилосиров і Шиманов заізналися зі Свидницьким улітку 1861 р. у Миргороді, подорожуючи по Україні, як свідчив згодом Шиманов, з метою «добробовестного етнографического изучения края»³⁷. Саме він ініціював відповідну мандрівку на початку 1861 р.³⁸ і згодом запросив до участі в ній Гнилосирова, на той час також активного учасника харківської громади³⁹. Шиманов, докладно відповідаючи перед слідчою комісією у грудні 1862 р. на питання про його знайомих, зазначав: «В Миргороде: Свидницький – теперь служит где-то в другом месте, по акцизу; познакомился в дороге»⁴⁰. Згодом Шиманов конкретизував це свідчення: «В Полтавской губернии я встретил одного только человека Киевского университета и знакомого с тамошним украинским кружком: это в Миргороде учителя Свидницкого, которого [...] просил доставить мне некоторые этнографические материалы»⁴¹. Свидницький, як впливає зі свідчення Шиманова, інформував тоді його і Гнилосирова про київську громаду, чим спростив їхні київські контакти.

Із видань творів автора «Люборацьких» годі довідатися про те, що до його листа до Гнилосирова було додано не лише поезію Свидницького «Росте долом березина» (1958, 498; 1985, 552), а й дописку активного члена харківської громади Михайла Жученка (1840–1880)⁴². Ця коротка епістола, звернена до давнього авторового приятеля, також становить інтерес для дослідника кола контактів Свидницького. Жученко, зокрема, писав до Гнилосирова: «При сій вірній оказії свідительствую Вам, козаченьку, наше: будьте здорові! Ми тепер у Миргороді, у шановного пана у хаті. Їду завтра на Лохвицький повіт, а відтіль до Києва буду простувати»⁴³. Тож можна твердити, що Жученко був іще одним інформатором Свидницького про діяльність харківської громади.

* * *

Викладені матеріали до коментування листів Свидницького дають змогу точніше відтворити історію його участі в «Основі», коло контактів письменника у 1860–1862 рр.

Але ці нотатки, ясна річ, не є підставою вважати досліджувану тему «закритою». Студії, спрямовані на повніше розкриття інформаційного потенціалу листів Свидницького, слід продовжувати.

Джерела та література:

1. Гніп М. Лист А. Свидницького до П. Єфименка // Літературний архів. – 1931. – № 1/2. – С. 138. (Далі посилаюся на цю публікацію в тексті, вказуючи сторінку).
2. Див.: Свидницький А. Роман. Оповідання. Нариси / Вступ. стаття П.П. Хропка; Упоряд.

і приміт. Р.С. Міщук. – К., 1985. – С. 518–528. (Далі посилаюся на цей збірник творів у тексті, вказуючи рік видання і сторінку). До того, що дослідники розпоряджують мізерною кількістю листів письменника, причинилися не лише обставини, на які звернув увагу Гніп. Свидницький, як можна гадати, листувався переважно із такими ж різночинцями, як сам, а реалії їхнього життя не сприяли збереженню архівів. (Архів письменника також втрачено).

3. В. [Антонович В.] До біографії А.П. Свидницького // Зоря. – Ч. 11. – С. 195.

4. Див.: Письма Кулиша к Д.С. Каменецкому. 1857–1865 / Публ. А. Л[азаревского] // Киевская старина. – 1898. – Т. LXI. – Июнь. – Отд. I. – С. 387–389, 393–394. (На підставі аналізу змісту листа, опублікованого на с. 393–394 за № 41, можна твердити, що його у публікації датовано помилково: треба не «Іюля 25», а «Іюня 25»).

5. Див.: Житецький Г. Лист і вірші Свидницького про селянські екзекуції // Україна. – 1924. – Кн. 4. – С. 95.

6. Відповідний лист не має авторської дати, про що свідчить фотокопія його автографа у вид.: Свидницький А. Твори / Впоряд., підгот. текстів, вступ. стаття та приміт. В.Я. Герасименка. – К., 1958. – Вклеїка між с. 304–305. (Далі посилаюся на цей збірник творів у тексті, вказуючи рік видання і сторінку). Володимир Герасименко, перший публікатор листа, позначив його редакторською датою – «ІХ 1860» (1958, 485), яку Ростислав Міщук помилково сприйняв як авторську (1985, 518).

7. Тут і далі цитую листи Свидницького за першопублікаціями. Текст листа до Василя Білозерського уточнюю за фотокопією автографа.

8. Публікацію санкціонував 1 травня 1860 р. Степан Лебедев, майбутній постійний цензор українського журналу (див.: Дудко В.І. Із передісторії журналу «Основа»: редакційні оголошення 1860 року // Науковий вісник Ізмаїльського державного педагогічного інституту. – Ізмаїл, 1999. – Вип. 6. – С. 115).

9. Цит. за: Дудко В. Перше передплатне оголошення редакції журналу «Основа» // Вісник Книжкової палати. – 2000. – № 1. – С. 28.

10. Див.: Сиваченко М.Є. Анатолій Свидницький і зародження соціального роману в українській літературі. – К., 1962. – С. 67–69.

11. Цит. за: Дудко В. Перше передплатне оголошення редакції журналу «Основа». – С. 28.

12. Див.: Дудко В.І. Із передісторії журналу «Основа»: редакційні оголошення 1860 року. – С. 129–130.

13. Українська преса: Хрестоматія. – Львів, 1999. – Т. 1 / За ред. М.Ф. Нечитайлока. – С. 93.

14. Герасименко В. Анатолій Свидницький: Літературний портрет. – К., 1959. – С. 118.

15. Докладно див.: Дудко В.І. Українсько-російська двомовність журналу «Основа»: стратегія і практика // Вісник Київського славистичного університету. Серія: філологія. – К., 2007. – Вип. 34. – С. 16–26.

16. Див.: Бернштейн М.Д. Журнал «Основа» і український літературний процес кінця 50-х – 60-х років XIX ст. – К., 1959. – С. 194.

17. Лист цей, як свідчать публікації Гніпа й Герасименка, не має авторської дати. Гніп вважав, що відповідний епістолярний документ постав «десь наприкінці серпня 1862 р.» (138). Із його висновком солідаризувався Герасименко, позначивши редакторську дату: «VIII 1862» (1958, 489). Міщук, однак, помилково потрактував відповідну дату як авторську, розташувавши її на початку листа (1985, 522); на першій сторінці автографа, як свідчить її фотокопія (див.: Сиваченко М.Є. Анатолій Свидницький і зародження соціального роману в українській літературі. – С. 129), авторська дата відсутня.

18. У пізніших публікаціях відповідного листа наведене місце подано з цілком очевидною помилкою: замість «друк дав промах» – «друк дав промов» (1958, 490; 1985, 523). Причому у коментарі Герасименка до «Великодня у подолян» цей епістолярний фрагмент наведено так, як у першодруку (1958, 497). Хоча упорядники видань творів письменника називали джерелом публікації досліджуваного листа саме автограф, зіставлення наявних публікацій із фотокопією його першої сторінки пересвідчує, що оригінал у всіх випадках відтворено некоректно. Про необізнаність Міщука з автографом досліджуваного листа свідчить і хибна вказівка дослідника на місце збереження документа: Центральний державний історичний архів СРСР у м. Москві (1985, 561). Коментатор, не з'ясовуючи реального місця збереження автографа на час появи видання 1985 р., повторив інформацію, яку подав Герасименко (1958, 499). Тим часом відомо, що у 1961 р. матеріали Центрального державного історичного архіву СРСР у м. Москві, які стосуються суспільно-політичного і революційного руху XIX – початку XX ст. потрапили до Центрального державного архіву Жовтневої революції, вищих органів державної влади і органів державного управління СРСР (див.: Государственные архивы СССР: Справочник / Сост. Н.М. Андреева, Л.М. Бабаева, Т.М. Булавкина и др. – М., 1989. – Ч. 1. – С. 9). Нинішня назва сховища – Державний архів Російської Федерації; відповідний лист Свидницького зберігається у фонді III відділення секретної імператорської канцелярії.

19. Свидницький Ан. Великдень у подолян: (По поводу «Быта подолян» Шейковского. Выпуск 1-й. 1860 г. Киев) // Основа. – 1861. – Окт. – С. 48.

20. Див. також публікацію «Великодня у подолян» в українському перекладі Валерія

Шевчука: Свидницький А. Люборацькі. Оповідання. Нариси та статті / Вступ. стаття В. Шевчука; Упоряд. Р. Мовчан. – К., 2006. – С. 533. (Далі посилаюся на цей збірник творів у тексті, вказуючи рік видання і сторінку).

21. Окрім помилки, на яку вказав автор статті, слід звернути увагу й на послідовну заміну в републікаціях авторської форми «Подолі» (вживаної в «Основи» і в публікаціях інших авторів) на модернізовану «Подолли». Розглянутий епізод з історії передруків «Великодня у подолян» – не єдина підстава твердити, що жодна його републікація не є коректним відтворенням тексту Свидницького. Обмежуся найновішим прикладом фальсифікації тексту відповідної студії. Фрагментарний реальний коментар до неї Герасименко подав посторінково, поруч із примітками Свидницького (1958, 408–472), авторство яких, за одним винятком, було обумовлено вказівкою «Прим. А. Свидницького» (причому авторські уваги подавалися, як і в першодруку, російською, а Герасименкові – українською). Шевчук не інформує, за яким джерелом було здійснено переклад «Великодня у подолян». Однак зіставлення відповідної української інтерпретації із публікацією 1958 р. свідчить, що джерелом була саме вона: перекладач, на жаль, не розрізнив примітки Свидницького й публікатора і подав їх усі як авторські (2006, 528–590), причому одну примітку Свидницького беззастережно вилучив.

22. Кореспонденцію «Из М[иргорода]. (Письмо к редактору)», спрямовану проти міської поліції, яка розганяла «вулиці», ніколи не було републіковано, хоча, приміром, Шевчук, цілком слушно трактує її як «цікавий причиною до життя А. Свидницького в Миргороді», що має «значення [...] і етнографічне» (2006, 46).

23. Див.: Каталог Музея українских древностей В.В. Тарновского. – Чернигов, 1900. – Т. 2 / Сост. Б.Д. Гринченко. – С. 360.

24. Фонди Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського. – № Ал 17–107/37.

25. Варто зазначити, що в оголошенні про вихід у світ жовтневого числа «Основи» за 1861 р. назву публікації Свидницького було подано повністю: «Из Миргорода» (без розкриття авторства). Див.: Санкт-Петербургские ведомости. – 1861. – 30 нояб. – № 266. – С. 1460; Московские ведомости. – 1861. – 10 дек. – № 271. – С. 2204.

26. Фонди Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського. – № Ал 17–107/37.

27. Там само.

28. [Свидницький А.] Из М[иргорода]. (Письмо к редактору) // Основа. – 1861. – Окт. – С. 145.

29. Див.: Студинський К. До історії взаємин Галичини з Україною в рр. 1860–1873 // Україна. – 1928. – Кн. 2. – С. 19.

30. Новинки // Слово. – 1862. – 11 (23) лип. – Ч. 54. – С. 214.

31. Про Івана Білозерського, випускника Університету св. Володимира 1863 р., див.: Житецький І. Київська громада за 60-тих років // Україна. – 1928. – Кн. 1. – С. 102; Слогоди Кесаря Білиловського / Вступ. стаття, публ. І. Заславського; Комент. С. Захаркіна // Київська старовина. – 2000. – № 1. – С. 150–151; Варварцев М., Захаркін С. Біля витоків італійської гоголіани // Слово і час. – 2002. – № 7. – С. 77–79 (ця стаття містить відомості про подорож Івана Білозерського до Галичини влітку 1862 р. і його знайомство зі Свидницьким).

32. Пор. у студії Свидницького «Відьми, чарівниці й опирі, чи то ж примхи і примхливі оповідання люду українського»: «Ув бургарів єсть також опир [...]»; «Чув від самих бургар у Києві»; «В бургарів опирі тож червоні [...]», «Бургарські *магіосниці* здіймають і зорі, і місяць та й доять (від бургар чув у Києві)», «Через кілька днів (у бург[ар] 40 днів) [...]»; «Бургари кажуть, що попереду треба того кажана червонцем зарізати [...]» (1958, 362, 363, 364, 395, 397; 2006, 484, 486, 516, 518, 519).

33. Відомо також, що влітку 1861 р. Свидницький зустрічався з полтавськими громадівцями Василем Куликом, Олександром Кониським і Дмитром Пильчиковим і прочитав їм тоді щойно написаний для «Основи» «Великдень у подолян» (див.: Кониський О. Біографічні замітки // Ватра: Літературний збірник / Видав Василь Лукич.– Стрий, 1887. – С. 115).

34. Протоколи допитів Шиманова із відповідної слідчої справи опубліковано (див.: Гніп М. Громадський рух на Україні 1860-х рр. – Х., 1930. – Кн. 1: Харківська громада. – С. 96–149). Дослідник присвятив Шиманову й окрему публікацію: Гніп М. До історії українського руху 1860-х рр.: (Записка А.Л. Шиманова) // За сто літ: Матеріали з громадського й літературного життя України XIX і початків XX століття. – К., 1930. – Кн. 5. – С. 170–182.

35. Житецький Іг. Лист і вірші Свидницького про селянські езекуції. – С. 93–94. Гнат Житецький, публікуючи відповідний лист Гнилосирова, подав про Шиманова інформативну примітку (див.: Там само. – С. 93).

36. Там само. – С. 94.

37. Гніп М. Громадський рух на Україні 1860-х рр. – Кн. 1. – С. 129. Намір Шиманова підготувати для «Основи» докладний «літературный отчет» (Там само. – С. 97) про подорож не було реалізовано. Він свідчив: «Только несколько строк, имевших характер как бы вступления к предположенному отчету, были помещены в «Основе» (Там само). Відповідну публікацію див.: Шиманов А. О путешествии по Украине // Основа. – 1862. – Січ. (янв.). – С. 75–78.

38. Гніп М. Громадський рух на Україні 1860-х рр. – Кн. 1. – С. 97; Іофанов Д. Записи про

Шевченка у щоденнику В.С. Гнилосирова // Іофанов Д. Матеріали про життя і творчість Тараса Шевченка. – К., 1957. – С. 86.

39. Гніп М. Громадський рух на Україні 1860-х рр. – Кн. 1. – С. 101. Данило Іофанов, коментуючи щоденниковий запис Гнилосирова про передбачувану подорож, тлумачив відповідне свідчення помилково: «Йдеться про гадану поїздки В. Гнилосирова та інших студентів Харківського університету на село для популяризації і розповсюдження творів Шевченка та інших українських письменників» (Іофанов Д. Записи про Шевченка у щоденнику В.С. Гнилосирова. – С. 100).

40. Гніп М. Громадський рух на Україні 1860-х рр. – Кн. 1. – С. 99.

41. Там само. – С. 129.

42. Про участь Жученка у громаді див.: Іофанов Д. Записи про Шевченка у щоденнику В.С. Гнилосирова. – С. 82–86, 97.

43. Житецький Іг. Лист і вірші Свидницького про селянські екекуції. – С. 96. Подорож Михайла Жученка й учасника полтавської громади Миколи Боровиковського з Харкова «до Києва і Чернігова, щоб побачитись з земляками» (Гніп М. Громадський рух на Україні 1860-х рр. – Кн. 1. – С. 210–211), відбулася у квітні–червні 1862 р. Також див.: Там само. – С. 27, 120–121, 213; Статті для журналу «Основа» (1861–1862), заборонені цензурою / Вступ. стаття, публ., комент. В. Дудка // Київська старовина. – 1997. – № 1/2. – С. 89–90, 100.

Олександр Рахно

ГОЛОВА ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ГУБЕРНСЬКОЇ ЗЕМСЬКОЇ УПРАВИ В.М.ХИЖНЯКОВ: ВІХИ ЖИТТЯ ТА ГРОМАДСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Органи місцевого самоврядування – земські установи, що виникли в Російській імперії в процесі буржуазних реформ 60-70-х рр. XIX ст., відіграли важливу роль у соціально-економічному та культурному житті країни. У цьому, безперечно, є й заслуга виборних керівників земств – голів повітових і губернських земських управ. На жаль, дослідники не приділяли належної уваги персоналіям цього рівня регіонального управління. Помітний слід в історії нашого краю залишив, зокрема, Василь Михайлович Хижняков (1842-1917) – учитель Чернігівської чоловічої гімназії, гласний міської думи та її голова, гласний чернігівських повітового та губернського земських зібрань й голова губернської земської управи.

В. М. Хижняков народився 1842 р. у Києві в дворянській родині чиновника духовного відомства Михайла Михайловича (?-1875) та його дружини Анастасії Петрівни. Батько закінчив Київську духовну академію і з 1835 р. служив у Київській духовній консисторії. У 1869 р. він здобув чин колезького радника і за довготривалу службу був нагороджений орденом св. Володимира IV ступеня¹.

В.М.Хижняков здобув середню освіту у Київській гімназії і у 1860 р. вступив на історико-філологічний факультет Київського університету св. Володимира. Період його навчання в університеті припав на період реформ, які проводив імператор Олександр II. Звільнення селян від кріпацтва, певна лібералізація суспільного життя вплинули на формування громадянської позиції В.М.Хижнякова.

Після закінчення університету він у серпні 1864 р. розпочав службу на посаді учителя Пінської гімназії. Через два роки Міністерство народної освіти перевело його до Чернігівської чоловічої гімназії, де він працював протягом 1866- 1879 рр., викладаючи спочатку латину, а потім російську словесність².

У Чернігові В.М.Хижняков одружився з дочкою протоієрея Олександром Василювою Кизимовською і мав з нею сімох дітей, серед них сина Василя (1871-1949), в майбутньому лікаря і відомого громадсько-політичного діяча.

Проте більшу частину свого життя В.М.Хижняков віддав службі в органах місцевого самоврядування. У 1870 р. він був обраний на чотири роки гласним новоствореної Чернігівської міської думи. На нього, зокрема, були покладені обов'язки дільничного попечителя під час епідемії холери, розпорядника новозаснованої недільної школи. Активна діяльність В.М.Хижнякова знайшла

відповідну оцінку в його одногосному обранні в 1873 р. членом міської управи та заступником міського голови. Однак Міністерство внутрішніх справ не затвердило В.М.Хижнякова на цій посаді, оскільки він перебував у штаті Чернігівської гімназії. Втім, за клопотанням думи йому було дозволено працювати у міській управі на громадських засадах³. У 1875 р. В.М.Хижняков залишив педагогічну ниву і був повторно обраний гласним Чернігівської думи та міським головою, обов'язки якого виконував протягом наступних 12 років⁴.

У перші роки існування (1870-1874) Чернігівська міська дума розробила чимало проектів щодо міського благоустрою, але реальне втілення їх у життя припало на період, коли на чолі міського громадського управління постав В.М.Хижняков. Саме тоді було побудовано водогін, створено Чернігівський міський банк, розпочато брукування вулиць, влаштовано гасове освітлення, організований ветеринарно-санітарний нагляд, відкрита лікарня, приведено у порядок цвинтар, налагоджено протипожежну охорону, відкрито страхове товариство. Видані тоді думою обов'язкові постанови зберігали свою чинність і на початку ХХ ст.⁵ Усі ці заходи привели до того, що умови життя мешканців Чернігова значно поліпшились і народжуваність дітей у місті уперше за багато років почала перевищувати смертність.

Водночас В.М.Хижняков був обраний від Чернігова гласним чернігівських повітового та губерньського земських зібрань на п'яте триріччя 1877-1879 рр. та сьоме триріччя 1883-1885 рр. 18 грудня 1886 р. переважною більшістю голосів гласних Чернігівського губерньського земського зібрання (44 проти 16) він був обраний головою губерньської земської управи. Того ж таки дня його обрали членом губерньської училищної ради та попечительської ради Чернігівської жіночої гімназії.⁶ За цих обставин В.М.Хижняков змушений був 1 лютого 1887 р. скласти обов'язки міського голови та звання гласного думи. Проте невдовзі після введення в дію Міського положення 1892 р. він повернувся до складу міської думи і перебував гласним до 1901 р., беручи діяльну участь у водогінній, училищній та інших комісіях. Крім того, за дорученням думи В.М.Хижняков упорядкував звід її постанов за 27 років (1870 – 1897).⁷

На чолі Чернігівської губерньської земської управи він перебував три строки і залишив посаду голови 30 січня 1896 р., відмовившись виставити свою кандидатуру на чергових виборах „за станом здоров'я”.⁸ На пропозицію гласного Л.Я.Рудановського, який нагадав губерньському земському зібранню, що „отказавшийся от баллотировки на новое трехлетие В.М.Хижняков в течение девятилетней своей службы принес большую пользу земству, ныне же он отставляет службу в земстве, не имея в будущем обеспечения и расстроив на службе свое здоровье”, гласні ухвалили рішення „выдать В.М.Хижнякову для поправления расстроенного здоровья на службе земству 4000 руб.”⁹ Але сучасники зауважили, що відхід його від керівництва земством полягав і в тому, що „настроение земской среды начало уклоняться от того пути, с которого он не хотел сойти”.¹⁰ Консервативна більшість губерньського земського зібрання не мала наміру збільшувати асигнування на освіту і медицину, на чому він постійно наполягав.

Особливо помітний слід В.М.Хижняков залишив у галузі народної освіти, оскільки завжди вірив у те, що „где просвещение, – там добро!” Саме при ньому губерньське земське зібрання на черговій сесії 1895 р. ухвалило з'ясувати за допомогою повітових управ і училищних рад реальний стан освітньої справи в губернії з метою подальшого розвитку шкільної мережі й запровадження загальної початкової освіти в регіоні.¹¹ Втім, „Доклад губерньской управы о содействии губерньского земства повсеместному открытию народных школ”, підготовлений у 1896 р., давав не зовсім правильну картину становища початкової освіти в губернії.¹²⁻¹³ Не без участі В.М.Хижнякова губерньське земське зібрання ухвалило рішення про створення спеціальної комісії для з'ясування стану шкільної справи в губернії та складання розрахунків для запровадження загальної початкової освіти. До складу комісії, очолюваної губерньським предводителем дворянства князем

М.Д.Долгоруковим, увійшли кращі представники чернігівської інтелігенції В.М.Хижняков, О.О.Русов, І.Л.Шраг та ін. Секретарем комісії був Б.Д.Грінченко, якого в 1898 р. змінив М.М.Коцюбинський. Комісія дійшла висновку про “необхідність, окрім існуючих 600 шкіл, побудувати ще 1600 шкіл, на що видатки можуть виразитися у сумі 3-5 млн. крб.”¹⁴ У проєкті постанови пропонувалося порушити перед урядом клопотання про виділення половини коштів, необхідних для будівництва шкільних споруд, допомогу в їх утриманні та надання Чернігівському губернському земству субсидії по 100.000 крб. щорічно протягом 20 років. Незалежно від рішення уряду, комісія запропонувала губернському земству взяти на себе чверть витрат на утримання шкіл, які відкриватимуться з 1898 р. Оскільки губернське земське зібрання відхилило цей проєкт, навесні 1899 р. комісія фактично припинила свою діяльність.

У 1897 р. В.М.Хижнякова знову було обрано Чернігівським міським головою, але Міністерство внутрішніх справ не затвердило його на посаді. Сучасники пов'язували це з виступом В.М.Хижнякова на Чернігівському повітовому земському зібранні, де він вніс пропозицію порушити клопотання перед урядом про скасування тілесних покарань для сільського населення за вироками волосних судів та заборону побиття селян поліцією та іншими посадовцями і знайшов одногослосну підтримку гласних.¹⁵

Останні роки життя В.М.Хижняков здебільшого жив у придбаному ним невеликому маєтку в селі Кезі Чернігівського повіту, але від земських і міських справ не відійшов, залишаючись земським повітовим та губернським гласним, а також гласним міської думи. У 1901 р. за розпорядженням міністра внутрішніх справ В.К.Плеве він, як „політично неблагонадійний”, був відданий на два роки під гласний нагляд поліції за те, що, перебуваючи в Петербурзі, поставив свій підпис під протестом літераторів і громадських діячів проти побиття учнівської молоді, здійсненого поліцією на Казанській площі під час політичної демонстрації. Внаслідок цього В.М.Хижняков вибув з числа гласних Чернігівської міської думи.¹⁶

У Кезях з ініціативи В.М.Хижнякова були створені крамниця і товариство дрібного кредиту. У своєму будинку він заснував бібліотеку і намагався залучити селян до систематичного читання книжок з „чарівним ліхтарем”.¹⁷

На початку ХХ ст. В.М.Хижняков з перервами обирався гласним чернігівських повітового і губернського земських зібрань. 11 грудня 1907 р. він був обраний від губернського земства членом Чернігівського відділення селянського поземельного банку, а також членом губернської училищної ради.¹⁸ Лише влітку 1914 р. він відмовився від посади постійного члена Чернігівського відділення селянського поземельного банку за станом здоров'я, але продовжував залишатися гласним.¹⁹

В.М.Хижнякова і надалі повсякчас непокоїли негаразди в діяльності органів місцевого самоврядування. На засіданні губернського земського зібрання 17 січня 1914 р. він заявив про потребу обговорити питання необхідності проведення реформи земських установ і підготував доповідь, про що подав відповідну заяву в губернську управу. Втім, голова зібрання – губернський предводитель дворянства О.К.Рачинський „нашел доклад выходящим из пределов компетенции земского собрания и потому не находит возможности подвергнуть его обсуждению”.²⁰ На цьому ж зібранні 25 січня 1914 р. обговорювалася доповідь про відзначення 50-річного ювілею земських установ. Гласний В.М.Хижняков запропонував зборам: „Я предлагаю устроить по 2 или 3 трехклассных училища на уезд. Это, конечно, потребует огромных затрат, но они могут быть рассрочены на несколько лет. Это, по моему мнению, будет наиболее достойным способом ознаменования земского юбилея. Собрание признало желательным, чтобы при обсуждении вопроса об ознаменовании земского юбилея было обсуждено и предложение В.М.Хижнякова”.²¹

Зазначимо, що, крім роботи на виборних посадах в органах місцевого самоврядування, В.М.Хижняков плідно працював у багатьох громадських організаціях. Зокрема, він був одним із членів-засновників Чернігівської

громадської бібліотеки, створеної 15 березня 1877 р. Він здійснив значну роботу по становленню і розвитку бібліотеки, неодноразово обирався членом правління та чотири роки очолював її.²² В.М.Хижняков був також членом-засновником та почесним членом „Общества взаимного вспомоществования учащим и учившим Черниговской губернии”, перше зібрання якого відбулося 4 січня 1899 р. На цьому зібранні його було обрано головою правління.²³

До того ж В.М.Хижняков був автором ряду нарисів²⁴, історичних праць і статей²⁵, мемуарів,²⁶ які проливають світло на історичну минувшину краю та актуальні проблеми тогочасного життя.

За тривалу керівну та корисну діяльність у громадських установах В.М.Хижняков отримав чин статського радника і був нагороджений орденом св. Володимира IV ступеня. У 1901 р. керівництво Чернігівської міської думи звернулося з клопотанням до чернігівського губернатора про присвоєння звання „Почесний громадянин” активним гласним думи К.П.Ходоту, І.Л.Шрагу та В.М.Хижнякову. Однак чернігівський губернатор Є.К.Андрієвський у поданні на ім'я міністра внутрішніх справ від 24 жовтня 1901 р. з цього приводу, зокрема, зазначив: „указать что-либо выдающееся в личной деятельности каждого из них на пользу города Чернигова и его обывателей решительно нельзя, а потому в виду циркуляра от 5 августа 1892 г. за № 7558-8000, я, со своей стороны полагаю бы ходатайство Думы, о даровании указанным лицам почетного гражданства, признать неподлежащим удовлетворению. К сему имею честь присовокупить, что Хижняков по обвинению в политической неблагонадежности подчинен надзору полиции с 17 апреля 1901 г. сроком на два года”. Тому відповідь Міністерства внутрішніх справ від 6 листопада 1901 р. чернігівському губернатору була прогнозована: „Всестствие представления за №1027, долгом считаю уведомить, Ваше Превосходительство, что я и с своей стороны, согласно с Вашим заключением, не усматриваю достаточных оснований к удовлетворению ходатайства Черниговской Городской Думы о присвоении звания почетных граждан города Чернигова гласным названной городской Думы: Хижнякову, Ходоту и Шрагу”.²⁷

Незважаючи на тривалу роботу, пенсійного забезпечення з боку державного казначейства Василь Михайлович не вислужив за недостатнім терміном стажу, пропрацювавши близько 15 років на державній службі, а робота на керівних виборних посадах у міських і земських установах (23 роки) за тодішнім законодавством не підлягала забезпеченню пенсією. У цій складній фінансовій ситуації на допомогу 69-річному В.М.Хижнякову прийшло губернське земське зібрання, яке у 1910 р. ухвалило рішення про внесення у кошторис 1911 р. 1200 карбованців на рік йому на допомогу (по 100 крб. на місяць).²⁸ Така допомога надавалася губернським земством до останніх днів його життя.

В.М.Хижняков помер вночі з 27 на 28 лютого 1917 р., коли в Петрограді перемогла Лютнева революція, а в Чернігові губернські гласні збиралися на чергове земське зібрання. Після відправи у Вознесенській церкві 1 березня, траурний кортеж рушив на міський цвинтар. Біля будинку, де він жив, а також біля губернської земської та міської управ були відслужені літії. Поховали В.М.Хижнякова на міському цвинтарі.²⁹

Того ж таки дня розпочало роботу Чернігівське губернське земське зібрання. Воно ухвалило рішення прийняти похорон В.М.Хижнякова на рахунок губернського земства, компенсувати сім'ї небіжчика видатки на його лікування у розмірі 2000 карбованців. Було вирішено також видавати з фондів губернського земства щомісяця по 50 крб. на лікування хворої дочки В.М.Хижнякова Єлизавети. Губернській управі було доручено розробити заходи щодо увічнення пам'яті видатного земського діяча.³⁰

27 липня 1917 р. прах В.М.Хижнякова у супроводі рідних та близьких був перевезений до с. Кезі Чернігівського повіту і там після панахиди був

перепохований у задалегідь підготовленому склепі. На могилі небіжчика, згідно з його заповітом, був поставлений великий дубовий хрест як символ щирої і чистої душі небіжчика й могутності його духу.³¹

В.М.Хижняков відіграв помітну позитивну роль у керівництві органами земського і міського самоврядування та інших громадських організацій Чернігівської губернії. Його особа та різнопланова діяльність в органах місцевого самоврядування та громадських організаціях Чернігівщини потребує подальшого ґрунтовного дослідження.

Джерела та література:

1. Милорадович Г.А. Родословная книга Черниговского дворянства. Т.II. Части 3, 4, 5, 6 и приложения. – Спб., 1901. – Ч.3. – С.365.
2. Столетие Черниговской гимназии 1805 – 1905. Краткая историческая записка, составленная преподавателем истории и географии Черниговской гимназии М.Т.Тутомлиным. – Чернигов, 1906. – С.362, 364, 464.
3. Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО). – Ф.145. – Оп.2. – Спр.1288. – Арк. 2.
4. Доклад № 180. О назначении пособий бывшим председателям Губернской Земской Управы Василию Михайловичу Хижнякову и Федору Михайловичу Уманцу // Журналы заседаний Черниговского Губернского Земского Собрания 46-й очередной сессии 1910 года, состоявшейся 1-15 декабря 1910 г. (С приложениями). – Чернигов, 1911. – Приложения. – С.1.
5. ДАЧО. – Ф.145. – Оп.2. – Спр.1288. – Арк. 2-3.
6. Черниговское губернское земское собрание XXII очередной сессии с 4-го по 19-е декабря 1886 года. (Журналы собрания и стенографический отчет). – Чернигов, 1887. – С.421-423.
7. ДАЧО. – Ф.145. – Оп.2. – Спр.1288. – Арк. 2-3.
8. Журналы Черниговского губернского земского собрания XXXI очередной сессии 1895 года, состоявшейся с 16-го января по 1-е февраля 1896 года // Земский сборник Черниговской губернии (далі – ЗСЧГ). – 1897. – №2-3. – Приложение. – С.476-477.
9. Журналы Черниговского губернского земского собрания XXXI очередной сессии 1895 года, состоявшейся с 16-го января по 1-е февраля 1896 года // ЗСЧГ. – 1897. – №2-3-й. – Приложение. – С.487.
10. Могилянский Мих. Памяти В.М.Хижнякова (Некролог) // Черниговская земская газета. – 1917. – №59. – 4 августа. – С.7.
11. Журналы Черниговского губернского земского собрания XXXI очередной сессии 1895 года, состоявшейся с 16-го января по 1-е февраля 1896 года. – Чернигов, 1896. – С.153.
12. Журналы Черниговского губернского земского собрания XXXII очередной сессии 1896 года, состоявшейся с 15-28 февраля 1897 года. – Чернигов, 1897. – Приложение 115. – С.554-608.
13. Сведения, доложенные комиссии по народному образованию губернским гласным В.М.Хижняковым // Там же. – С.650-659.
14. Краткое изложение занятий комиссии // Черниговскому губернскому земскому собранию XXXIII очередной сессии Комиссии по народному образованию доклад //ЗСЧГ. – 1898. – №2-3-4. – Приложение. – С.20.
15. Белокопский И.П. Земское движение. Второе издание, значительно дополненное и 260 портретами земских и общественных деятелей и группами. – Москва: Задруга, 1914. – С.68.
16. ДАЧО. – Ф.145. – Оп.1. – Спр.246. – Арк. 199 зв.-200.
17. Могилянский Мих. Памяти В.М.Хижнякова (Некролог) // Черниговская земская газета. – 1917. – №59. – 4 августа. – С.8.
18. Журналы Черниговского Губернского Земского Собрания 43-й очередной сессии 1907 года с приложениями (26 ноября – 11 декабря). – Чернигов: ТГЗ, 1908. – С.178.
19. Журналы Черниговского Губернского Земского Собрания чрезвычайной сессии 3-4 августа 1914 г. – Чернигов: Типография Губернского Земства, 1914. – С.6.
20. Журналы заседания Черниговского губернского земского собрания 49-й очередной сессии 1913 года, состоявшейся 17-29 января 1914 г. (С приложениями). – Чернигов, 1914. – С.4, 164.
21. Там само. – С.112.
22. Очерк развития Черниговской общественной библиотеки за 20 лет ее существования (1877-1896) и Отчет Библиотеки за 1897 год. – Чернигов, 1898. – С.3-4; Черниговская общественная библиотека // Земский сборник Черниговской губернии. – 1904. – №2. – С.167.
23. Журнал заседания общего собрания членов Общества взаимного вспомоществования учащим и учившим Черниговской губернии 10-го августа 1899 года // ЗСЧГ. – 1900. – №9. – Приложение. – С.14.
24. Об устройстве водопровода в Чернигове. Составлено на основании постановления Городской думы городским головою В.М.Хижняковым. – Чернигов: Губернская Типография,

1880. – 77 с.; Хижняков В.М. Доклад губернского гласного о медико-санитарной организации в Черниговской губернии в 1895 г. – Чернигов, 1897. – 65 с.; Його ж. О ревизии волостей в некоторых уездах Черниговской губернии в 1888 году. Издание редакции «Земского сборника Черниг. губ.». – Чернигов: Земская типография, 1891. – 130 с.; Його ж. Обзор деятельности Полтавского земства // Русская мысль. – 1903. – Кн.9. – С.1-20.

25. Хижняков В.М. Черниговская старина (1765 – 1810 рр.): по архивным бумагам городской думы // Киевская старина. – 1899. – № 8. – С.367-407 (передрук див.: Земский сборник Черниговской губернии. – 1900. – №11. – С.76-117); Обзор деятельности Черниговского уездного земства за 50 лет / Сост. В.М.Хижняков. – М., 1916. – 118 с.; Його ж. Народное образование в Черниговской губернии // Русская мысль. – 1897. – Кн. 7. – С.1-24.

26. Хижняков В.М. Воспоминания земского деятеля / Предисловие В.Я.Богучарского. – Пг., 1916. – XV, 251 с.

27. ДАЧО. – Ф.145. – Оп.2. – Спр.1288. – Арк. 6-8.

28. Журналы заседаний Черниговского Губернского Земского Собрания 46-й очередной сессии 1910 года, состоявшейся 1-15 декабря 1910 г. (С приложениями). – Чернигов, 1911. – Приложения. – С.3-4.

29. Похороны В.М.Хижнякова // Черниговская земская газета. – 1917. – №19, – 5 марта – С.7.

30. Черниговское очередное губернское земское собрание // Черниговская земская газета. – 1917. – №20. – 9 марта. – С.11-12.

31. Могилянский Мих. Памяти В.М.Хижнякова (Некролог) // Черниговская земская газета. – 1917. – №59. – 4 августа. – С. 6.

ЮВІЛЕЇ

Олексій Брик

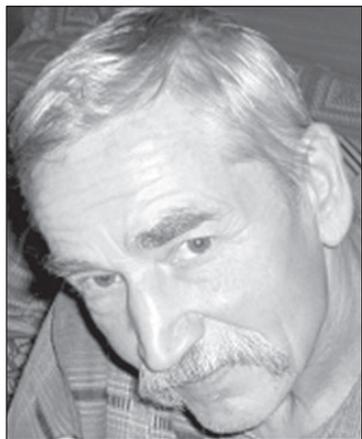
МІСІЯ МАЙСТРА

(Михасю Ткачу – 70)

Давнє козацьке село Сахнівка, нинішня Ленінівка, що на Менщині. Біля нього протікає річка Снов, притока Десни. Околицю села щовесни заливає вода, а коли закінчується повінь, на цій місцині буяє густий верболіз. Городи селян упираються в розкішні зелені луки, помережені озерцями та рудками, і все це обрамлене густим лісом, що береже у своїй пам'яті багатовікові таємниці краю. Перші спогади про Сахнівку давно вже загубилися в часі історії.

У цьому селі на Чернігівщині 19 вересня 1937 року народився відомий український письменник і громадський діяч Михайло Михайлович Ткач (Михась Ткач).

Дитячі роки Михася припали на страшний повоєнний час. Босоноге дитинство, голод 1947 року... А в солдатській вдови – троє малих дітей. Він – середній. Треба було якось виживати. Як згадує Михайло Михайлович, довелось рано стати дорослим. Взимку возив з лісу на санчатах дрова, влітку – збирав колоски в полі або на використаних токах з піску вибирав залишені дорогі зернятка жита чи пшениці.

Дивний і по-своєму розмаїтій життєвий шлях Михайла Ткача. Навчаючись у місцевій школі, захоплювався малюванням. Малював товаришів, учителів. Після закінчення семирічки, наривні з дорослими працював у колгоспі на різних роботах. Та не полишав свого дитячого захоплення, продовжував займатися живописом: копіював олійними фарбами картини відомих художників і дарував їх друзям та знайомим.

А згодом була служба в армії. У цей час пробує писати вірші, багато читає, знайомиться з творами класиків світової літератури.

Демобілізувавшись, закінчує заочно десятирічку, Ніжинський технікум механізації сільського господарства, а згодом – і Остерський будівельний технікум. Чимало років працює за фахом – заступником бригадира тракторної бригади, інженером-будівельником. Не полишає і своєї улюбленої справи: поглиблює знання в жанрі живопису – спочатку самотужки, а згодом вступає до Московського університету на факультет малюнка й живопису.

Продовжує малювати й багато часу витрачає на удосконалення самоосвіти. Пробує писати художні твори. У шістдесяті роки минулого століття у районній газеті з'являються його перші образки й новели.

У 1964 році Михась Ткач переїжджає до Чернігова й влаштовується на посаду художника історичного музею. Перше оповідання М. Ткача «Неспокій» було надруковане в журналі «Вітчизна». Згодом його оповідання побачили світ у журналі «Жовтень» та альманасі «Вітрила». У 1979 році у видавництві «Молодь» вийшла й перша книжка письменника «Сонячний полудень», через вісім років у тому ж видавництві друга – «Світле диво».

У 90-і роки минулого століття М. Ткач бере активну участь у заходах, спрямованих на утвердження духовності й незалежності України. Він член Товариства української мови ім. Т. Шевченка (пізніше перейменоване в «Просвіту»).

Деякий час працює відповідальним секретарем цього товариства. Тоді ж виступає з ініціативою про об'єднання місцевих літераторів і створює незалежну громадську організацію – літературну спілку «Чернігів», засновує журнал «Літературний Чернігів» і стає його редактором.

Розквіт творчості письменника припадає на 90-і роки двадцятого та початок двадцять першого століття. У журналі «Літературний Чернігів» й інших вітчизняних часописах друкуються його повісті, оповідання та новели. У 90-і роки окремими виданнями виходять книги Михася Ткача – «Сонячний ранок», «Дике поле», «Гірка ягода калина».

Початок двадцять першого століття Михась Ткач віншує виходом з друку своїх нових творів: «Веселий Штанько», «Відлуння душі», «Багряні громи», «Ласий ведмідь», «Анюта», «Зимові сюрпризи», «Осінні акорди» та інші. Деякі з його книжок – призери в номінації «Проза» обласного конкурсу «Краща книга року». М. Ткач – лауреат премії імені М. Коцюбинського.

Уся творчість Михайла Ткача пов'язана з рідним краєм. Домінуюча тема у його творах – поліське село та люди, що живуть і працюють тут («Вечірній світ», «Сині очі Маньки», «Гаряче літо», «Половіли жита» та інші).

Глибоко проникаючи в психологію своїх героїв, автор всебічно розкриває їхні характери. Новелістичний почерк письменника викликає захоплення й вражає своєю досконалістю. Мова оповідань Михася Ткача лірична й милозвучна, майстерно змальовано пейзажі й досить уміло та доцільно використано метафори, епітети й порівняння («Злодій», «Позика», «Сироти», «Чорні гуси над білою хатою», «Зоряна ніч» та інші).

А з якою любов'ю описує письменник своє село й рідне обійстя:

«Коли починаю думати про своє село, уявляти його, згадувати своє дитинство, то і найважчі повоєнні роки не видаються мені похмурими, а казковими й світлими. У моїй уяві те місце, де минули дитячі роки, завжди асоціюється з батьківською хатою й лагідним маминим голосом, який долинає до мене повсякчас. Я ніколи в житті не забуду ту неповторну природу, котра оточувала наше обійстя, плекаючи в моїй дитячій душі відчуття гармонії та краси світу...»

Твори М. Ткача не перестають нас дивувати своєю чутливістю. Вони немов настояні на сонячному теплі й пронизані його промінням, світлими кольорами та дитячим сміхом. Читаючи їх, відчуваєш запах любистку й м'яти. Вони збуджують позитивні емоції, на душі стає ніби світліше:

– Ми хочемо бачити сонце! – вигукують діти в оповіданні «Світле диво».

– Я поведу вас у поле, і ви надивитесь на нього, скільки захочете, говорить їм батько. – А буде у нас нова хата з великими вікнами, тоді воно нас ніколи не минатиме...

«У тому й полягає місія майстра, – як зазначав Олесь Гончар, – щоб викреслити зі слова, навіть найбуденнішого, його інтонаційні відтінки, багатобарвність, розмаїття, красу, створивши відповідне сусідство, де б воно набуло свіжості, сяйнуло й розквітло...»

Це притаманно й для творів Михася Ткача («Сонячний полудень», «Світле диво»), які, без сумніву, можна віднести до так званої «сонячної» тематики, її

оптимістичного, життєстверджуючого тону, яка тісно переплітається з «сонячною» традицією вітчизняного письменства.

Персонажі творів Михася Ткача сильні духом і незламні, чесні особистості, що творять добро на землі.

П'ятнадцять років Михась Ткач очолює літературну спілку «Чернігів» та є незмінним головним редактором літературно-мистецького часопису «Літературний Чернігів», який користується великою популярністю серед читачів не лише Чернігівщини, а й далеко за її межами.

Останнім часом Михась Ткач пробує свої сили й у царині критики. Рецензує твори письменників, друкує в періодичних виданнях статті з теорії літератури, зустрічається з обдарованою молоддю, аналізує написані нею твори й кращі з них друкує в журналі «Літературний Чернігів». Як член НСПУ письменник часто виступає перед широкою аудиторією у вищих навчальних закладах, технікумах і школах.

Патріот своєї Вітчизни, з притаманним тактом людяності, людина широкого розуму, він добре розуміється на проблемах сучасного політичного, освітянського та релігійного життя України.

У свої 70 років Михайло Михайлович Ткач бадьорий і життєрадісний. Родом із давнього козацького села, він і сам чимось змагує на легендарного козака, який ніби щойно зійшов із граюри.

Творчих Вам злетів і тривалих років життя, славний побратиме по перу!

Анна Морозова

«КРАСОТУ БОРОВИКОВСКИЙ СПАС»

(до 250-річчя з дня народження)

Мистецтво XVIII ст. – блискуча сторінка в історії російського портрета. Наприкінці XVIII ст. на перший план вийшли чотири найпомітніші портретисти, чий імена становлять гордість європейського мистецтва. Ф. Рокотов, Д. Левицький, В.Боровиковський - у живописі, Ф.Шубін - у скульптурі створили твори світового значення.

Володимир Боровиковський – останній з цієї плеяди чудових майстрів. Його творчість, наповнена поезією та тонким ліризмом, розквітає на рубежі XVIII – XIX ст. Як майстер він сформувався в просвітницьку епоху царювання Катерини II. Розквіт його творчості припадає на коротке та суперечливе правління Павла I. Боровиковський пережив “дней александровских начало”, а також навалу Наполеона та Вітчизняну війну 1812 року. Помер художник у квітні 1825 р., не доживши кількох місяців до повстання декабристів.

Документальних свідчень про життя В. Боровиковського надзвичайно мало. Тому документи, які зберігаються в держархіві Чернігівської області, мають важливе значення для уточнення окремих фактів біографії славетного художника.

Народився Володимир Боровиковський 24 липня (4 серпня) 1757 року в Миргороді у небогатій, але художньо обдарованій родині козака Лук'яна Боровиковського. Дитинство та юність пройшли в атмосфері, яка сприяла розвитку здібностей талановитого хлопчика. Адже його батько, дядьки, рідні та двоюрідні брати становили родинний клан іконописців. Перші уроки цього ремесла Боровиковський отримав у батька. Однак він за звичаєм свого часу мав стати військовим. У 1774 році Володимир вступив до Миргородського полку, в якому числився «сверх комплекта».

Вважається, що у першій половині 1780-х рр. художник у чині поручика вийшов у відставку, оселився у Миргороді і зайнявся виключно релігійним

живописом. Але наявні документи уточнюють деякі моменти цього періоду його життя. 1784 року Володимир з братами та їхні дядьки Олексій та Іван представили документи про їхнє шляхетне походження на розгляд дворянського зібрання Київського намісництва. 18 вересня 1784 р. дворянське зібрання «...по рассмотрении доказательств значковых товарищей Владимира и братьев его Василия, Петра и Ивана да дядей и Алексея и Ивана Боровиковских, рассудили как те доказательства, то есть универсал полковника миргородского Данила Апостола 1711 года генваря 5 овдовелой Ивановой Лесницкой, которую оне, просители, называют прабабою их матки, с подтверждением Миляшковских посполитых в ея владении за службы войсковые мужа ея Ивана Лесницкого, бывших и под его владением, да два свидетельства от дворян – одно с ных значковому товарищу Алексею и брату его Ивану, а другое значковому товарищу Владимиру с братьями его ж о благородной жизни предков их и их самих, и о жительстве их на шляхетском имени, сего 1784 года в мая* числа данные, по силе предписанных в Высочайшем Ея императорского величества проекте узаконений к утверждению их благородства признается недостаточными»¹. Хоч, як бачимо, документи були визнані недостатніми для внесення їх до родовідної книги, в списку дворян Миргородського повіту за 1786 рік значаться Володимир Лук'янів, 30 років, значковий товариш; Василь Лук'янів, 26 років, значковий товариш Петро Лук'янів, 24 років, значковий товариш; Іван Лук'янів, 22 років, значковий товариш. Серед братів лише Василь був одружений з дочкою протопопа Тетяною Красовською. Крім того, до списку внесені їхні дядьки Олексій Іванович, 60 років, значковий товариш, удовець, та Іван Іванович, 36 років, значковий товариш. Олексій Іванович мав двох синів – Дмитра, 25 років, і Василя, 20 років. У всіх представників родини Боровиковських зазначено, що «от службы отставки не получали»². Володимир жив у Миргороді, в будинку батька. У Миргороді мешкали й усі його рідні, крім брата Василя, який жив у с. Меляшки Миргородського повіту. У цей період В. Боровиковський писав образи для місцевих храмів – Троїцької та Воскресенської церков, більшість яких не збереглася до наших днів. В іконописних творах майстра проявилася орнаментальна ускладненість і пишність українського мистецтва.

Випадок допоміг розвинутися таланту художника. У 1787 році Катерина II задумала здійснити подорож до Тавриди. В.В. Капніст, відомий поет і предводитель київського дворянства, доручив Боровиковському розписати інтер'єри будинку для імператриці в Кременчуці. За переказами, зміст картин сподобався Катерині II, і вона звеліла талановитому живописцю переїхати до Петербурга.

У почті государині був М.О. Львов, відомий архітектор, поет, близький друг В.В. Капніста. Він одразу запросив художника пожити в Петербурзі у власному будинку, «что на Почтовом стане». М.О. Львов був добре знайомий із різними школами й напрямками в європейському мистецтві. Він захоплювався болонськими майстрами, йому подобалась «приторная сентиментальность Карло Дольчи». Львов був непоганим художником і вплинув на становлення майстерності Боровиковського. Микола Олександрович познайомив В.Боровиковського з його земляком Дмитром Левицьким, який на той час вже добре влаштувався у Петербурзі. Навчання Боровиковського у Левицького документально не підтверджується, але подібність їхніх прийомів у ранніх роботах Володимира Лук'яновича свідчить про його знайомство із творчістю цього видатного портретиста.

З початку свого приїзду до столиці Боровиковський продовжував писати ікони. Однак побудова і стилістика робіт значно відрізнялися від тих, що були створені в Малоросії.

Від'їзд до Петербурга не завадив внести його до списку дворян за 1789 рік як поручика у відставці, який мешкав у Миргороді. Його брати значаться у тих же чинах як такі, що «отставки не получали». Жоден з них не змінив свого сімейного

стану. Зміни відбулися лише в родині дядька Олексія Івановича, який на цей час вже був корнетом у відставці. Його син Дмитро мав чин значкового товариша, а Василь був капралом лейб-гвардії Ізмайлівського полку³.

1792 року до Петербурга приїжджає віденський портретист І.Б. Лампі. Володимир Лук'янович почав працювати під керівництвом визнаного маестро. Копіюючи його твори, художник засвоїв досягнення передової техніки європейського живопису та сучасні прийоми письма. Саме з цього часу на перший план виходить захоплення Боровиковського жанром портрета. В особі Лампі В. Боровиковський знайшов не лише чудового вчителя, але й справжнього друга. Австрійський живописець відзначав талант російського учня. Лампі допоміг Боровиковському у вересні 1795 р. отримати звання академіка живопису Петербурзької Академії мистецтв за портрет великого князя Костянтина Павловича. Саме цього року в списку дворян Миргородського повіту у графі «где проживает» навпроти імені Володимира Боровиковського ми бачимо запис «ныне находится в Санкт-Петербурге». На цей час його брат Петро одружився й овдовів, брат Василь помер, залишивши дружину з трьома дочками, а брат Іван служив у лейб-гвардії Преображенському полку фур'єром. З родин їхніх дядьків у Миргороді залишилася лише сім'я Олексія Івановича. Його сини Дмитро та Василь залишалися на військовій службі, але вже унтер-офіцерами лейб-гвардії. Одруженим на цей час був лише Дмитро Олексійович⁴.

У середині 1790-х рр. портретист стає надзвичайно популярним. Він завалений роботою. Портрети пензля Боровиковського подобалися не лише схожістю з моделлю, вибагливістю колориту, але й тим, що вони відображали нові течії в мистецтві. Художнику особливо вдавалися зображення «юных дев» з дворянських родин. Ідеал живописця, його уявлення про красу російської дворянської панночки втілені у відомому «Портрете М.И. Лопухиной» (1797). Серед поетичних образів панночок епохи сентименталізму особливе місце посідає «Портрет Е.Г. Темкиной» (1798). В. Боровиковський залишився неперевершеним майстром у галузі парадного портрета, вищим досягненням якого вважається відомий «Портрет А.Б. Куракина». Великого значення в творчості живописця, який до кінця життя залишався одинаком, набули твори, в яких оспівувалися радощі сімейного життя.

У 1810-і рр. слава Боровиковського поступово почала згасати. Про себе заявило нове покоління молодих художників-романтиків. Так, 1812 року в Академії мистецтв демонструвалися роботи О. Кипренського, які одразу набули величезного успіху серед глядачів. Зірка модного портретиста яскраво засяяла на небосхилі мистецтва. Майстри XVIII ст., серед яких був і В. Боровиковський, поступово відходили в тінь.

На батьківщину художник уже так і не повернувся, хоч, судячи з листів до рідних, мріяв останні дні свого життя провести в тиші рідного Миргорода. Наймовірніше, це сталося через те, що в Миргороді майже не залишилося рідних. Про це свідчить і наступний документ: «1838 года марта 8 дня по указу Его императорского величества Малороссийское Черниговское дворянское депутатское собрание, слушав сообщение такова Екатеринославского, коим по прошению жительствоющих в Верхнеднепровском уезде дворян Петра и Ивана Боровиковских, представивших в доказательство дворянского их происхождения грамоту Киевского дворянского собрания о внесении деда их корнета Алексея Боровиковского с родом по той губернии во 2 часть родословной книги, требует, буди имеются в сем собрании доказательства о дворянстве корнета Алексея Боровиковского, с оных, равно и с протокола, на основании коих род сей внесен Киевским дворянским собранием во 2 часть родословной книги, доставить в то собрание засвидетельствованные копии. Определили: Как по справке в сем собрании оказалось, что хотя и было в нем дело о дворянстве поручика Владимира, корнета Алексея и прочих Боровиковских, но оно по разделении Малороссийской губернии и по жительству их Боровиковских в Золотоношском уезде, в числе прочих дел оною уезда с описью в 1802 году передано из сего в Полтавское

дворянское депутатское собрание, то о сем Екатеринославское дворянское депутатское собрание уведомить»⁵.

Як бачимо, нащадки Олексія Івановича Боровиковського (дядька художника) також залишили батьківщину й оселилися в Катеринославській губернії.

В. Боровиковський помер у квітні 1825 р. і, згідно з його волею, «без излишних церемоний» був похований на Смоленському кладовищі Петербурга. Усе своє рухоме майно (декілька картин, книги, гроші) він заповів роздати незаможним.

Джерела та література:

* у документі дата не вказана

1 Держархів Чернігівської області, ф. 133, оп. 2, спр. 2, арк. 60.

2 Там само, спр. 6, арк. 130 зв. – 131.

3 Там само, арк. 383 зв. – 385.

4 Там само, арк. 620 зв. – 621.

5 Там само, оп. 1, спр. 278, арк. 126 – 126 зв.

ЛІТЕРАТУРОЗНАВЧІ СТУДІЇ

Ілля Хоменко

●

АУДІОВІЗУАЛЬНА ІНТЕРПРЕТАЦІЯ ПРОЗИ МИХАЙЛА КОЦЮБИНСЬКОГО І СІТІРО ФУКАДЗАВИ: ДІАЛОГ КУЛЬТУР

Анотація. Дослідження присвячено художньому та ідейно-тематичному паралелізму творів М. Коцюбинського та С. Фукадзави. Зокрема – подібності екранних інтерпретацій їхньої прози, створених у різний час.

Мета і завдання дослідження. Довести факт ідейно-тематичної і художньої спорідненості творів «Що записано в книгу життя» Михайла Коцюбинського і «Сказання про гору Нарайяма» Сітіро Фукадзави, визначити її причини, а також причини ідейно-тематичної і образної подібності кінематографічних інтерпретацій згаданих творів.

Огляд літератури за темою статті. Ґрунтовно досліджений на сьогодні тільки один аспект художньої і ідейно-тематичної спорідненості творів Михайла Коцюбинського та інших авторів. А саме – наявність впливу на творчість класика української літератури з боку письменників, що були його попередниками або сучасниками. Навпаки – паралелізм творчого мислення Михайла Коцюбинського та прозаїків наступних літературних поколінь досліджений недостатньо. Феномен подібного впливу або культурного взаємопроникнення вивчався Ю. Шерехом (Шевельовим) [16].

Подібність творів «Легенда про Нарайяму» («Сказання про гору Нарайяма») і «Що записано в книгу життя» незалежно один від одного відзначалася д. філол. н. В. Звиняцьківським, упорядником книги «М. М. Коцюбинський та російська література» [8] – та І. Хоменком [13;14]. Але в обох випадках це було зроблено на рівні констатації факту, який, на жаль, не став предметом літературознавчого дослідження і, відповідно, не був введений у науковий обіг. Ідейно-тематичний паралелізм творів Михайла Коцюбинського і Марії Луїзи Кашніц та Миколи Заболоцького, а також особливості інтерпретування творчості Михайла Коцюбинського сучасним аудіовізуальним та авізуальним (акустичним) мистецтвом вивчалися І. Хоменком [11-15].

...У 1956 році одинадцятый номер часопису «Тюо корон» вмістив новелу японського письменника Сітіро Фукадзави (Січіро Фукадзави) «Сказання про гору Нараяма».

Ця подія не стала літературною сенсацією в Україні – хоча на те були всі підстави.

Непоміченою залишилася і публікація російськомовного перекладу цього оповідання у збірці сучасної японської прози [10] – хоча нема підстав вважати, що

воно залишилося за межами уваги українського читача. (Тираж 75 000 примірників був запорукою того, що книга потрапить у всі великі бібліотеки республіки).

Новела справила неабияке враження на японську громадськість. Невдовзі після першодруку за її мотивами було знято художній фільм. Кінознавці відзначають, що жорсткий і болісно-реалістичний текст Фукадзави було переказано досить своєрідною екранною мовою. Події – сприймалися ніби крізь химерне марево сну[6]. Межа між нестерпною реальністю і спокоєм уявного світу розмивалася. Важко сказати, наскільки відповідала ця манера тому феноменальному явищу, яке згодом назвуть українським поетичним кінематографом. Але – так чи інакше, згадана стрічка не стала предметом компаративного дослідження у спільному дискурсі з «Тінями забутих предків» Сергія Параджанова. Таке дослідження могло б вивести українську теорію аудіовізуального мистецтва на новий щабель розвитку. Та, на жаль, крім обмеженого кола фахівців, про неї у Радянському Союзі ніхто не дізнався. І знавців української літературної класики серед цих теоретиків кіно не знайшлося.

Згодом за мотивами прози Сітіро Фукадзави було написано ще один сценарій і знято ще один фільм. Режисер Сехей Імамура не відмовився від поетичного осмислення дійсності, але обрав манеру екранної розмови з глядачем, спроможну викликати культурологічний шок. Історію життя, кохання і смерті жителів невеличкого японського селища, які прирікають старих людей вмирати від голоду і холоду на горі Нараяма, оскільки самі не можуть узимку прогодуватися, було знято натуралістично і болісно. Ця друга екранізація стала знаменитою. Здобула гран-прі на Міжнародному кінофестивалі у Каннах (1983). Вийшла на радянські екрани і набула шаленої популярності. Стала хітом кінопрокату доби перебудови. На малій батьківщині Михайла Коцюбинського, у Чернігові, місті, де зберігаються безцінні матеріали і документи, які стосуються його життя, стрічка демонструвалася одразу в двох кінотеатрах на денних і нічних сеансах.

Тоді вже просто неможливо було не помітити: з Японії до нас долетів відгомін видатного зразка української прози, створеного у грудні 1910 року на Чернігівщині. Розмови зі співробітниками літературно-меморіального музею Михайла Коцюбинського (зокрема, ст. н. співробітником Т. О. Проніною) засвідчують, що у деяких глядачів стрічка справді викликала асоціації з українським класичним текстом.

(Але - намагаючись задля наукової коректності назвати у своїй розвідці праці попередників, автор витратив кілька місяців, щоб знайти одне-єдине посилання на зазначену тему. Пошукові програми, просканувавши кіберпростір, зокрема, електронні каталоги українських наукових бібліотек, засвідчили відсутність будь-яких матеріалів, що відповідали б ключовим словам Коцюбинський / Фукадзава. Тільки особиста допомога відомого літературознавця Михайлини Коцюбинської дозволила встановити таке. Про схожість сюжетних мотивів українського і японського творів наприкінці минулого століття згадав філолог Володимир Звиняцьківський. То була згадка у московській «Літературній газеті», в статті, присвяченій ювілею класика української літератури. Та навіть тоді причини і наслідки феноменальної подібності розділених часом і простором творів не стали об'єктом системного наукового дослідження).

Стан речей не змінився і тепер. Хоча кому, як не нам, українцям, бути зацікавленими у відновленні власних пріоритетів?

...У 1911 році «Літературно-науковий вісник» вмістив на початку IV книги оповідання Михайла Коцюбинського «Що записано в книгу життя».

Історія старої української жінки, приреченої нестерпністю злиденного життя кликати смерть.

«Часом, коли одчинялися двері, стовп білої пари, наче туман, стелився по долівці, закриваючи все, і здавалося, що така має бути і смерть, каламутна, безока, з холодком по ногах. Де ж вона? Чому не приходить?» [4,143]

Так само стала зимова погода вісником смерті і для О-Торі-сан з оповідання Фукадзави.

«Всё дело было в том, что снег пошел в тот миг, когда О-Тори-сан уже добралась до горы Нараяма. Она не была бы счастливым человеком, если бы снег застал её в пути» [10,162-163].

Український син, який вивозить матір в гай, після важкої внутрішньої боротьби, після її численних прохань *допомогти*.

Японський син, який несе матір на гору, піддавшись не стільки традиції, скільки її умовлянням...

Подібність оповідань Михайла Коцюбинського і Сітіро Фукадзави в окремих аспектах сягає майже тотожності. Дуже схожі не тільки настрої, колорит, похмуро-зимове забарвлення творів, яке відтіняє буденну, позбавлену зовнішньої експресії і сповнену прихованого трагізму тему розставання з життям тих, хто в інших обставинах міг би ще жити і жити.

Внутрішня спорідненість народжує спільні композиційні і архітектонічні прийоми. Провідною ознакою обох текстів є лаконічність – майже на рівні знаменитих японських тривіршів-хоку. Лаконічність ця в обох випадках – не випадкова, а принципова (недаремно Михайло Коцюбинський, характеризуючи твір, підкреслював: «Оповідання коротеньке, менше аркуша» [5]). Обидва твори підкоряються провідному принципу новелістичності, який вимагає писати так, щоб відчувалося – у написаного є початок і продовження, що виходять за межі композиції. (Слід відзначити, що цей закон незавершеної цілісності, яка залишає порожній простір для уяви читача, взагалі притаманний японській культурі. Навіть архітектори цієї країни сповідають принцип «досконалої незавершеності»). Обидва оповідання мають своєрідну «дзеркальну» емоційну будову: починаються з відчуття смерті, закінчуються – трапезою (у Коцюбинського – уявною, у Фукадзави – реальною).

«Одна в нас мати і одна смерть, – говорив він до себе і слухав разом: частуймося, кумо... пиймо за душі померлих...» Поринав в гомін, в тепло голосів, у смак масної страви, у свято і радість живого тіла» [4,153].

«А в кладовке сидел, скрестив ноги, Кэсакити в бабушкином ватном кимоно, накинутом на плечи. Это кимоно О-Рин аккуратно сложила вчера ночью. Рядом с Кэсакити стояла чаша – наверно, допивал остатки поминального сакэ» [9,189].

Якби Сітіро Фукадзава жив, наприклад, у ХІХ столітті – напевно знайшовся літературознавець, який звинуватив би Михайла Коцюбинського у вторинності. Подібно до того, як закидали і закидають йому вторинність щодо Стріндберга, Ібсена, Метерлінка, не розуміючи, що спільною у Михайла Михайловича з європейськими імпресіоністами є хіба що злітна смуга. Але політ Коцюбинського, хоч і обірвався передчасно, попри все вийшов таки у «Тінях забутих предків» на принципово новий рівень художнього осягнення реальності (докладніше про це – див. джерела [11-15]).

Щодо Фукадзави подібне припущення неможливе. Він написав «Сказання про Нараяму» у 1956 році. Разом з тим – нема і бути не може ніяких літературознавчих доказів того, ніби цей чудовий японський письменник (до речі, людина бездоганно чесна і чиста духом) запозичив щось в українського класика.

Повинно бути інше пояснення подібності творів, яка виявляється на різних рівнях (сюжетному, тематичному, композиційному, образному). І воно існує. Але перш ніж сформулювати його, є сенс дистанціюватися від одної концепції, яка може частково пояснити причини згаданого явища – але разом з тим залишить у даному випадку запитань більше, ніж відповідей. Йдеться «про теорію мандрівних сюжетів».

Справді, Михайло Коцюбинський підкреслював, що на його задум вплинули культові пережитки «...давнього звичаю вбивати батьків[5]». Цитує обрядові пісні відповідного змісту і Фукадзава. Але навіть якщо ми визнаємо наявність спільного фольклорно-міфологічного пра-джерела у згаданих текстах (що з

літературознавчої точки зору є питанням дискусійним, оскільки крапку у суперечці прихильників «теорії міграції» і «теорії самозародження сюжетів» ще не поставлено) – все одно без пояснення залишиться головне. Будь-яка авторська інтерпретація мандрівного сюжету неодмінно переводить текст на індивідуалізований, відокремлений від першоджерела рівень образного осмислення. Саме це додавання нового до вже відомого (що, за визначенням проф. С. Циганова, власне, і є творчістю) дозволяє нам стверджувати, що ми, наприклад, маємо справу з великою поемою Гете про добро і зло, не старовинною легендою про алхіміка Фауста, який уклав угоду з Мефістофелем.

Можна відшукати у тексті Біблії численні запозичення з дохристиянських релігійних міфів [9]. Але неможливо редукувати до цієї фольклорно-міфологічної першооснови морально-етичні надбання християнства, ідею милосердя і благодаті, що стоїть над законом.

З точки зору компаративістики безумовним є зв'язок між «Гамлетом» Шекспіра і текстами драматургів, які раніше писали на ту ж тему. Але саме геній Шекспіра зробив сюжет про злочин і помсту п'єсою про страждання душі у тенетах моральної невизначеності.

Так от. Спорідненість творчих шукань Михайла Коцюбинського і Сітіро Фукадзави повною мірою розкривається якраз на рівні авторського осмислення теми і індивідуальної побудови образної структури. Аби зрозуміти, про що йдеться, можна взяти як об'єкт аналізу інший класичний авторський текст. Оповідання Джека Лондона «Закон життя»[7]. В основі його – теж звичай залишати старих на голодну смерть, який існував у народів Півночі. Але цим подібність до творів Коцюбинського і Фукадзави і обмежується. Ідейно-тематична, світоглядна, соціальна спрямованість тексту, зрештою, його композиція, архітектоніка, фабула нічим не нагадують твори, про які йдеться у цій розвідці. Теорія «мандрівних сюжетів» може пояснити подібність лише у межах, які визначені тим спільним, що є у Джека Лондона і Михайла Коцюбинського. Зв'язок між Коцюбинським і Фукадзавою ґрунтується на якісно інших причинах. Його не пояснити, навіть виходячи з «теорії архетипів» К. Юнга[17].

У класика української літератури Михайла Коцюбинського був рідкісний дар. Відчувати суспільні, світоглядні, мистецькі тенденції і проблеми, які тільки зароджуються, назрівають, але не вийшли ще на пік актуальності. (Власне, спроможність відчувати у такий спосіб майбутнє і виводить талант на щабель геніальності). Напевно у цій здатності нема нічого містичного. Дені Дідро стверджував, що досконала художня деталь має давати уявлення про цілісність, оскільки "... в природі все пов'язано між собою ... [2]" Так само і паростки майбутнього завжди мають корені у сучасності – надаючи можливість зрозуміти те, що буде завтра. Тільки дано подібну можливість – лише обраним.

Михайло Коцюбинський багато разів довів своє вміння визначати те, що стане головним і доленосним для нащадків – але не сприймається як таке сучасниками. Вектор мистецького пошуку, спільний для його творів і творів Михайла Булгакова, Миколи Заболоцького, Марії Луїзи Кашніц, досліджувався автором у роботах[10-14]. Пояснити цю внутрішню спорідненість виключно використанням «мандрівних сюжетів» неможливо. Вважати, що йдеться про неусвідомлене запозичення, у жодному з досліджених випадків немає підстав.

Можливим ключем для розуміння ситуації є ось що. Порівняльно-історичний аналіз біографій Михайла Коцюбинського і Сітіро Фукадзави виявляють дивну подібність життєвого шляху двох письменників. Обидва переймалися життям і стражданнями простих людей на рівні, який, власне, виходив за межі необхідного для літератора і визначався лише їхньою совістю. Обидва – наражалися на небезпеку через свої переконання і громадянську позицію (Михайло Коцюбинський перебував під «негласним надзором поліції», Сітіро Фукадзава після виходу новели «Незвичайний сон» змушений був переховуватися від

ультраправих терористів, що загрожували йому смертю). Реалії українського життя часів Михайла Коцюбинського і реалії життя Японії середини минулого століття повною мірою сприяли погляду на світ саме у тих ракурсах, що притаманні українському і японському оповіданням. Ще у 1978 році типова пенсія в Японії була втричі нижчою за прожитковий мінімум, а самогубство людей пенсійного віку вважалося майже буденним явищем. Схожість обставин, світогляду і долі створили ті майже лабораторні умови, в яких письменницький експеримент, поставлений класиком української літератури, був повторений сучасним японським прозаїком.

Свідченням актуальності і суспільного визнання прози Сітіро Фукадзави стали згадані вище екранізації його творів. Подібне підтвердження значної цінності для нащадків має і оповідання Михайла Коцюбинського «Що записано в книгу життя». Її екранізував український режисер Олександр Денисенко. Стрічку було створено на базі навчальної кіностудії Київського державного інституту театрального мистецтва імені Карпенка-Карого. З мистецької точки зору цей фільм не є ані учнівським, ані посереднім. Він відзначається художньою цілісністю і справляє на глядача враження, адекватне літературному оригіналу. Копія стрічки зберігається у Чернігівському літературно-меморіальному музеї-заповіднику Михайла Коцюбинського і демонструвалася обласним телебаченням. Та, на жаль, картина не набула тої популярності, якої вона, безумовно, варта.

Утім, на жаль, ці сумні слова можна сказати про чимало цікавих явищ як сучасної, так і класичної національної культури.

Як уже згадувалося, тематичний Інтернет-пошук, проведений автором за ключовими словами /«Михайло Коцюбинський і Сітіро Фукадзава»/, /«Що записано в книгу життя» і «Сказання про гору Нараяма»/ не виявив жодного документа (статті, наукової розвідки, згадки на форумі), що відповідав би зазначеній темі.

За даними преси, звичайним явищем для сучасної України стало самогубство сільських пенсіонерів, доведених злидненням життям до відчаю. Чимало з них залишають з власної волі цей світ під Новий рік, як героїня оповідання Сітіро Фукадзави О-Торі-сан.

Відомо, що Михайло Михайлович Коцюбинський як статистик володів достовірною і повною інформацією про реалії сільського життя на українському Поліссі. Вивчаючи статистику злочинів і самогубств в українській глибинці початку ХХІ століття, не можна не побачити прямих аналогій з тими фактами, художнє осмислення якого стало основою творів українського і японського письменників. Але сучасна вітчизняна література і аудіовізуальне мистецтво сліпі і глухі до страждань співвітчизників. Можливо, це є ознакою кризи ще глибшої і безнадійнішої, ніж та, що показана українськими та японськими письменниками і кінематографістами минулого. Адже неодмінною умовою подолання суспільної хвороби є мистецька констатація того, що хвороба існує.

Можна вважати доведеною генетичну спорідненість творів Михайла Коцюбинського «Що записано в книгу життя» і Сітіро Фукадзави «Сказання про гору Нараяма».

Подібна спорідненість лише частково пояснюється тим, що автори спиралися на фольклорні джерела. Подібність композиційних, архітектонічних, образних рішень досліджуваних текстів зумовлена насамперед спільністю світоглядних імперативів і творчих завдань авторів, а також соціальних умов, в яких були написані твори.

Не є випадковим те, що твори Михайла Коцюбинського і Сітіро Фукадзави стали надбанням сучасної аудіовізуальної культури – були екранізовані попри очевидну некомерційну орієнтованість літературних першоджерел. Подібний інтерес до згаданих текстів з боку сучасних кіномитців впливає з актуальності і соціальної значущості новел «Що записано в книгу життя» і «Легенда про Нараяму».

Ідейно-тематичні і сюжетні паралелі, що зустрічаються у творах

М. М. Коцюбинського та творих митців наступних часів (як літературних, так і тих, що належать до аудіовізуального мистецтва), потребують подальшого дослідження.

Джерела та література:

1. Демченко М. К читателям // Современная японская новелла, сост. Ким Лечуна. - М.: Худ. лит., 1980. - С. 3-13.
2. Дидро Д. Салоны: В 2 Т./ Искусство.-М., 1989.-Т.1: Салоны.-пер. с фр.- 270 с.
3. Коротко об авторах. // Современная японская новелла, сост. Ким Лечуна. - М.: Худ. лит., 1980.
4. Коцюбинський М. М. Що записано в книгу життя/Коцюбинський М. М. Твори в 7 т. – Т. 3: - К., Наукова думка, 1974. - С. 143-153.
5. Коцюбинський М. М. Що записано в книгу життя (примітки) /Коцюбинський М. М. Твори в 7 т. – Т. 3: - К., Наукова думка, 1974. - С. 396.
6. Легенда о Нарайяме/ Баллада о Нараяме/ Ballad of Narayama.- <http://divx.pp.ru/1924>
7. Лондон Джек. Закон жизни // Лондон Дж. Избранные произведения в 2 т. – т. 2. – М.: Худ. лит., пер. с англ., 1978. - С. 5-11.
8. М. М. Коцюбинский и русская литература (документы и материалы): Сб. документов и материалов/АН УССР, Институт литературы. Сост.: В. Я. Звиняцковский. – К.: Наукова думка, 1989. – 192 с.
9. Фрэзер Джеймс Дж. Фольклор в Ветхом завете. – 2 изд., испр. Пер. с англ. – М.: Политиздат, 1985. – 511 с.
10. Фукадзава Ситиро. Сказ о горе Нараяма.: пер. с яп.// Современная японская новелла, сост. Ким Лечуна. - М.: Худ. лит., 1980. - С. 179-189.
11. Хоменко І. А. Від класичної повісті до сучасної радіоп'єси. (Спроба дослідження ідейно-тематичного паралелізму творів Ш. де Костера, М. Коцюбинського та М. Л. Кашніц). // Сіверянський літопис. – 2004. №5-6. – С. 40-43.
12. Хоменко І. А. Михайло Коцюбинський, Шарль де Костер, Марія Луїза Кашніц: від класичної повісті до сучасної радіоп'єси. (Спроба дослідження художньої еволюції однієї ідеї). / Біографія М. Коцюбинського в контексті його творчої і епістолярної спадщини. // Матеріали науково-практичної конференції, присвяченої 140-річчю від дня народження М. М. Коцюбинського. 16-18 вересня 2004 р./за ред. І. Ю. Коцюбинського. – Чернігів, 2005. – С. 129-133.
13. Хоменко І. Михайло Коцюбинський і радіомистецтво // Сіверянський літопис.-2001.- №3.-С.92-95.
14. Хоменко І. Моделювання дійсності у повісті Михайла Коцюбинського “Тіні забутих предків”: погляд на класичний твір з точки зору провідного художнього методу сучасного авізуального та аудіовізуального мистецтва // Українська мова і література в школі.-2000.-№5.- С.10-11, 19-23.
15. Хоменко І. А. Психоаналітичне дослідження біографії і творчої спадщини Михайла Коцюбинського: проблема верифікації. // Журналістика. – 2004. – випуск 3(28). – с. 102-107.
16. Шерех Ю. Зустрічі з Заходом//Шерех Ю. Пороги і Запоріжжя, Харків: Фоліо, (у 3 т), т.1. – 1998, с. 390-397
17. Юнг Карл Г. Об архетипе и в особенности о понятии Анима. // <http://www.jungland.ru/>

ФІЛОСОФСЬКА СКАРБНИЦЯ

Олександр Чорний

●

СПЕЦИФІКА РОЗГЛЯДУ ОНТОЛОГІЧНИХ ПРОБЛЕМ В ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ФІЛОСОФІЇ ТА ЇХ СУЧАСНЕ ТЛУМАЧЕННЯ

У сучасній світовій філософії загалом і в українській зокрема проблема буття є фундаментальною проблемою. Всі інші філософські проблеми мають значення лише через те, що вони зв'язані з онтологічною проблематикою. Шукаючи онтологічні першооснови, філософи стверджують своє право на індивідуальний і незалежний спосіб мислення та тлумачення буття. Онтологічний пошук – це пошук своїх коренів, при допомозі яких людина може змінювати світ і відчувати себе потрібною для інших або частиною буття. Ці онтологічні пошуки були раніше і залишаються сьогодні специфічним фундаментом людського існування.

Здобуття Україною незалежності, розбудова своєї державності націлюють нас на пошук нових онтологічних орієнтирів і цінностей, які б мали не імперський чи класовий, а загальнолюдський характер і враховували специфічність їх прояву в житті кожного народу. Ще два десятиліття тому переважна більшість українських філософів були прихильниками матеріалістичного трактування історії української філософії і вважали, що онтологічні проблеми можна вирішувати при допомозі матеріалістичної діалектики, а універсум живе за діалектичними законами. Сьогодні для сучасного світосприйняття ці матеріалістично-діалектичні концепції не є доказовими, а більшість мислителів ХХІ століття вважає, що діалектичної єдності онтології і гносеології поки що не видно.

Вказане вплинуло й на дослідження в галузі національної культури, філософії та онтологічних аспектів вивчення рідного краю, їх нового прочитання та осмислення в руслі сучасного трактування. Адже онтологія сьогодні все більше націлює науковців розвивати свої дослідження в царині вітчизняної філософії. В цьому сучасним філософам допомагає синергетика, яка згідно з дослідженням В.М.Тараненка сьогодні намагається виступити як новий світогляд, світосприйняття, що докорінно змінює розуміння необхідного і випадкового в самих основах побудови світу. По-новому з'ясовуються причини і форми розвитку безжиттєвої матерії й історичних процесів в усіх сферах життєдіяльності суспільства і людини. Формується нове розуміння випадку як самостійного фактора біологічної та соціальної еволюції, визнання ролі випадку в самоорганізованих процесах [1,202].

Тому, на нашу думку, прийшов час переосмислити історію розвитку української філософської думки загалом і Чернігівського регіону зокрема в світлі нового синергетичного тлумачення онтологічних аспектів. Загалом очевидним є те, що

розвиток української філософської думки в сфері тлумачення проблем буття, це складноорганізований соціокультурний процес, а синергетика свідчить, що будь-яка складноорганізована система має, як правило, не одиничний, а безліч власних, відповідних їй природі шляхів розвитку. На розвиток української філософської думки з проблем буття загалом і чернігівської онтології зокрема впливали саме мислителі, в працях яких, на нашу думку, не простежується чітка діалектична єдність онтології і гносеології. Через це актуальною при дослідженні онтологічних аспектів творчості українських мислителів, доля яких була пов'язана з Чернігівщиною, повинна стати саме синергетична складова.

Чільне місце в історії української філософії займають мислителі, пов'язані з Черніговом і Чернігівським регіоном. Ці люди не просто діяли, а задавали тон у численних напрямках національного самоутвердження, продукуючи онтологічні, гносеологічні та соціально-філософські ідеї.

Зокрема, визначним твором Київської Русі, котрий несе в собі онтологічні, гносеологічні та соціально-філософські ідеї, є “Повчання...” Володимира Мономаха (1053-1125), яке, за припущеннями істориків філософії, було написано ним у 1078-1094 роках, коли він був князем у Чернігові, а з 1113 року був запрошений на князівство у Києві. Володимир Мономах проводив політичну лінію компромісів, зниження напруженості, поміркованого реформаторства. У “Повчанні...” він виступає поборником справедливого князівського суду, в основі якого має лежати правда. З точки зору Володимира Мономаха, правда рівнозначна закону, а тому виправдовувати - означає правити по закону, захищати скривджених. Згідно із синергетичним трактуванням прояснюється цікава онтологічна картина князівського буття. Як князь, Володимир Мономах повинен бути справедливим, але чи завжди він робив по справедливості і які межі тієї “справедливості”. Тому тут ми спостерігаємо несумісність мислення і буття як у князя, так і в інших державних діячів, але загалом, згідно із синергетикою, їх діяльність була динамічною і впливала (де позитивно, а де негативно) на життя суспільства.

Досить цікавим для дослідників онтологічних проблем є трактування морально-етичних норм поведінки людини та їх зв'язок з християнським світоглядом. Адже питання світобудови Володимир Мономах розглядав з точки зору традиційного для християнства уявлення, як створений Богом, на “догоду людині” [2, 35]. Тому Мономах учив пам'ятати про вбогих та слабких, поважати старших, остерігатися клятвопорушення й неправди, гордині, особливо обману, лінощів, пияцтва й блуду, бо з ними гине душа й тіло, хоча чи дотримувався він сам цих правил і норм, це питання залишається дискурсивним. Він вказував, що належність до роду людського усвідомлюється через світську діяльність, звернену до земного життя, загальнокорисної справи, де праця – найвища міра людини, основа людської особистості. Володимир Мономах не розривав фізичної й розумової праці, а вважав першу необхідною умовою для другої.

Продовження онтологічних, гносеологічних та соціально-філософських ідей Володимира Мономаха знаходимо у Кирила Транквіліона–Ставровецького (нев. – 1646), доля якого з 1626 року і до смерті (помер 1646 р. у Чернігові) була пов'язана з Черніговом, де він був архімандритом Єлецького монастиря. Кирило Транквіліон–Ставровецький написав праці “Зерцало богословії”, “Євангеліє учительное”, “Перло многоцінное”. В українській філософії він є фундатором морального вчення, що базується на онтологічній єдності краси і користі. Красивою є та людина, яка створює своїми руками й розумом матеріальні та духовні блага, що є корисними як їй самій, так й іншим людям.

На думку Ставровецького, якщо ремісник або землероб, мислитель чи поет мають високий достаток власною працею, то це високоморально. У всіх людей є дар Божий – розум, але розум кожний індивід здобуває як від інших людей, з книжок, так і з своєї практичної діяльності [2, 261]. Проте саме життя і діяльність Кирила Транквіліона–Ставровецького, з синергетичної точки зору, вказує на онтологічні і гносеологічні аспекти його життєдіяльності, котрі мають суттєві

розбіжності. Доказом цього є його перехід 1626 року в унію і отримання архімандрії Чернігівського Єлецького монастиря, що теж вказує на відмінності у мисленні і бутті.

Із плеяди українських мислителів виділяється Лазар Баранович (приб.1620-1693) з 1650 р. професор і ректор Києво-Могилянської академії, а з 1657 р. – чернігівський архієпископ. Організував школи, зокрема латинську (1674), заснував у Новгороді-Сіверському друкарню, перенісши її згодом до Чернігова, також він є фундатором неформального Чернігівського літературно-філософського гурту вчених.

Л.Баранович автор збірників “Меч духовний” (1666), “Труби словес праведних” (1674), “Лютня Аполлонова” (1671). Л.Баранович у своїх працях роздумував над проблемами буття і давав власні поради, як упорядкувати українське суспільство. Корінь зла в суспільстві він убачав у моральній недосконалості людей, яка зумовлена перебільшеним уявленням про значущість чуттєво-тілесних потреб порівняно із духовними. Всевишній наділив людину розумом і “свободною” волею, і це визначає людей не як рабів Бога, а як його “соработників”. Основою існування індивіда є його вільна діяльність, у процесі якої відбувається самотворення його сутності. Через це Л.Баранович розглядає онтологічні, гносеологічні та соціально-філософські аспекти в антропоцентричному сенсі. Якщо придивитись до творів Л.Барановича та інших вчених, то можна знайти в них і критику філософії. Але підвалиною їх поглядів, зрештою, постає використання методів, пов’язаних більше з раціональним, ніж схоластичним пізнанням. Бо на той час в українсько-православних колегіумах уже викладали логіку, раціональну філософію, філософію моралі та інші світські науки. Чернігівський вчений гурток під керівництвом Л.Барановича добре розумів, що не може бути суттєвим церковний вплив на суспільство, якщо не спиратися на науку. Досить яскраво це проявилось у творчості колеги Л.Барановича І.Гаятовського, який у своїх творах широко використовує різноманітні знання, котрі доцільно розглядати, використовуючи синергетичну методіку.

Вважаючи, що наука й людина повинні підпорядковуватися церкві, яка є носієм абсолютно істинного знання, діячі Чернігівського літературно-філософського кола XVII-XVIII ст. не заперечували знання світських наук. Навпаки, вони вважали що їх треба вивчати, але спираючись на благочестя й високу моральність як на передумову. Піраміда світських наук мусить ґрунтуватися на підвалині церковного віровчення. Престиж церкви та справа її захисту вимагали, щоб духівництво було не лише освіченим, а й передовим у науці, інакше воно не зможе бути поведирем пастви, серед якої на той час уже було чимало грамотних людей. Отже, мудрість людини розглядається Л.Барановичем як зміст і спосіб єдності віри і розуму, релігії і науки, котра відповідно до синергетичного тлумачення є поєднанням непоєднуваного.

Він закликає здобувати світські знання, щоб ближче підійти до універсальної мудрості. Тільки вивчаючи світ, земну природу, людина наближає свій розум до ідеалу. Поряд з плотськими турботами, вважає Л.Баранович, слід не забувати і про віру в ідеал, бо плотський і духовний розум перебувають у стані постійної нерівноваги і протидорства, а віра надає стабільність і спрямованість діям. Хоч науковці і відкидають всяке Божественне провидіння, але хто заперечить те, що плануючи наукове відкриття або дослід, науковці не вірять в його успіх як порядок із хаосу?

Взагалі, там, де застосовується наука, завжди присутня і віра, хоч це не сліпа релігійна віра, але вони подібні одна до одної за суттю впливу на людину. Адже людина до кінця непізнанна істота, тому наука своїм впливом може подіяти на людину, але щоб ця дія була результативною, потрібно, щоб людина повірила в себе, в свої сили і силу свого таланту, тобто в науку.

Завдання людини, вважали чернігівські мислителі, полягає в тому, щоб за допомогою наукового пізнання реалізувати надані їй Богом дари, відновити й

піднести свій теоретичний розум вище того рівня, що в ній є тепер. Розум потрібен не лише для духовного перетворення, а й для здійснення людиною свого призначення у світі - панувати й розумно господарювати на землі. Здійснивши це, людина відкриє для себе «дорогу в небо», тобто за рівнем своїх знань вона наблизиться до Бога.

Таким чином, філософи Чернігівщини розробляли вчення про розум і науку, споріднене з ідеями просвітників Нового часу Західної Європи і яке легко піддається синергетичному тлумаченню. Вони проводили думку, згідно з якою віра може бути раціональною, а розум завжди включає момент віри. Цим започатковувалось в українській філософії безконфліктне вирішення проблеми віри й розуму, або релігії й науки. Адже ще Ісайя Копинський говорив: «Наскільки квітне розум, настільки множитья і віра». Протягом віків ці дві тенденції боролися одна з одною. Але вони поєднались внаслідок того, що в українській культурі було вироблене поняття духовного розуму, який не протистоїть почуттям, вірі, інтуїтивним переконанням, а включає їх.

Але в XVII столітті людям були притаманні сумніви щодо здатності інтелекту осягнути світ і зробити людське життя розумнішим. «При многості мудрості множитья й клопіт, - говорив біблійний Екклезіаст, - хто ж пізнання побільшує, той побільшує й біль» (Екклез. - 1,18). Ці слова деякою мірою характеризують відносини між наукою і вірою протягом XVII ст. Адже що далі йшло пізнання, що більше осягала наука реальні простори, то менше залишалось шансів для віри, щоб домінувати над розумом. Але відкривши для себе безмежжя Всесвіту, розум XVII ст. загубився в ньому, як у пустелі. Щоб пояснити це нове й, по суті, глибоко песимістичне світовідчужання, Б.Паскаль пропонував уявити Землю як піщинку в безмежному просторі, а людину - ще меншою часточкою, що губиться на поверхні цієї крихітки. «...Хай відчує, - пише він, - як вона загублена в цьому глухому закуті Всесвіту, і, виглядаючи з комори, наданої їй під життя, - я маю на увазі зримий світ, - хай усвідомить, чого варта вона сама. Людина в нескінченності - що вона означає?» [3, 214]. Але загубитися у Всесвіті людині не дозволяла наука.

Уже у XVII ст. чернігівський гурт вчених використовує образ хаотичного світу, який сьогодні є одним із складових елементів синергетичного аналізу. Але хаос - не норма, а тільки спотворення дійсних норм і законів світопорядку, котрі залишаються утаємниченими, неясними. Тому хаос не є природним станом, навпаки, він неприродний. Щоб повернути світ і людей до істини, потрібно перебудувати світ, спираючись на науку і віру. Це буде не встановлення сили законів світобуття, а тільки створення належних умов їх дії. Ці умови полягають у тому, щоб довести до кожної людини правильність обраного шляху і закріпити це за допомогою віри. Просвітники на Гетьманщині радили людям: «поступайте як можно верно, не как не разумные, но как мудрые, умея пользоваться временем» [4, 178].

Для них важлива не стільки покора догмі, скільки визнання вагомості науки, розуму, твердості духу, віри в можливість раціонально обґрунтованого втручання людини у хід подій. Подібні розмірковування близькі до загальної світсько-раціоналістичної спрямованості умонастроїв передової частини суспільства тих часів, що проявлялось у зацікавленості і повазі до науки як важливого фактора культури, у раціоналізмі практичного мислення, у новому ставленні до релігії. Зростаюча самосвідомість особи, впевненість у широких можливостях розумної людської активності формували нові принципи світорозуміння з орієнтацією на світські проблеми, на усвідомлення гідності людини - творця своєї долі.

Звеличуючи раціональне начало в людині, діячі чернігівського кола надавали особливого значення її навчанню, моральному вихованню й освіті, вбачаючи в цьому шлях до природного, земного щастя, досяжного зусиллями людей. Обов'язком вчених людей чернігівське коло вважало турботу про освіту народу й покращання моралі, про викорінення вад. «Слепы и буи некогда умудрятся», - говорив Лазар Баранович.

Крім совісті, вчені у Чернігові розумність оцінювали як критерій добра і зла. Проте сама розумність виявляється обмеженою фіксованим набором догм православного християнства. Тобто вчені чернігівського гурту в цьому плані трималися позиції, визначеної ще П.Могилою: від православного канону не відступати, але ніхто не має права узурпації і його тлумачення. Оскільки ні Біблія, ні пророки, ні апостоли й патріархи вичерпно не виклали суть православ'я, оскільки тлумачення його суті можливе тільки всією православною церквою та її вченим кліром. Така позиція відкривала широкий простір раціоналізму як в плані нових форм раціоналізації догм віри й пристосування богослов'я до змін у суспільстві, так і в плані використання здобутків філософії та наукових даних в аргументації богослов'я та повсякденності.

Концентровано дана методологічна установка була реалізована І.Галатовським у його методичному посібнику «Наука або способ зложення казання», де вказується на необхідність широких знань із найрізноманітніших галузей природознавства та історії. Проте аналіз творів Л.Барановича, І.Орновського, І.Максимовича, О.Бучинського-Яскольда, Л.Крщоновича та інших діячів, причетних до Чернігівського вченого осередку, вказує на те, що всі вони орієнтували народний загальний на ґрунтовне оволодіння науками і самі показували в цьому приклад. Це не були обмежені богослови-догматики.

Події єгипетської, візантійської, сирійської, грецької, римської, вавилонської, єврейської, французької, англійської, датської, російсько-московської та киево-руської історії, відомості про скіфів, сарматів, турків, татар, індусів, персів тощо - невеликий перелік країн і народів, що згадують і на які посилаються філософи чернігівського науково-мистецького осередку XVII-XVIII ст. Треба додати до цього знання дохристиянських авторів, творів апологетів і "отців" християнства, провідних діячів католицизму, західноєвропейських просвітителів вже Нового часу, щоб правильно поцінувати те, чому чернігівське літературно-філософське коло не тільки високо цінувало розум і науку, але і проводило переконання в тому, що "новим Адамом" можна стати не стільки завдяки благочестю, скільки внаслідок освоєння наукових знань, оволодіння методами наукової роботи, використання таких знань і методів у різних галузях діяльності.

Отже, наука трактується чернігівським гуртом вчених як сила, покликана здійснити гармонію особи, суспільства, історії та природи. Вони апелювали до свідомості, совісті, мудрості, розуму й віри, переконуючи можновладців та народ у необхідності науки і вважаючи, що кожна людина може піднятися до розумової досконалості, котра сприятиме утвердженню щастя у земному житті. Основа цього - виняткові властивості людського розуму. Тут діє раціональне почуття, яке каже людині, що вона ще не така, якою вона може і має бути. Наука, раціональність, дають найвищу вартість і тим прагненням щастя, які в своїй безпосередній якості були б явищем чистого егоїзму, котрий хоче, щоб щастя й нещастя, радощі і страждання людини залежали від випадкового нагромодження мертвих речей.

Щастя, вважали чернігівські просвітителі, не можна заслужити, воно не може постати завдяки людській гідності так, як і нещастя не можна виправдати із негідності людини, із її невідповідності найвищому ідеалу життя. Внаслідок цього людина доходить віри, що її страждання або є наслідком її розумової недосконалості, або ж, якщо вони не пояснюються на цій підставі, вони осмислюються й виправдовуються найвищою розумною волею, яка визнала їх необхідними. Тут віра у здатність людського розуму до світоспоглядання породжує релігійне почуття. Це відзначав і П.Юркевич: "Прагнення людини до гідності й досконалості, морального замирення й довершеності, нарешті, питання про начало й мету існування - ось носії, хранителі й вихователі релігійного почуття в людині". Звідси виходило, що проблему людини і науки неможливо було у XVII столітті розглядати одноосібно, тобто відірваною від релігійного почуття в людині, бо у Бозі, як образі невідомості, людина бачить своє оперття, своє благо, джерело своїх насолод. Адже у світі, де все відомо, немає Бога. "Не Бог єст в світі, але світ в нем, як стог в стозі",

- писав І.Величковський. Але в житті суспільства ціннісні орієнтири весь час змінюються. І з плином часу проблему людини і науки потрібно було розглядати у нових умовах, коли «бог помер», а традиційний розум виявився для людини, на жаль, надто сумнівним гарантом.

Важливо у даному випадку, використовуючи синергетичну методику, ще раз зазначити оригінальність позиції чернігівського кола, котру можна сформулювати так: розум і віра, наука і вимисел. Адже в сучасній суспільній ситуації, щоб зрозуміти цінність творчого внеску чернігівських просвітників в онтологію, гносеологію та соціальну філософію, щодо проблеми людини і науки, достатньо поглянути на їх вчення з позицій сьогодення, коли філософська думка, спираючись на синергетичну методику, шляхом вивчення інтерсуб'єктивних структур мови, свідомості та буття знову повертається до буття людини у світі. При цьому реалізується єдність раціонального та ірраціонального, науково-предметного знання та вірогідно-пошукових проєктів. Чернігівське коло в цьому плані, можна сказати, у своїй філософії стоїть біля витоків даної тенденції, що повніше усвідомлюється сучасною філософською думкою. Позаяк розуміння людини як виключно рациональної істоти вже не раз приводило до “кризи розуму”.

Про це слушно зазначає відомий німецький філософ Вікторіо Хьосле. На його думку, саме “криза розуму” стала сутнісною причиною “нездужання” сучасної філософії, а головне - її внутрішньої невідповідності своєму власному сенсові. Ознак цієї невідповідності досить багато. Це, перш за все, відсутність внутрішнього синтезу та внутрішній розрив між філософією та історією філософії, що не тільки може мати, але й уже має дуже сумні наслідки для самої філософії: “Якщо відокремлення частини від цілого взагалі означає лише хворобу, - особливо це стосується живого організму та культури (виходячи з цієї ознаки, наша цивілізація є дуже хворою), - то спеціалізація у філософії безпосередньо веде до знищення її поняття, позбавляє її права на існування” [5, 17].

Хьосле, аналізуючи проблему “кризи розуму”, підкреслює, що цю досить невтішну точку зору спростовує, перш за все, сама філософська традиція (уособлена іменами великих метафізиків та філософів історії минулого - від Платона до Віко та Гегеля); в її межах уже так багато було сказано про занепад культури, що варто застосувати сказане для розуміння та парадоксального виправдання сучасності. Розвиваючи свою думку, Хьосле доходить висновку, що якраз на тлі саморуйнування розуму й уможливується розгортання трансцендентально-прагматичної програми відновлення раціоналістичної філософії і водночас пошуків нових, відмінних від традиційного, спрощено-раціоналістичного підґрунтя засад для ствердження життєздатних загальних сутностей у нових умовах, коли “бог помер”, а традиційний розум виявився для людини, на жаль, надто сумнівним гарантом.

Властива чернігівському літературно-філософському колу схильність розглядати розум і віру, науку і вигадку як аспекти людського існування проявилась і в переконанні, що людський інтелект продукує цілий ряд фактів, на основі яких неможливо утворити пов'язані із чуттєвим пізнанням уявні образи, бо вони не мають прямих аналогів у сфері відчуттів. Це відрізняло тлумачення речі в українській і західній філософії. Річчю в українській філософії розумілася не тільки матеріальна, але й будь-яка реальність, створена за участю розуму. До такого типу речей зараховувалися також загальні поняття: роди, види, сукупність ідеальних сутностей, котрі, вважалося, мають власну матерію.

Через це, Бог, ангели, одне слово, весь той світ умосяжних сутностей, що в західній філософії розумівся як ідеальний, в українській думці тлумачився як аспект життя і вважався, внаслідок цього таким, що має матерію, або, як висловлювався Л.Баранович, “плоть”. Бог, правда, хоч і визнавався неосяжним, але він був “сонцем”, “вогнем”, “світлом”, “аеро” (ефіром), “чистим повітрям” і т.д., тобто всім, що хоч і фіксувалось людьми, але залишалось утаємниченим,

невідомим. Тому, як вже відзначалося, світ мислився “серединою”, котру оточувала “відома невідомість” - Бог.

Дане тлумачення, на наш погляд, ментально пов’язане з українською язичницькою традицією, у межах якої вважалося, що світ зробив Дажбог і розмістив його серед “бездни”, тобто серед “відомої невідомості”, де “дно” відоме всім, але заодно воно таке, що є і невідоме. Звідси впливала й дещо інша, ніж на Заході, концепція пізнання, що розділила дійсність, зрештою, на “річ в собі”, яка непізнанна, і “річ для нас”, яку ми пізнаємо, переходячи, як мислив І.Кант, від чуттєвого споглядання до раціональності, а далі - до “практичного розуму”. Розуміння Бога як такої невідомості, що представлена у реальному світі сумою відомих, але не пізнаних стихій, історичних подій, соціокультурних явищ, котрі включені у процес людського життя у світі, як у власному домі, означало, що пізнання, як цілісний акт волі, чуттєвості, розуму тощо, є також аспект життя. Пізнання пластично і хаотично освоює “невідомість відомого”, стикаючись із новими явищами “відомої невідомості”, як Бога. При такому погляді на пізнання наука набувала в людському житті не статус зовнішнього додатку, без якого можна було б і обійтись, а життєво необхідного атрибуту. Тому, зокрема І.Галятівський бажав: “козаком ещѣ богатство науки такой, жебы слухали гетмана своего, полковников и старших и шановали”.

Наука, зрештою, у чернігівському філософському осередку розумілась не тільки як метод або спосіб упорядкування знань та їх систематизацію і масову трансляцію через церкву у суспільстві, що характерно було особливо для І.Галятівського. Наука вважалась також вищим виявом людської раціональності, сферою панування і розвою розуму, що наближається до розгадки таємниць незбагненого - Бога.

Первинним і найважливішим у розкритті істини чернігівські мислителі вважали момент інтуїтивного осяяння, наповнення чи переповнення інтелекту світлом, що відбувається у мить зв’язку людського розуму з надприродним і уможлиблює для людини осягнення закладеної у неї Богом істини. Про це слушно зауважує Г.І.Горак: “Таємниця в людській буттєвості завжди індивідно неповторна, не підлягає оприлюдненню і втіленню у суспільно визнані і формалізовані форми, не придатна для суспільного функціонування” [6, 119]. Значною мірою це має відношення до релігії, віри людини у вищу надприродну силу, Бога. Вона, до речі, наявна в переважній більшості філософських концепцій, у філософії Фоми Аквінського, Спінози, Гегеля, Бердяєва, Хайдеггера, Ясперса та інших.

Невір’я завжди межує з невіглаством. Як справедливо зауважував О. Лосєв, “всі великі мислителі - слава людства - були істинно і глибоко віруючими людьми” (атеїсти ж були пустопорожніми базіками...). Відомі слова Бекона, основоположника позитивної науки: “Трохи розуму, трошки філософії віддаляють від Бога, трохи більше філософії знову приводять до нього”.

Тут доцільно згадати також Дмитра Гуптала (Ростовського) “Алфавит духовный”, виданий у Чернігові 1761 р., в якому він аналізує проблеми релігії і філософії, особливо підкреслюючи значущість останньої: “Всѣ временно в веке сем плачевном, понеже всѣ в нем не постоянно и превратно, всѣ в нем ложно есть и переменно. Есть такие, что ложь вместо истины представляют, однако ложь правдою никогда быть не может. Мудрость есть совершенна. И должна быть неприятна мудрость с ложью или философия с неправдою”.

Релігія найбільшою мірою відноситься до “сокровенного” в людському існуванні, через неї здійснюється причетність до невідомих космічних витоків людського існування, і її слід розглядати, на нашу думку, крізь призму синергетики. Як писав С.Булгаков: “Релігія є активний вихід за межі свого я, живе почуття зв’язку цього кінцевого і обмеженого з безкінечним і вищим, розширення нашого почуття в безкінечність, в прагнення до недосяжного досконаленья”.

Суспільний спосіб людської буттєвості приводить до соціалізації самої релігії, тим самим вихолощуючи її основне призначення і спотворюючи її суть. Спрощений

погляд на релігію характеризує її як фантастичне відображення у головах людей тих зовнішніх сил, що панують над ними у повсякденному житті, як опіум для народу, що орієнтує на потойбічне життя і прирікає віруючих на пасивність. За цим поглядом, релігія буде поступово зникати тою мірою, якою розвиватимуться наука і соціальна практика, культура і виховання особистості. Практика свідчить про односторонність подібного тлумачення феномена релігії, її статусу в духовному житті суспільства, перспектив розвитку і функціонування.

Виявилось, що релігія не лише фантастичне, але багато в чому реалістичне відбиття дійсності. У цьому ми переконались, досліджуючи згідно із синергетичною методикою онтологічну, гносеологічну та соціально-філософську творчість діячів чернігівського літературно-філософського кола XVII-XVIII ст., які в своїх роботах спираються на християнську релігію, вирішуючи низку людинознавчих проблем. І це їм вдалось, бо релігія утримує багато плідних ідей та елементів знання, співвідносних з висновками науки. У релігійній картині світу втілюється багато філософських, моральних, естетичних, природничо-наукових та інших уявлень, що органічно переплітаються з синергетичними ідеями. Релігія не тільки не вимерла з початком і плином соціалістичних перетворень, а навпаки, розвивається витримавши критику, гоніння і репресії, поживавила свій лет у загальному потоці зростаючої людської духовності. Отож не можна характеризувати зміст релігійної духовності як фантастичний та ілюзорний. Треба намагатися розкрити таємницю цього феномену духовності, що надає йому життєдайний сенс. А допомагає це зробити синергетична методика і наука, як складова буття людини протягом усього її життя і всієї історії людства, як ми вже прослідкували у цьому розділі.

Високо цінуючи філософію як науку, що розкриває правду і спростовує обман і хибність, вирішуючи інші проблеми взаємодії людини й науки, діячі чернігівського кола розкривають перед нами також суттєвий спектр семантичного значення слів і словосполучень, підтверджуючи цим свою ерудицію, знання іноземних мов і світоглядних вчень. Як відзначає Г.Флоровський: "Кругозорь Киевских эрудитовъ, былъ достаточно широкъ, связь съ Европой была очень оживлённой, и до Киева, легко доходили вести о новыхъ движеніяхъ и исканіяхъ на Западе".

Наукові знання слугували діячам чернігівського кола і як аргумент в полеміці з католицькими богословами. Зокрема, про Л.Барановича писав М.А.Паторжинський: "Онъ извѣстенъ былъ и какъ учёный богословъ, смело вступавшій въ состязаніе съ знаменитейшими католическими богословами, и какъ даровитый проповѣдникъ... Онъ приводитъ тексты не целые, а отрывками, и приводитъ въ подтвержденіе такихъ мыслей, съ которыми они не имеютъ ничего общаго, и соединяетъ ихъ отрицаніями, толкуя большею частію въ смыслѣ аллегорическомъ" [7, 228].

Палким послідовником онтологічних, гносеологічних та соціально-філософських ідей Л.Барановича був вже згаданий нами вище, педагог, церковний діяч та український письменник Іоанн Максимович (1651-1715), уродженець м. Ніжина, вихованець, а згодом і професор Києво-Могилянської колегії. З 1696 року архімандрит Чернігівського Єлецького Успенського монастиря, а з 1697 – архієпископ Чернігівський. Заснував у 1700 році Чернігівський колегіум на основі Слов'янсько-латинської школи, що діяла з 1689 року, проаналізувати його філософську творчість теж допомагає синергетична методика.

На думку І.Максимовича, життя людини – це морська мандрівка, яка несе і радість, і плач. Світ, як і море, є релятивним, тут і порядок та сталість, і безладдя та мінливість. Людина як практичний діяч у І.Максимовича весь час пов'язана із світом праці. Внаслідок цього вона повинна пізнавати довкілля, чим збагачує свою особистість. "Ум человеческий, - писав І.Максимович, - всегда празденъ есть и свободен, распространяется, и широко разливается... и внятные прилежные молитвы посылает на высоту". Людина хоче бути не просто щасливою, їй не байдуже, як і звідки походить її щастя, чи є воно наслідком загального безглуздя

речей, чи ж станом, відповідним до її гідності. “Всякая причина, - підкреслював І.Максимович, - узнаётся по зависимости от другой, так составляется ряд причин подчинённых одна другой, и та причина, которая, по бытию своему, не была последствием предшествующей, есть первая причина, причина всех причин”.

Подібну точку зору підтримував і М.М.Коцюбинський (1864-1913), який з 1898 року проживав у Чернігові і збагатив історію української філософської думки своїми онтологічними, гносеологічними та соціально-філософськими ідеями. Світоглядна позиція М.Коцюбинського ґрунтувалася на соціальному аналізі основ зла, причин та обставин, які впливають на соціальне буття людини. М.Коцюбинський зосереджує увагу на такій проблемі, як взаємонівелюючий вплив людського існування, що теж є проблемою в синергетичному дослідженні.

Завершуючи короткий аналіз онтологічних, гносеологічних та соціально-філософських ідей мислителів, доля яких була пов'язана з Чернігівщиною, слід зазначити, що вказане дає поштовх до систематизації та цілісного сприйняття історії філософської думки України, а синергетична методика допомагає розкрити глибинний зміст їх філософії.

Підсумовуючи викладене, можна зробити висновок, що в літературно-філософських працях мислителів, доля яких була пов'язана з Чернігівщиною, зміст поняття “онтологія” складають основи, витоки, першоначала всього існуючого, найзагальніші принципи буття світу, людини, суспільства. В онтологічних проблемах української філософської думки знаходять відображення та особливість цих основ, витоків та першоначал, що вони існують об'єктивно.

Джерела та література:

1. Тараненко В.М. Альтернативи діалектики.//Основи філософії. Данильян О.Г., Тараненко В.М. –Х., 2003. – 352с.
2. Огородник І.В., Русин М.Ю. Українська філософія в іменах. /За ред. М.Ф.Тарасенка. – К., 1997. – 328с.
3. Паскаль Блез. Мысли // Размышления, афоризмы французских моралистов XV-XVIII вв. - М., 1987. - С. 214.
4. Письма пресвященного Лазаря Барановича. - Изд. 2-е. - Чернигов. 1685. - 254с.
5. Hosle W. Die Krise der Gegen Wart und Verantwortung der Philosophie. Munchen, 1990. S. 17.
6. Горак Г.І. Філософія : курс лекцій. - К., 1997. - 272 с.
7. Паторжинский М.А. Историческая хрестоматия для изучения истории русской церковной проповеди. - К., 1879. - 547с.

Ірина Гончарова

МІФ І ЛОГОС (ПРОБЛЕМА СИНТЕЗУ РАЦІОНАЛЬНОГО ТА ІРРАЦІОНАЛЬНОГО У КОНТЕКСТІ КУЛЬТУРИ)

Проблема міфологічного символізму за своєю суттю є проблемою синтезу інтелегібельного і чуттєвого, раціонального й ірраціонального і тому набуває особливої актуальності в ХХ столітті у зв'язку з кризою раціоналістичної парадигми, яка домінувала в духовному тілі європейської культури протягом останніх століть.

Цивілізаційні процеси породжують численність знакових форм, які можуть стати фантомним світом для людини. У зв'язку з цим актуалізується необхідність вивчення міфологічного символізму як такої форми духовної активності, яка здатна зберегти міру раціонального й ірраціонального в культурі.

У науці і філософії дана проблема набула особливого значення через пошуки раціональності нового типу. Нові наукові теорії розкривають у своїх підвалинах різочу подібність до давніх міфологем, це дозволило інакше подивитися на

проблему відношення між міфом і розумом.

У XX столітті склалася філософія міфу, основу якої заклали в XIX столітті філософські праці Ф.В.Шелінга і Г.В.Ф.Гегеля.

Міф вивчався в багатьох аспектах: як дискурсивна модель ритуалу, як регулятор життя архаїчного колективу, як соціальний феномен, як особливий тип раціональності, як продукт діяльності несвідомого.

Проблема міфу досліджується в межах різних філософських парадигм.

У цьому розмаїтті напрямів і шкіл особливо виділяються символістські концепції міфу.

Е.Касіер аналізує міф як одну із своєрідних символічних форм, за допомогою якої дух прямує у своїй об'єктивації, тобто у своєму самовираженні і конструює особливу сторону дійсності.

Ф.Ніцше розглядає міф у суперечності двох його сторін: аполонічної і діонісійської. Символістськими за своєю суттю є теорії К.Динельта і М.Хайдеггера. До символістських відносив свою концепцію О. Лосєв.

Психоаналітичний підхід до вивчення міфу пов'язаний з іменами З.Фрейда і К.Г.Юнга, цієї проблеми так чи інакше торкалися неофрейдисти Е.Фромм, В.Франкл та інші.

Французький філософ-інтуїтивіст А.Бергсон розглядав проблему міфу у зв'язку з інтуїтивним типом раціональності.

У зв'язку з проблемою пошуків інтуїтивно-дискурсивної раціональності нового типу автор звертався до досліджень всеєдинців: В.Соловйова, С.Булгакова, Л.Карсавина, П.Флоренського, Є.Трубецького і до праць їхніх попередників - П.Юркевича, О.Потебні.

Окремо виділяється підхід О. Лосєва, якого дослідження міфу приводить до ідеї "абсолютної міфології". Лосєв розглядає міф як необхідну категорію не тільки думки, але й життя, що сприймається неподільно на суб'єкт і об'єкт.

Протягом останнього десятиліття виріс інтерес до проблематики міфу в Україні, це зумовлено активізацією культуротворчого процесу в Україні і в цілому в Європі.

Так, В.С.Горський, М.В.Попович, В.Г.Табачковський зробили немалий внесок у дослідження міфів Київської Русі і в теорію міфу як специфічної символічної форми в культурі. Проблема міфу в епістеміологічному аспекті проаналізували С.Б.Кримський, Б.О.Парахонський, В.М.Мейзерський.

Спираючись на теорії міфу, автор статті намагається проаналізувати взаємовідношення між міфом і логосом у процесі деміфологізації культури.

Слова "міфологія" і "деміфологізація" - складні, і це не випадково. Логос і міф завжди перебували в нерозривній діалектичній єдності. Логос заявляє про свою самостійність уже в Античній Греції. Однак проблема відношення міфу і розуму вперше була поставлена в епоху Просвітництва. При цьому міф трактувався прибічниками просвітницьких ідей як щось таке, що протистоїть раціональному розумінню світу, розуму й прогресу культури. Тоді ж сформувалося однобічне розуміння відношення міфу і розуму. Багато просвітителів вважало, що наукова картина світу долає міфологічні уявлення про нього. Подібні погляди продовжували домінувати в європейській культурі і в наступні епохи. Однобічні підходи в дусі просвітницьких можна зустріти в радянській філософській літературі. Автор монографії " Від міфу до логосу" [1, с.33] Ф.Х.Кессіди вважає, що "становлення філософської думки на самостійний шлях розвитку стало процесом переходу від міфу до логосу. Такий висновок він робить на ґрунті окремих висловлювань грецьких філософів. Відомо, що разом з виникненням філософської думки формується спосіб мислення, який узяв під сумнів те, що самоочевидний і тому реальний світ богів, демонів та інших міфологічних сил є істинним світом, а не нашим уявленням про нього. Давньогрецькі філософи поставили питання про розрізнення уявлень про світ від реального світу. Це вже питання не про "життєвську істину", яка тримається на відсталій традиції, а про істину універсально значиму, про істину "саму по собі". Виникає теоретичне

знання, яке намагається знайти деяку ідеальність, підкорити весь досвід нормам безумовної істини, щоб практика ґрунтувалась не на наївному буденному досвіді і традиції, а на об'єктивній істині. Ідеальна істина пізніше стає абсолютною цінністю.

Аристотель не визначає великої цінності міфології, у своїй “Поетиці” він розуміє міф виключно як фабулу трагедії і не ставить питання про відносність міфів реальності. Ставлення Геракліта до народної міфології критичне і навіть різко негативне. Все міфологічне Геракліт вважає вимислом і розглядає як продукт довільної думки поетів і народних розповідачів билин.

Міф не заслуговує уваги як джерело пізнання і пояснення світу.

Однак логос про міф може бути дуже обмеженим. Це, очевидно, дозволило Ф.Шелінгу висловити таку думку: “Чудова обставина, - пише Шелінг, - грекам походження міфології не було зрозумілим більше, ніж нам, хоч вони були ближче до її витоків” [2, с.185].

Новоєвропейська інтерпретація Платона і Аристотеля схильна підкреслювати наростання понятійності мислення як прогрес думки. Однак є такі інтерпретатори, які вважають, що близькість до витоків міфології надавала грецькій думці чарівності і глибини. М.Хайдеггер називав Геракліта і Парменида більше ніж філософами, це були ще справжні мислителі, бо їх думка глибоко символічна. Полемізуючи з новоєвропейським прочитанням Платона, О.Ф. Лосев підкреслює, що символізм греків - це не просте белькотання немовляти, а яскраві типи інтуїтивного осягнення суті світу. В таких символічних категоріях, як “вода”, “вогонь”, “повітря” вміщуються іманентно, як в зародку, і потім виділяються численні форми світу.

Наймудріший з просвітителів Р.Декарт бачив проблему відношення міфу і розуму як протиріччя між чуттєвим і раціональним. З цієї точки зору цікавим є його трактат “Пристрасті душі”. Тут Декарт використовує категорію “фікція”, яку можна інтерпретувати як “міфологізацію в уявленні”. До “фікцій” Декарт відносив кохання, ненависть, поетичний твір, картини природи, перетворені в нашій уяві. Він виділяє власне ті пристрасті, які не викликаються безпосереднім впливом на наші органи чуттів зовнішніх предметів. Однак всі ці образи, тіні, картини можуть справляти на нас ще сильніше враження, бути живішими, ніж образи, викликані безпосередньо спогляданням зовнішніх предметів. Ця інтенсивність і надмірність “фікцій” нашого розуму та уяви створюється, вважає Декарт, довільним рухом “тваринних духів”, випадковим їх напруженням. У його подальших міркуваннях зачіпається питання: міфологізація в уяві - це істина чи омана, реальність чи ілюзія?

Брига від раціоналізму, Декарт не береться віднести «фікції» до оманливої свідомості. На його думку, те, що є помилкою чи оманною щодо перцепцій зовнішніх об'єктів, не є оманною відносно пристрасті. Таким чином, відносно так званих «фікцій», тобто продуктів міфологізації в уяві, питання про істинність чи оману знімається. Все залежить від натягування «тваринних духів» у нас, а тому є довільним.

Однак Декарт намагався створити наукову картину світу, незалежну від випадковості перебування людини у ньому, від наших переживань і уяви. В теорії пізнання Декарта немає місця для «пристрасті» і «фікцій», тому що з припущенням їх існування не можна нічого обґрунтувати.

В епоху Нового часу категорія «розум» одержує свою подальшу визначеність. Ця символічна, неоднозначна категорія інтерпретується як закон, принцип, прядок, вміння підводити одиничне під загальне. Розуму важливо осягнути, як народжується і утворюється множинність.

Зразком «розумного» буття виступає числовий ряд. У формальній логіці розум – це здатність робити висновки, тобто одержувати значення з чистих понять без допомоги нового досвіду, мислення в такому випадку зайняте самим собою. Розум поєднує різноманітне в єдності принципу, для нього зіткнення з фактом, випадком – це зіткнення з інобуттям. Однак уже в класичній філософії намітився критичний

підхід до тієї форми розуму, яка склалася в епоху Просвітництва. Розуму постійно загрожує небезпека однобічності. Ані філософи, ані вчені не можуть охопити безконечне завдання, необхідно спочатку проаналізувати одну сторону, але треба розуміти, що безконечне завдання в цілому і тотальність буття включає багато сторін. Нескінченність горизонтів пізнання заявляє про себе невирішеністю антиномій в межах замкнутих систем. Не можна абсолютизувати окрему відносну істину і ізолювати від інших. Такий підхід загрожує виродженням в однобічний об'єктивізм і натуралізм. Останній бачить в світі універсум суцього, а світ уявляється як об'єктивний на противагу суб'єктивістським уявленням про нього. Істина може бути лише об'єктивною. Людина ніби вбудована в об'єктивний світ, з одного боку, належить універсуму об'єктивних фактів, а з іншого – виступає як особисте я. Вона має цілі й ідеали, але всі ці розмови про «спільний дух» нації – романтизм і міфологія. Дух розуміється як придаток тіла, йому приписується буття у часі і просторі. Для збереження науковості все суб'єктивне повинне бути вилучене, треба віднайти такий метод, який від інтуїтивності сприйняття оточуючого світу приведе до математичної ідеалізації. Всі зусилля науки, заснованої на раціональності такого типу, скеровані на те, щоб знищити найменші ознаки спонтанності сприйняття речей в живому досвіді.

Дотримуючись критичної позиції по відношенню до класичної раціональності, Е.Кассіер намагається відновити права чуттєвих якостей в пізнанні. У нього є таке висловлювання: «Власне цим обмеженням сфери суб'єктивних якостей і відмічений загальний шлях науки. Наука позбавляє їх об'єктивності, але не може повністю знищити їх реальність. Адже кожна риса нашого людського досвіду підіймається до реальності, потребує її. В наших наукових поняттях ми, кажучи, наприклад, про червоне і синє, зводимо різницю кольорів до числової різниці. Було б однак цілком неправомірно говорити про більшу реальність числа, ніж кольору. Насправді число просто має більше узагальнення [3, с.103]».

Таким чином, міфосприйняття оточуючого світу в живому досвіді виступає як контракт з ідеалом істини, що привноситься новоєвропейською наукою. Оскільки світ, що наочно сприймається нами, видається за суб'єктивну реальність, то діючий суб'єкт також виявляється забутим, особистість вченого залишається в тіні. Об'єктивізм намагається спертися на факти, які мисляться як істини, але чому не як ілюзії, адже вони нам дані в безпосередньому досвіді і оцінюються крізь призму певного світогляду. Природознавець також не усвідомлює, що постійна основа його в кінцевому рахунку суб'єктивного мислення – це те, що Гусерль визначив як «життєвий світ». Ця категорія співвідноситься з поняттям «міф», якщо під міфом розуміти сукупність стійких і домінуючих мотивів певної культури, які володіють свідомістю людини даної культури, усвідомлює вона це чи ні. Юнг і Якобсон знаходять також індивідуальні міфології, які співвідносяться з загальною як система взаємопов'язаних мотивів, що констатують ті єдності в творчості вченого чи діяча мистецтва, котрі дозволяють говорити про їх індивідуальні міфологічні світи.

Необхідність подолання однобічності класичного раціоналізму потребувала нової інтерпретації Платона, Аристотеля, Геракліта, інших давньогрецьких філософів. М.Хайдегер намагається подолати однобічність новоєвропейського розуміння категорії «логос» і привести у відповідність з орієнтацією античної онтології.

У Аристотеля феноменологічний підхід до аналізу категорії «логос» зводиться до теорії судження. В розумінні Аристотеля судженням є відповідність і поділ уявлень і понять. Логос завжди є логос суцього, яке явлене в логосі, всілякий логос – ствердження і заперечення, він є наявне суще. Однак, в інтерпретації Хайдегера істина – не просто відповідність наявній дійсності, він вважає, що ідея узгодження у визначенні істини не переважає. Бути істинним – значить, розкривати, давати бачити суще у «непотаємності».

М.Хайдегер трактує логос у Геракліта так же, як «розкритість», логос свідчить

про те, що є сущим. Те, що «каже» себе суще «в як його розкритості», означає самі речі. Аристотель ніколи не наполягав на тому, що вихідне «місце» істини є судження. Логос Аристотеля – це буттєвий спосіб присутності, здатної бути розкритою чи прихованою. Отже, логос здатний як розкривати, так і приховувати суще, він є провідна нитка для підходу до власне сущого [4, с.34].

М.Хайдегер вважає, що грецька категорія «істина» і грецька концепція логоса є незрозумілими. Поширена інтерпретація Аристотелівської категорії «істина» як те, що властиве власне судженню, невиправдане. Для Аристотеля, наприклад, бачення кольорів і їх сприйняття завжди істинне. Проста чутливість і сприйняття чогось завжди націлене на свою ідею, на суще і ніколи не здатне приховувати. З чуттєвим спогляданням пов'язаний передусім «міфос», а не «голос». У Хайдегера ми не знаходимо різнобічної інтерпретації категорії «міф». До дослідження вчення про міф в концепції Платона звернувся О.Ф.Лосєв. Він проводить ретельне порівняння і аналіз категорій «міф» і «логос» і в зв'язку з цим відроджує таку категорію Платона, як «ейдос».

Міф – це ейдос, втілений в інобутті. Логос Лосєв інтерпретує як смисл суті і «вираженість» її. Категорія «вираженість» синонімічна хайдегерівській «розкритість». Ейдос – це також смисл суті, але різниця між ейдосом і логосом починається вже з моменту даності смислу. В ейдосі момент абсолютної єдності вище самої суті, тому він завжди споглядається в своїй простій єдності. Логос може одержати своє значення тільки як поєднання багатьох моментів, як перерахування їх. Ейдос завжди є дещо цільне, а логос є дещо дискретне і множинне. В спрощеному варіанті логос іноді трактують як формальнологічне поняття, яке вміщує суму ознак. Логос аналізує і перераховує цільний ейдос. У кожному з моментів ейдосу вся суть в цілому. В ньому є деяка «картинність», яка об'єднує окремі моменти в одне живе ціле. Сислове ціле предмета в ейдосі охоплюється інтуїтивно, тоді як в логіці розуміється як абстрактне перерахування ознак, як «зміст». Логос О.Ф.Лосєв називає методом підходу до суті, бо в ньому немає смислової картинності, він лише спосіб бачити предмет. В ейдосі смисл інтуїтивно даний і втілений сутнісно. В логосі смисл – абстракція і метод, обґрунтовані в суті.

Таким чином, ейдентична реальність не залежить ні від яких принципів, вона є безпосередньою явленістю, смисловим витвіром суті, її «смилова картинність». Логос – лише метод об'єднання смислів, метод прояву ейдосу в інобутті. Логос – становлення суті в інобутті, але чисто смислове, а отже не час, не рух, тобто не має якісної наповненості, це становлення в сфері самої суті. Логос – не інобуттєва реальність (факти), але лише певна смислова структура.

У зв'язку з проблемою міфу нас цікавить не «чистий» логос і ейдос, а меонізовані. Людина має фізичне тіло, її мислення плинне, забарвлене відчуттями, міф – це завжди меонізований ейдос, тобто ейдос, втілений в інобутті. Міф є завжди вираженням. З точки зору релігійної філософії Лосєва, вираження як енергія суті чи суть в своєму впливі на меон є смисловою картиною, первинним осмисленням матерії тим чи іншим предметом. Ми судимо про вираження певного предмету за тим, як він осмислив матерію чи меон. Вираження – це смислова енергія суті, яка об'єднує суб'єкт і об'єкт. Останні ототожнюються через несуб'єктивну і необ'єктивну енергію суті об'єкта. Вираження – це поєднання ейдосу з тим чи іншим меоном, у результаті виходить смислове становлення ейдосу в меоні. Енергія суті і є цим смисловим становленням. Ейдос є смислом суті, якщо вони співвіднесені з алогічним інобуттям, у такому випадку ейдос і суть є символом. Символ же, який сам себе співвідносить з собою й іншим, є міфом, отже, передбачає самосвідомість, інтелігенцію. Міф – це смисл і його вираження, а також інтелігентний ейдос.

Логос також, як і ейдос, може занурюватися в меон. Фізику, наприклад, важливі не факти, а загальний закон, тоді як наука про факти є наукою про меонізований логос, а не про чистий логос. Лосєв завжди підкреслює, що логос лише метод ейдетизації і меонізації смислу. Чистий логос зберігає всі властивості нерухомості

і абсолютної даності, так як і чистий ейдос. У плінному факті, який становиться, незмінно присутні ейдос і логос. Ейдос при цьому виступає «цільним ліком», а логос є методом змінювання.

Всяка розумна людина, незалежно від культурного рівня і освіти, має спілкування з цілком реальним для неї світом, який для людини завжди є чимось таким, що не є ані числом, ані якістю, ані річчю, але є міфом. Світорозуміння залежить від того, як ми світ інтуїтивно сприймаємо, і в що ми віримо. Це завжди співвіднесеність людини з собою і з усім іншим, а також деяке спонтанне світовідчуття. «Якщо я – матеріаліст і позитивіст, - пише Лосєв, - механічна матерія для мене – жива міфологічна дійсність. Не можна живій людині не мати живих цілей і не спілкуватися з живою дійсністю, якби вона не мислилася, чи на манер старої релігійної догматики, чи у вигляді сучасного механістичного всесвіту [5, с.772].

У цьому вислові термін міфологія означає не логос про міф, а сукупність міфів певного світогляду. Лосєв вважає, що міфічна дійсність і міфологія як сукупність міфів даної епохи є «опорою всіякого знання». Можна сказати, не «опора», а та цілісність, у межах якої розвивається логічне знання, або рухливий горизонт, де ми бачимо наші ідеали і цінності. Наприклад, якщо в міфології античної Греції не було інтуїції безконечного простору і часу, то не було і математичних знаків, які відображають нескінченність. Математика еллінів дуже відрізнялася від новоєвропейської.

Проблема міфу багатогранна, міф – це не тільки інтуїтивний образ світу. В рефлексивній своїй формі він може виступати як особливий тип раціональності. В філософській школі всеєдинців проблема міфу і логосу постала у зв'язку з пошуками раціональності нового типу. В.С.Соловйов, П.В.Флоренський, С.М.Булгаков та інші представники школи всеєдності вважали, що формально логічний розум при дослідженні духовних проблем впадає в невіршені антиномії і говорили про можливість парадоксальної методології. Антиномічний розум катризанської людини, який прагне надати пізнанню континуально-дискретного характеру, в силу принципової неспроможності вирішити протиріччя між безперервно-нескінченим і перервно-кінцевим у людському мисленні, прирочений на невдачу.

В.С.Соловйов, П.В.Флоренський стверджують об'єктивність суперечності в мисленні. У бутті немає єдності і цільності, суперечливість мислення відображає суперечливість буття. Всеєдинці вважали, що філософеми не повинні зглажувати протиріччя, треба лишати їх у всій глибині. Класичний розум відображає буття одномірно, раціональність іншого типу може стати «вище» протиріччя і виражати істинність у процесі становлення. Обмеженість класичного розуму виявляється в недосягненості для нього світу трансценденту, який таким способом мислення не можна ані спростувати, ані утвердити. Прибічники всеєдності, так само, як і Лосєв, трактують «логос» як єдність того, хто пізнає, і того об'єктивного смислу, який пізнається. Науковий досвід сприймався ними як історичне звуження досвіду взагалі. Досвід наукової раціональності повинен охопити і міфічний досвід давнини і містичний досвід християнства. Пошуки раціональності нового типу примусили всеєдинців згадати про міфомислення, якому було чуже протиріччя, а життя в міфі не припускало поділу на суб'єкт і об'єкт. Такий поділ в акті знання породжує масу гносеологічних утруднень. Онтологічний аспект даної проблеми хвилював всеєдинців не менше, вони апелювали до міфології при аналізі метафілософських проблем. Перед усім, їм імпонувала синкретичність міфу. Синкретизм був метою і принципом всеєдності. В одній із самих ранніх своїх робіт, яка називається «Міфологічний процес в давньому язичництві», Соловйов звертається до вивчення міфу. В ній помітний вплив П.Д.Юркевича. Первинне злиття, неподільність – ось ідеал, до якого повинна повернутися релігія на рівні теософії і теургії. Соловйов відмічає той факт, що в релігійному процесі відбулася сакралізація міфу. В архаїчному міфі немає нічого надприродного, відхиленого від реальності, в цьому

відмінність дорефлексивного міфу від релігійного міфу і догмату. Наступний розвиток уявлявся всеєдинням як інтеграція усіх сфер сучасної диференційованої культури, в результаті чого вся світова сукупність бачиться як абсолютно єдина, всеєдина. Вершину розвитку всеєдинці уявляють як точку суміщення сфер дослідно-розумового знання, науки, філософії, міфу і релігії. С.М.Булгаков критикував матеріалізм за повернення до наївного натуралізму, причому з тим недоліком, що в міфі – життєві сили, а тут – мертві агенти. Всеєдинці прагнули узгодити у світосприйнятті неконкретне і конкретне. Основні категорії, такі, як Софія, Логос, вони наділяли особливими характеристиками. Міф завжди переживається, тому міфотворчість припускає не напруження абстрактної думки, а деякий вихід із себе у процесі переживання думки. Достовірність релігійної міфотворчості спирається не на докази, а на впевненість у процесі безпосереднього переживання. Всеєдинці прагнули відповісти на питання, чи потрібна рефлексія з приводу істини, якщо можливе одкровення. У С.М.Булгакова міфологічний процес уявляється шляхом одкровення. В язичницькому синкретизмі він бачить одкровення на нижчому ступені. «Жива суть» безумовної істини може бути даною і в процесі переживання міфу, але мислива її формула знаходиться лише філософією.

Спонтанною, тобто такою, що не потребує логічних доказів, віра була в архаїчному суспільстві. Як тільки в процесі розвитку раціоналізації в культурі виділилася сфера розуму, з'явилася філософія, а потім наука, віра стала рефлексивною. Віра не повинна бути сліпою. До абсолютного необхідно повертатися цілісно, тобто і пізнавально, і життєво. Сфера віри починається там, де зупиняється розум, який повинен застосувати всі зусилля, щоб зрозуміти, що йому доступне. Межі розуму вказуються не зовнішнім авторитетом, але його власною самосвідомістю, яка осягає свою природу. Предметом віри може бути не тільки зміст релігійного міфу, але й психологічний стан свідомості, а також протиріччя свідомості. В залежності від того, у що вірять, віра розуміється як особливий, порівняно з дослідним і умозоровим, вид знання чи як впевненість і спосіб подолання суперечностей свідомості. Без віри неможливе пізнання істини, бо пізнання не вичерпується даними нашого чуттєвого досвіду і формами нашого розуму. Раціональне знання ґрунтується на протиставленні суб'єкта і об'єкта, віра виступає як містичне знання, яке долає цю протилежність. Під впливом уявлень неоплатонізму всеєдинці зробили висновок про присутність того, що пізнається, в тому, хто пізнає. Граничний випадок такого пізнання – повний збіг суб'єкта і об'єкта.

Знання досвідно-розумове прагне бути етично нейтральним, таке містичне знання, як віра, має морально-етичний характер. Відсутність чіткої предметності в містичному досвіді, а також ствердження самих містиків про те, що цей досвід не можна виразити вербально, спонукає вважати всі містичні будови ілюзорними. Не лише наука, але й монотейстичні релігії завжди ставились насторожено до містицизму. Філософи всеєдності прагнуть раціоналізувати і об'єктивувати віру, довести, що віра має підґрунтя в розумі.

В.С.Соловйов однозначно висловлювався проти «сліпої» віри. Він вважав, що містичне знання, яке розглядається у відриві від наукового пізнання матеріальної природи і розвитку логічного мислення, не є самоцінним. Знання повинне бути цільним і включати поряд з вірою і дане в досвіді. Всеєдинці намагалися раціонально пояснити деякі міфологічні символи віри. О.Ф.Лосев, який по багатьох проблемах приєднувався до всеєдинців, намагався логічно пояснити символ Трійці.

Таким чином, у філософії всеєдності віра і знання не протиставляються. Віра опосередкована одним із елементів своєї структури, а власне містичним знанням, сама виступає як особливий вид знання. Таке тлумачення віри – один із способів її раціоналізації. Більше того, містичний досвід філософії всеєдності так чи інакше був пов'язаний з містичним, а отже, інтуїтивним осягненням світу як цілого.

Така постановка проблеми має прямий вихід на віру, яка трактується в методологічному смислі. Коли предметом віри стає не надприродний, а психологічний стан, вона предстає в філософії всеєдності як впевненість, переконаність. У такій якості віра є смисловим підґрунтям діяльності. В творчому процесі грають роль не тільки здібності раціонально мислити, але й інтуїції, і смислові орієнтири. Хто не вірить, наприклад, в буття і пізнавальність істини і не приймає достовірності перших основ розумового мислення, той, звичайно, нічого не зробить для науки. Цільне знання неможливе без синтетичного акту віри, уявлення, творчості. Віра у всеєдність, з одного боку, як містичне знання направлена на абсолют, а з іншого, - на будь-який об'єкт пізнання, і в цьому смислі розглядається як впевненість. Безсумнівна переконаність виступає як впевненість. Важливу роль у процесі пізнання відіграють ірраціональні моменти: інобуття, озаріння, вольовий вибір. Односторонній позитивізм завжди насторожено ставився до всього, що безпосередньо пов'язане з інтуїтивним у пізнанні. З точки зору такого підходу ірраціональні моменти в акті творчості, а також аксиологічне забарвлення наукового знання рівноцінні його міфологізованості. Витіснення містичного знання з творчого процесу веде до догматизму, бо таке пізнання не здатне вивести за межі системи.

Філософи всеєдності не пригнічували розум на користь віри, але намагалися розділити їх функції, щоб це допомогало вийти із суперечностей, до яких приходять розум, опиняючись на межі з трансцендентним. Інакше не минути повної дискредитації класичного розуму. Інтелект не може не обмежитися однією зі сторін об'єкта, що взаємовиключають одна одну і не в змозі сприйняти повноту буття. «Всеєдина свідомість» може подолати суперечності, вони не зіштовхуються між собою, хоча і належать до різних планів буття. Всеєдінці вірили у можливість інтуїтивного осягнення істини як результату збігу протилежностей, що містяться в кожному твердженні, але не виражені цілком в одному. В бутті необхідно побачити деякий розрив, суттєву різницю абсолютного і відносного, інакше відносно буття може бути пізнане як реальне і врешті-решт, виявитися ілюзією.

Реальна дійсність розуміється Соловйовим як частина «абсолютної всеєдності», це єдина система, існування елементів якої взаємно зумовлене. Така система не має розривів причинного ланцюга, а тому зв'язки в ній носять загальний характер. Повнота буття, котра розуміється як досягнення безумовного змісту, не виключає суперечностей, але передбачає їх, відсутність суперечностей породжує неповноту, односторонність, абстрактність буття. Основне протиріччя всеєдінці бачили у відношенні абсолютного і його інобуття. Спосіб розуміння цього протиріччя виходив за межі звиклих міркувань і багато в чому визнавався міфологічним відношенням до дійсності. Адже міф не знає формально-логічної і взагалі логічної каузальності, яка заважає сприйняттю антиномії абсолюту.

Необхідність міфу і віри як містичного знання можна пояснити так. Реальна дійсність і людина в ній являють собою замкнену систему. Останній властиві протиріччя, які неможливо вирішити. Від їх «ізживання» залежить смисл існування системи. Антагоністичні суперечності можуть позбавити буття людини смислу і цінності. Однак протиріччя існують у межах системи, а поза нею не мають місця, тому що складові суперечностей можуть знаходитися в інших, несуперечливих відносинах. Необхідно вийти за межі системи, такий вихід можливий за допомогою засобів, які набуваються поза нею. Таким засобом може бути віра у її надлогічному розумінні. Міф і догмат, коли входять в мислення, являються йому неприродними і в цьому значенні трансцендентними дискурсивному мисленню.

Таким чином, сучасне пізнання і культура включають різні типи раціональності. Різні шари гетерогенного мислення створюють напругу між полюсами раціонального та ірраціонального сприйняття. Складність символічних форм, які

опосередковують суб'єкт – об'єктні відносини, робить можливим багато-варіантність зчеплень понятійних, естетичних і міфологічних знаків, а також можливість синтезу цих знакових форм і створення нових моделей пізнання.

Джерела та література:

1. Кэссиди Ф.Х. От мифа к логосу. - М.: Мысль, 1972.
2. Шеллинг Ф. Историко-критическое введение в философию мифологии: в 2. – М.: Мысль, 1989. – Т. 1.
3. Кассирер Э. Опыт о человеке. Введение в философию человеческой культуры // Философские науки. – 1991. - № 7.
4. Хайдеггер М. Бытие и время. - М.: AP MARGINEM, 1997.
5. Лосев А.Ф. Бытие. Имя. Космос. – М.: Мысль, 1993.
6. Лютий Т.В. Розумність нерозумного: Монографія. – К.: Вид. ПАРАПАН, - 2007.

Тамара Кушерець

**РЕКОНСТРУКЦІЯ ПОНЯТТЯ «СУСПІЛЬСТВО»
ТА НОВИЙ ОБРАЗ СУБ'ЄКТА ІСТОРІЇ**

Традиційне філософське розуміння зв'язку історії, людини й часу постає перед нами у вигляді двох основних напрямків: аперсонального та персонального. Суть першого полягає у розгляді як суб'єкта історії зовнішніх надприродних сил. Під виглядом персоніфікованих духів, богів або метафізичного провидіння суб'єкт завжди діяв іззовні, формуючи та контролюючи індивідуальне та колективне життя. Таке бачення суб'єкта історії близьке за своєю суттю до міфологічного та релігійного світосприйняття.

Особливо виразно тему перетворення людини на об'єкт дії зовнішніх надісторичних сил представлено у творчості Гегеля. Не заперечуючи ролі видатних людей в історії, німецький філософ наголошує, що вони є лише знаряддями світового духу: „Такими є видатні люди в історії, чия особиста, приватна мета містить той субстанційний елемент, який складає волю світового духу. Їх слід називати героями, оскільки вони беруть свою мету та своє покликання не просто зі спокійного, впорядкованого, освяченого наявною системою ладу речей, а з джерела, смисл якого був прихований і не дорозвинувся до наявного буття; з внутрішнього духу, який ще перебуває поза землею й стукає у зовнішній світ, як у шкаралупу, розбиваючи її...” [2, с.82].

Другий напрямок зачатковується в епоху Відродження, коли був сформований філософський погляд на людину як на самотню особистість, що наділена здатністю творити й мислити і таким чином стала „співрівною Богові”. Енергію суб'єкта історії почали приписувати не всім людям, а виключно героям, пророкам, вибраним геніям тощо. Вони вважалися справжніми історичними діячами, хоча їх харизматичні характеристики вважалися вродженими, генетично успадкованими та індивідуально розвиненими. Даючи оцінку ролі видатних людей, британський філософ та історик XIX ст. Т.Карлейль писав: „Вони, ці великі люди, були вождями людства, вихователями, взірцями і, в широкому сенсі, творцями того, що загальна маса людей намагалася здійснити, чого вона хотіла досягти; все зроблене у цьому світі, є, по суті, зовнішнім матеріальним результатом, практичною реалізацією та втіленням думок, що належать великим людям, посланим у наш світ. Історія цих останніх складає воістину душу всієї світової історії” [3, с. 6].

Згодом виняткова влада видатних людей починає розглядатися не як вроджена якість, а як результат містичного прояву творчої енергії мас, втілення соціальних настроїв та історичної традиції. Вони були лідерами лише тому, що знали, як

підтримувати тих, кого вели за собою. „Маси чутливі; вони обмежуються підтримкою або протистоянням людям, які мають особисте життя та ініціативу ... Життя видатної індивідуальності полягає саме у всемогутньому впливові на маси” [4, с. 3].

Історичне життя – це співжиття, і філософське усвідомлення цього факту привело до формування уявлень про колективних суб'єктів історії або „історичних індивідів”, у якості яких розглядалися етноси, нації, класи, народні маси, покоління тощо. З появою соціології та інших суспільних наук суб'єкт історії соціалізується, він зосереджується в суспільстві, що розглядається в організаційних термінах як цілісність, що саморегулюється та самотрансформується. На деякий час виникає загроза дегуманізації суб'єкта історії, що особливо виявилось в еволюціонізмі та теорії розвитку, з точки зору яких здійснення історії відбувається десь над людськими головами. Під шквалом критики людям було повернено їх статус головних агентів історії, але „соціальна база” останніх була значно розширена. Ідея суб'єкта історії стала поширюватися на усіх людей, а не на вибрану меншість, на усі соціальні ролі, а не лише на керівні. З'явилося усвідомлення того, що хоча кожному індивідові належить невелика роль у загальній історичній драмі, остання є сукупним результатом діяльності усіх. „Метафора ринку”, взята з економічної теорії, допомогла зрозуміти, як у повсякденному житті з індивідуальних та автономних рішень окремих людей виникає „невидима рука”; а метафора, запозичена з лінгвістики, допомогла усвідомити, що у повсякденній практиці люди відтворюють, перетворюють та змінюють своє власне суспільство так само, як у буденних розмовах вони відтворюють, перетворюють та змінюють свою мову. Найважливішим теоретичним висновком таких міркувань стає уявлення про непередбачувані, приховані наслідки людських дій, оскільки усі соціальні зміни бачаться як сукупний, історично акумульований результат того, що здійснили усі члени суспільства за своєю власною ініціативою.

Поняття суб'єкта історії втратило б усю свою актуальність, якби образ акумульованих результатів людських дій не доповнювався уявленнями про цілеспрямовані, навмисні зміни, проведення яких здійснюється колективними суб'єктами дії. На думку Ю.Габермаса, і сьогодні не позбавлена смислу висунута Просвітництвом ідея „поєднати розвиток соціокультурних систем з модусом управління, що базується на саморефлексії, яка носить форму політичного міркування, результати котрого отримують політичну інституціоналізацію у вигляді інтерсуб'єктивних спільнот, що самостворюються та знаходяться на високому щаблі розвитку” [1, с. 229].

У соціальних теоріях кінця XX століття русійні сили історії знаходять своє втілення у колективних або корпоративних суб'єктах дій. „Одні діють „згори”, даючи вказівки, - це уряди, законодавчі та адміністративні органи, корпорації тощо. Інші діють „знизу”, поступово здійснюючи зміни, це асоціації, групи тиску, лобі, соціальні рухи. Їх колективна взаємодія утворює політичну арену сучасних суспільств, а навмисний результат їх дій перетинається з розпорошеною повсякденною активністю індивідуальних діячів. Так індивіди і колективи спільно формують непрямий курс людської історії” [7, с.244].

Новітні соціальні теорії концентрують увагу на двох образах історії – колективному та індивідуальному, намагаючись виявити їх взаємодію та механізми, за допомогою яких вони створюють та відтворюють соціальну реальність. Повернення до ідеї про те, що люди самі роблять свою історію, здійснюється одночасно зі зміною уявлень про суспільне життя як середовище дій суб'єкта. Радикальному перегляду або реконструкції піддається класичне поняття суспільства, яке формувалося як віддзеркалення суттєвих характеристик суспільного життя попередніх епох.

Ідея суспільства невід'ємна від реальності формування національних держав, а під центром або центральною логікою суспільства майже завжди малася на увазі правова держава в англійській та французькій традиції. Такий образ суспільства

починає формуватися ще у XVI, XVII та XVIII ст., коли з'явилась ідея інституту, а Дж.Локк та Ш.Монтеск'є надали інституціональному образу його класичної форми, яка згодом була поставлена під сумнів еволюціонізмом в середині XIX ст. У творах О.Конта, Е.Дюркгейма, М.Вебера та Ф.Тьоніса розвивається ідея про невідворотний підйом сучасності, раціоналізації та секуляризації, що руйнує усе, що пов'язане з сутностями, належностями та віруваннями. „Західний світ, а з ним, ймовірно, вся планета – включається, таким чином, в історичну боротьбу Просвітництва проти традиції, інструментального раціоналізму проти комунітарної експресивності” [6, С.35].

Ідея суспільства могла би бути зведеною до узагальненого образу ринку, якби її розвиток здійснювався не по шляху пошуку порядку у змінах та інституціоналізації нових цінностей. Захисною реакцією проти такої загрози стало апелювання до культурної специфічності на противагу універсалізму „торгового” та індустріального розуму. Західні капіталістичні суспільства пронизувалися могутніми романтичними течіями, що протистояли дегуманізованій сучасності. Однак суспільна думка, незважаючи на це, формується на перетині понять інституту та еволюції, порядку та прогресу.

У останній класичній соціальній концепції Т.Парсонса, що спирається на еволюціонізм, порядок домінував над змінами, а суспільство здобуло вигляду цілого, що стабільно зорганізоване навколо принципів інструментальної раціональності, хоча місце культурних цінностей у ньому було функціонально визначено. Остаточно сформувалася концепція суспільства як цілісної системи, а активність суб'єкта змін пояснювалася його місцем в інституціональній структурі. Дійові особи стають акторами у точному смислі слова, вони грають соціальні ролі, що не створені ними. Саме ця концепція виявилася неспроможною пояснити масові рухи протесту 60-х років у найбільш розвинутих західних країнах.

В міру того як індустріалізація поширилася на нові країни, економічне життя, в якому зосереджені головні принципи змін і яке вважалося сферою раціональності вільної від будь-якого зовнішнього впливу, стає все більше пов'язаним з політичними процесами та культурною специфікою. Це остаточно заперечило ідею лінійної еволюції, що поступилася місцем концепціям, які визнають можливість різних шляхів економічної та соціальної трансформації. Детальний аналіз аргументів проти ідеї еволюції не є завданням даної статті. З огляду на окреслену у ній проблематику зауважимо, що спонтанний характер еволюції заперечує активну роль суб'єкта у соціальних змінах, яка вочевидь давала про себе знати, починаючи з давніх реформ та кодифікації законів, закінчуючи революційними проектами нинішньої епохи. Певна частина трансформацій завжди здійснювалася з попередніми намірами та осмислено. Щоб підкреслити це, деякі мислителі сучасності говорять про „гуманістичну історію” на противагу „природній історії”. Отже, як бачимо, поняття інституту та еволюції, на перетині яких виникає класичне уявлення суспільства, сьогодні критично переосмислюються.

Критичного аналізу також потребує зв'язок поняття суспільства з розвитком національних держав. Як зауважує Н.Смелзер, „поняття національного суспільства було витвором не тільки інтелектуальних зусиль соціальних теоретиків та суспільствознавців. Воно зародилось також із більш чи менш організованих проектів самих сучасних національних суспільств, які у своїй недавній історії обстоювали політику забезпечення та застосування сили і насильства у національній державі; культурної ідентифікації через освіту, мовну політику та засоби масової інформації; лояльність через виховання національних почуттів та апелювання до них” [5, с.70]. Національні суспільства самі працювали на злиття національної економіки, державного устрою, соціальних зв'язків та культури – аби перетворити „уявні спільноти” на реальні.

Суспільство у значенні національного вже не є тим, чим воно було раніше, принаймні в ідеально-типовій формі XIX століття. Щасливе поєднання контролю над багатствами, влади, впливу, культури та соціальної солідарності перебуває у

процесі розпаду на окремі утворення – і наднаціональні, і субнаціональні, які перетинають кордони держав-націй. Процеси зростання культурної багатоманітності всередині національних суспільств, з одного боку, та глобалізація, з іншого, є яскравим тому підтвердженням. Слід погодитися з думкою, що національне суспільство дедалі менше стає справжньою основою поведінки, взаємодії та інституційного життя. Було б дедалі менш коректним вважати його головною аналітичною основою для оформлення та організації знань про суспільне життя. „Можливо настав час скинути державу-націю з трону аналітичної суверенності, відповідно до того як послаблюється її реальна основа економічної, політичної, інтеграційної та культурної суверенності” [5, с. 113].

Реконструкція поняття суспільства відповідно до сучасних умов супроводжується відокремленням держави та громадського життя. Суспільне життя втрачає свою єдність, центр, свої механізми інституціоналізації та контролю, а держава за цих умов лише міцніє. „До суспільного життя не можна більше застосовувати образ Єдиного, останній же обертається проти нього. Єдине могло бути ототожненим з метасоціальними гарантими соціального порядку, будь то Бог, Розум чи історія. Сьогодні Єдине не є більше метасоціальним, воно прагне підмінити собою соціальне життя, розчавити соціальні відносини, багатоманітність поведінки та автономію типів соціальної діяльності. На руїнах ідеї суспільства розвиваються блискавично і в конкуренції між собою: історичність, тобто здатність суспільства виробляти самих себе, і тоталітарні держави, котрі накладають принципи єдності, що руйнують соціальні відносини” [6, с.42].

Держава не виступає більше принципом єдності суспільного життя. Її сприймають скоріше як керівника підприємства, бюрократа або як тоталітарну владу, але не як агента інтеграції дійових осіб суспільства. Ось чому національні почуття, особливо в Європі, значно слабші, ніж були п'ятдесят років тому, плоди культури все більше стають інтернаціональними, а кількість людей, що подорожують, стрімко зростає. У той час, коли зростає значення держави в економічній сфері, соціальне життя складається із мінливих форм поведінки, інтелектуальних дебатів, суспільних конфліктів. Ці конфлікти та суперечки самі собою автоматично досягають деякої єдності, що не потребує жодного зовнішнього примусу на зразок державного втручання. Соціальні конфлікти, на думку А.Турена, все частіше зорганізовані навколо конкретної суспільної мети, а саме споживання, котре суспільство робить із своєї власної здатності впливати на самого себе, що визначено французьким мислителем як історичність. „Ідея суспільства отримує внаслідок цього новий смисл, що віднині значно менше визначається інститутами, центральною владою, цінностями та постійними правилами суспільної організації, ніж тією цариною суперечок та конфліктів, котра має як глобальну мету суспільне споживання символічних благ, що масово виробляються постіндустріальним суспільством” [6, с.50]. Ця сфера перестала бути рівною за обсягом певній національній державі. Відтепер її слід шукати як на наднаціональному, так і на інфранациональному рівнях. Політичне життя все більше ототожнюється з управлінням економікою, а суспільне життя – зі сферою культури та проблем особистості.

Класична концепція суспільства не виокремлювала державу, головного агента історичних трансформацій та громадянського суспільства, тобто системи суспільних відносин. Сучасний критичний аналіз показує, що класичний образ суспільства не містив умов інтеграції суспільної системи, а скоріше створював теологічний образ змін. Внаслідок цього у центр аналізу були поставлені не стільки цінності модернізації, скільки діяльність держави, взята як метасоціальний принцип, а саме, смисл історії.

За нових умов помилково було б розглядати як суб'єкт історії появу надзвичайної людини, що, ставши майже богом, володіє могутнім потенціалом виробництва і трансформації. Саме від такої помилки застерігає Ю.Хабермас, коли пише, що „суб'єкт історії, що сам себе створює, був і є фікція” [6, с.229].

Акцент переноситься на управління розвитком соціокультурних систем, на конфлікт з приводу керівництвом цим процесом. Таким чином, перспективи реконструкції поняття суб'єкт історії пов'язані одночасно з його гуманізацією та соціалізацією в рамках соціальності нового типу. Прикладами останніх стали масові рухи протесту 60-х років в історії західних країн ХХ століття. Теоретичне осмислення цих нових феноменів знайшло свій вияв у численних їх визначеннях, серед яких цікавим з огляду на заявлену у статті проблематику є таке: „Соціальні рухи це поняття, що призначене позначати не будь-який тип колективних дій, а лише той тип справді центральних конфліктів, що ставить під сумнів суспільний контроль над історичністю, над моделями створення відносин між конкретним соціальним цілим, що для зручності може називатися суспільством та його оточенням” [6, с.41].

Соціальні рухи – це принципово нове поняття у порівнянні з тим, що раніше могло називатися „суспільними силами” чи то в рамках теорії еволюції, чи то в функціонуванні певних систем. Ідея соціальних рухів вимагає рахуватися з тим фактом, що дійові особи знаходяться не лише під впливом ситуацій, але й виробляють їх. Саме ця обставина є вирішальною при порівнянні змісту понять класу та соціальних рухів. Починаючи з К.Маркса, у соціальній теорії склалася стійка традиція розглядати класи як елементи економічної структури, а класову свідомість пов'язувати з місцем у системі виробництва. Класова боротьба хоча і вважалася рушієм історії, але в кінцевому підсумку була виявом об'єктивного процесу зміни суспільно-економічних формацій. У другій половині ХХ століття Р.Мілс, Р.Дарендорф та інші дослідники показали, що зростання чисельності службовців, людей, що зайняті у сфері обслуговування, остаточно підірвало марксистську надію на те, що позбавлений власності пролетаріат в цілому виробить спільну класову свідомість і стане скерованою конфліктною групою, а творці теорії постіндустріального суспільства, серед яких Д.Белл, відмовляються від тверджень, що зростання значення знань, інформації у виробничих процесах автоматично приведе до домінування інтелектуалів у суспільному житті. „Як показала подальша історія, переходи від (професійних Т.К.) категорій до груп із власною свідомістю і до політично активних груп є радше проблематичними, ніж неминучими” [5, с.75]. Отже, теоретична модель „суспільний розподіл праці > категоризація > соціальна група > свідомість групи > політична мобілізація > соціальна трансформація” не видається більше перспективною для розвитку уявлень про суб'єктів історичних змін.

Соціальний рух не є відповіддю на суспільну ситуацію. Навпаки, остання є результатом конфлікту між соціальними рухами, що борються за контроль над культурними моделями. Такий конфлікт може привести до розпаду політичної системи або, навпаки, до інституціональних реформ, він постійно проявляється у формах соціальної та культурної організації, у владних відносинах. „ Соціальний рух – це конфліктна дія, за допомогою якої культурні орієнтації, поле історичності трансформуються у форми суспільної організації, визначені одночасно загальними культурними нормами та відносинами соціального панування” [6, с.87].

Розгляд соціальних рухів як основних мобілізаційних сил дослідники пов'язують з виникненням постіндустріального суспільства, в якому значно збільшилася здатність до самодіяльності та розширився діапазон можливостей і варіантів вибору. Дійові особи в минулому мали обмежену здатність діяти, оскільки більше належали до світу відтворення, ніж перетворення. Сьогодні ми є свідками скорочення сфери священного, що спиралося на традицію. Нові соціальні рухи більш відкрито, ніж це робили „старі”, ставлять під питання цінності культури і суспільства. Тому вони безпосередньо базуються не тільки на соціальних, але й на інтелектуальних та етичних переконаннях. Якщо індустріальне суспільство змінювало головними чином засоби виробництва, то постіндустріальне змінює цілі виробництва, тобто культуру. Тому давати характеристику дійовим особам останнього було б некоректно, виходячи з посилянь на певну технологію.

Сучасні рухи протесту, борючись із зростаючою концентрацією влади, із проникненням апаратів рішення у всі сфери соціального та культурного життя, що все більше набувають форми прямих маніпуляцій, вважають головною метою не завоювання влади та переустрої держави, а навпаки, захист індивіда, міжособистісних відносин, маленьких груп, меншин від центральної влади і особливо від держави. Сам факт, що сьогодні соціальні рухи слабкі і їх вплив більш розпорошений ніж організований, демонструє значну автономію згаданих рухів по відношенню до політичних інститутів та держави, у той час як політичне життя все більше зорганізовується навколо вибору економічної політики.

Нові соціальні рухи атакують не поділ праці і не форми економічної організації. Їх протест знаходиться на рівні глибоких культурних цінностей. Критика індустріальних цінностей демонструє прагнення дійових осіб, що діють у сфері культури, утримати або знову здобути контроль за своєю власною поведінкою, так, як колись робітники прагнули зберегти контроль над умовами своєї праці. І хоча це прагнення має вигляд протесту проти встановленої соціальної практики, воно не виражене у вигляді якихось грандіозних проектів майбутнього, як це відбувалося ще століття тому. „Найкраще соціальні рухи проявляються у формі заклику до суб'єкта, який характеризується швидше своєю творчою здатністю, ніж своїми творіннями, своїми переконаннями, ніж результатами” [6, с.171]. „У цей період суб'єкт проявляє себе ... усвідомленням дистанції по відношенню до неважливих та чужих йому речей, своїм бажанням свободи та творчості” [6, с.199]. Так, наприклад, активістки жіночого руху, організовуючи масові рухи протесту, змушували суспільство „побачити” прояви панування, виключення та обмеження автономії в тому, що до цього сприймалося більшістю як самим собою зрозумілим порядком речей. Через публікації та університети феміністки розповсюджували свою інтерпретацію жіночої ролі, жіночого тіла, жіночої ідентичності. Вони опротестували традиційні уявлення про розподіл домашніх обов'язків та відповідальності за виховання дітей. Вони примусили суспільство розглядати проблему абортів та доступу до контрацептивів не виключно з точки зору планування сім'ї, а з точки зору особистісної автономії жінки.

Свідома дистанція, що посідається індивідами та колективами по відношенню до інститутів, практик та ідеологій, є запорукою того, щоб дійові особи суспільства не втратили свою творчу здатність. Однак не слід забувати, що свідомість, завдяки якій здійснюється дистанціювання, є не єдиною характеристикою суб'єкта. „Акт волі виривається із самого центра суб'єкта... Воліти – примусити прагнути зробити щось. Ми власне прагнемо, коли, окрім бажання, щоб речі залишалися такими, як вони є, вирішуємо реалізувати наше прагнення здійснити ефективні дії, котрі б перетворили реальність” [4, с.18]. Соціальні рухи через нові форми соціальних конфліктів прагнуть надати новоствореним культурним ініціативам та орієнтаціям нових соціальних форм. Отже, соціальні рухи стають вирішальними агентами історії, оскільки згідно з новими уявленнями, історична реальність формується через конфлікти, а також через вимоги, висунуті ними щодо надання специфічних форм культурним орієнтаціям.

Джерела та література:

1. Габермас Ю. Про суб'єкт історії. Деякі міркування щодо хибних перспектив // Єрмоленко А.М. Комунікативна практична філософія. – К., 1999.
2. Гегель Г.-Ф.-В. Філософія історії. – СПб, 1993.
3. Карлейль Т. Герои, почитание героев и героические истории // Карлейль Т. Теперь и прежде. – М., 1994.
4. Ортега-и-Гассет Х. Тема нашего времени // Ортега-и-Гассет Х. Что такое философия? – М., 1991.
5. Смелзер Н. Проблемы социологии. Георг-Зимелівські лекції. – Львів, 2001.
6. Турен А. Возвращение человека действующего. – М., 1998.
7. Штомпка П. Социология социальных изменений.- М., 1996.
8. Яцук Т.І. Філософія історії: Курс лекцій. Навчальний посібник. – К., 2004.

ЕЛЛІНСЬКА І КАТОЛИЦЬКА ФІЛОСОФІЯ ЯК ДЖЕРЕЛА ФІЛОСОФСЬКО-ОСВІТНІХ ПОГЛЯДІВ Г. Г. ВАЩЕНКА

Досліджуються особливості впливу елліністичної і католицької філософії на формування світогляду Г. Ващенка як філософа-педагога. Особлива увага приділяється проблемі аналітико-синтетичного мислення. Автор вважає, що значною спонукую до філософсько-освітнього думання Г. Ващенка була грецька класична філософія, в той час як католицька виконувала функції опозиції.

Мета цієї статті – дослідити вплив елліністичної і католицької філософії на формування філософсько-освітніх поглядів Г. Ващенка, тобто окреслити ті базові вихідні позиції, які задавали й формували його дослідницький результат. Під цим кутом зору ми й спробуємо здійснити пропоновану розвідку – уперше у вітчизняній філософській літературі.

Вивчаючи праці того чи іншого мислителя, варто враховувати джерельну основу, першовитоки, коріння його світогляду, адже саме вони утворюють підґрунтя запропонованих ідей, творчих напрацювань, визначають феномен особистості. Аналіз творчого доробку українських філософів-педагогів Г. Сковороди, К. Ушинського, П. Юркевича, П. Куліша, С. Русової, Ю. Бачинського та інших переконливо показує: історія філософії освіти охоплює не лише ті вчення, що визрівали на терені культури України незалежно від того, в якій країні через обставини життя довелося авторові формулювати свої ідеї, але й містить у собі філософські міркування з ознаками і властивостями інших культур. “Коріння української релігії, філософії, мистецької творчості, – зазначає П. Кононенко, – у праглибинах етногенезу багатьох цивілізацій і культур (як матеріальних, так і духовних, починаючи принаймні з Трипільської)” [10, 238]. Сказане, зрозуміло, безпосередньо стосується й творчості українського філософа-педагога 10-60-х рр. ХХ ст. Г. Г. Ващенка.

Виходячи з цих засновків, ми зосередимося на дослідженні й вирішенні як мінімум двох вихідних і принципових проблем:

– який масштаб і вектор впливу теоретичних засад елліністичної і католицької філософії на формування філософсько-освітніх поглядів Г. Ващенка;

– чи вкоріненість феномену Г. Ващенка в соціокультурний процес ХХ ст. має вузько національний характер, чи його педагогічні ідеї спираються не лише на українську, а й європейську та світову культуру.

Проблема джерел філософсько-освітніх поглядів Г. Ващенка в науковій літературі не розроблена. Окремі аспекти доробку українського філософа-педагога знайшли свій відбиток у творчих рефлексіях головним чином науково-педагогічного спрямування. Серед цих досліджень варто назвати праці А. Алексюка, А. Бойко, О. Вишневського, О. Коваля (Бельгія), П. Кононенка, А. Погрібного, німецького дослідника Г. Хілліга та інших.

Останнім часом в Україні зростає значення такої наукової галузі, як *філософія освіти*. Серед сучасних вітчизняних мислителів, які зробили вагомий внесок у розробку теоретико-методологічних основ вивчення філософії освіти, виділимо таких, як В. Андрущенко, А. Бичко, І. Бичко, П. Гнатенко, М. Култаєва, В. Лутай, М. Романенко, В. Табачковський, В. Пазенок, В. Шевченко, Л. Горбунова, С. Клепко. Широкий світоглядний, філософський погляд на освіту, суспільство, праці українських і зарубіжних педагогів у їхніх дослідженнях поєднується з особистісною оцінкою поступу систем освіти в Україні, парадигм її модернізації, шляхів розв’язання сучасних фундаментальних освітніх проблем через поєднання

інтересів суспільства, держави й особистості.

Освіта, її організація в контексті глобалізаційних та інформаційних процесів, напрямки розвитку знаходяться в епіцентрі дискусій, що розгорнулися нині у світовому інтелектуальному середовищі. Тому варті уваги узагальнення теоретичного досвіду освіти відомих зарубіжних учених (К.-О. Апель, Г. Блуменберг, Ю. Габермас, М. Дамміт, Ж. Дерріда, А. Макінтайр, Ж.-Ф. Ліотар, П. Рікбор, Р. Рорті, Х. Патнем, М. Фуко та ін.).

Автор даного історико-філософського дослідження, аналізуючи джерела філософського осмислення освіти Г. Ващенком, розкриває зміст його наукових праць. Передусім це такі роботи, як “Загальні методи навчання”, “Виховний ідеал”, “Виховання волі характеру”, “Християнство і майбутнє людства”, “Мораль християнська і комуністична”, “Проект системи освіти в самостійній Україні”, “Роля релігії у житті людства та релігійне виховання молоді”, “Хвороби в галузі національної пам’яті”. Досліджуючи твори українського філософа-педагога, ми враховуємо історичний контекст їх написання, *Zeit geist* “дух часу” (як радянського, так і еміграції), особливості ментальності тієї доби, намагаючись не переносити нинішнє світосприйняття і світорозуміння на тогочасні уявлення. Намагаємося також враховувати національні особливості української філософії освіти, соціокультурну специфіку християнської філософії, прихильником якої був Г. Ващенко.

Задля досягнення поставленої мети автор розвідки використовує компаративний, тобто порівняльно-історичний метод, методи системного, конкретно-історичного і структурно-функціонального аналізу. Автор залучає також трансформаційний і синергетичний підходи для дослідження джерел філософсько-освітніх поглядів Г. Ващенка. Іншими словами, тут поєднуються філософсько-освітні і теоретико-педагогічні підходи, що свідчить, з одного боку, про методологічний плюралізм авторської позиції та повагу до різних методологічних підходів, з другого, – це дає можливість творчого прочитування філософсько-освітніх ідей, концепцій, точок зору, шкіл, рухів тощо.

Сьогоднішня філософія освіти актуалізує практичний аспект історико-філософських досліджень творчого доробку українських філософів-педагогів, що чітко проявився у виховному ідеалі Г. Ващенка: “Служба Богіві і Батьківщині”. Важливим, як нам видається, для дослідження джерел філософсько-освітніх поглядів Г. Ващенка є розуміння того, що основою християнської філософії він вважав “євангельське вчення і класичну філософію, перш за все грецьку” [3, 42]. У цьому плані філософ-педагог, спираючись на “отців церкви”, фіксує близькість у найважливіших точках вчення найвидатніших грецьких мислителів: Сократа, Платона, Аристотеля і християнського вчення. Так, Г. Ващенко неодноразово посилається на Юстина, одного з “отців церкви”, який намагався довести сумісність християнського вчення з грецькою філософією. Торкаючись точок дотику християнської філософії з вченням, зокрема, Сократа і Платона, Юстин писав: “Все добре, чого вчили всі філософи, належить нам, християнам. Всі люди причетні до божественного слова, що його сім’я посіяне в їх душах. Силою цього Розуму, що виходить із Слова, старовинні мудреці могли час від часу висловлювати вірні думки. Бо все те, що говорили або відкривали філософи, вони одержували через споглядання або часткове знання Слова. Сократ, наприклад, до деякої міри знав Христа, бо Слово все просякає своїм впливом. Тому і вчення Платона не суперечить вченню Христа, хоч і не вповні співпадає з ним. Всі, що жили по слову Божому, – християни, хоч і визнавали себе за поганців” [Див: 3, 42].

Щодо зв’язку філософсько-освітніх поглядів одного з видатних давньогрецьких мислителів Сократа, який, як відомо, започатковує епоху зрілої класики античної філософії, з філософією освіти Ващенка вкажемо на те, що український філософ-педагог особливого значення надавав сократівському, або евристичному методу як діалогічній формі навчання. Сутність цього методу можна розкрити в таких положеннях: вчитель за допомогою системи запитань-відповідей

виявляє заховану у свідомості людини істину; навчання у своїх методах має збігатися із природним процесом духовного людського розвитку; метод послідовного і систематичного навчання повинен відповідати закону тієї психічної послідовності, з якою розумові здібності виробляються природно і самобутньо.

Евристичний метод, що давав можливість отримання істинного знання шляхом поступового сходження від одиничного (або філософсько-конкретного) до загального (або філософсько-абстрактного), на думку Г. Ващенка, виникає не тільки з педагогічної практики Сократа, а безпосередньо пов'язаний із його філософічними поглядами. Проте Г. Ващенко лише в загальному плані характеризував Сократа і Платона як представників ідеалістичної течії в грецькій філософії. Тому є потреба, хоча б коротко, зупинитися на основних положеннях ідеалістичної філософії доби Сократа і Платона.

Отже, справжня дійсність, справжнє існування належить ідеям, що створюють собою світ дійсного. Але водночас існує світ недійсного, або апокрифічного. До цього світу належать речі та явища, що оточують людину і що їх вона звикла визнавати за реальний світ. Цей недійсний світ людина пізнає за допомогою зовнішніх відчуттів. Тому такі знання, на думку грецьких філософів, не є дійсними, і речі, що їх людина пізнає, являють собою лише тінь дійсних речей або ідей.

Варто визнати, що Сократ, дотримуючись принципу *“я знаю тільки те, що нічого не знаю”*, тим самим унеможлилював завершене вчення. Завданням мислительної діяльності він вважав пошук істини. Але істина, за Сократом, захована в самій свідомості людини і справжнє мистецтво педагога полягає в тому, щоб допомогти вихованцю виявити та зрозуміти її. Самій людині, на думку видатного грека, важко виявити істину, їй потрібна зовнішня допомога вчителя. Тому Сократ і порівнював роль учителя з роллю акушерки (його мати Фенорета, як відомо, була повитухою), яка сама не родить дитини, а тільки допомагає їй народженню. Звідси й *майєвтика* (від грецьк. *maieutike* – повивальне мистецтво), або, іншими словами, завдання інтелектуального спілкування – *“приймати пологи істини”*.

Г. Ващенко, ставлячи за мету виховання *“всєбічно розвиненого, активного діяча для суспільного добра”*, поклав, по суті, в основу навчання такі сократівські філософсько-освітні принципи, як систематичність і природовідповідність. Принцип систематичності український учений розглядав як одне з найважливіших завдань навчального процесу, оскільки він має виробити в учнів *“цілісний світогляд”*. Тому принцип систематичності, на переконання філософа-педагога Г. Ващенка, стосується як викладання окремих дисциплін, так і навчання в цілому.

Принцип природовідповідності Г. Ващенко розуміє подвійно: з одного боку, він трактує його як навчання, що відповідає особливостям дитячого віку, а з другого – як відповідність законам природи взагалі. Але особливо Г. Ващенко підкреслював, що принцип природовідповідності навчання вимагає від учителя ґрунтовного засвоєння здобутків сучасної психології дитинства і відповідної побудови навчально-виховного процесу. *“Діти, – читаємо у праці “Загальні методи навчання”, – мають оволодіти в школі найважливішими здобутками науки, але в певній послідовності, відповідно до своїх вікових властивостей; школа має враховувати й психічні властивості дітей, рівень труднощі тих чи інших положень науки для дитячого розуміння”* [4, 84-85].

Аналізуючи сократівський прийом навчання, ми прояснюємо для себе ті закономірності духовного інтелектуального розвитку, які зумовили педагогічний метод Сократа й водночас слугували Г. Ващенку підставою раціонального мистецтва інтелектуального виховання української молоді. Як ми знаємо із діалогів Платона *“Федон”*, *“Федр”*, *“Теетет”*, *“Бенкет”*, *“Софіст”*, *“Парменід”* та ін. [Див: 12], Сократ у своїх бесідах користувався аналогіями, або, за Платоном, *образами*. Йдеться про те, що Сократ за задалегідь продуманим педагогічним планом спрямовував розум своїх співбесідників від відомого до невідомого, відповідно до емпіричного закону духовного розвитку. Цей прийом індуктивного

мислення за аналогіями мав для Г. Ващенка велике значення в раціональному навчанні, як і той метод, який використовував Сократ у своїх бесідах, коли переходив від *того, що краще відоме, до невідомого*, що, за висловом Аристотеля, для розуму значно істотніше, ніж відоме нам (“*Метафізика*” 1007 а).

Другий психологічний метод, з котрим узгоджувалися бесіди Сократа, можна визначити як перехід *від часткового або простого до загального і складного*. Сократове Я, котре постійно “вирушало назустріч людям”, мало потребу в діалозі й зверненні до *Іншого* як рівноправного партнера. Але діалог Сократа обертався навколо якого-небудь *загального вислову*, розкладаючи його на окремі частинки, які згруповані в цьому вислові, як у топосі, і, аналізуючи кожну частинку, спрямовував розум слухача до свідомого загального поняття.

Розум людини, свідомо засвоївши собі ці прості, кожна у своїй окремішності, істини, може досить легко доходити до цих складних розумових операцій. Така обробка розуму, що становила педагогічне завдання навчання Сократа, цілком співзвучна з роботою Г. Ващенка “Загальні методи навчання”. Головна проблема, яка поставлена українським дослідником у цій праці, на думку автора даної статті, криється в питанні “Які причини стримують вчителя від стимулювання в учнів духу шукань?”.

Вирішуючи зазначену проблему, Г. Ващенко звертається до духу Сократового методу, який проявляється в його меті: пробудження свідомості в слухача або співбесідника свого *незнання*, прагнення до знання і любові до істини, виховання за допомогою цього методу людей із свідомим, твердим і самостійним способом думок і характером. Спираючись таким чином на сократівські філософсько-освітні принципи, Г. Ващенко й формує образ “*вольової, характерної людини*”. У цьому зв’язку варто навести думку дослідника творчості Сократа російського філософа-педагога другої половини XIX століття, вихованця Київської духовної академії М. Маркова, який високо оцінював “виховне значення так званої Сократової *іронії*, негативної форми його бесід, його перехресних запитань із розрахованим ухиленням від позитивних власних думок під приводом (видом) *незнання*. Позитивна кінцева мета Сократових бесід – “наука і мистецтво”, – завдання яких зробити людину доброю і щасливою” [11, IV-V].

Особливо рельєфно зв’язок між Сократом і Г. Ващенком проявляється, коли мова йде про принцип виховного навчання. Сенс цього принципу, на думку Г. Ващенка, полягає в тому, що навчання, сприяючи утворенню того чи іншого світогляду, впливає на поведінку людини, оскільки остання значною мірою залежить від світогляду й переконань. Проте на поведінку впливає й метод навчання, бо він може виховати не тільки певні риси інтелекту, а й вдачі. Використовуючи одні методи навчання, вчитель виховує наполегливість, ретельність, систематичність у праці, свідомість особистої відповідальності, при інших він може розвивати в дітей безсистемність, недбалість, безвідповідальність і т. д.

Тому принципу виховуючого навчання Г. Ващенко надавав особливого значення, враховуючи ті складні завдання, що поставали перед українською освітою в умовах розгортання індустріального суспільства. Головна ідея української освіти, сформульована Г. Ващенком, вкладалася у виховний ідеал “Служба Богові й Батьківщині”. Він прагнув, зокрема в галузі патріотичного виховання, виробити в учнів “високу національну свідомість і почуття національної гідності”, розуміючи, що принцип виховного навчання вимагає впливу не лише на інтелект учня, а й на його емоції. Через це повноцінне ефективне виховання неможливе без високої патріотичної свідомості вчителя. Згідно з Г. Ващенком, не сухе, холодне слово виховника, а “відчуття серцем”, зокрема величі минулого Вітчизни й тих завдань, що поставали перед українським народом у XX сторіччі, має бути покладене в основу виховання.

Пізнавальна концепція Сократа, на якій базується евристичний метод, на погляд Г. Ващенка, має в собі твердження як вірні, так і невірні. “Вірним є те, – стверджував

український учений, – що людині з природи властиве прагнення до абсолютної істини. Це прагнення виникає не лише з матеріальних потреб життя і з боротьби за існування, а є властивістю людського духу як чогось нематеріального. Тому людина, – переконував український філософ-педагог, – не задовольняється т. зв. позитивним знанням, джерелом якого є наші відчуття, не задовольняється навіть знанням законів природи, що їм підлягає цей чуттєвий світ, а прагне до пізнання основ буття, до пізнання надчуттєвого світу. Процес пізнання, таким чином, має активний характер. Активність його виявляється не тільки в самому прагненні до знання, а й у тому, що людина накладає на зміст і форму пізнання, на всіх ступенях його, свій відбиток.” [4, 250]. Характерно, людський розум Г. Ващенко образно порівнював із ліхтарем, що освітлює шлях до істини. Але додамо, не вдаючись до більш широкої аргументації: світло ліхтаря має свої властивості, від яких значною мірою залежить пізнавальний процес.

Хибним в ученні Сократа про пізнання Г. Ващенко вважав припущення про наявність в людині знань, незалежних від досвіду. Точка зору українського філософа-педагога в цьому плані досить категорична: “Таких знань бути не може”. Свою позицію Г. Ващенко обґрунтовує тим, що Сократ не звернув уваги на систематичне збагачення учнів конкретними знаннями, перш за все про навколишній світ. Адже Сократ у своїх бесідах з учнями, по суті, використовував їхній власний, часто випадковий досвід. Саме тому резюмує свою думку Г. Ващенко: “Цей метод не давав учневі ніяких знань, що їх бракувало йому раніш; учитель тільки допомагав учневі зробити висновки з тих міркувань, що той мав на підставі попереднього досвіду. Що основне питання вже раніш вирішив учитель, то самостійність учня була тільки позірна. Отже, не було ніякої гарантії щодо об’єктивності та правильності свого досвіду. Відповідаючи на запитання вчителя, він тільки подавав йому відомі факти та міркування. Але це були здебільшого факти й міркування, потрібні для обґрунтування думки самого філософа. Учневі наперед невідомий план запитань і відповідей в цілому. Тим-то висновок, якого він доходив, не залежав від його волі, бо учитель наводив на нього. Окрім зазначених хиб, сократівський метод має ще ту хибу, що він в непевних руках може бути засобом до нав’язування учневі зовсім неправильних думок, незважаючи на зовнішню самостійність учня” [4, 250-251].

Таким чином, Г. Ващенко, розробляючи теорію навчання, спирається на філософсько-освітні принципи Сократа, насамперед, *природного, співмірного із законами духовної природи людини, як процесу, заснованого на власному сприйнятті й спостереженні учнями того, що вони бачили і чули, відчували і спробували самі*. Водночас можна твердити, що український філософ-педагог підходить до сократівського, або евристичного методу навчання обережно, відзначаючи, з одного боку, його цінності, з другого – хибі. Але при цьому, і це особливо слід підкреслити, у Сократі Г. Ващенко визнавав фундатора освітньої системи – “пайдеї”, яку дві тисячі років потому обґрунтував Ян Амос Коменський у своїй “Великій дидактиці”.

Погляди давньогрецького мислителя Платона відбилися на творчості найвидатніших європейських філософів-педагогів. Відбилися вони й на творчості і поглядах Г. Ващенка, якого філософічна система Платона вражала своєю “гармонійністю і суцільністю”. Г. Ващенко висловлював думку про те, що у філософській концепції Платона органічно сполучені вчення про буття, пізнання, мораль, політику і т. ін.

Центральне місце в системі Платона посідає вчення про *ейдоси* (ідеї) як незмінні, вічні, неподільні, надчуттєві зразки всього суцього. Саме слово “ейдос” (від грецьк. eidos – вид, образ) позначає образ, форму, вид або поняття, що близьке за змістом, але не тотожне “ідеї”. У філософії Платона ейдос є однією з вічних трансцендентних сутностей, які сприймає людський розум. У бутті Платон розрізняв світ чистих ідей, тобто ейдосів і світ окремих речей, тобто світ явищ.

Відлуння Платонового бачення світу іманентне, тобто внутрішньо властиве, у світосприйнятті і світовідчутті Г. Ващенка. На підставі аналізу праць Платона

український мислитель доходить висновку, що вчення видатного грека не можна витлумачувати як дуалістичне (визнання двох первнів буття). Дану точку зору він пояснює тим, що філософія Платона у своїй основі моністична. “Для нього (Платона – В. Д.), – відзначав Г. Ващенко, – дійсним буттям є лише світ ідей (*он* – справді існує). Світ явищ є лише відбиток або тінь справжнього буття. Окремі речі та явища існують остільки, оскільки вони співпричетні ідеям. Тому Платон і називає цей світ “*ме он*”, що в буквальному перекладі означає “не суще” [6, 36].

Потрібно зазначити, що Г. Ващенко, на відміну від більшості радянських мислителів ХХ століття, у філософській концепції Платона приваблювало вчення про душу. Останнє разом з онтологією визначають теорію пізнання Платона. Річ у тім, що в Платона суб'єктом пізнання є душа, а сам процес пізнання спрямований на достеменне буття – вічне і непроминальне (світ ейдосів). Можливість його пізнати принципово відкрита тому, що сама душа, як безтілесна, ідеальна сутність, походить із світу ейдосів і контактувала з ними. Пізнання Платон витлумачував як процес пригадування (грецьк. *anamnesis* – анамнезис) душею своїх вражень від ейдосів. Анамнезис ускладнюється тим, що в людині душа поєднана з тілом, належить до світу чистих ідей і тому прагне його. Це прагнення, на думку Г. Ващенко, йде у трьох напрямках: через мислення, почуття і дії. Людина, перебуваючи у відчуттєвому світі, як в'язень у Печері, що сидить спиною до світла справжнього буття ідей і не бажає цього визнати, спостерігаючи лише тіні справжнього буття. Тому сенс життя людини в подоланні меж світу речей, необхідно розірвати ланцюги буденності і обернути свій погляд до світу ідей, тобто покинути Печеру. Людина, поступово звільняючись від кайданів відчуттєвого світу, крок за кроком, як по східцях, підноситься до Вічного. Цей шлях Г. Ващенко називає діалектикою.

Відомо, що Платон називав діалектикою мистецтво розподіляти роди на види та об'єднувати види в роди. Види і роди – це категоризації, вироблені в результаті людської життєдіяльності.

Варто у зв'язку з цим зауважити, Г. Ващенко у філософії Платона відрізняє діалектику пізнання, діалектику почуття і діалектику дії. Особливу увагу український філософ-педагог приділяє діалектиці почуття як любові до Добра й Краси, підкреслюючи, що “це є живе прагнення не тільки пізнати їх, а й з'єднатися з ними” [6, 37]. На думку Г. Ващенко, діалектика почуття в Платона аналогічна діалектиці пізнання. При цьому український учений розрізняє в Платона два види пізнання: пізнання відчуттєве, що стосується світу явищ, і пізнання в поняттях, що стосується світу чистих ідей. Відповідно існує й дві форми любові до краси: одна стосується краси матеріального світу, краси тіла (Венера земна), друга – світу інтелектуального, краси душі (Венера небесна, або Уранія). Тому вірний шлях до краси це є шлях від відносного до абсолютного.

Отже, під діалектикою Г. Ващенко розуміє не діалектику матеріалістичну як складову частину існуючої в його час марксистсько-ленінської філософії, що мала два різновиди – об'єктивну діалектику і суб'єктивну, а діалектику як вчення про об'єктивну суперечливість буття, яка стверджувала об'єктивну суперечливість пізнання, людської діяльності і спілкування. При цьому Г. Ващенко тяжіє, як ми бачимо, до діалектики екзистенційної, тобто до діалектики існування, внутрішнього переживання людини, яка являє собою сукупність полярних визначень, що відбиваються в протилежних категоріях – кінцевого і безкінечного, сутності та існування, внутрішнього і зовнішнього, а в наведеному прикладі – душі і тіла.

Інакше кажучи, підґрунтям ващенківського світорозуміння і світовідчуття є платонівська теоретична думка переосмислена з урахуванням української філософської традиції. Тому засадовим для філософсько-освітньої концепції Г. Ващенко є ідеалістичне уявлення про світ, суспільство і людину. Але оскільки Г. Ващенко довгий час змушений був жити і працювати в радянському тоталітарному суспільстві, в якому український народ не міг плекати і розвивати свою національну мову, культуру, освіту тощо, остільки він, указуючи на хвороби

національної пам'яті серед українців (*амнезію і парамнезію*) [Див: 7], по суті порівнює людину доби СРСР із платонівським в'язнем у Печері. Вихід із цієї Печери, шлях із темряви до світла, до подолання “національної амнезії і парамнезії” Г. Ващенко вбачає в організації системи освіти, української як за формою, так і за змістом.

Аналіз праць Г. Ващенко дає підстави стверджувати, що його мислення переважно керується логікою Аристотеля в поєднанні з формальною логікою як наукою, що вивчає форми, схеми, способи різноманітних міркувань. Формальна логіка, як відомо, визнає три основні типи висновування: індукцію, дедукцію та аналогію. Кожен із цих трьох типів висновування знаходить у Г. Ващенко свій розвиток у процесі наукової та навчальної роботи, маючи безпосередній зв'язок із філософією Аристотеля.

Тому звернімося до творчості Стагірита, зокрема логіки, як частини теорії пізнання (органон). Видатний давньогрецький мислитель, здійснивши аналіз мислення і мови, виокремив більш загальні та менш загальні положення та судження, розкрив можливість переходів від одних до інших. Він став засновником – логіки (від грецьк. *logos* – первісно – слово, мова; пізніше, в переносному смислі – думка, поняття, розум, смисл, світовий розум) як науки, хоча саме слово “логос” уперше з'явилося у стоїків. До речі, сам Аристотель називав її “аналітикою”. Рух видів до родів і зворотний було витлумачено як два методи: індуктивний і дедуктивний. Ці два методи й сьогодні залишаються головними в емпіричних знаннях. Головні різновиди суджень, умовисновків, методи доведень і спростувань Аристотель виклав в шести творах, що складають його “Органон” [Див: 1]. Дві “Аналітики” (від грецьк. *analytike* – мистецтво аналізу) подають уміння розчленовування понять. Сама назва праць свідчить про переважання аналізу над синтезом. Твори “Про софістичні спростування”, “Топіка” містять зібрання правдоподібних умовисновків, аналіз їхнього походження, змісту та значення. “Топіка” поряд із “Другою аналітикою” – методологічні дослідження, що не втратили своєї актуальності.

Отже, метод Аристотеля є поєднанням аналізу та синтезу, аналізу та узагальнення. Г. Ващенко, спираючись на логічну систему Аристотеля (силогістику як теорію виведення висновку із засновків) та формальну логіку, намагається вирішити проблему виховання в учнів наукового типу мислення. Свій варіант розв'язання зазначеної проблеми він пропонує в другому розділі праці “Загальні методи навчання”, в якій домінує аналітико-синтетичний стиль логіки аристотелізму, доповнений специфікою навчально-виховного процесу.

Отже, буття Г. Ващенко розглядав як складний комплекс явищ, або, точніше, як їх течію. Щоб орієнтуватися в цій течії, опанувати її, людина мусить виділяти з неї окремі явища. У свою чергу кожне явище являє собою складний комплекс, тому людина поділяє його на окремі складові елементи, виділяючи окремі ознаки речі або явища. Проте явища не існують самі собою, а у зв'язку з іншими явищами. При цьому їхні властивості залежать від тих чи інших відношень до останніх. Міркуючи таким чином, Г. Ващенко приходять до подальшого кроку в ознайомленні з буттям, а саме до необхідності узгодження раніше виділених елементів явища та встановлення між явищами певних зв'язків. Ці два процеси мають назву *аналітико-синтетичного мислення* та є основними засобами до розроблення наукового матеріалу. “Ігнорування органічного зв'язку між аналізом і синтезом, – наголошував Г. Ващенко, – приводить до абстрактного типу мислення. Абстрагуючи якісь ознаки явища, ми можемо забувати про ті зв'язки, що вони мають з іншими явищами. Внаслідок цього буває утворення абстрактних понять, що являють собою синтез спільних абстрагованих ознак речей. Коли ми оперуємо тільки цими поняттями, забуваючи про зв'язок їх із дійсністю, то наше мислення може піти шляхом, що розбігається з реальним буттям. Навпаки, органічне поєднання аналізу й синтезу надає мисленню конкретного характеру, що, своєю чергою, не виключає її абстрактності. Абстрагуючи якісь ознаки речей, ми завжди

мусимо пам'ятати про ті зв'язки, що мають речі в дійсному бутті” [4, 139-140].

Таким чином, аналітичний та синтетичний способи, що характеризують певні процеси мислення, знаходять у Г. Ващенка широке застосування в освіті. Пристосована для раціонально-понятійного мислення логіка Аристотеля в цьому аспекті має не допоміжний зміст, а відіграє, можна сказати, “акордний” характер.

Не менш важливе значення Г. Ващенко надавав індуктивному та дедуктивному способам мислення, аналогії як висновуванні на підставі подібності, спираючись в основному на аристотелівську логіку, відстоюючи та поглиблюючи її відповідно до особливостей навчально-виховного процесу. Головна мета індуктивного способу навчання, за Г. Ващенком, полягає у вихованні в людині розуміння закономірності явищ природи і взагалі всього буття. Поняття закономірності він тісно пов'язує з поняттям причини. Прикметно, закономірність Г. Ващенко витлумачував як “такий зв'язок явищ між собою, коли, з одного боку, всі вони, без винятку, залежать одне від одного як причина і наслідок, а з другого, – ця залежність або зв'язок, має постійний характер: певні причини за тотожних умов викликають ті самі певні наслідки” [4, 162].

Утім, очевидно, таке розуміння закономірності дитині дається тільки із зусиллям. Тоді Г. Ващенко робить припущення, що дитина, як і “некультурна людина”, уявляє собі причину в антропоморфній формі. Розмірковування філософа-педагога приводять до фіксації причини для мало розвиненого інтелекту як “чогось подібного до особистого зусилля, до свідомого наміру”. Крім того, він ураховує характерну властивість дитини змішувати причини з хронологічним зв'язком явищ або з межуванням їх у просторі. Відтак, український учений виводить формулу мислення дитини й малокультурної людини: *“Після цього – значить через це”*. Важливим також є те, що Г. Ващенко поняття закономірності, або підлеглості явищ буття певним законам, вважав зовсім недоступне дітям молодшого віку. Сказане означає, що воно набувається внаслідок більш-менш багатого досвіду і систематичної розумової роботи.

Тому головне завдання у вихованні інтелекту філософ-педагог Г. Ващенко вбачав у розвитку вміння розуміти і знаходити справжні причини явищ. Єдиним шляхом до цього, з його точки зору, є систематичне спостереження над довколишніми речами з погляду “причинового зв'язку” між ними. “Діти, – зауважував Г. Ващенко, – кінець-кінцем доходять правильного розуміння причин тих чи інших явищ і на підставі неорганізованого досвіду. Але цей шлях дуже довгий не завжди певний. Школа, безумовно, мусить втручатися в природний процес розвитку дитячого інтелекту, дещо прискорювати його, зважаючи, звісно, на сили дитини і скеровувати його на певний шлях. Для цього вона мусить організувати дитячий досвід, використовуючи при цьому методи наукової роботи” [4, 162].

Тут очевидний вплив на Г. Ващенка всесвітньо відомого французького філософа-математика Ж. А. Пуанкаре. Останній, як відомо, не абсолютизував інтуїтивний метод, але й не виключав вагомої ролі логіки в забезпеченні достовірності знання. Для Ж. А. Пуанкаре: “Міркувати про те, яким чином найкраще вкорінити нове поняття в цілинний розум дитини, – значить водночас міркувати про те, яким чином ці поняття були придбані нашими предками; значить, отже, міркувати про їх істинне походження, а це, по суті, значить міркувати про їх істинну природу” [13, 286].

Варто зауважити, що дедукція як спосіб висновування, коли більш часткове твердження виводиться з більш загального, широко застосовується в освіті, особливо вищій. Г. Ващенко визнавав за дедуктивним методом велику роль у тому моменті наукової роботи, коли доводиться зводити в систему науковий матеріал. Дійсно, наука під час систематизації зовсім не може обійтися без дедукції.

Інше значення дедуктивного методу Г. Ващенко вбачав у тім, що через нього прикладають загальні висновки науки до конкретних явищ або конкретних випадків життя. Так, той чи інший учений, з'ясовуючи кожного разу якийсь явище,

підводить його під певний закон, застосовуючи дедуктивний метод. Але особливо велике значення, з точки зору Г. Ващенка, цей метод має в практичній діяльності людини, оскільки він базується на здобутках науки.

Треба зазначити, що наслідки застосування дедуктивного методу в школах слабкі. Пояснити такий стан можна, зокрема, тим, що дедуктивному методу в середній освіті надають головним чином догматичного характеру. Дана точка зору збігається і з думкою Г. Ващенка: “Основні наукові твердження, що на них базувалися курси шкільних дисциплін давалися дітям у готовому вигляді, а засвоювали їх діти не те, що без критики, для якої в них не могло бути даних, але часто без достатнього усвідомлення. Звідси виникала пасивність учня, а також і нахил засвоювати матеріал без критики, часто пам'яттю, без відповідної участі логічних міркувань. Окрім того, дедуктивний метод у такій формі, як його застосовували в старій школі, не тільки не давав змоги зрозуміти велику життєву роль науки, а навіть не сприяв розвитку теоретичних відомостей учня із життя. Це був нудний для дітей метод, що часто відбивав у них охоту до розумової праці” [4, 169-170]. Тут цілком закономірно виникає питання: чи такі наслідки дедуктивного методу залежать від недоцільних форм його застосування, чи від самої його природи?

Відповідь Г. Ващенка на поставлене питання враховувала характерні ознаки дитячого інтелекту: недостатній запас досвіду; непривченість оперувати ним; неповне розуміння закономірностей явищ природи; невміння робити висновки з конкретних фактів тощо. Тому він слушно наголошував у своїх міркуваннях, що “дедукцію не можна широко застосовувати в справі інтелектуального виховання дітей молодшого віку” [4, 170]. Однак це не означало, що зовсім не треба дбати про розвиток у дітей молодшого віку дедуктивного мислення. Філософ-педагог Г. Ващенко, враховуючи велике значення дедукції і в теоретичній розумовій роботі, і в практичному житті, розумів, що без дедукції людина не може володіти дійсністю. Тому, виховуючи дітей молодшого віку, слід поступово готувати їх до володіння засобами дедукції. При цьому особливо підкреслював, що молодій людині не варто нав'язувати як загальні твердження, так і роботи висновки з них, оскільки найбільш ворог логічного мислення – догматизм.

Таким чином, Г. Ващенко, беручи до уваги природний розвиток людини, її вікові особливості, намагався у своїй філософсько-освітній концепції надати знанням молодой людини систематичності. Без уміння зв'язувати час від часу між собою висновки в процесі навчальної роботи досягти цього не можна. Розуміючи це, Г. Ващенко прагнув встановлення таких зв'язків між окремими висновками (законами) в кожній галузі знання, що у свою чергу неможливе без застосування законів дедукції. Але, з точки зору Г. Ващенка, широке застосування дедуктивний метод може мати тільки за пори юнацтва, коли логічне мислення розвивається в повному обсязі.

Варто далі зауважити, що аналогія (від грецьк. *analogia* – відповідність, подібність) як форма висновування та метод науки – одне з найменш висвітлених питань логіки як у добу Г. Ващенка, так і в наш час. Приміром, логіка не встигла впродовж більш ніж тисячолітнього розвитку не те, що вивчити аналогію як форму мислення, але не дала навіть загальноприйнятого її визначення [Див: 9]. Наприклад, в Аристотеля аналогія своїм значенням відповідає слову пропорція в арифметиці і означає рівність відношень: наприклад, 2 проти 4-х, аналогічно 4 проти 8-ми [1, 399]. Філософський енциклопедичний словник, виданий у Москві в 2006 році, фіксує аналогію як схожість, рівність відношень, а також пізнання шляхом порівняння [14, 20]. У сучасній українській філософській думці аналогія витлумачується як міркування, в якому робиться висновок про наявність деякої ознаки в досліджуваного одиничного предмета (ситуації, події) на підставі його подібності за суттєвими рисами з іншим одиничним предметом (ситуацією, подією) [15, 21].

Характерно, що Г. Ващенко під аналогією, розвиваючи думку Аристотеля,

розуміє висновування на підставі *подібності* (курсив наш. – В. Д.), коли ми, спираючись на подібність двох або декількох речей, з якихось відомих ознак робимо висновок про подібність їх у невідомій одній ознаці [4, 174]. У сьогоднішньому філософському дискурсі існує також проблема співвідношення зв'язку між аналогією, індукцією та дедукцією. Г. Ващенко, розмірковуючи в цьому напрямі, різницю між індукцією та аналогією бачить у формі висновку, що має характер часткового міркування, тим часом як в індукції він має форму загального міркування. Натомість, від дедукції аналогія відрізняється тим, що в ній за вихідну точку для висновку є часткове, а не загальне твердження. А це означає, що аналогія є висновування від часткового до часткового.

Тут доречно зауважити, що вивід за аналогією відіграє в практичному житті ще більшу роль, ніж у науці. Відношення людей до окремих речей і явищ зумовлюється здебільшого подібністю їх до речей і явищ, що траплялись їм раніше, а не загальними принципами, виробленими через систематичні спостереження. Причому вміння охопити подібність між речами властиве не тільки людині, але й тварині. Проте людина, набуваючи ці вміння в процесі виховання, перетворює їх у загальні принципи.

Отже, ми маємо контрверзу між низькою оцінкою аналогії як методу науки і фактичним широким її застосуванням. Цю суперечність свого часу зафіксував і Г. Ващенко, відзначивши, що все це врешті-решт приводить до небажаних наслідків, а також до антропоморфізму та суб'єктивізму, тобто перенесення ознак людини на інші істоти або ознак власної особи на інших людей.

Зважаючи на таку роль аналогії в науці та практичному житті, філософ-педагог Г. Ващенко пропонує розробити детально питання про неї як спосіб мислення, визначити межі її застосування, в'яснити форми та рівень імовірності і виробити правила її застосування. Ставлячи таке завдання, Г. Ващенко звертає увагу на те, що діти молодшого віку мислять переважно за аналогією. Причому, чим молодша дитина, тим більшу роль відіграє аналогія в її мисленні. Але дитячі аналогії мають у собі хибні тенденції. По-перше, діти через свій слабкий досвід і брак розвиненої інформації та нерозвиненість гальмівних центрів дуже квалітивні. Дитина вбачає подібність там, де її немає, наприклад, опікшись свічкою, вона вдруге буде боятися доторкнутися навіть до її образу в дзеркалі. По-друге, особливість дитячих аналогій у тім, що вони мають анімістичний ухил. Мається на увазі та властивість дитячого мислення, коли все, що рухається, дитині здається живим. Так, дітям 5-7-ми років живим здається вітер, вогонь, дим тощо.

Розглядаючи анімізм у дитини, Г. Ващенко розмірковує про можливість обернення дитячого анімізму в антропоморфічній формі в антропоцентризм або навіть в егоцентризм. Дійсно, діти мають нахил думати, що все навкруги робиться саме для них. Щоб запобігти цьому, а також беручи до уваги особливості дитячого мислення за аналогіями, Г. Ващенко переконує, що основний напрям інтелектуального виховання дітей молодшого віку має бути *профілактичним*. Йдеться про те, що дорослим треба насамперед уникати всякого впливу, що міг би викликати в дітей неправильні уявлення за аналогією. Дорослі часто занадто і нерозумно пристосовуються до дітей, знижуючись до них у своїх розмовах з ними. Звісно, що від цього може бути тільки шкода.

Разом з тим Г. Ващенко вважав, що “аналогія є основна форма мислення дитини, треба прагнути до того, щоб вона сама уникала неправильних висновків і робила висновки правильні” [4, 179]. Для цього слід подбати про розвиток у дітей аналізаторів та вміння спостерігати, відрізняти ознаки речей. Не менше значення має точність та правильність дитячої мови, але особливу роль він відводив “причиновому зв'язку”. “Нав'язати дітям правильне наукове розуміння причин складних явищ, – слушно зауважував Г. Ващенко, – не можна, бо до цього діти малого віку нездатні. Але на запитання дітей про причини якихось явищ треба давати відповіді, хоч елементарні, але правильні. Певна річ, це справа дуже нелегка. Треба великого такту і вміння просто висловлювати свою думку, щоб правильно

й зрозуміло пояснювати дітям явища природи; тим паче, що діти часто запитують про такі явища, що їх непросто пояснити навіть науці. Але краще відмовитися від відповіді, сказати, що дитина ще не зрозуміє її, ніж дати в корені неправильну відповідь. А головне, треба так організувати досвід і все життя дитини в цілому, щоб вона могла порівнювати між собою якомога більше речей і з допомогою дорослих навчалася правильно розуміти їх взаємини” [4, 179].

Таким чином, можна стверджувати, що аристотелівські прийоми міркувань: аналіз, синтез, аналогія, індукція, дедукція тощо, творчо переосмислені Г. Ващенком відповідно до умов навчання і виховання першої половини ХХ століття, сприяли осяганню освіти як складного соціокультурного явища, педагогічному “заземленні” раціонального виховання української молоді. Тому особливих критичних зауважень щодо аристотелізму, крім епізодичних висловлювань, Г. Ващенко не робить.

Тепер спробуємо дослідити вплив філософії католицизму на філософсько-освітнє мислення українського вченого. Перш за все відзначимо, що Г. Ващенко обережно, але творчо ставиться до язичницької – елліністичної та неправославної західноєвропейської філософії. Характерно, у жодній його праці, у тому числі “Виховний ідеал”, “Християнство і майбутнє людства”, “Бог і Батьківщина”, “Мораль християнська і комуністична”, “Роля релігії у житті людства та релігійне виховання молоді”, ми не знаходимо критики католицизму загалом і католицької філософії зокрема. Більш того, для Г. Ващенка характерним є толерантне ставлення до католицизму як того, “*quod ubique, quod simpliciter, quod ad omnibus creditum est*” (латинською: “що визнається усюди, завжди й усіма”). Особливо це проявляється в праці “Мораль християнська і комуністична”, де Г. Ващенко розглядає енцикліку папи Лева XIII “Рерум новарум” і енцикліку папи Пія XI “Квадрагезімо”, що вийшли у світ відповідно в 1891 та 1931 роках. Точкою дотику римо-католицьких понтифіків і українського мислителя є ставлення до комунізму як “антиприродного” явища й водночас критика капіталізму з точки зору “християнської ідеї свободи волі й гідності людини” [5, 167-168].

Доцільно зауважити, що Г. Ващенко у своїх працях веде мову про “ідеї християнського гуманізму”, “християнську мораль”, “християнський виховний ідеал”, “християнський світогляд”, релігійне виховання молоді, вказує на характерні риси “християнської філософії”, його гасло “Служба Богові й Вітчизні” будується на засадах християнства. Але в жодній опублікованій праці ми не знаходимо відкритого акцентування уваги на християнській православній ідеї, немає навіть словосполучення “православне християнство”. Виняток хіба що становить робота “Християнство і майбутнє людства”, де він, проголошуючи Слово від Братства св. Покрови, вказує, що воно належить до Української Автокефальної Православної Церкви в Мюнхені. Отже, Г. Ващенко намагається уникати теологічної полеміки православ'я з католицизмом і уніатством, критики вартостей філософії католицизму (*Philosophia perennis*), проповідей римо-католицьких ієрархів. Чим це можна пояснити?

По-перше, уважний аналіз взаємодії української думки із філософією Заходу, особливо католицизму, показує, що історики філософії середини ХХ століття майже не брали до уваги складне соціально-політичне становище, в якому опинилась Україна після Другої світової війни. Зібравши докупи майже всі етнічні землі, Україна, хоча і ввійшла до складу міжнародної спільноти, ставши членом ООН, але фактично не була незалежною суверенною державою, а УРСР у складі унітарного СРСР. Панівна марксистсько-ленінська філософія, пропагуючи ідеї комунізму, формувала ідеологію не тільки російського великодержавного патріотизму, російської етнічної ксенофобії, але й насаджувала стереотипи про західноєвропейську філософію як таку, що обмежена буржуазними класовими

інтересами, є “бездуховним ученням”. Суспільству нав’язувалася думка, що всі українці, як і представники інших національностей, які опинились у роки війни на Заході, тим більше в Німеччині, є зрадниками. Тоталітарний режим проводив гучні ідеологічні кампанії, спрямовані проти різних “грубих ідейних помилок”, релігійних організацій. Пригадаймо, Львівський собор 1946 року, на якому під тиском влади було прийнято рішення про самоліквідацію Української греко-католицької церкви.

По-друге, окреслену вище позицію Г. Ващенка можна пояснити пошуком власної відповіді на проблему, яку М. Гайдеггер назвав *метафізикою часу*. Аналізуючи зазначену позицію, варто мати на увазі, що саме у філософії першої половини ХХ століття виникали настрої, почуття, які згодом переросли в ідеї, задуми і цілі, що визначили напрямок сучасних пошуків західноєвропейської думки, до якої безпосередньо долучається й Г. Ващенко. Йдеться, зокрема про той факт його біографії, коли він 1945 року, у віці 65-ти років, опиняється в Західній Німеччині, у Мюнхені. Головне місто Баварії, як відомо, після війни стає центром наукового і політичного життя української еміграції. Тут упродовж 22-х років, тобто до кінця життя, Г. Ващенко буде жити й працювати, спочатку професором Українського вільного університету, а від 1950 року – ректором Української богословської академії [2, 32].

Можемо припустити, що у свідомості філософа-педагога після Освенціма, застосування в 1945 році атомної бомби, поступово зникає уявлення про те, що розвиток освіти, науки і техніки може забезпечити людство від провалля в безодні жаху. Принаймні, Г. Ващенку вже важко говорити про Розум і Прогрес як визначальні чинники розвитку людської цивілізації. У його самосвідомості відбувається переосмислення природи людини, витоків Добра, Правди, Краси.

Інакше кажучи, самосвідомість Г. Ващенка після Другої світової війни починає відрізнятися від традиційного просвітницького духу. Якщо раніше український мислитель великі надії покладав на розум, істину, практичну раціональність, то тепер його увага зосереджується на суб’єктивних вимірах людської життєдіяльності. Свідченням цього є філософсько-психологічна праця “Виховання волі і характеру”, яка побачила світ у 50-х роках. Тут треба враховувати й значний часовий інтервал між роботою “Загальні методи навчання”, що була написана наприкінці 20-х років, і цілою низкою праць, створених у повоєнний еміграційний період. Уже в праці “Християнство і майбутнє людства”, опублікованій у 1946 році, Г. Ващенко, осмислюючи жахи війни, ставить питання: “Чи не є це крах європейської культури?”, “Як людству вберегти себе від катастрофи?” [8, 273, 293].

Проте, на думку автора даної розвідки, Г. Ващенко у своїй філософсько-освітній концепції повністю не виходить за межі просвітницької парадигми. Трагічний досвід 30-40-х років не до кінця перекреслював у його свідомості оптимістичні надії Просвітництва. Філософсько-освітнє мислення Г. Ващенка залишається все-таки в модерністських рамках. Але своєрідною відповіддю українського мислителя на поставлені вище питання можна вважати пошук точок дотику між різними світоглядними ідеями, концепціями, течіями, школами, у тому числі між гілками християнства. В основу взаємодії різновекторних сил глобалізованого світу, що народжувався, він кладе філософію діалогу й екзистенціальної комунікації, відкритості іншим і власної ідентичності.

У контексті сказаного стає зрозумілою позиція Г. Ващенка і щодо філософії католицизму. Він, наприклад, поділяв висловлені філософію томізму (Р. Белармін та ін.) думки про право народу поставати проти тиранічної влади, захищати свої “вольності”. Тому вояки Української Повстанської Армії, які боролись за самостійну Українську державу, поставали в нього не ворогами, а героями.

Водночас Г. Ващенко не сприймав установок католицької філософії щодо кодифікації гріхів (зла), апології “корисної” брехні, хабарництва, казуїстики тощо.

Отже, не бездумне заперечення католицизму, обмежене теологічно-обрядовими розбіжностями між католиками і православними, а виважений, толерантний, творчий підхід є характерним для українського філософа-педагога. Ураховуючи все це, ми можемо стверджувати: якщо елліністична філософія відіграла значну роль в розширенні обріїв філософського осмислення освіти Г. Ващенко, то католицька виконувала для нього радше функції опозиції, але опозиції конструктивної.

Завершуючи розгляд питання про джерела філософсько-освітніх поглядів Г. Ващенка, зауважимо, що, розвиваючи в української молоді такі розумові здібності, як спостережливість, здібності до синтезу й аналізу, вміння індуктивного і дедуктивного способу мислення, аналогії як форми висновування на підставі подібності, український філософ-педагог намагався таким чином наблизитися до ідеалу “справді інтелігентної людини”. Основною рисою цього ідеалу є “любов до правди” як істини, або, інакше кажучи, любов до знання, до науки. Таке філософсько-освітнє думання Г. Ващенка спиралось на український світогляд, досвід християнської філософії, а також на класичну філософію, перш за все грецьку. Незважаючи на переслідування влади, труднощі та обмеження в еміграції, інші життєві негаразди, український мислитель, з одного боку, розробляв за доби індустріалізму раціональне обґрунтування релігійної освіти, а з другого, – закладав основи національної філософії освіти, що починають утверджуватися в Україні на рубежі ХХ – ХХІ століть після відновлення Української держави.

Результати цього дослідження відкривають нові перспективи виявлення поступу систем освіти України через аналіз джерельної бази інших українських філософів-педагогів, механізмів взаємопроникнення різних культур. Їх розгляд може бути предметом подальших розвідок.

Джерела та література:

1. Аристотель. Сочинения в четырех томах. Т. 2. – М.: Мысль, 1978.
2. Бойко А. М. “...Служба Богові й Батьківщині”. (Григорій Ващенко: альтернатива поглядів і оцінок) Науково-методичний посібник. – К.: ІЗМН, 2001.
3. Ващенко Г. Виховний ідеал. – Полтава: Ред. газ. “Полтавський вісник”, 1994.
4. Ващенко Григорій. Загальні методи навчання: Підручник для педагогів. – К.: Українська Видавнича Спілка, 1997.
5. Ващенко Григорій. Мораль християнська і комуністична // Твори. Т. 4. – Праці з педагогіки та психології. – К.: “Школяр” – “Фада” ЛТД, 2003. – С. 141-195.
6. Ващенко Григорій. Нотатки про естетику. Платон про красу // Твори. Т. 5. – К.: “Школяр” – “Фада” ЛТД, 2003. – С. 36 -38.
7. Ващенко Григорій. Хвороби в галузі національної пам’яті // Твори. Т. 5. – К.: “Школяр” – “Фада” ЛТД, 2003. – С. 6-16.
8. Ващенко Григорій. Християнство і майбутнє людства // Твори. Т. 5. – К.: “Школяр” – “Фада” ЛТД, 2003. – С. 270-295.
9. Ішмуратов А. Т. Вступ до філософської логіки. К.: Абрис, 1997.
10. Кононенко П. П. Українознавство. – К.: Либідь, 1996.
11. Марков Н. Педагогъ древняго классическаго міра – философъ Сократъ. – Чернигов, губернская типографія, 1884.
12. Платон. Собрание сочинений в 4 т. Т. 2. – М.: Мысль, 1993.
13. Пуанкаре Анри. Наука и метод // О науке: Пер. с франц. – М.: Наука, 1983. – С. 283-403.
14. Философский энциклопедический словарь. – М.: ИНФРА-М, 2006.
15. Філософський енциклопедичний словник. – К.: Абрис, 2002.

ФІЛОСОФІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ОСВІТИ ЯК СИНТЕЗ НАУКИ І РЕЛІГІЇ (ІСТОРИКО-ФІЛОСОФСЬКИЙ АНАЛІЗ ВІД ДАВНИНИ ДО СУЧАСНОСТІ)

Найзагальнішим абстрактним відображенням дійсності в історико-філософському аспекті загалом і філософсько-освітньому зокрема є уявлення про матеріальне та ідеальне, про “світ речей” і “світ ідей”. Співвідношення матеріального та ідеального, або що є первинним, а що похідним, вторинним у філософсько-освітньому процесі, - ця проблема хвилювала раніше і хвилює сьогодні багатьох українських мислителів. Коли характеризують розвиток філософсько-освітніх процесів у більшості країн світу, в тому числі і в Україні, то дуже часто наголошують на тому, що ці процеси розвиваються лінійно від простого до складного, або від нижчого до вищого, згідно з матеріалістичною діалектикою, визнаючи еволюцію лише у бік збільшення. Але сьогодні синергетика запропонувала нам розглянути процеси, котрі відбувалися і відбуваються в філософії української освіти шляхом розкриття механізму виникнення порядку через флуктуації, тобто відхилення системи від деякого середнього стану. Флуктуації підсилюються за рахунок нерівновагомості, розхитують попередню структуру і приводять до нової: з безладдя виникає порядок. Керуючись синергетичним спрямуванням, дослідимо суть флуктуаційних процесів в історії української філософії освіти від давнини до сучасності, спираючись на творчість українських мислителів XVII-XVIII ст., доля яких була пов'язана з Чернігівщиною.

На початку XVII ст. людська мудрість, розум, світські науки протиставлялися багатьма українськими авторами божественній мудрості та церковному авторитету як хиба – істині, що яскраво засвідчує флуктуаційність даного процесу. Розгляд такого питання рівнозначний осмисленню проблеми природи людини. Українських філософів приваблювало тоді людське життя, а у самій людині, як писав Кирило Транквіліон-Ставровецький, – “чудное сполучення и плоть, смерть и живот”.

Традиція такого “флуктуаційного розхитування”, або протиставлення божественної і людської мудрості в філософії освіти, започаткована ще першими отцями і вчителями церкви при розв'язанні питання про ставлення християнства до античної філософії та поганського світогляду загалом. Але загострення цього протиставлення було властиве навіть далеко не всім представникам патристики, яка прагнула витлумачити філософську умовлядність як пояснення Біблії, а Біблію як підтвердження платонівсько-арістотелівських вчень [1, 233].

Проте ситуація докорінно змінюється з початком Реформації, представники якої актуалізують питання взаємодії людини та науки, віри та розуму, откровення та філософії, божественної та світської мудрості і наук. Заперечуючи авторитет церковних переказів і визнаючи єдиним джерелом віри одкровення, реформатори (протестанти) наполягають на необхідності застосування науки і людського розуму для читання й витлумачення Біблії. Адже “ні сніг, ні град, ні дощ та інші речі, позбавлені життя і відчуття, не можуть хвалити Бога інакше, якщо не устами людини” [2, 48].

Такі раціоналістичні тенденції теж відповідали флуктуаційним процесам в філософії освіти того часу, тому вони співіснують у творах реформаторів в єдності з ірраціоналізмом, що можна тлумачити лише при допомозі синергетики. Уже Лютер називав філософію повією диявола, а ще більшої гостроти заперечення

значення людського розуму, світських наук, філософії для спасіння, а отже, й християнського життя, досягло серед найрадикальніших і найдемократичніших реформаційних громад. У них вбачали те знаряддя, за допомогою якого католицька церква обґрунтувала свою соціальну практику та свою філософію освіти, а також і теологічні побудови, що спрямовувалися проти простоти первісного християнства з притаманними йому ідеями рівності і братерства. З огляду на це, моравські брати навіть не приймали до своїх громад людей вчених і тих, хто знав латину, тобто тут ми наглядно можемо зрозуміти, що майбутній філософсько-освітній порядок зароджувався з хаосу.

Як відзначає В.М.Нічик: “З поширенням реформаційних ідей радикально-демократичного спрямування в Україні протиставлення Біблії та філософії, божественної та людської мудрості стало майже загальним місцем у творах діячів братств і письменників-полемістів” [3, 135]. До числа останніх належали Л.Баранович, І.Гаятовський, І.Максимович, Д.Туптало та інші діячі українського філософсько-освітнього процесу, доля яких була пов'язана з Чернігівщиною. Вони теж вдавалися до цього протиставлення з метою дискредитації логіко-раціоналістичних засад католицької теології. Але в дискусії з католиками їм бракувало спертих на тогочасну науку доказів.

Період XVII ст. в Україні - це доба самоутвердження нації, коли без віри у сили науки, знання і розуму не обійтися. Без наукових знань у XVII столітті неможливо було керувати суспільством, закладати школи, колегіуми, академії, будувати міста, села, фортеці тощо. Це розуміли і чернігівські мислителі XVII-XVIII ст. Тому їх філософія освіти хоч і поєднувала раціоналізм з ірраціоналізмом, але домінуючу роль надавала раціоналізму, тобто науці і людському розуму. З цього приводу цікавою є думка відомого філософа XX століття Е.Гуссерля, який відзначає: “Розум - широке поняття... Так і в людськості та в її розумі філософський розум становить нову ступінь. Ступінь людського буття й ідеальних норм для безконечних завдань, ступінь буття з погляду вічності можлива лише в абсолютній універсальності, саме в тій, що від початку містила у собі ідея філософії. Універсальна філософія, зі всіма окремими науками, складає, звичайно, частину явищ європейської культури... Людству вищої людськості або розуму потрібна, отже, справжня філософія” [4, 85].

Хоч Е.Гуссерль і визнає, що раціоналізм XVII ст., якщо його розглядати відірваним від ірраціоналізму, є помилкою, хоча й цілком зрозумілою. Можливо, чернігівські мислителі XVII-XVIII ст. де в чому і помилялись, але на той час, серед української руїни, це були ідеї, котрі сьогодні крізь призму синергетики можна визнати актуальними.

Більше того, чернігівські мислителі гідно продовжили філософські пошуки “розумного життя”, започатковані ще в період Київської Русі на основі міфологічної творчості. Актуальною в цьому плані є розвідка В.І.Шинкарука, де пояснюється: “Міфологія історично формувалася як форма суспільної свідомості, здійснюючи проєкції буття людського, а саме - проєкції, обернені в минуле. Обернені за горизонт наявної дійсності - в те буття, яке відповідає сутності людини, її частю і так далі. Головними принципами наукового мислення, яке вироблене було на той час(у нас це XVII - XVIII ст.) були принципи пояснення і передбачення. Наука - тоді наука, коли вона дає пояснення, а пояснення - тоді, коли з'ясовуються причини. Тоді мова йде про зв'язок теперішнього з минулим - минуле виступає як умова для теперішнього” [5, 5]. На нашу думку, ці слова теж дуже легко тлумачити крізь призму синергетики.

Яскраво ця міфологічна тенденція проявилася у змісті таких творів Київської Русі, як “Послання пресвітеру Фомі” Климента Смолятича та “Слово Данила Заточеника”. Так, у “Посланні” зустрічається близька до раціоналізму позиція Климента Смолятича щодо розуму людського. Тут наявні різні філософсько-освітні підходи до тлумачення розуму, його місця і ролі в житті людини. Спираючись на розум, Климент Смолятич аналізує текст “Священного писання”,

а сам розум тлумачиться ним як провідник душі. “Слово” Данила Заточеника, акцентуючи увагу на взаємодії розуму і земного життя людини, витлумачує розум як життєву досвідченість, хитрість, що здобувається упродовж життя людини. Переконає в цьому Заточеника його власне існування, в ході якого він самотужки збагатив свої знання і свій розум, який виступає важливішим за хоробрість. Адже в битвах не хоробрістю досягається перемога, а розумом.

Загалом, відзначає В.С.Горський, “культ розуму, власної “мудрості”, що розцінюється як вища моральна якість людини, відображає наявний в Київській Русі високий рівень раціональності, ствердження власного “Я”, як суверенної, самоцінної особи, проголошення цінності мислячої людської особистості” [6, 146].

Разом з тим роль науки в життєдіяльності людини, в межах якої з'ясовуються граничні підстави людського буття, важко уявити в її історичному розвитку у вигляді однолінійного вертикального процесу, прогресивного поступу. Різноманітні філософські системи, вчення, комплекси ідей, які були сперті на наукові докази, далеко не завжди і не в усьому піддаються оцінці щодо своєї прогресивності, порівняно з попередниками, якщо розглядати їх крізь призму матеріалістичної діалектики. Звичайно, і в реакційних вченнях можна знайти актуальність, виявляючи нові смисли, що часто вражають своєю співзвучністю навіть з тим, що хвилює нас сьогодні, якщо розглядати їх крізь призму синергетики.

Тобто віра в силу розуму і науки наскрізь пронизує українське буття через віки. Хоча наука зазнавала ударів у зіткненнях із суворою правдою життя, а це, в свою чергу, сприяло відтворенню дискусій про відношення між божественною, догматичною і людською мудрістю, релігією і філософією.

Започаткована в Україні XVII століття нова філософія освіти потенційно могла бути вільною від тягара догматичних висловлювань і здогадів, не зіпертих на розумні наукові докази. Але реальність українського буття тоді не рідко була така, що ніколи і нікому іноді було працювати в науці. Безперервні війни, несприятлива суспільно-політична обстановка в Україні другої половини XVII ст. заважали піднесенню науки і людського розуму в сфері теоретичного знання XVII-XVIII ст. Проте і в цих умовах більшість тогочасних мислителів поважали розум, але не робили з нього фетиш. Науку та вчених, котрі її рухають, зазначав І.Величковський, треба любити, бо саме від них “растёт слава, оздоба, подпора милой отчизні нашої і утіха скоро” [7, 319].

Дана позиція чітко окреслюється і обстоюється всіма мислителями, доля яких була пов'язана з Чернігівщиною XVII-XVIII століття. Вони розробляли різні версії філософії освіти, або розумного життя людини, де головну роль відводили науці і освіті. Зокрема, І.Максимович у своїй збірці “Алфавіт” (1705р.), притчу про “премудрого” чоловіка, який, незважаючи на свою “премудрість”, ніколи не збагне природи руху матерії і помре від цього великого смутку, бо перестане вірити в силу свого розуму.

Мислителя хвилює проблема раціональності. Він старанно доводить, що розум - надійне оперття в житті, але водночас з падінням віри в людині, на думку І.Максимовича, зруйнується мораль, зникне розуміння сенсу життя. Адже все, що людина не може пояснити на основі наукових доказів, своїх знань і розуму, вона пов'язує з вищою Божою мудрістю, яку можна осягнути за допомогою віри. Хоча Бог за своєю сутністю (тобто такий, який він є “в собі”) є незбагненим для людини, але вона все-таки пізнає його через віру.

Людина розглядалась чернігівськими мислителями як образ і подоба Бога, через що вона, разом з Богом, виступає і як творець та опікун світу, гарант його цілісності та незнищеності. Проте сама людина смертна і цим відрізняється від Бога. Тому, зокрема у І.Максимовича, “премудра” людина так і помирає, не пізнавши всього своїм розумом тільки через те, що на це їй не вистачає життя. Бог же вічний і безконечний, тому він нібито знає і розуміє все. Досягти чогось у своєму земному житті людина, таким чином, зможе тільки за допомогою власних знань і віри. Бог же істотно не впливає на стан знань людини. Судячи про позицію чернігівських

мислителів на основі міркувань І.Максимовича, можна вважати, що вони (чернігівці), високо цінуючи наукові знання і розум людини, віцлому і віру ставили вище розуму. Свідчать про це і твори Івана Орновського, що застерігає від надмірної довіри до розуму: "Хизуватися пишно (розумом) не варто, небоже, думка людська здурити сама себе може" [8, 104].

Але уважно розглянувши твори мислителів XVII-XVIII століть, доля яких була пов'язана з Чернігівщиною, можна констатувати, що кожен з них мав своє власне рішення проблеми, яке не в усьому збігалось з думками колег. Може, саме в цьому плюралізмі думок, діалозі, і є та флуктуаційна сила, що об'єднувала мислителів у творчий літературно-філософський та науково-педагогічний гурт, праці якого допомагає нам досліджувати синергетика.

Якщо І.Гізель, який тісно співпрацював з Чернігівським вченим осередком, відзначав, що людиною керує переважно розум, то Л.Баранович цю проблему вирішує специфічно, тобто, не вступаючи у конфлікт з релігією і не заперечуючи раціональних знань. Баранович констатує, що "мудрий певну знає в небо дорогу". Цією тезою він не розмежовує віру і науку, а проголошує їх єдність. Такими міркуваннями не заперечується значення розуму й здобутих за його допомогою знань на тій підставі, що вони нібито "нижчі" за віру. Навпаки, це зближує розум і віру, науку світську і богослов'я, релігію і філософію. Мислитель прагнув показати, що розум і наука не є лише чимось слабким і безпорадним. Вони освячені самим Богом, є особливими дарами Святого Духу, через які людина стає причетною й подібною до свого Творця, тобто мудрою.

За спостереженням С.Б.Кримського, українські мислителі XVI-XVII ст., говорячи про розум, який, згідно з їхніми тлумаченнями, був органічно поєднаний із серцем, мали на увазі, переважно, саме духовний розум [9, 11]. З цим висновком сучасного українського вченого треба погодитись, бо в ті часи раціональне та ірраціональне, не лише не суперечили, а й взаємно доповнювали одне одного. Мудрість поділялась на земну і божественну, розум - на плотський і духовний.

У власному значенні, за переконаннями мислителів XVII ст., розум - це передусім духовний розум або ум. Цей термін церковнослов'янської мови був еквівалентний латинському поняттю інтелект. Він відігравав значну роль у християнській теології й антропології, які в процесі свого формування зазнали помітного впливу неоплатонізму, зокрема Плотіна, Ямвліха, Прокла, Аммонія Саккаса. У давньоукраїнських текстах духовний розум, або ум, був і одним із визначень Бога, і позначенням образу божого в людині, і відображенням її вищих пізнавальних потенцій. Але чіткого поділу вищого розуму (духовного), який здатен утворювати метафізичні дії, і простого розуму (світського), запропонованого згодом Кантом, у тогочасних українських мислителів чітко ще не простежуємо. Та й сам поділ розуму здійснювався не стільки на основі перебігу й рівнів його внутрішніх процесів, скільки на основі спрямованості на пізнання різних об'єктів: духовних чи плотських. Перші уважалися вищими, а другі - нижчими. В даному випадку ми спостерігаємо синергетичну нерівномірність, котра тягнє до самоорганізації або раціональності.

Люди потребували раціональності, і на початку двадцятого століття М.Вебер у своїй праці "Господарство та суспільство" (Тюбінген, 1920) досліджує структуру раціональності, її "матеріальну" та "формальну" складові. "Формальна раціональність", яка на думку Вебера, стає домінуючою в сучасному суспільстві. Це абстрактний, технічний розум: байдужий до соціальних цінностей, позбавлений будь-якої суб'єктивності та випадковості, він прагне опанувати усе суспільство. Це "інструментальний розум". Концепція "формальної раціональності" М.Вебера, його вчення про "інструментальний розум" глибоко вплинули на подальшу онтологічну, гносеологічну та філософсько-освітню думку, трансформувалися у такі поняття, як "технічна раціональність", "інструментальна раціональність". Це деякою мірою почало витіснити проблему віри, бо вона була більш зв'язана з ірраціоналізмом, ніж із раціоналізмом. Особливо це відобразилося у поглядах

філософів ХХ ст. у СРСР, які стояли на позиціях діалектичного матеріалізму і проблемі віри майже не приділяли уваги, крім хіба що як релігійній категорії.

Але зрушення, що відбулися в українській філософії у 60-і роки ХХ ст., поставили проблему співвідношення віри і науки на порядок денний. Павло Васильович Копнін першим починає аналізувати тоді цю проблему. Чому саме “першим”? Адже ця проблематика і до 60-х років розглядалась у “науковому атеїзмі”. Суть у тому, що віра в роботах з атеїзму була об’єктом критики, протиставлялася знанню, а вчені доходили часто до тверджень, що знання, особливо наукове, може цілком витіснити віру із життя людини. Значну роль у тогочасних дослідників відіграло догматичне ставлення до лєнінського вчення, де віра вважалась тільки складовою частиною релігії. Ніби не помічалось, що В.І.Лєнін весь час пропагував віру в комунізм, підмінюючи нею будь-яку іншу віру, зважаючи на інтелектуальний і культурний рівень суспільства того часу.

Такий розгляд проблеми віри впливав на філософію освіти, але містив логічну суперечність, бо віра в одних випадках заперечувалась, а в інших вважалось, що вона потрібна, але тільки як віра в комунізм. Тому треба було визначитись із суттю терміну “віра”, беручи до уваги здобутий на 60-і роки культурно-освітній рівень суспільства. Адже науковий атеїзм вбирав у свої теоретичні побудови лише ті наукові концепції і висновки, конкретні приклади та описи, котрі мали антирелігійну зорієнтованість, давали можливість шляхом доцільного підбору аргументів спростувати релігійні положення та ідеї. Але тоді виходило, що пізнання, наука та філософія освіти, можуть бути без віри, тобто цілком раціонально-науковими. Це було привабливо, та все ж такий підхід закривав шлях до належного розуміння духовного життя, в тому числі української філософії освіти, яка аналізувала протягом багатьох років свого існування проблему відношення людини і науки і завжди включала в себе аналіз віри.

Заслуга П.Копніна полягає якраз у тому, що він у 60-і роки започатковує безконфліктне вирішення проблеми, обґрунтовуючи необхідність раціональної віри. Цим його погляди близькі до філософії К.Поппера і К.Яспєрса. Вони свєрджували про існування світської віри, що спирається на знання і людську свідомість. Подібні міркування зустрічаємо й у П.Копніна, який розрізняє віру, що веде людину до релігії, і віру, що спирається на знання. Остання не тільки не протидіє науці, але й витікає з неї. Знання необхідні людині для практичних дій, а щоб дія була успішною, людина повинна бути впевнена в істинності свого плану дій. У цьому випадку віра, за твердженням П.Копніна, виступає як проміжна ланка між знанням і практичними діями. Віра тут не просто знання, підкріплене волею, почуттями і внутрішнім устремлінням людини, а знання, яке переходить в упевненість людини у правильності її практичних дій.

Такий погляд на суть і місце віри в бутті людини відкриває, на нашу думку, шлях до ефективного методологічного аналізу української філософії освіти XVII-XVIII ст. П.Копнін наголошує на тому, що “релігійну віру не можна витіснити, не замінивши її свідомою вірою, упевненістю в істинності наукових ідей, основою яких є творча праця людини” [10, 249].

Отже, він проголошує потребу не в будь-якій вірі, а лише у тій, що спирається на дані науки. Заодно П.Копнін, вирішуючи проблему віри з раціоналістичних позицій, обережно спростовує абсолютиські претензії на можливість повного виключення екзистенціального стану віри із ситуації пізнавального процесу. В цьому плані якраз і можна твердити, що він відновлює в українській філософсько-освітній думці тенденції аналізу віри і науки (або віри і розуму), які актуалізуються в українській філософсько-освітній думці від часів Київської Русі і яскравою ниткою проходять у творчості Чернігівського літературно-філософського кола XVII-XVIII ст., про що вже говорилося вище.

Тому П.Копнін мав рацію, коли в 60-х рр. ХХ ст. був одним з ініціаторів дослідження філософської спадщини України XVII-XVIII ст., до якої належали і діячі Чернігівського літературно-філософського кола.

Зрештою, якщо керуватися методологією аналізу віри і науки, що була створена П.Копніним, і розглянути у контексті запропонованої ним методики філософсько-освітню творчість чернігівського кола, то ми зустрінемо поліфонічність думок мислителів з цього приводу. Заодно це вказує і на синергетичну специфіку цього неформального об'єднання різних за поглядами вчених. "Головним, що об'єднувало цих творців, - писав М.Сумцов, - була непогасна іскра національної малоросійської самосвідомості. Це коло відрізнялось від всіх великоруських того часу творців досить специфічною рисою самобутності. В духовному відношенні вони нічого не запозичили від них, навпаки, за причини їх культурної відсталості, самі ділилися з ними своїми знаннями і служили для їх вчителю. Тому вони мали всі підстави пишатися своєю українською наукою і літературою" [11, 11].

Проблема взаємодії людини і науки, проте, цікавила діячів чернігівського кола не лише у глобальних, світових або міждержавних відносинах, і в буденному житті. Адже вчені кола жили серед людей, проповідували християнство, працювали викладачами в школах і колегіумах, старалися вирішити різнопланові проблеми людини. Цікаво навести з цього приводу досить виразне висловлювання М.Грушевського: "Великі події йдуть своєю чергою, а поруч із ними буденне життя висуває свої питання, і вони, хоч дрібні часом, теж домагаються свого розв'язання, бо із суми таких питань кінець-кінцем складається життя чи людини, чи народу".

Буденне життя - це життя переважної більшості людей на планеті, її елементи містяться в життєвому процесі людини. Кожна людина по-своєму "маленька" і по-своєму "велика". Але, вважали чернігівські філософи, зближення людини з наукою допомагає їй у повсякденному житті прийняти правильне рішення і досягти успіху. Людина включається тією чи іншою мірою в усі сфери та форми життєдіяльності, кожна з яких має свої норми та правила. Вони засвоюються людиною в процесі навчання, самоосвіти, досягаються в безпосередній життєвій практиці. Тільки за допомогою науки і особистого розуму люди стають мудрими і правильно будують своє життя. Через це серед чернігівських просвітників досить популярним був І.Золотоустий, якого Л.Баранович вважав правдивим філософом: "Золотоустий дає златяні уста". Зокрема, І.Золотоустий писав: "Не будем безрассудно раболепствовать привычке, а станем устроить свою жизнь согласно с разумом".

Розум же збагачується людиною тільки за допомогою наукових знань, це робить людину мудрою. Мудрість, за словами Ніколо Аббальяно (італійський філософ ХХ ст.), існує для життя, і вона має бути включена у життя і використана в ньому. Філософу належить думка: мудрість має стати справжньою технікою для проживання життя, і пошук мудрості не може зводитись нанівець без того, щоб людина не стала знаряддям інстинкту і насильства.

Пошук мудрості - це пошук шляхів і способів, за допомогою яких людина може прожити своє життя, уникаючи помилок і роблячи її обачною щодо оманливих ілюзій, а отже, повного та щасливого. Таким чином, оцінюючи мудрість, Ніколо Аббальяно пояснює, що певний ступінь мудрості був завжди необхідний людині для виживання та рятування її від знищення, незважаючи на катастрофи, війни, насильство, відчай, що змінювали одне одного впродовж її історії.

Отже, філософія освіти потрібна людині для того, щоб пізнати саму себе, осмислити свої можливості і здібності, правильно оцінити себе і свою життєву перспективу. Найвища філософія освіти, на нашу думку, слідуючи за Сократом і переробивши його крилату фразу, це - "знати самого себе".

Підсумовуючи викладене, доцільно зауважити, що діячі чернігівського кола XVII-XVIII ст. філософію освіти, конкретно не виділяли в своїх творах, але завуальовано чи алегорично, вони осмислювали її як синкретичне явище, яке включає в себе навчання, дослідження, просвітницьку та проповідницьку діяльність. Вони оперували християнськими поняттями, але вкладали в них особливий зміст, це ми дослідили при аналізі семантики віри, використовуючи синергетику. На погляд діячів кола, науку розробляють вчені, передусім філософи, котрі відбирають все краще,

що створено людьми і поширюють його. Тому серед наукових творів ми можемо знайти творіння філософів різних за вірою, культурним рівнем і життєвим устроєм. Адже ще Василій Великий радив християнам уподібнюватись бджолам при вивченні філософських творів: “І бджоли не на всі квіти рівно сідають із тих, на які нападають, не все стараються винести, але взявши, що придатне на їх діло, останнє залишають недоторканим” [12, 349].

Проте Л.Баранович, І.Галятівський, І.Максимович та інші вчені кола розрізняли два типи раціональності. Перший - це людська наука, яка проявляється з досвідом людини, зі спостережень, написання і читання мудрих книжок, людського спілкування. Другий - це наднаука, або вища мудрість - богослов'я. Вона зосереджена в Біблії, яка говорить про премудрість Божу. Специфіка Божої премудрості проявляється в тому, що вона реалізується скрізь в різноманітних творіннях, але розуміння всієї премудрості досягається тільки на рівні освіченої людини. Позаяк Бог створив людей, дав їм розум, поселив на землі, щоб вони керували і управляли світовими подіями як Божі “соработники”.

Отже, тлумачення науки діячами чернігівського кола включає в себе два рівні: рівень людської науки і рівень богословської науки, в чому і є сенс їх філософії освіти. Причому богослов'я говорить про премудрість Божу, що проявляє себе як загальний світопорядок, якому людина повинна не тільки довіряти, але і розуміти його. Така премудрість постає як “відома невідомість”, котру пізнає людська наука, вищим виявом якої є філософія, що розкриває таємниці невідомого, як божественного.

Подібно мислив і І.Галятівський. У “Ключі розуміння” він малює світ, де кожна людина має своє місце за здібностями, тобто нахилом до наук. У нього філософія освіти і наука - це насамперед сукупність регулятивних правил і норм, які забезпечують ефективну діяльність людей. Він розуміє довкілля як сукупність символів або великої книги, створеної для полегшення пізнання Бога. Він радить проповідникам: “Читати книжки про звірів, птахів, гадів, різноманітні води, які в морі, в річках, у джерелах та інших місцях знаходяться, спостерігати їх натуру, властивості, використання і те собі занотовувати і використовувати в своїх промовах”.

Галятівський не схильний вибудовувати певну науково-методичну систему. Він розглядає філософію освіти передусім, як сукупність методик, які дають можливість по-різному тлумачити Біблію і проголошувати проповіді, а крім цього, подавати в упорядкованій формі різноманітні знання. В цьому смислі філософія освіти має бути засобом ефективного тлумачення слова Божого і Божих творінь. Проте саме це тлумачення буде ефективним тільки тоді, коли проповідник має наукову підготовку.

З іншого боку, діячі чернігівського кола не визнавали навіть за Біблією та церковними переказами отців церкви остаточну істину. Продовжуючи лінію Петра Могили, вони вважали, що церква, отже, духовенство має право самостійного тлумачення Біблії, переказів отців церкви, апостолів. Це був так званий “вільний християнізм”. Разом з цим чернігівські мислителі не вважали і здобутки людського розуму як універсальну істину, хоч надавали йому чільне місце у своїх дослідженнях.

Науку діячі чернігівського кола сприймали в цілому як гуманітарне обґрунтоване знання про світ, природу, людей, про те, що вони роблять, як облаштовують своє життя. Діячі кола не зводять науку до експериментального природознавства, що характерно було для західної філософії XVII-XVIII ст. Розуміння науки вони будували скоріше у сучасному контексті поділу науки на фундаментальну і прикладну. Так, граматики, арифметика, фізика, астрономія, економіка тощо, як і скрізь в Україні розглядалися переважно як своєрідний інструментарій людського життя, а “вищу” науку утворювали філософія і богослов'я. В цьому, на нашу думку, і є сенс філософсько-освітнього процесу в Україні, коли ми спостерігаємо виникнення порядку через флуктуації, завдяки синергетичній методиці.

У сучасних умовах української дійсності філософія освіти, керуючись новітніми методиками, повинна глибше досліджувати літературно-філософську спадщину українських мислителів і на їх філософсько-освітніх ідеях формувати високодуховні особистості, концентруючи зусилля на гармонійному розвитку всієї людської сутності.

Використання на практиці наведених у нашій статті філософсько-освітніх ідей має допомогти розкриттю творчого та духовного потенціалу українця, активізувати процеси самопізнання і самотворення, спираючись на історію філософії освіти України, що в майбутньому дозволить уникнути багатьох помилок.

Джерела та література:

1. Кашуба М.В., Паславський І.В., Захара І.С. та ін. Філософія Відродження на Україні. - К., 1990. - С. 233-298.
2. Кониський Г. Філософські твори : У 2-х т. -К., 1988. - Т.1. - 494 с. 1990. - Т. 2. - 569 с.
3. Нічик В.М. Петро Могила в духовній історії України. - К., 1997. - 328с.
4. Гуссерль Е. Криза європейського людства і філософія. // Сучасна зарубіжна філософія, течії і напрямки. -К., 1996. - С. 84-85.
5. Шинкарук В.І. Про одну спірну тенденцію в копнінському розумінні філософії як форми суспільної свідомості. // Філософські читання пам'яті Павла Копніна. - К., 1997. - С. 4-5.
6. Горський В.С. Нариси з історії філософської культури Київської Русі (сер. XII- сер. XIII ст.). -К., 1993. - 162 с.
7. Величківський І. Вірші до Івана Самойловича. //Українська література XVII ст. -К., 1987р. - С. 316-319.
8. Орновський І. З книги «Спеца дорогого каміння» - Чернігів, 1693р. // Аполлонова люття. Київські поети XVII-XVIII ст. - К., 1982. - С. 104-107.
9. Кримський С.Б. Культурні архетипи Києва. //Київські обрії. - Київ., 1997. - С. 11.
10. Копнин П.В. Введение в марксистскую гносеологию. - К., 1966.- С . 247 - 249.
11. Сумцов Н.Ф. Иннокентий Гизель / К истории южно-русской литературы XVII века /. - К., 1884. - 45с.
12. Творення иже во святых отца нашего Василия Великого архієпископа Кесаріи Каппадокійскія. - М., 1993. - Ч. IV. - 408с.

РЕЦЕНЗІЇ. ОГЛЯДИ. АНОТАЦІЇ

Тамара Демченко

●

М.ГРУШЕВСЬКИЙ І НТШ: НОВЕ ПОПОВНЕННЯ ГРУШЕВСЬКІЯНИ

(Рецензія на монографію Л.Винара “Михайло Грушевський і Наукове товариство ім. Шевченка 1892 – 1934”. – Нью-Йорк; Дрогобич; Львів: Українське Історичне товариство, 2006. – 384 с.: іл. – Серія **Грушевськіяна** – Т. 8)

На превеликий жаль, ситуація сьогодні розвивається так, що до вишів Лівобережжя слабо доходить інформація про наукові здобутки галичан і волиняків, буковинців, а вже нові праці вчених діаспори взагалі можна перерахувати на пальцях однієї руки. Принаймні це стосується Чернігівського педуніверситету. Коли нещодавно надійшов запит від Острозької академії (до речі, єдиного навчального закладу в Україні, де діє кафедра історії діаспори) щодо вивчення відповідної тематики, то ми мусили на кожне запитання давати негативну відповідь. Між тим, сучасний історіографічний процес неможливо досягнути поза здобутками українських дослідників, які мешкають і працюють далеко за межами України.

Переконливим свідченням може слугувати рецензоване видання. Як не прикро в цьому зізнаватися, але навряд, щоб широке коло читачів “Сіверянського літопису” мало хоча б приблизне уявлення про Автора монографії. Отож вважаємо, що буде не зайвим дати бодай найзагальнішу інформацію біографічного характеру, запозичену із статті Ю.І.Макара та А.Є. Атаманенко “До 75-річчя Любомира Винара” (Див.: Український іст. журн. – 2007. – № 2. – С. 225 – 229). Пан Винар народився у січні 1932 р. у Львові, вже багато років мешкає у США. Він – автор понад 1900 праць, видатний організатор науки, засновник і багаторічний редактор єдиного в діаспорі україномовного історичного журналу “Український історик”, президент Українського Історичного товариства, член кількох провідних американських наукових установ, підтримує тісні й плідні за своїми результатами стосунки з істориками України.

Серед численних зацікавлень шановного вченого варто виокремити заснування практичного та теоретичного грушевськознавства, котре, згідно з його ж визначенням, трактується як “окрема міждисциплінарна наука, що займається систематичним вивченням життя, діяльності і творчості Михайла Грушевського, а також вивчає дослідження, присвячені М.Грушевському і його добі.” (Див.: Винар Л. Грушевськознавство: генеза й історичний розвиток. – К., 1998. – С. 17). До

наукового обігу даний термін запровадив теж п. Винар. І ще одна попередня заувага. Рецензована монографія склала восьмий том серії “Грушевськіяни”, до виходу в світ кожного із семи попередніх історик доклав своїх рук, виступаючи автором або упорядником і обов’язково редактором серії. Отож не буде перебільшенням охарактеризувати його як фундатора і провідного українського історика – фахівця з грушевськознавства. Власне знайомство з працею підтверджує цей висновок. Вона написана блискуче.

У “Впровадженні” Автор формулює декілька засадничих ідей свого дослідження, які потім розгортає, аналізує, показує еволюцію і наслідки у своїй роботі. Ми прочитали їх так: це – постулат, що “галицький період діяльності Грушевського був унікальним в українському і світовому історичному процесі”; трактування “української національної культури, української науки і суспільного життя як інтегральної частини європейської і світової історії”; висвітлення процесу перетворення М.Грушевського у “духового провідника України” і, нарешті, розгляд “концепції організації академії” (С. 12)?.

У наступних трьох розділах на основі багатого, ретельно відібраного і ґрунтовно проаналізованого матеріалу розкриваються практично всі вищевідзначені аспекти даної теми. Дослідник пропонує також періодизацію праці великого вченого в НТШ. Перший період охоплює роки 1892 – 94 (це, так би мовити, участь опосередкована – публікації у “Записках НТШ”). Другий – це час від приїзду вченого у Львів до обрання його головою наукового товариства. “Третій, найголовніший період праці М.Грушевського в НТШ, в якому він був головою Товариства і ніс повну відповідальність за його розвиток та багатогранну діяльність, охоплював роки 1897 – 1913”. І упродовж останнього “етапу співпраці” 1920–1931 рр. Автор підкреслює спорадичний характер наукових стосунків. Конкретну роботу М.Грушевського він планує розглядати “в площинах науково-організаційній, адміністративній та редакційно-видавничій” (С. 17). Таке поєднання хронологічного і тематичного підходів дало змогу побачити і розгорнути діяльність вченого в часі, й усвідомити, які ділянки він вважав найперспективнішими, й оцінити його колосальні особисті зусилля видатного організатора української науки.

Автор прослідковує “початки” Товариства, зазначаючи, що воно від свого заснування було спільним проектом наддніпрянців і галичан, зокрема, він вказав: “Зв’язки із галичанами П.Куліша, О.Кониського, М.Драгоманова, В.Антоновича та інших підготували сприятливий ґрунт для створення в Галичині українського П’ємонту” (С. 15). Тому появу у Львові М.Грушевського ніяк не можна вважати випадковістю. Варто відзначити також глибоку символіку події, яка стала першим спільним проектом галичан і молодого вченого із Києва. Соті річниця появи друком “Енеїди” І.Котляревського – ось що привернуло увагу історика, причому не напередодні ювілею, а за п’ять років до нього (С. 21 – 22). Саме такі нюанси, дбайливо вишукані і підкреслені Автором, дають правдиве уявлення про масштаби постаті М.Грушевського.

Йому явно було затісно на теренах Галичини, тому львівський професор прагне поширити зв’язки, з одного боку, з колами наукової інтелігенції Наддніпрянщини, а з іншого, налагодити контакти з європейськими вченими. Важливою ознакою наявності останніх може стати обмін науковою продукцією. Статистичні дані, наведені п. Винаром, вражають: у 1896 р.бібліотека НТШ одержувала видання приблизно десятка установ, а в 1900 р. обмінювалася літературою з 168 інституціями, у 1913 р. кількість останніх зросла до 236 (С. 26). Це був явний прорив у широкий світ європейської культури й науки. Окрім того, Автор рецензованої праці вказує на заходи М.Грушевського через НТШ виявляти і матеріально допомагати здібним студентам, а також його рішучі спроби домогтися зміни статуту товариства. В інтелігентній виваженій манері він показує витоки конфлікту впливових членів виділу і М.Грушевського. Водночас підкреслюється, що в цей, перший, період професор не належав до “жодної галицької політичної групи” і повністю віддався науковій роботі. Поміж тих напрямків, про які вже йшлося вище, особлива увага приділена з’ясуванню обсягів, напрямків і результатів редакційно-видавничої роботи в товаристві. Такий підхід, очевидно, визначався

Тут і надалі посилання на монографію Л.Винара.

історичною доцільністю, бо переломити ситуацію можна було тільки завдяки підвищеному, прямо-таки вибуховому зростанню обсягу наукової продукції. Тому Автор ретельно відзначивши, що “на М.Грушевського спав тягар редакційної й видавничої праці в НТШ” (С. 30), тим самим вказав на особливі труднощі, з якими був пов’язаний саме цей вид діяльності, а водночас піддав ретельному аналізу реальні кроки нового редактора у напрямку зміни ситуації. Л.Винар відверто визнав, що “зміст перших томів *Записок* під оглядом якості і укладу матеріалу не був сильним” (С. 31). Отже, Грушевському доводилося паралельно роз’язувати декілька проблем: вишукувати кошти, змінювати редакційну політику, вимагати науковості від авторів, засновувати нові часописи й серії та бібліотеки, опановувати ще не досліджені ділянки українознавства відповідно до тих змін, які намічались у статуті. Зрештою, головний вектор цих зусиль можна визначити досить чітко: перетворити НТШ у строго наукову інституцію, відмовившись від її квазіполітичного стану. Щоб рельєфніше показати революційні зміни у ставленні товариства до науково-видавничої роботи, Автор запропонував таблицю досягнень за період 1891 – 1913 рр. – було видано 423 числа/номера/тома 19 назв наукових видань (С. 43 – 44). Якщо додати ще й 88 книжок “Літературно-наукового вісника”, що побачили світ у Львові з 1898 по 1905 рр., то маємо вагомий показник у понад 500 томів повноцінної наукової продукції, що охоплювала всі складові україністики. Таким чином, українська наука набула ознак європейськості і продемонструвала свою конкурентоспроможність. Коли Л.Винар писав про унікальність цього досвіду, то він, вірогідно, й мав на увазі неймовірно високі темпи її фахового росту і ту незаперечну обставину, що цей якісний стрибок відбувся завдяки зусиллям однієї людини. Правда, це був геніальний організатор науки!

У другому розділі розкриваються “секрети” успішної діяльності М.Грушевського на посаді голови НТШ (1897 – 1913 рр.) Власне, їх і не було: складається враження, що новий очільник розвинув і поглибив ті напрямки роботи, які він вже запропонував. Користуючись більшими повноваженнями, він “головну свою увагу <...> звернув на організацію наукових дослідів і відповідно розширив систему наукових комісій НТШ”(С. 55). Л.Винар цілком обґрунтовано вважає, що заснування і розгортання роботи Археографічної (1895), Етнографічної, Лікарської і Правничої (всі у 1898 р.), Мовної (1900), Статистичної (замість Правничої у 1906 р.) і Бібліографічної (1909) комісій дає підстави для твердження, що “М.Грушевський створив із Наукового Товариства де-факто українську академію наук, яка своєю працею і виданнями не уступала академіям наук в Європі” (С. 55 – 56). Як досвідчений керівник голова подбав про поліпшення матеріального забезпечення і впорядкування роботи допоміжних наукових установ НТШ. Автор дослідження виділяє і його адміністративно-господарчу роботу. М.Грушевський добре розумів ненадійність державного джерела фінансування і подбав про заснування різних фондів, розширення кола жертводавців. Він “тішився повним довір’ям меценатів із Великої України”: так, на купівлю нового будинку для Товариства Василь Смиренко дав 250 тис. корон (С. 62). Нарешті, для повноти картини слід вказати, що упродовж даної доби активізувалася і громадсько-політична праця М.Грушевського.

Усе це, разом узятє, дає підстави для висновку, що науково-організаційна робота голови НТШ далеко виходила за межі певної інституції. Не випадково п. Винар наводить цитату із передмови до збірника, яким учні М.Грушевського вшанували 10-річчя його праці у Львові. Найбільшу заслугу свого порівняно молодого вчителя вони вбачали у тому, що він “вказував українській інтелігенції нові дороги й охороняв її від ідейної блуканини та повторення історичних помилок” (С. 66).

Отже, піднісши НТШ до статусу академії, перетворивши його на осередок духовного, культурного й наукового життя для обох Україн, М.Грушевський задаво до Миколи Хвильового з його гаслом орієнтації на “психологічну Європу” показав магістральний шлях для України. Якщо ж говорити про “секрети”, то вони полягали у надзвичайній самоорганізації, неймовірній працездатності і вимаганні від колег, учнів, однодумців такої ж самовідданості.

Проте ця діяльність розгорталася в умовах пліток, нашіптувань, інтриг, зрештою, протистояння з іншими керівниками НТШ, що не могло не позначитися на її результатах. Особливістю даного дослідження є спроба з’ясувати витоки

конфліктів у НТШ, ретельно простежити їхню еволюцію до стадії прямого протистояння. Автор приділив цій проблемі майже третину тексту монографії, що свідчить про серйозне ставлення до питання. З огляду на добре відомі події сьогодення такий підхід цілком виправданий, а детальне ознайомлення з розвитком і загостренням конфліктної ситуації – формуванням опозиції, появою перебіжчиків, анонімні публікації, звинувачення у фінансових махінаціях – має стати повчальною лектурою не тільки для істориків. Лихо наше в тому, що політики не читають наукових монографій. Дуже актуально, на наш погляд, звучать і висновки п. Винара: “Підсумовуючи наші замітки про конфлікт у Науковому Товаристві ім Шевченка і відхід М.Грушевського від праці в Товаристві в 1913 році, бачимо, – зазначив Автор, – що ніхто не вийшов переможцем, а українська наука зазнала великого удару”. Для НТШ скінчився “золотий вік”, а М.Грушевський з 1914 р. “всю свою енергію спрямував на Велику Україну і там став головним будівничим Української Народної Республіки і творцем нового огнища української науки і культури” (С. 117 – 118).

Незважаючи на відставку М.Грушевського з посади голови Товариства, він не припиняв своїх контактів з ним. Розгляду цього аспекту теми присвячений третій розділ монографії. Автор прослідковує їхній розвиток і змістовну наповненість упродовж трьох наступних етапів науково-організаційної діяльності вченого: “1) розбудова Українського Наукового Товариства в Києві (1914 – 1917); 2) державне будівництво України (1917 – 1918); 3) еміграційний період наукової діяльності (1919 – 1924)” (С. 119)». Дослідник відзначає, що М.Грушевський сумував за Львовом і навіть мав намір, перебуваючи в еміграції, повернутися туди. Але, з огляду на тодішні політичні обставини, насамперед окупацію Галичини поляками, наврод, щоб він отримав такий дозвіл (С. 125).

Повернення М.Грушевського в радянську Україну, обрання його академіком ВУАН дали змогу видатному вченому знову на повну силу продемонструвати свій неабиякий талант організатора науки. Л.Винар справедливо відзначає, що “Співпраця ВУАН і НТШ в 1920-х роках віддзеркалювала головний постулат Грушевського: об’єднання всіх українських наукових сил для розбудови української історичної науки і національної культури. Це був його соборницький принцип українського наукового життя, скерований на творче об’єднання дослідників з різних українських земель. Грушевський уважав, що НТШ “стало базою сього завдання, – неначе трампліном, з котрого українське національне життя мало піднятися на високости повної культурної незалежності”. Товариство могло стати головним науковим партнером Академії (С. 135). У монографії детально прослідковано відновлення контактів з НТШ (велику роль у цьому відіграв К.Студинський). Зрештою, і сумнозвісний конфлікт було забуто. Дослідник так прокоментував виступ тодішнього керівника НТШ К.Студинського на урочистостях з нагоди 60-річчя Грушевського: “Звичайно, ювілейні промови мають панегіричний характер, але у слові голови НТШ не лиш підкреслено заслуги ювіляра для Товариства, але й дано повну сатисфакцію за події в 1913 році, через які М.Грушевський зрезигнував з головства в Товаристві” (С. 144). Отже, конфлікт було вичерпано. Тепер уже як визнаний керівник численних історичних “катедр” і комісій видатний вчений міг розвивати відносини з галицькими науковцями. Наприкінці 1925 р. під його головуванням при Історичній секції була заснована Комісія Західної України. Порайоновому дослідженню минулого українського народу Грушевський, як відомо, надавав колосального значення. Автор дослідження підкреслює, що “Грушевський бажав у першу чергу обґрунтувати свою схему незалежності і безперервності українського історичного процесу на територіальному принципі...” (С. 148).

На жаль, ця комісія, як і інші, через незалежні від академіків обставини не змогла реалізувати свої наміри. Безпідставний арешт М.Грушевського поклав край не тільки його власним проектам і планам, була знищена ціла школа великого вченого. Більше того, Л.Винар підкреслює, що наукові контакти стали підставою для тоталітарного режиму, щоб звинуватити вченого та його учнів у “фашизмі”. Зворушливо звучать заключні слова дослідника щодо ставлення М.Грушевського до Галичини: “Вже перед смертю вчений бачив Галичину та Львів як місце для порятунку його родини. <...> Не судилося сповнити бажання Михайла Грушевського про поворот дружини і доньки до рідного Львова. Його улюблену

доню, найближчого наукового співробітника на засланні знищила советська влада, було знищено й його молодшого брата Олександра, племінника Сергія Шамрая та ін. Це була трагедія родини Великого Історика, який присвятив своє ціле життя українському народові і розбудові української історичної науки” (С. 160 – 161).

Висновки Л.Винара повністю випливають із тексту і тому виглядають переконливо і бездоганно у науковому плані. Автор, підкресливши, що діяльність Грушевського в НТШ охоплює загалом 40 років життя, виокремлює особливо “львівський період”, упродовж якого НТШ досягло свого апогею як наукова інституція. Принциповою є, на нашу думку, теза про відповідність наукової діяльності Грушевського з його “схемою і моделем історії України, що характеризується безперервністю і нерозривністю українського історичного процесу, який охоплює цілість життя українського народу у різних історичних періодах на всій території у контексті культурного, суспільно-політичного, релігійного, правного і державного розвитку” (С. 165). Це означає, що моделі розвитку і організації науки, відпрацьовані в НТШ, набували всеукраїнського значення, і, як слушно зауважує Автор, могли лягти в основу розбудови академії європейського типу. Оцінюючи значення реформування Товариства, п. Винар наголошує, що “в дійсності (de facto) НТШ стало першою українською національною Академією Наук” (С. 166). Автор надзвичайно високо оцінює зусилля вченого по підвищенню статусу української мови, підготовці кадрів вчених для різних ділянок наукових знань, заснуванні мережі наукових видань. Він вважає, що навіть конфлікт не міг примусити Грушевського остаточно відмежуватися від НТШ. Не можна не погодитися з його висновком, що “Михайло Сергійович до кінця свого трагічного життя, уважав себе активним членом НТШ” (С. 169.) Ця добре відображена у монографії відданість своєму науковому дітищу заслуговує на особливу відзнаку.

Рецензована монографія включає в себе вибрану бібліографію та іменний покажчик. Завдяки 25 додаткам, зібраним Автором, вона набула значної цінності і як історичне джерело. Широкий видовий спектр документів – статuti, звернення, виступи, статті М.Грушевського, його прибічників та опонентів, фрагменти щоденникових записів та журнальних оглядів – сприяють глибшому розумінню подій, проаналізованих у роботі, виступають засобом їх верифікації.

Незважаючи на те, що додатки охоплюють майже половину книжки, їх не можна відірвати від тексту. Дослідження справляє враження цілісної, добре продуманої композиції, порушити яку без шкоди для роботи неможливо.

Безсумнівно, в даному дослідженні є й певні вади, проте вони настільки незначні, що мають сенс тільки при ретельному кваліфікаційному аналізі. Насправді монографія Л.Винара може слугувати зразком для написання історичних наукових робіт, вона є гідним пошануванням пам’яті великого вченого з нагоди його 140-річчя.

Михась Ткач

СВІТЛО ДУШІ УКРАЇНСЬКОЇ

Про цю унікальну книгу писати так, ніби про щось буденне - просто неможливо. Як і неможливо, один раз взявши її до рук і переглянувши кілька віршів, відкласти туди, де вже лежить купа книжок з німечним словоблуддям, і забути назавжди. Її хочеться вкотре читати і перечитувати, знаходячи щоразу нові одкровення, декламувати для самого себе і друзів окремі поетичні перлини, як молитву, долучаючись душею до Божественного «Храму голосів». В ній невичерпна глибина думок, щось сакральне, небуденне - таке, що підносить кожного до вершин святості, очищає душу. Таке, що єднає з Всевишнім, дає усвідомити неперебутність нашого роду, який сягає в сиву давнину.

Мова йде про збірку поезій «Собор одкровень» Олега Гончаренка, котра побачила світ у промисловому, досить зросійщеному місті Мелітополь на початку

цього року. Це вже друга частина, задуманого автором епічного твору буття людського / Перша - «Храм голосів» - з'явилася роком раніше. А їм передувало ще з десяток поетичних книжок, де О. Гончаренко утвердився як самобутній поет /, де душа ліричного героя / «Саметойя» / невгамовна в пошуках істини, в осягненні помилок нашого народу в історичному зрізі, гріхопадіння «болить за все і всіх, «просить світла храму», кличе до єдності, прозріння, до повернення на шлях чесного і совісного життя, «щоб не лишить на батьківським току, в ріллі «зерна неправди за собою»...

У цій книзі напрочуд зримо постають, ніби фрески в соборі, два світи. Перший - світ істини, ідеалу і добра, дарований Богом у віровченні Христа - святе Євангелія, опоетизоване автором, де переконливо, без будь-яких відступів, філософськи виважено, вигранено в «золото вірша» кожне Господнє слово.

*... Ви кажете, що я прийшов сюди від татя?..
Кому ж запродали і душу ви, і плоть?!
Сини засудять вас і учні біснуваті:
за них і їх ім'ям засудить вас Господь.
Даремно ви мене стрічаєте вороже:
по Божому персту чиню діла святі.
І значить це, що я приніс вам Царство Боже.
Надія ваша - я, остання в цім житті!
(Йоан 8, Лука 7)*

Ці рядки з вірша «Ісус навчає прощати». А ось як звучить уривок із притчі про фарисея та митаря, де Господь розкриває істину праведного життя:

*... Кажуть вам, совість - це найкраще у людині.
Отож і не гасить дарма серця свої:
Отець принизить тих, хто тут обрав гординю,
та вивищить того, хто зрікся тут її.*

А це вже заримовані рядки з Нагірної Проповіді Ісуса Христа:

*- Бездумно не робить і поруху чи кроку:
прискорити життя не вдасться все одно.
Найбільше бійтесь ви брехливих лжепророків -
то є лихі вовки, обряджені в руно.
Лукавий бузувір страшніше, гірше звіра,
бо ситий же хижак не вчинить вам біди,
як вчинить лицемір...
Словам не майте віри:
слова - то пустоцвіт, а справи - то плоди.*

Інший світ - сучасний, той, в якому живемо, який витворили самі, відступивши від Господніх заповідей, в книзі асоціюється як кількарівневий: в широкому розумінні - все суспільство, у вузькому - Україна, ще у вузькому - ліричне «я» (Саметойя), особистість. Композиційно книга вибудована так, що дозволяє авторові якнайглибше розкрити і донести до читача свою ідею і філософію. Слід сказати, що в цьому плані велику роль відіграють епіграфи, вдало підібрані автором до кожного вірша. Вражає широта осягнення і осмислення ним світоглядних висловлювань багатьох достойників світу сього.

Вірші під заголовками «Святого Євангелія читання» і «Саметойя» чергуються, ніби відбувається переук двох світів, які за своєю суттю, на жаль, не гармонійні, а звучать дисонансом. Бо сучасний світ швидко змінюється на протигагу ідеальному, набирає чимдуж негативних форм, духовно деградує. Він стає агресивним і непередбачуваним, наближається до межі, за якою хаос. А може, космічний пил? Бо вже:

*І по руслах котиться не Ріка -
суховій на долю там наріка.
Стоїш - і вологи, що - на щоці...
Хитаються гойдалки, як мерці
на мертвому дереві... Вітер свище...
«Агов - агов, братики! Ви живі це!*

Як бачимо в останньому рядку не скільки іронії, як трагізму, застереження

нашому невігластву. Вочевидь, сьогодні людина рубає сук, на якому сидить. Цей стрімкий злет технологій уже не викликає захоплення. Надто потужне інформаційне поле поглинає нашу волю, нівелює інтуїцію. Ми більше покладаємось на розум, тим самим втрачаємо в собі Бога.

Душа ліричного героя не може змиритися з тим, що Людина втрачає зв'язок з природою, стає дедалі прагматичнішою, лукавою, байдужою до ближнього, безликою і неситою до розваг і наживи. Вона вже не живе, а проживає свій короткий проміжок, бо душу скувала пустота.

*Ох, скільки ж нас із Божових долонь
лелека наносив на землю грішну!
Електорат, що жлуктить «Оболонь»...
Героїв, геніїв торги за «сніг торішній»...
Ганебна яв - ганебна смерть мети.*

Болить їй, коли цинізм і словоблуддя беруть гору над правдою, коли «шаманська маячня ефіром рине», «сивіють Ярославни на панелях», коли довкола суцільне лицемірство. Наче й молиться люд, церкви будує, а віри немає. «І немає чудес, тільки мухи рояться все дужче біля древніх ікон, що від наших цілунків, слизькі».

*... Ну де позичити любові і натхнення,
щоб, як німий, не плакав кров'ю час?!
Усяк харчить: «Я кречет і ручай я»!
Йому на славу губляться світи.
Знов мовчимо у відчаї печально,
На грані зречення від пісні і мети.*

Поезії О. Гончаренка - це не тільки живопис зовнішніх /споглядальних атрибутів життя, його колір чи звук, а внутрішній голос /пориви і сумніви/ «Наснився пращур... Був отой номаж ким?! А серце й досі в теплий степ зове...», бунт душі ліричного героя, яка є складовою душі цілого народу, закоріненого в сиве Трипілля і скіфські степи. Бунт проти нашої малості і закоріненості байдужості, до самих себе, до своєї землі, історії, духовних оберегів. Чи почують той голос блудні сини, чи повернуться у кордони свої під корогви новітньої Січі, чи так і лишиться він волаючим у пустелі?

*Замість села - пустеля...
«Власті» винні?
А чується крізь млу десятиліть:
«Ось не чіпай гніздечко ластовине!
Порушиш, синку, хата вмить згорить,
бо ластівки - то душ людських багаття,
пригашені Всевишнім до пори».
... Бездомні люди і... бездомні ластівки.
Пече провина! І везу я сина
(на прощу!) на цвинтарні п'яді ті,
де бачив ще гніздечко ластовине -
під «стрішкою» на братовім хресті...*

Чари Гончаренкових віршів незбагненні. Мова символізована, міфічна. Думки стислі, мов вибухові пристрої, де кожний рядок - афоризм, кожне слово - образ. В одному з них автор пише: «Четвертий вимір всесвіту - Душа». Для О. Гончаренка вона - Господній дар. І тому духовне «Саметойя» (саме той я), що слугує заголовком до кожного вірша, не просто образ ліричного героя, а істина, совість - те, що (поки що) співіснує в нашому естві і бореться зі злом і хаосом, те, що страждає, кричить у нас, змушує бути кращими, не дає нам впасти в неправду. То він, Мудрий Сторож, пильнує і не дозволяє переступити межу між добром і злом. Щодо українського народу - це його сутність: звичаї, обряди, повір'я, які тримали людину в певних кордонах моралі, захищали від впливу потойбічних сил і які ми розгубили.

*- Було ноги опустиш в «ріку-Удай»,
хитнеш - враз: «Лукавого не гойдай!»
І замреш налякано на мосту
(хай той Міст Калиновий - лиш поріг)...*

*А вже колиску гойднуть пусту -
взагалі вважалось за смертний гріх.
Нагадують зразу ж мале й старе,
Що Водяник братика забере
і оберне маму на Мертву Вишню,
а воду в криниці на Млу Кромішню...
Диким полем нині кудись іду.
Хто ж її і вигойдав - цю біду?!*

Слід сказати, що поет не моралізує, не шукає тих, на кого б можна обернути гнів, бо всі ми винні у занепадництві і запустінні свого Поля. Його окаянна душа болить за все, бо потерпає від нашої бездумності не тільки людина, а й природа. Для нього - Господнє Слово, Україна, рідне Слово, Душа - то священні орієнтири. Бо зв'язок їх космічний. І початок - із отого біблійного рядка «Першим було Слово. І Слово було у Бога...» і голубого, як оксамит, неба над скіфськими степами і Дніпром-Славутою.

*«... Умирав я в долоні затиснувши хрест...
Але знов на чабанському возі воскрес!
Рідне слово збудило, і Бог допоміг.
Тільки їм завдяки я від лих не поліг.
Дивувався: «Як сонце над світом цвіте!..
Бережіть ще нас, Боже і Слово святе!!!
Дайте слави нам рідні Поля і Гай!!!»
Їхав здалеку я у кордони свої...»*

Як глибоко і талановито мовлено про наш народ! Скільки в цих рядках любові, безмежної гордості від усвідомленням того, що ти нащадок тих безсмертних пращурів, воїнів-боронителів, землеробів, котрі жили на цій землі, прославили її і лишили нам у спадок.

Для Поета Христове вчення - основа життя. Людина повною мірою мусить збагнути короткий плин земного буття, усвідомити своє гріхопадіння і навернутися до Бога. Бо вже всі попередження пройдені. Тільки віра і покаєння в гріхах, служіння ідеалам правди і справедливості («Хай так вже повелось, що за добро платять, та світ немов розцвів і... люди трохи в нім») порятовують від «падіння, від остаточного пробудження у нас «Звіра». Саме ці думки пронизують наскрізь усю книгу.

...Життя, забудь мене і дай мені відстрочку...

Душа ліричного героя, просить прощення у Бога / «І - це життя? О, Господи, прости! Прости за гвалт, віття, гарчання, вереск, за цю людську банально-вічну ересь...», шукає Світла і сама стає Світлом для тих, хто занурився в «темряву», «бореться», дарма, що болю і скорботи, як осоту, бо боротьба - то свобода. І ще не все втрачено... «Ще не кінець... Ще битві не кінець! Ще поки наші даль і вись заграва» То:

*...Огризайся!
Прорвись і донеси крізь Темно-ліс
усе, що «від горобчика і зайчика»,
хмільним, колись додому не доніс.*

І таки пробивається паросточок надії крізь депресивний образ сучасного світу - люд повернеться за тим блаженним ковтком Води - вірою. Ще буде, ще... «Пройдеш весну - ввійдеш і в літо. Ще, може, проковтнувши схлип, удасться знову впасти в жито й хлебтати, наче Воду, хліб...»

Важко збагнути поетичний дар О. Гончаренка - він потужний і рідкісний. У його поезіях нерв душі, біль і світло. Автор вдається для підсилення думки і образу до багатовимірності форм, словосполучень, літературних термінів, символіки, використовуючи історичні постаті, відомі персонажі з української класичної та світової літератури, з народної творчості («колобродить тебе, де голодний блука Вій...»). Рима сучасна, вразлива, як звук скрипки.

Кожне поетове слово, мов світло, осяває темні закутки нашої плоті, оживляє дух, дає можливість глянути в глибину вічності. Глянути в самого себе, в свою душу і побачити, скільки накопилось там бруду, скільки в ній лукавства і

заблудства. І нарешті збагнути, що людська душа не комора для зберігання добра, а Божий Храм. То ж маємо тримати її в чистоті і святості.

Кожний вірш у «Соборі одкровень», текстова частинка, що звучить від імені «Саметойя», є самодостатнім довершеним високохудожнім твором. А разом з тим, всі вони пов'язані спільною ідеєю, філософською і національною направленістю, доповнюють один одного, створюють цільну епічну поему, яка кличе нас до пошуку істини, до спасіння.

Оце і є та новітня література європейського штибу, з глибоким і міцним національним підґрунтям, яка може повернути втрачений останнім часом інтерес до поетичного слова.

Справжня поезія, як і пісня, стає часткою душі народу, якщо вона вистраждана поетом, пройшла через його серце.

Сьогодні про книгу «Собор одкровень» Олега Гончаренка маємо говорити як про небуденне явище, духовний прорив, який дасть свої позитивні плоди.

Ярослав Маджуга

МАРИНІНА І ДОНЦОВА ВІДПОЧИВАЮТЬ...

Дзюба С. Тато у декретній відпустці: Дивовижні люди. Неймовірні історії, які відбуваються насправді. - Ніжин: Аспект-Поліграф, 2007 (книга та аудіозаписи на CD-дисках).

Оленка, донька міністра, закінчила школу із золотою медаллю, пішла з однокласниками зустрічати світанок і... не повернулася додому, безслідно зникла. Всі пошуки - марні! Рідні вважають, що дівчина загинула. Але вона "просто" втекла в інше місто, щоб стати черницею. Це - не гостросюжетний детектив Мариніної - Донцової - Устинові і не "мильний" телесеріал. Все відбувається насправді і ця історія приголомшує, шокує своєю "реальною неймовірністю". Її розповідає сама Олена - абсолютно відверто, надивовижу пристрасно, не приховуючи жодних "інтимних" подробиць зі свого нового життя. Хто вона - "Божа наречена", дівчинка-ангол чи відчайдушна авантюристка?

Автор навмисне уникає будь-яких коментарів - до кожного персонажа "своїх" історій він ставиться, мов до коштовного діаманта. "Не судить і не судимі будете!" - ця біблейська істина для Сергія Дзюби - аксіома. Тому люди приходять в "його" студію і розповідають про найсокровенніше. Вони знають - він їх не зрадить, не образить, не перекрутить жодного слова. Це - як на сповіді у священника, тільки співрозмовники знають - такі історії варті того, щоб їх почули тисячі людей.

Письменники часто бавляться в журналістику і вважають її чимось другорядним. "Навпаки зі ста гарних письменників лише один може стати справді цікавим, талановитим журналістом", - переконаний Сергій Дзюба.

Молода співачка, яка тричі прощалася з цим світом, пережила клінічну смерть і врятувала коханого чоловіка від підступної недуги; українець, котрий живе одночасно з трьома дружинами; вчителька, що закохалася в десятикласника і народила від нього дитину... - всі ці неймовірні історії, які увійшли до нової книги відомого письменника та журналіста, - реальні.

Працюючи в телерадіоагентстві "Новий Чернігів", Сергій Дзюба готував їх для радіо, безпосередньо спілкуючись із персонажами. Прозвучавши в ефірі, передачі викликали гучний резонанс і не раз повторювались на прохання слухачів. Тому до аудіозаписів на дисках додалася спочатку їх друкована газетна версія, а тепер побачила світ і книга. Власне, кожна з цих історій варта окремого роману, кінострічки чи телесеріалу.

Хіба не вражає вчинок Каті, котра вирішила народити дитину... для своєї подруги. Наталя не могла завагітніти, отож найкраща приятелька запропонувала їй власну допомогу. Залишалася лише вмовити Василя - чоловіка Наталі. І незабаром Катя фактично оселилася в оселі подруги... Пристрасті почалися такі,

що, як то кажуть, будь-які телесеріали відпочивають.

А ось "чернігівський Пігмаліон" - Олексій, який душу, талант і децищу грошей вкладає в своїх "галатей", аби потім благополучно... видати їх заміж. Причому він робить це безкорисно, отримуючи задоволення від самого процесу "створення прекрасної жінки"...

Сучасні відьми на Чернігівщині об'єднані у власну таємну організацію. Вони не прагнуть реклами і маскуються навіть краще за агентів ЦРУ. У цьому переконаний Павло Дубровський, який зібрав сотні легенд про перебування різної нечистої сили на Придесенні, сам займався окультизмом і спілкувався з відьмами. Він запевняє, що таємні організації відьом існують не лише в Чернігові, а і в усіх районах Придесення: "Скажімо, Городня - це енергетично стабільне місто. Кількість відьом у ньому не змінюється протягом століть - їх завжди 16. Якщо якась відьма залишає цей світ, замість неї одразу ж беруть посласницю, котру згодом, переконавшись у її здібностях, інші відьми на кругу визнають своєю колегою. Це - духовна традиція, невід'ємна від уміння спілкуватися з силами природи: не використовувати їх, не підкорювати, а саме спілкуватися..."

На відміну від більшості ровесників, 25-річний Андрій Тимченко не мріє жити в Нью-Йорку, Женеві чи Парижі. Власне, і Київ він вважає надто галасливим та метушливим містом, дуже шкідливим для здоров'я. Андрій обожає тишу. Адже, усамітнівшись, можна легко уявити себе еротично-іронічним дядечком Фрейдом, невловимим та шляхетним Григорієм Сковородою або мужнім і мудрим Сократом. А ще витворити власні дива: наприклад, увічнити загадкову усмішку своєї сусідки чи розгледіти неймовірно красиву душу малесенької квіточки обабіч шляху.

Сільський філософ і митець Андрій Тимченко зовсім не переймається тим, що мешкає в невеличкому селищі. Пантелеймон Куліш взагалі тривалий час жив на хуторі, але це не завадило йому стати видатним письменником і філософом. Та й нині, у селі Матіївка Бахмацького району, свідомо, подалі від цивілізації, мешкає один із найталановитіших та найвідоміших сучасних українських літераторів - Кость Москалець, який, зокрема, створив знамениту пісню "Вона". Пам'ятаєте?

*Лиш вона лиш вона
Сидітиме сумна
Буде пити не п'яніти від дешевого вина
Моя дівчинко печальна
Моя доле золота
Я продовжую кричати
Ніч безмежна і пуста.*

Хтось вважає цих людей диваками. Але, поспілкувавшись з Андрієм, мимоволі жалкуєш, що таких диваків - надзвичайно мало. "Людство ще блукає в п'ємті і жбурляє камінням у зорі. Проте глузує з романтиків, котрі прагнуть збагнути голоси рослин, риб і птахів. Ми навігадували силу-силенну законів, аби полежити собі життя. Натомість борсаємось у їхніх тенетах, - каже Андрій. І цитує Горация: - Що за користь із законів там, де нема моралі?"

"Фанатично люблю свою професію! - запевняє Сергій Дзюба. - Для мене - це не тягар, не хрест, а радість від спілкування з такими різними людьми, постійне пізнання чогось нового. Я брав інтерв'ю у священників і зеків, черниць та проститутток, видатних особистостей і божевільних, президентів та мудрих сільських дядьків... Журналістика подарувала мені стільки пригод і пристрастей, що я вже не зможу відмовитися від такого навіженого, стресового і вкрай небезпечного для здоров'я життя".

Коли Сергій Дзюба відзначав 25-річчя своєї журналістської та літературної діяльності, на свято завітали майже всі персонажі майбутньої книжки.

Ярослав Маджуга.

ХРОНІКА НАУКОВОГО ЖИТТЯ

Андрій Царенок

●

МІЖВУЗІВСЬКИЙ КУЛЬТУРОЛОГІЧНИЙ СЕМІНАР ПАМ'ЯТІ С.О. ЯВОНЕНКА

(Короткий огляд)

8 червня у Чернігівському державному педагогічному університеті імені Т.Г.Шевченка відбувся VI Міжвузівський культурологічний семінар "Некласична філософія мови, моралі, мистецтва, релігії", присвячений пам'яті незабутнього С.О.Явоненка, представника сучасної Чернігівської філософської школи. Організаторами традиційного заходу виступили кафедра філософії та культурології зазначеного університету, а також дружна кафедра етики, естетики та культурології Київського національного університету імені Т.Г. Шевченка. Участь у семінарі брало багато представників різних освітніх закладів України та інших інституцій, що значною мірою визначило специфіку заходу і досить широке коло науково-практичних проблем, до аналізу яких учасники зверталися під час роботи двох семінарських сесій.

У першу чергу на відкритті культурологічного семінару згадувалися вітчизняні філософи, які пішли з життя впродовж останніх років - С.Явоненко, В.Табачковський, В.Шевченко, В.Горський, В.Босенко. Зокрема, сенсу життя та творчих звершень цих науковців, як і взагалі щирих представників філософської науки, був присвячений виступ голови оргкомітету семінару професора В.Личковаха "Людське світовідношення та філософування: філософія як "досвід життя". Пам'яті "неспійманих" філософів". Звертаючись до відомої епітафії, - напису на могилі Григорія Сковороди ("Світ ловив мене, та не спіймав"), - виступаючий називає згаданих філософів "неспійманими" матеріальним, тварним, гріховним життям. Філософ, на думку В.Личковаха, ходить на межі світу реального і трансцендентного, видимого і невидимого, сакрального і профанного, залишаючись "неспійманим" світом "видимим", профанним. З іншого боку, правдиве філософування виступає як осмислення досвіду життя - життя родового та власного, індивідуально-екзистенціального. Отож і сама філософія, маючи метафізичні, транснаукові характеристики, звертається до глибинних сенсів досвіду життя людини. Звідси походять ті сповідальність і автобіографізм, якими можуть бути сповнені власне філософські студії, зокрема, філософська спадщина багатьох "неспійманих" мислителів.

Згадуючи філософів сучасності, учасники семінарських сесій вдавалися й до аналізу історичних традицій філософування. Відповідно, кілька виступів були безпосередньо пов'язані з історією української та російської філософії. Зокрема,

зверталася увага на необхідність переосмислення інтелектуальної спадщини Івана Франка, самобутню філософію якого не слід відносити однозначно до романтизму, марксизму, позитивізму чи атеїзму (В.Скрипка). Аудиторія мала нагоду ознайомитися з дослідженням, присвяченим осмисленню проблеми смертності людського буття у творчості Михайла Коцюбинського. Письменник неодноразово у своїх творах звертається саме до теми смерті, і екзистенціал смертності в його спадщині виступає як привід замислитися над сенсом життя та цінністю останнього (Т.Андрійчук). До уваги учасників семінару був представлений й аналіз історіософських поглядів Пантелеймона Куліша (О.Тютюнник). У контексті дослідження питання про співвідношення національного та загальнолюдського у культурі згадувалися відповідні ідеї класиків російської філософії - Миколи Бердяєва, Олексія Хомякова та інших (О.Штань).

Недвозначний наголос було зроблено на опозиції тиші й звуку у духовній культурі соціуму (М.Богун, М.Столяр). З їхньої точки зору, співвідношення тиші, музики та шуму являє собою певний темпоритм історії культури та людського життя. В той час, як швидкоплинність життя є наслідком витіснення тиші на периферію цивілізації, "залучення до тиші в молитві та покаянні виводить людину за межі часу". Феномен дивовижного довгожителства православних ісихастів та ціла низка інших духовно-релігійних закономірностей, на які посилялися доповідачі, свідчать про те, що тиша молитовного спілкування з Богом здатна перемагати профанний час.

Ще кілька виступів на семінарі виходили на рівень сучасної релігієзнавчої проблематики. Зокрема, розглядалися питання соціології релігії, аналізувалися думки представників вітчизняного релігієзнавства щодо феномену релігійних відносин (С.Мащенко). На думку доповідача, необхідною умовою для виникнення релігійних відносин є власне наявність віри (невіруюча людина, навіть виконуючи релігійні обряди, не бере участі у релігійних відносинах). Слід відрізнити сутнісні релігійні відносини і відносини релігійної людини (політичні, правові, моральні та ін.), які, втім, також мають свій релігійний аспект.

Вельми актуальним виглядало звернення до широкого кола освітньо-педагогічних проблем і проблем виховання дітей та юнацтва. Була висловлена думка про те, що сучасна освіта, безперечно, має бути пов'язана з національним, народним традиційним началом, однак, у той саме час слід подолати історичні межі її автаркії, використовуючи для сучасних освітянських програм принцип "діалогу культур" (О.Явоненко). Приділялася увага питанням психологічної культури майбутніх вчителів (О.Видра) та культури діяльності адміністративного менеджера (С.Петрова), причому акцент, зокрема, робився на важливості формування в молодій людині відповідних цінностей. Як зазначила учасниця семінару психотерапевт В.Шеховцова, втрата сенсу життя й ціннісних орієнтирів вкрай негативно позначається на розвитку дітей підліткового віку, сприяючи схильності останніх до алкоголізму, наркоманії та інших серйозних психічних вад. Моральному розбещенню молоді значною мірою "сприяють" і сучасні засоби масової інформації, кіно, порнографічна література тощо. Підкреслювалося естетичне значення арт-терапії у справі реабілітації "проблемних" дітей.

Своєрідним продовженням освітньо-педагогічної тематики було ознайомлення з книгою письменниці Валері Вуд-Гейгер (Wood-Gaiger) "Льодяна подорож" ("The Ice Journey"), яку до уваги учасників семінару запропонувала О.Колесник. У творі в популярній, доступній для дитячого розуміння формі викладається нова наукова гіпотеза щодо заселення американського континенту. Як передбачається автором, читаючи книгу, діти зможуть дізнатися про етнічні особливості життя різних народів та особливості їхніх традиційних культур.

Як і передбачалося, виступи значної частини учасників семінару були присвячені сфері мистецтвознавчих та естетичних проблем. Зокрема, Є.Босенко у доповіді "Філософія мистецтва у ландшафті сучасної педагогіки" розглядала художні твори як дієвий засіб для роботи сучасних педагогів, оскільки важливим

завданням останніх є не тільки формування людського інтелекту, але й формування справжніх людських почуттів. Так, використання творів живопису значною мірою допомагає розумінню студентами курсів з філософії та історії філософії на рівні естетичного переживання.

Значну роль у системі естетичного виховання людини відіграє "естетичний туризм". Взагалі найчастіше саме прагнення до візуальної краси сприяє виникненню бажання вдатися до туристичної подорожі (Н.Доній).

При розгляді естетичних проблем постсучасності увага, зокрема, була звернена на особливості художнього виміру так званого "товарного фетишизму" (О.Павлова) та естетичного смаку за умов нелінійного інформаційного простору, коли ознаками нового реципієнта стають критичне мислення й особистісна ініціатива - бажання пошуку інформації (О.Снігунова).

Як специфічний дискурс між пропагандою та наукою розглядається радянська мистецько-критична публіцистика 1930-х рр. - періоду, позначеного дуже інтенсивним розвитком та динамічними, хоча й суперечливими змінами у сферах політики, культури, мистецтва (Ю.Півторак).

Було запропоновано також осмислення лінгвоестетичних проблем сприйняття та інтерпретації художнього тексту в творчості О.Білецького, зокрема, аналіз його класифікації читачів літературних творів (Л.Семиног).

Не залишилися поза увагою і питання, пов'язані із постмодерним жанром фентезі. На думку О.Колесника, спостерігаючи "створення" віртуальних світів (фентезі-світів), дослідник бачить прояви реміфологізації у сфері культури. Означене "створення" є певним визначальним чинником у контексті субкультури (доцільно згадати діяльність "толкієністів", які намагаються реалізувати вигаданий світ, їхню міфопоетичну номінацію). Інший виступ паралельно торкається проблеми філософії еволюції буття у "Хроніках Нарнії" К.С.Льюїса (А.Полякова).

На перетині гомілетики, релігієзнавства та естетичної теорії досліджується феномен проповідництва, зокрема, малодосліджені особливості естетосфери православної проповіді в Україні (А.Царенюк).

О.Чорний, говорячи про онтологічні аспекти української філософії та їх синергетичне трактування, наголошує на суттєвому внеску, що його спромоглися зробити у справу розвитку вітчизняної філософії представники історичної та сучасної чернігівських філософських традицій (зокрема, згадувані С.Явоненко, В.Шевченко та інші).

Різноманітність і плюралізм виступів учасників семінару засвідчують наявність дуже значної кількості актуальних проблем некласичної філософії, що вимагають ґрунтовних розробок у майбутньому. Серед них - питання історії та сучасного стану вітчизняної філософської думки, постмодерні аспекти освіти і виховання, розвитку культурологічних, мистецтвознавчих, естетичних, богословсько-релігієзнавчих студій в Україні.

ЕКОНОМІКА

Олександр Кохась

●

ПЕРЕДУМОВИ ПОЯВИ ЕФЕКТИВНОЇ МОДЕЛІ РЕГУЛЮВАННЯ ЕКОНОМІКИ В УКРАЇНІ

Ефективне функціонування економіки забезпечується системою державного регулювання, спираючись на відповідну економічну політику (концепцію). Для цього в розпорядженні держави є цілий арсенал вивіренних світовою і вітчизняною практикою економічних, правових та адміністративних важелів - ціни, податки, кредити, тарифи, інвестиції, цінні папери, резерви, амортизаційні відрахування, бюджет, програми, пільги, мито, ліцензії, державні замовлення, субсидії. Ефективність державного регулювання полягає в тому, щоб розумно і зважено використовувати ці важелі в процесі реалізації економічної політики.

Державне втручання в економіку виникло на межі XIX - XX ст. через необхідність реформування капіталістичної економіки, її монополізації, підтримки малого і середнього бізнесу, розв'язання проблем соціальної та екологічної політики, протидіючи рушійним силам ринку і капіталу. Що стосується сьогодення, то процес державного регулювання економіки є просто необхідною складовою впливу на кон'юнктуру ринку, незалежно від моделі його функціонування.

Відмова від директивного управління економікою і формування ринкових відносин в Україні вимагає створення кардинально нової методологічної і методичної бази, зокрема для прогнозування, державного регулювання розвитку економіки та створення ефективної моделі (моделей) економіки [2, с. 3].

Регулювання складних, а часто й суперечливих процесів економічного розвитку вимагає опрацювання чутливого економічного механізму регулювання, здатного активно впливати на соціально-економічні процеси. Тут важливо усвідомити ту закономірність, що держава і сфера функціонування суспільства мають бути чітко розмежовані. Зв'язок між ними здійснюється тільки на економічній та правовій основі. Держава, як і інші суб'єкти суспільства, ресурси для виконання своїх функцій повинна купувати [2, с. 97]. Проблемам у даному напрямі досліджень були присвячені роботи С.Саркисяна, Л.Голованова, Б.Панасюка, В.Науменка, В.Беседіна та інших вчених в галузі макроекономіки, методики та організації економічного прогнозування, планування та державного регулювання економіки.

У ході дослідження запропоновано фрагментами виділити моменти запобігання вадам держави за допомогою прототипу можливої ефективно діючої моделі і системою управління адміністративного менеджменту.

Реалізація моделі соціально-економічної політики, якої ми так прагнемо, вибір методів і засобів державного регулювання економіки залежать від діяльності державного апарату з урахуванням вад держави. Вади держави - це нездатність забезпечити ефективний вплив на розподіл обмежених ресурсів і невідповідність політики розподілу обмежених ресурсів поширеним у суспільстві уявленням про справедливість. Вирізняють чотири групи факторів, які негативно впливають на обґрунтування та реалізацію державних управлінських рішень у сфері державного регулювання економіки. Це:

- обмеженість інформації: державні органи, як і інші суб'єкти ринку, не володіють абсолютно повною та об'єктивною інформацією про стан економіки (інформаційна

асиметрія). Застосування будь-яких інструментів державного регулювання економіки має ґрунтуватися на аналізі можливих наслідків прийнятих рішень;

- нездатність держави повністю контролювати реакцію контрагентів на її дії: не тільки втручання держави в економіку, але й реалізація, на перший погляд, обґрунтованих державних рішень можуть спричинити негативні побічні наслідки (екстерналії);

- недосконалість політичного процесу: під впливом виборців, груп спеціальних інтересів (лобі), політичних маніпуляцій тощо державні органи здатні застосовувати неадекватні методи регулювання і тим самим проводити неефективну політику;

- обмеженість контролю над державним апаратом: особливості становища і поведінки бюрократії здатні посилювати неефективність функціонування економіки, зокрема призводити до надмірного зростання управлінського апарату та невиправданого збільшення бюджетних витрат [3, с. 19, 20].

Саме таку модель, якої ми прагнемо, без вад пропонується втілити в життя за допомогою законодавчого та нормативного механізмів, які представлені відносно новим та дієвим механізмом, а саме регуляторною політикою.

Що ж таке модель у загальному вигляді і до чого зводиться процес моделювання? Моделювання - одна з основних категорій теорії пізнання, дослідження будь-яких явищ, процесів або систем об'єктів шляхом побудови і вивчення їхніх моделей. Модель - це умовне зображення об'єкта, що відображає його характеристики, істотно важливі для цілі дослідження. Будь-яка модель має прогностичну функцію, без котрої моделювання було б недоцільним як для практики, так і для теорії. Модель стає єдиним інструментом перевірки концепції майбутнього на допущення і визначення меж можливих траєкторій розвитку. Модель пов'язує інформаційне зображення сучасного з теоретичним відображенням майбутнього [2, с. 193]. Реакцією на вади держави можуть бути такі альтернативи вирішенню проблем, виходячи з концепції регуляторної політики і взагалі "цивілізованого" державного регулювання;

- вирішення проблеми інформаційної асиметрії: законодавчий захист прав споживачів та гарантії поширення інформації про умови праці; встановлення обов'язкових стандартів та введення обов'язкової сертифікації продукції; встановлення правил продажу товарів (надання послуг), в яких визначаються вимоги до продавців (виконавців) щодо повного інформування споживачів про ризики, пов'язані з користуванням цими товарами (послугами); запровадження процедур підтвердження достатньої кваліфікації виробника, продавця чи виконавця (зокрема, ліцензування, сертифікація тощо); централізоване надання державними органами необхідної інформації споживачам через ЗМІ, поради, навчальні програми тощо (застосовується у тих обмежених випадках, коли існують серйозні проблеми з виконанням особами, які пропонують на ринку товари та послуги, вимоги щодо повного інформування споживачів). Слід зазначити, що ці та інші заходи повинні бути спрямовані насамперед на створення умов для одержання повної та достовірної інформації [4, с. 59, 60];

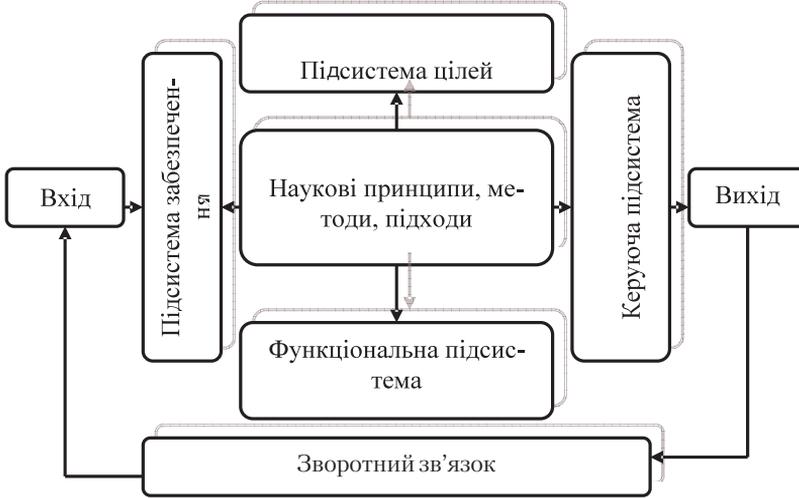
- проблему екстерналії можна подолати шляхом вирішення завдання щодо "зовнішніх ефектів", а саме: оскільки проблема зовнішніх ефектів полягає у невідповідності вартості виробництва чи споживання продукції для учасників господарських відносин вартості цього ж самого виробництва чи споживання для суспільства в цілому, то усунення згаданої проблеми можливе шляхом визначення реальної вартості виробництва чи споживання продукції для суспільства в цілому (з подальшим встановленням цієї вартості на ринку через механізм ціноутворення) [4, с.49], посередництвом державного регулювання за допомогою відповідних регуляторних актів, які мають юридичну силу;

- політичні маніпуляції вирішуються посередництвом діалогу між владою та громадськістю, це прописано в одному з головних принципів Закону України "Про засади державної регуляторної політики у сфері підприємницької діяльності" від 11.09.2003 р. №1160, далі Закон. У Законі одним з основних принципів державної регуляторної політики визначено прозорість та врахування громадської думки. Це означає - "відкритість для фізичних та юридичних осіб, їх об'єднань дії регуляторних органів на всіх етапах їх регуляторної діяльності, обов'язковий розгляд регуляторними органами ініціатив, зауважень та пропозицій, наданих у встановленому законом порядку фізичними та юридичними особами, їх об'єднаннями, обов'язковість і своєчасність доведення прийнятих регуляторних актів до відома фізичних та юридичних осіб, їх об'єднань, інформування громадськості про здійснення регуляторної діяльності" [1];

- щодо обмеженості контролю над державним апаратом, то частково проблема

вирішується за допомогою принципу прозорості та врахування громадської думки. По суті, Закон є бар'єром для влади на шляху здійснення нею необґрунтованих заходів з приводу прийняття регуляторних актів, які можуть суперечити державним програмам, концепціям розвитку та ін. Створення такого бюрократичного механізму для самих себе є доказом того, що перші паростки так званої демократії вже мають місце.

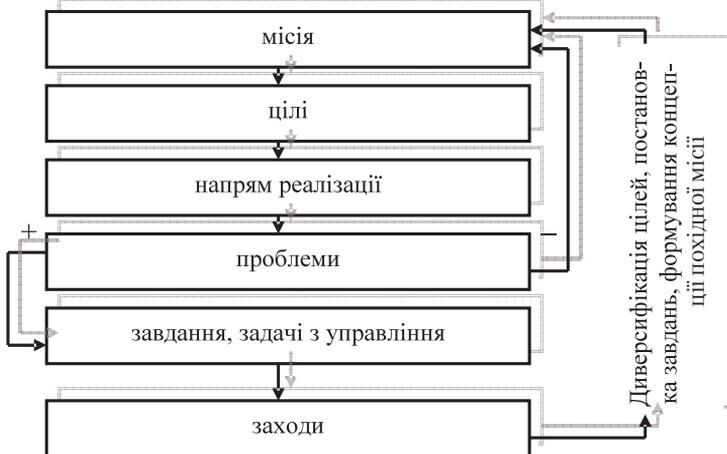
У свою чергу передумовою реалізації такої моделі має бути чітко злагоджена система управління адміністративного менеджменту як на рівні областей, регіонів, так і на рівні держави. Система управління може бути представлена такою алгоритмічною моделлю (рисунок 1).

Рис. 1. Алгоритмічна модель системи управління.

Кожна з підсистем може мати елементи (блоки), які в свою чергу виконуватимуть відповідні функції. Для підсистеми цілей характерними є: місія, підвищення якості роботи адміністрації (організації), ресурсозбереження, організаційно-технічний розвиток структурних підрозділів, соціалізація колективу, охорона навколишнього середовища. Підсистема забезпечення: методичне забезпечення, ресурсне забезпечення, інформаційне забезпечення, правове забезпечення. Функціональна підсистема: маркетинг (публіситі), координація, планування, контроль та облік, регулювання, мотивація. Керуюча підсистема: управління персоналом, соціальна та психологічна підготовка персоналу, розробка та прогнозований аналіз у прийнятті адміністративних рішень посередництвом оптимізації та економічного обґрунтування.

У системі управління постає актуальна проблема, а саме процес прийняття рішення, пропонується наступний алгоритм його реалізації (рисунок 2).

Рис.2. Процес прийняття рішення.

Процес прийняття рішень є динамічним, тому він має розглядатися у діалектичному розвитку з урахуванням причинно-наслідкового зв'язку, який впливає на кінцевий результат і стратегію державних адміністрацій та інших функціональних установ.

Даний теоретичний інструментарій був підготовлений з урахуванням методичних розробок, підготовлених К. Ляпіною, Д. Ляпіним, Я. Демченковим та іншими вченими-практиками.

У ході дослідження були узагальнені основні проблеми, які стримують розвиток економіки нашої країни на шляху побудови ринку, уточнено перелік заходів, які можуть бути дієвим інструментарієм вирішення проблем саме адміністративними органами, представлено механізми системи управління, до речі, система, враховуючи її адаптивність, може бути використана у різних напрямках вирішення проблем з огляду на поставлені цілі. Не виключається поява теоретико-прикладних розробок прогресивнішого типу з детальною описовою характеристикою, які будуть адаптовані під кон'юнктуру можливих перспектив розвитку національної економіки з огляду на запропоновані теоретичні аспекти.

Насамкінець, виходячи з концепції Закону, можна зробити такі узагальнення: посередництвом регуляторної політики перекривається дихання тіньовому сектору економіки, зменшуються бюрократичні витрати, прозорими стають корумповані дії влади, методики розрахунків приведенного ефекту, не виключається прямий вплив громади на кінцевий результат і т.д., тому він є невідгідним інструментом для бюрократично-олігархічного кола чиновників, але ефективним важелем до економічного та соціального добробуту на шляху побудови справді ринкової моделі регулювання.

Джерела та література:

1. Закон України "Про засади державної регуляторної політики у сфері підприємницької діяльності" від 11.09.2003р. №1160.
2. Панасюк Б.Я. Прогнозування та регулювання розвитку економіки. - К.: Поліграф книга, 1998. - 304 с. Бібліогр.: с. 301
3. Державне регулювання економіки: Навч. посіб. / С.М.Чистов, А.Є.Никифоров, Т.Ф.Куценко та ін. - Вид. 2-ге, доопрац. і допов. - К.: КНЕУ, 2005. - 440с.
4. Регуляторна політика: нові можливості. / За ред. К. Ляпіною, Д. Ляпіна, Я. Демченкова. - Київ.: Інститут конкурентного суспільства, 2004. - 170с.
5. Кохась О.М. "Передумови появи ефективної моделі регулювання національної економіки в Україні" // Мат. наук. конфер. "Динаміка наукових досліджень - 2007". - Дніпропетровськ, 2007.

Павло Ямполець

РОЗДРІБНІ ЦІНИ ПРИВАТНОГО РИНКУ УКРАЇНИ В РОКИ НЕПУ

Актуальність теми. Рівень роздрібних цін на різні товари народного споживання - це найважливіший показник вартості життя населення, який в свою чергу зумовлює цілий спектр головних соціальних елементів, таких, як вартість бюджетного набору, тобто прожитковий мінімум, купівельну спроможність заробітної плати, розрахунки мінімальної заробітної плати та рівня дорожнечі в країні.

Таким чином, характеристика стану цін на матеріальні блага та особливості його динаміки самі по собі вже є одним із вирішальних факторів рівня життя населення.

Проте ця завжди життєво важлива проблема матеріального становища населення України в роки непу колишнім радянським режимом або замовчувалась, або висвітлювалась поверхово. Тому головна структурна складова вартості життя - рівень роздрібних цін під впливом директивних вказівок мала тільки позитивний характер, що було далеким від реального стану. І дотепер нема жодної узагальнюючої наукової праці, яка була б присвячена вивченню динамічних зрушень у рівні роздрібних цін та впливу їх на матеріальне становище населення України в роки непу.

Мета дослідження. На основі вивчення і узагальнення архівних джерел, статистичних та наукових публікацій здійснити комплексний динамічний аналіз зрушень у рівні

роздрібних цін на основні продукти та товари широкого вжитку, а також послуги, що входять до складу бюджетного набору і звідси зумовлюють вартість життя населення.

Завдання дослідження.

- Проаналізувати стан висвітлення проблеми, узагальнити історіографічні надбання;
- дослідити динаміку руху роздрібних цін на основні продукти харчування бюджетного набору в розрізі трьох хронологічних періодів: 1921-1923 рр., 1924-1927 рр., 1928-1929 рр;
- охарактеризувати динамічні зрушення рівня роздрібних цін на промислову групу товарів бюджетного набору протягом вищезгаданих періодів;
- з'ясувати вплив змін рівня роздрібних цін на вартість бюджетного набору, тобто прожиткового мінімуму, а звідси на матеріальне забезпечення населення України в 20-і роки минулого століття;
- здійснити оцінку рівня дорожнечі методом порівняння показників рівня роздрібних цін товарів бюджетного набору 20-х років з подібними даними за 1913 рік.

Історіографічний аналіз свідчить, що проблема ціноутворення неодноразово зачіпалась у працях істориків та економістів. Так, у 1922 році вийшла друком стаття Н. Філіпової, де безпосередньо проаналізований темп зростання цін по країні за 1921-1922 роки. Автор детально дослідила вартість харчового пайка в найбільш потерпілих від голоду губерніях півдня республіки[30]. Роботи І. Дубинської та Г. Поляка присвячені характеристиці бюджетних ресурсів, у яких також розглядалася динаміка роздрібних цін та їх вплив на прибутки та видатки робітників республіки[7],[8],[17]. У статті М. Буянова розширюється коло вивчення проблеми цін, яка розглядається в контексті з іншими показниками матеріального становища трудящих, такими, як заробітна плата, бюджет та купівельна спроможність грошової одиниці[2]. Автор зробив вдалу спробу оцінити загальний рівень роздрібних цін за допомогою вартості бюджетного набору та бюджетного індексу - цих загальних вимірників рівня життя населення. Але, як це не прикро, глибинне висвітлення питання ціноутворення на початку 20-х років не відбулося до нашого часу. До кінця 50-х років ціни розглядалися авторами здебільшого в контексті інших, переважно фінансово-економічних проблем, а звідси неминучість епізодично-ілюстративного використання цінових даних і відсутність їх ґрунтовного аналізу[16]. У 1964 році вийшла друком монографія А.Малафєєва, де автор уперше у вітчизняній історіографії висвітлює питання ціноутворення у 20-і роки як самостійну проблему. На жаль, динамічний аналіз рівня цін по Україні в цілому в цій роботі відсутній [15]. У 1970 році вийшла праця О.Кабо, де автор підкреслила, що для визначення рівня роздрібних цін універсальним є вартість бюджетного набору та бюджетний індекс [12].

У 80-і роки минулого століття не вийшло жодної більш-менш ґрунтовної роботи, де б досліджувався рух цін на початку 20-х років і причини, які на нього впливали. Традиція епізодичного наведення цінових даних істориками та економістами у своїх дослідженнях продовжує доминувати аж до кінця 80-х років[10],[11]. Робота А.Віхляєва та Д.Шавішвілі, яка вийшла друком у 1990 році, у методичному та методологічному аспекті повністю повторює монографію А.Малафєєва, а отже, має ті ж самі недоліки[3]. Дещо інший підхід до розв'язання проблеми запропонував у своїй праці М.Бойко [4]. Підкресливши важливість вивчення динаміки цін як одного з головних факторів, що суттєво впливають на матеріальне становище громадян, автор дослідив джерельну базу проблеми. Проаналізувавши статистичні обстеження руху цін, М.Бойко переконливо довів необхідність їх залучення для повного та всебічного розгляду питання. Значний інтерес для дослідника проблеми цін має колективна праця групи економістів, видана у 1991 році під редакцією В.Рудгайзера[18]. Автори на основі вітчизняного і зарубіжного досвіду розглянули широке коло проблем, пов'язаних з методикою розрахунків індексів цін та бюджетних індексів.

Треба зазначити, що універсальним мірилом загального рівня роздрібних цін, а звідси і матеріального становища трудящих республіки у 1921-1923 роках, була динаміка вартості бюджетного набору та побудованого на її основі бюджетного індексу, який визначав вартість життя трудящих взагалі. Простий та чутливий до найнезначніших зрушень у рівні цін інструментарій цього показника використовувався при оцінці реальної вартості заробленого для розрахунків прожиткового мінімуму, темпів зростання дорожнечі і, таким чином, висвітлював цілий спектр питань добробуту населення. Позитивний досвід з вимірювання цього важливого соціального показника був набутий саме у 20-і роки.

Середньоукраїнські дані про вартість набору почали підраховуватися лише з 1922 року. Інформація про ціни за 1921 рік існує лише як фрагментарна, в межах деяких міст УСРР і обчислення її здійснювалось в грошових одиницях різних зразків, що унеможливило самостійний підрахунок середньоукраїнської вартості бюджетного набору за цей проміжок часу.

Позитивним для проведення динамічного аналізу вартості бюджетного набору була стабільність його складу протягом 1922, 1923 років та можливість розрахунків його в єдиному грошовому еквіваленті, а саме в радзнаках зразка 1923 року. Не менш важливим було також і те, що саме з 1922 року був введений набір, який відображав не мінімальний, а середній рівень споживання та охоплював 80% бюджету робітника. Структурно бюджетний набір зразка 1922, 1923 років складався з 24 товарів, з яких 15 належало до продуктів харчування, а інші 9 - до предметів першої необхідності нехарчового призначення[12,-С.90].

Винятково інтенсивне зростання роздрібних цін спостерігалось наприкінці 1923 року (у 285 разів порівняно з початком року). При цьому ціни продуктів харчування зросли у 284 рази, а предметів першої необхідності - в 287 разів[5,-С.129-130], [8,-С.32,35]. Якщо розглянути рух цін у регіональному масштабі, то з'ясується, що у 1921 році найвищий їх рівень фіксується в Харківській та Донецькій губерніях. На загальну картину підвищення цін у цей час дуже впливали нестача внаслідок неврожаю хлібопродуктів і, як результат, ажіотажний попит на них. Так, борошно житнє подорожчало в грудні 1921 року в Харківській губернії у 6 разів, пшеничне борошно в 4 рази проти січня того ж року[25,-С.6-7,12], [31,-Арк.8]. В Донецькій губернії подорожчання відповідно становило 15 та 12 разів[26,-С.23]. Загалом хлібні ціни по Донецькій губернії перевищували загальноукраїнські на 56,8%[26,-С.23], [31,-Арк.8]. Тільки за друге півріччя 1921 року ціни по містах УСРР підвищилися на 89,2%, і це підвищення в головному сталось за рахунок зростання цін на хлібні товари[25,-С.6-7,12], [26,-С.23]. Інші продукти харчування, такі, як м'ясо, молочні товари, картопля також були в Донецькій та Харківській губерніях значно вищі у ціні, ніж в інших місцевостях України. Щодо цін на промислові товари, то Харківська та Донецька губернії відрізняються значно нижчим їх рівнем, ніж в середньому по республіці (відповідно на 13% та 27,3%)[25.-С.7,12], [26.-С.23], [31,-Арк.8]. Взагалі особливо значне підвищення цін та відповідне погіршення матеріального становища було характерне для великих за кількістю мешканців міст. Тут середній рівень цін перевищував загальноукраїнський показник на 20%[25.-С.6-8], [26,-С.23].

Значно краще в цьому відношенні було мешканцям середніх міст, де перевищення становило лише 5,3%, і мешканцям малих міст, де зафіксовано навіть відставання цін на 8,9% від середньоукраїнських показників[25.-С.6-7,12], [26.-С.23], [31.-Арк.8].

Загальні тенденції в динаміці цін у першій половині 1922 року відрізняються від попереднього року значно вищими темпами зростання їх рівня. Взагалі за рік, з квітня 1921 по квітень 1922 року, борошно житнє подорожчало в Харківській губернії у 93 рази, в Донецькій - у 108 разів. За цей же час м'ясні продукти подорожчали у цих губерніях відповідно в 50 і 60 разів[26.-С.23], [31.-Арк.8], [32.-Арк.21]. З другої половини 1922 року і до кінця 1923 року динаміка цін значно відрізняється від попереднього періоду. Після непоганого врожаю 1922 року (637,2 млн. пудів проти 277,0 млн. пудів врожаю 1921 року) ціни на основні хлібні продукти почали знижуватися[13]. Якщо у жовтні-грудні 1922 року в середньому по Україні за пуд жита платили 64 копійки, а пшениці 98 копійок, то в ті ж місяці 1923 року відповідно 37 та 73 червінцеві копійки, тобто зниження становило 42,2% та 25,5%[4,-С.3], [5,-С.129,130], [6,-С.98-99]. У четвертому кварталі 1923 року ціна житнього борошна становила 38,5%, пшеничного - 66,7% від довоєнного рівня[4,-С.3],[5,-С.129-130]. Середня річна ціна 11 сільськогосподарських продуктів сягала 67,6% від рівня цін 1913 року[4,-С.3], [5,-С.129-130],[6,-С.85-87,98-99],[7,-С.32]. Щодо промислових товарів то, як зазначалося раніше, вони дуже хутко зростали в ціні. За 1923 рік по 10 товарах першої необхідності перевищення рівня цін 1913 року становило 157%[5,-С.129-130],[6.-С.85-87],[8.-С.32,35]. Значне переважання промислових цін над сільськогосподарськими утворювало диспропорцію і викривлення в товарно-грошових відносинах.

На 1 січня 1923 року розбіжність між цінами товарових груп становила 57%, а вже на 1 жовтня того ж року 149%[25,-С.6-7,12],[26,-С.23]. Фактично, з 1923 року і до кінця десятиріччя проблема "ножиць" цін постійно, тією чи іншою мірою, нагадувала про себе. Однак на той час вирішити її так і не вдалось. Утворення розбіжності між цінами

пояснювалося декількома причинами. На думку професора Н. Кондратьєва, виникнення "ножиць" цін було наслідком різних умов збуту та кредитування сільськогосподарської та промислової галузей виробництва[14]. Академік С. Струмилін основну причину існування "ножиць" бачив у низькій продуктивності праці на підприємствах країни та у високій собівартості продукції промисловості при значних енергетичних витратах[29,-С.70-71].

У цілому погоджуючись з визначеннями відомих економістів, ми повинні визнати об'єктивність існування на той час "ножиць" цін як наслідок слабкого розвитку господарського механізму країни.

Таким чином, розглянувши динаміку цін у 1921-1923 році, ми повинні констатувати, що загальні тенденції в її рівні не сприяли поліпшенню матеріального становища, а навпаки спричинили до значних негативних наслідків. У цілому об'єктивні причини - гіперінфляція, неврожай 1921 і частково 1922 року, криза збуту та "ножиці" цін 1923 року - постійно дестабілізували соціально-економічну ситуацію в країні і прискорювали процес зростання вартості бюджетного набору, а отже, і вартості життя.

Кардинальні позитивні зміни в динаміці цін відбулися у середині 20-х років. Тому ми детально зупинимося на їх аналізі протягом 1924-1927 років. У зв'язку із введенням у товарообіг сталої грошової одиниці червінця у 1924 році динамічний аналіз рівня цін було проведено нами в єдиному грошовому еквіваленті, що значно підвищило вірогідність отриманих даних і полегшило можливість їх зіставлення.

Виходячи з того, що бюджетний набір, розроблений ЦСУ, охоплював 90% бюджету трудящих, а вартість його фактично відображала рівень цін на той чи інший проміжок часу і, врешті-решт, визначала реальний зміст заробленого, прослідкуємо зміни цього важливого соціального показника в динаміці [9,-С.36,95].

Якщо розглянути ці показники за кожний рік, то одержимо такі дані: у 1924 році вартість набору знизилася на 1,7%, у 1925 році - на 9,3%, у 1926 році - навпаки підвищилася на 2,1% і в 1927 році знову маємо зниження цього показника на 7,7%[9,-С.36,95],[19,-С.72-75],[20,-С.3,49],[21,-С.3,61], [22,-С.3,65]. Отже, з чотирьох років, які увійшли в наше дослідження, лише 1926 рік характеризується збільшенням вартості бюджетного набору. Як відомо, на загальний рівень вартості бюджетного набору суттєво впливає вартість його окремих структурних елементів. Тому розглянемо, які ж саме складові набору визначали зниження або підвищення його вартості. Так, у 1925 році зниження вартості усього набору відбулося в головному за рахунок падіння цін на сільськогосподарську продукцію, що у свою чергу зумовлювалося добрим врожаєм зернових цього року (1049,8 млн. пудів проти 651,4 млн. пудів врожаю 1924 року)[13]. У 1926 році підвищення вартості всього набору відбулося під впливом зростання цін промислових товарів. У результаті реалізації державної політики зниження відпускних цін на промислову продукцію, що мало місце в 1927 році, зменшилася вартість і всього набору. Незважаючи на загальну позитивну тенденцію до зниження вартості бюджетного набору у 1924-1927 роках, при порівнянні її рівня з 1913 роком ми повинні визнати не досить втішні факти. Так, у 1924-1925 роках вартість набору майже удвічі перевищувала рівень 1913 року, а у 1926 році і того більше - в 2,5 разу. Однак, якщо ми згадаємо, що у 1923 році вартість набору перевищувала довоєнну у 690 разів, то можемо визнати, що вартість його у 1924-1927 роках перебувала на досить непоганому рівні[19,-С.72-75],[20.-С.23,39],[21,-С.3,91].

Розглянемо тепер ситуацію з вартістю бюджетного набору в розрізі окремих міст республіки. Взагалі великі за чисельністю мешканців міста УСРР мали показник вартості бюджетного набору на 10-20% вищий, ніж у середніх та малих містах[19,-С.72-75],[20,-С.27,45],[21,-С.3,57]. Найменше коштував набір у малих населених пунктах, таких, наприклад, як Ніжин та Ізюм. Малі міста в середньому за 1924-1926 роки мали вартість набору на 10-15% менше, ніж в цілому по Україні[19,-С.72-75],[20,-С.27,45],[21,-С.3,57]. Середні міста, хоч і були дорожчі за малі, але значно поступалися великим населеним пунктам. Так, якщо у Харкові та Києві вартість набору збільшилася за 1924-1926 роки відповідно на 25,8% та 14,1%, то в Полтаві та Вінниці ріст становив 3,5% і 7,6% [19,-С.72-75],[20,-С.23,67],[21,-С.3,61]. Таким чином, умови для поліпшення матеріального становища трудящих, які мешкали у великих містах, були значно гірші від тих, хто селився у середніх та малих населених пунктах. Серед великих міст найдорожче коштував набір в Одесі, до речі, цей населений пункт відрізнявся дорожнечею і в 1913 році.

Треба підкреслити, що саме жовтень 1927 року характеризується найсприятливішими

показниками роздрібних цін, бо в цей час зафіксований найнижчий їх рівень за всі 20 років. Добрі врожаї сільськогосподарських культур у 1925-1927 роках, політика уряду щодо зниження цін на промислові товари на 10% зумовили зниження вартості як окремих груп товарів, так і всього бюджетного набору[20.-С.3,67],[21,-С.5,53],[22,-С.17,50].

З метою глибшого висвітлення рівня роздрібних цін проведемо динамічний аналіз цього показника на окремих групах товарів, а також зіставимо ціни окремих товарів з вартістю бюджетного набору та його складових частин протягом 1924-1927 років. Почнемо свою характеристику з хлібних продуктів, як найнеобхідніших у повсякденному споживанні. Протягом чотирьох років ціни хлібних товарів зросли і в жовтні 1927 року проти січня 1924 року мали такий рівень: ціна борошна житнього зросла на 57,9%, пшеничного на 18,4%, хліба житнього на 64,3%[19,-С.72-75],[22,-С.3-4,15,17,65],[23,-С.5-6,17-18]. У цей час рівень цін на м'ясо молочну продукцію теж мав тенденцію до підвищення, яке становило у жовтні 1927 року по яловичині + 28,9 %, свинині +2,8 %, молоку +81,8 % від рівня 1924 року[19,-С.72-75],[22,-С.23,41].

Єдине зменшення цін ми можемо спостерігати по картоплі та яйцях, вартість яких проти рівня 1924 року становила 93,3% та 87,9 %[19,-С.72-75],[22,-С.32,65],[23,-С.5,17]. Загальне підвищення цін за 1924-1927 роки і перш за все групи сільськогосподарських товарів відбулося під впливом в основному високих цін на хлібні продукти, що особливо відчутно далось взнаки у І півріччі 1925 року. Причиною цього явища був слабкий врожай зернових у 1924 році (651,4 млн. пудів проти 940,7 млн. пудів врожаю 1923 року)[13]. Якщо у січні 1924 року пуд пшеничного борошна коштував 229,7 червоної копійки, то вже у січні 1925 року 353,6, тобто подорожчання відбулося на 53,9%. У цей же час пуд житнього борошна подорожчав з 75 до 168,2 копійки, фунт хліба печеного з 2,8 копійки до 5,1, тобто удвічі [19,-С.72-75],[20,-С.3,67]. Тільки після доброго врожаю 1926/27 років (відповідно 1029,9 млн. пудів та 1102,9 млн. пудів) ціни на хлібні вироби почали знижуватися, і в жовтні 1927 року проти січня того ж року становили по житньому борошну 98,3%, по пшеничному 95,8%[22,-С.27,69],[23,-С.5,18]. За цей же час зниження рівня цін дали й інші продукти харчування. Так, ціна на картоплю у жовтні 1927 року становила 88,4%, яйця 72,4%, масло вершкове 82,5% від рівня цін на початку того ж року[22,-С.27,65],[23,-С.5,18]. Отже, 1927 рік ми можемо вважати найсприятливішим у плані кон'юнктури цін, що, безперечно, мало позитивний вплив на матеріальне становище трудящих республіки. Заходи держави, спрямовані на директивне десятивідсоткове зниження промислових відпускних цін, призвели до падіння і роздрібних цін на фабрикатів у 1927 році. З жовтня 1924 року до жовтня 1927 року ціни на взуття та ситець знизилися і становили відповідно 94,4% та 89,8%[19,-С.72-75],[22,-С.27,65],[23,-С.5,18].

Незважаючи на те, що рівень цін груп товарів мав різну амплітуду коливань в окремі роки, то підвищуючись, то знижуючись, загалом же ми повинні відзначити факт поступового і неухильного його зросту в порівнянні з 1913 роком. Так, якщо у жовтні 1924 році ціна яловичини становила 86,4% від рівня 1913 року, то у 1927 році вже 159,1%, масло вершкове дало зростання з 139,5% до 200%, картопля з 175,5% до 214,8%[19.-С.72-75],[22,-С.28,65],[23,-С.5,19]. Тільки хлібні товари і, зокрема, борошно житнє, трохи скоротили свій розрив з цінами 1913 року, а саме із 133,3% у 1924 році до 131,6% у 1927 році[19.-С.72-75],[22,-С.28,65],[23,-С.5,19]. Група промислових товарів за чотири роки теж скоротила свій розрив з довоєнними цінами фабрикатів. Так, взуття у жовтні 1924 року мало перевищення над цінами 1913 року на 200,3%, а у 1927 році ця розбіжність уже становила 183,6%[19.-С.72-75],[22,-С.28,65],[23,-С.5,19]. Таким чином, ми повинні констатувати той факт, що рівень цін 1913 року залишався у 1924-1927 роках недосяжною поки що метою, хоча тенденція до скорочення розриву почала вже вимальовуватися.

У зв'язку з кризовими явищами в економіці, невважаєм 1928 року, кризою хлібозаготівель цін протягом останніх років десятиріччя мали постійну всевипереджаючу тенденцію до зростання. Головним критерієм рівня цін залишалися хлібні ціни, тому детально розглянемо динаміку саме на продовольчий хліб, бо дефіцит на нього дуже зріс у цей період, що призвело до введення карткової системи на хлібні продукти. Причини ускладнень, що сталися з хлібними цінами, крилися у стихійному явищі, внаслідок якого на квітень-червень 1927/28 року більшість озимини в степових районах України загинула. Крім цього, посуха того ж року віщувала про можливий недорід ярих хлібів. У результаті такої кон'юнктури пропозиція хліба суттєво зменшилася. Дощі в ІV кварталі 1927/28 року (липень-вересень) призвели до того, що індекс роздрібних цін на збіжжя підвищився

на 43,9% проти попереднього кварталу[23,-С.29,38],[27,-С.29]. У свою чергу збільшення індексу цін на хлібні товари зумовило відповідне зростання індексів усієї групи сільськогосподарських товарів, що становило на липень 1928 року проти квітня того ж року 27%[23,-С.29,38], [24,-С.13,24], [27,-С.32]. Загальний індекс у цей час теж зріс на 13,9% і до того ж за рахунок сільськогосподарського індексу, бо промисловий в цей час залишався незмінним[27,-С.32]. У зв'язку з недородом 1928 року кон'юнктура ринку продовольчих хлібів продовжувала бути дуже напруженою також і в 1929 році. Щоб чіткіше уявити, як зростання цін у 1928 і особливо у 1929 роках вплинуло на матеріальне становище трудящих республіки, розглянемо зміни, що сталися за цей час у бюджетному індексі. Темпи зростання загального бюджетного індексу за рахунок сільськогосподарського індексу у 1929 році були значно вищими, ніж це мало місце у 1928 році. Факт значного зростання бюджетного індексу особливо у 1929 році можна прослідкувати, зіставивши темпи зростання цих показників відносно бази - 1926/27 року, який характеризувався найнижчими даними по бюджетному індексу, а отже, вважався найліпшим з точки зору матеріального становища трудящих. Так, у жовтні 1928 року загальний індекс був майже однаковий із цим показником 1926/27 року, то вже у січні 1929 року він перевершив його на 5,6%, а у травні - на 20,3%[22,-С.3,65],[27,-С.29],[28,-С.21]. Тепер розглянемо питання, за рахунок яких саме окремих продуктів та товарів широкого вжитку підвищилася вартість життя міського населення УСРР в останні роки третього десятиріччя. Аналіз даних дослідження чітко фіксує факт найбільшого подорожчання у групі сільськогосподарських товарів саме хлібних продуктів і, зокрема, борошна житнього, що становило за 1928-29 роки 256,8%. Звичайно, що і ціна хліба житнього значно зросла за цей час також - на 119,8%[23,-С.21,38],[24,-С.2,55]. Крім хлібних продуктів, тенденцією до зростання цін відзначалися і м'ясо-молочні продукти. Взагалі, за 1929 рік масло вершкове подорожчало на 47,4%, олія соняшникова - на 87,7%, цукор - на 153,4%, картопля на 73,1% [24,-С.26,55],[28,-С.21]. Щодо промислових товарів, то 1929 рік приніс і їх подорожчання.

При порівнянні цін на сільськогосподарські товари у 1928-1929 роках з базовим 1913 роком з'ясувалися невтішні факти значної дорожнечі наприкінці третього десятиріччя, що зруйнувала і без того нестабільний стан добробуту трудящих. Житнє борошно та картопля у 1929 році коштували у 4-5 разів дорожче, ніж у 1913-ому, а цукор, олія та інші промислові товари нехарчового призначення подорожчали у 4 рази[24,-С.26,55],[28,-С.21],[31,-Арк.8],[32,-Арк.21]. Цей факт свідчить про негативну тенденцію до подорожчання життя, а отже, сигналізує про падіння життєвого рівня трудящих УСРР у 1928-1929 роках.

Таким чином, ґрунтуючись на даних нашого дослідження, можна зробити **такі висновки:**

1. Саме динаміка роздрібних цін чітко фіксує всі явища, що відбувались у політиці та економіці республіки в роки непу.

2. Такі явища 1921-1923рр., як гіперінфляція, голод, безробіття, криза збуту і, як результат, неймовірне зростання роздрібних цін та дорожнеча, особливо наприкінці 1923 року, що в сотні разів перевищувала рівень 1913 року, спричинили значне падіння рівня життя населення України.

3. Позитивні зміни в соціально-економічному житті країни, характерні для 1924-1927 рр., такі, як грошова реформа, процес відбудови промисловості, зростаючі врожаї зернових культур зумовили порівняну стабільність роздрібних цін на всі товари бюджетного набору, що мали постійну тенденцію до зниження. Деяке помірне подорожчання вартості життя (порівняно з 1913 роком) кардинально не вплинуло на добробут трудящих.

4. В умовах згорання товарно-грошових відносин і непу в цілому наприкінці 20-х років сталися суттєві негативні для добробуту населення явища, а саме: неврожай зернових культур 1928 року, криза державних хлібозаготівель, дефіцит продуктів харчування і, як наслідок, введення в містах України карткової системи розподілу хлібних і деяких інших продуктів. У цих умовах відбулося стрімке зростання роздрібних цін приватного ринку, вартості бюджетного набору і особливо його харчової частини. В останні роки десятиліття дорожнеча перевищувала рівень 1913 року в чотири-пять разів, що говорить про значне погіршення матеріального становища населення УСРР.

Джерела та література:

1. Бойко Н.К. Рабочий класс Украины в период социалистического строительства. Анализ массовых статистических источников 20-30 годов.-К., 1990.
2. Буянов М. Материальное положение рабочих в 1923-1924г.г.// Статистика труда в Донбассе.-№1.-Артемовск. 1924.
3. Вихляев А., Шавишвили Д. Розничные цены.-М., 1990.
4. Движение розничных цен в 1922г.// Народное хозяйство Украины в 1921-1922г.г.-Х., 1922.
5. Движение цен на Украине в 1923г.// Статистика труда на Украине.№1.-Х., 1924.
6. Динамика народного хозяйства Украины в 1921/1922, 1922/1923, 1923/1924, 1924/1925 г.г.-Х.,1926.
7. Дубинская И. Бюджеты рабочих Донбасса зимой 1922г.// Материалы по статистике труда на Украине -вып.№4.-Х.,1923.
8. Дубинская И. Бюджеты семьи украинских рабочих и служащих в ноябре 1923г.// Статистика труда на Украине.№3.-Х.,1924.
9. Дубинская И. Бюджеты рабочей семьи на Украине в 1925-1927г.г. Данные текущего обследования.-Х.,1928.
10. Історія народного господарства України.-Т.2.-К.,1984.
11. История социалистической экономики СССР.-М.,1976.
12. Кабо Е. Бюджетный индекс (исторический очерк)// Советская статистика за полвека(1917-1967).-М.,1970.
13. Калініченко В.В. Селянське господарство України в доколгоспний період (1921-1929). - Х., 1991.
14. Кондратьев Н. Хлебные цены и хлебный рынок до революции и сей час.-М.,1926.
15. Малафеев А.Н. История ценообразования в СССР.-М.,1964.
16. Народное хозяйство СССР в восстановительный период(1921-1925).-М.,1956.
17. Поляк Г. Бюджеты рабочей семьи в 1922-1927г.г.// Бюджеты рабочих и служащих в 1922-1927г.г.-вып.1.-М.,1929.
18. Рудгайзер В. Стоимость жизни и её измерение.-М.,1991.
19. Рух цін на Україні в 1924 році. Статистика України. Серія XII.т.1.вип.3,-№78,-Х.,-1925.
20. Рух цін на Україні в 1925 році. Статистика України. Серія XII.т.1.вип.4,-№188,-Х.,-1926.
21. Рух цін на Україні в 1926 році. Статистика України. Серія XII.т.1.вип.5,-№129,-Х.,-1928.
22. Рух цін на Україні в 1926/1927 році. Статистика України. Серія XII.т.1.вип.6,-№58,-Х.,-1929.
23. Рух цін на Україні в 1927/1928 році. Статистика України. Серія XII.т.1.вип.7,-№179,-Х.,-1930.
24. Рух цін на Україні в 1928/1929 році. Статистика України. Серія XII.т.1.вип.8,-№195,-Х.,-1930.
25. Статистический бюллетень №1(9).-Х.,1922.
26. Статистический бюллетень №22(54).-Х.,1923.
27. Статистична хроніка. Кон'юнктура народного господарства.№102.-Х.,1928.
28. Статистична хроніка. Кон'юнктура народного господарства.№132.-Х.,1929.
29. Струмилин С.Г. На плановом фронте 1920-1930.-М., 1958.
30. Филиппова Н.А. Движение цен и заработная плата в 1921г.// Материалы по статистике труда. Вып.13.-М., 1922.
31. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України(далі-ЦДАВОВУ).-Ф.340.-Оп.2.-Од.зб.3307.(Сведения о розничных ценах по губерниям УССР).
32. ЦДАВОВУ. - Ф. 337. - Оп. 1. - Т. 3. - Од. зб. 6270.

Юрій Каракай

ОСОБЛИВОСТІ ІНВЕСТУВАННЯ ІННОВАЦІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Актуальність проблеми. Перетворення, які спостерігаються у країнах, що розвиваються, мають певні особливості, а саме масштабність змін, які охоплюють як політичну, так і економічну систему. В науковій літературі цей процес охарактеризований як масштабний перехід від одного стабільного стану суспільства до іншого потенційно стабільного стану / 1 /.

Інноваційна реструктуризація економіки потребує створення сприятливого інноваційного клімату, удосконалення фінансово-кредитної системи, що повинно привести до активізації інноваційного процесу. Інноваційна діяльність, що може виникати

і ефективно здійснюється на основі зрівноваження інноваційного попиту й інноваційної пропозиції, у науковій літературі визначається як діалектична єдність процесів вкладення ресурсів і одержання потоку доходів у майбутньому [2].

Врівноваження інноваційного попиту і пропозиції відбувається через механізм ціноутворення. Динамічна збалансованість економіки базується на системі рівноважних цін на споживчі та інноваційні товари, завдяки якій постійно відтворюються макроекономічні пропорції в економіці, серед яких найважливіше місце належить співвідношенню: інновації - приріст ефективності. Механізм цін рівноваги виникає і діє тільки за умов вільних конкурентних ринків, у країнах з ринковою економікою він підтримується і стимулюється державою за допомогою заходів антимонопольного регулювання.

Процеси, що відбуваються на інноваційних ринках, дуже динамічні, ступінь і спрямування впливу різноманітних факторів постійно змінюються. Оскільки сегменти цього ринку в Україні перебувають на етапі становлення, то їх елементи (попит, пропозиція, ціна та конкуренція) постійно змінюються, що є проявом нестабільності стану української економіки та свідчить про високий рівень інноваційного ризику як ймовірності виникнення фінансових втрат (зниження прибутку, втрати капіталу тощо) в ситуації невизначеності умов інноваційної діяльності.

Мета статті. Метою статті є визначення та узагальнення особливостей залучення джерел до активізації інноваційної активності господарюючих суб'єктів, зокрема такого важливого джерела, як інвестиції.

Викладення матеріалу. Узагальнюючи висновки багатьох аналітиків, які вивчали діяльність підприємств країн з транзитивною економікою в аспекті пристосування до нових умов господарювання, можна виокремити такий найбільш дієвий напрям, як інноваційна стратегічна реорганізація. Стратегічна реорганізація проводиться на базі інвестування інноваційної діяльності з метою модернізації виробництва, підвищення якості продукції, за рахунок чого можливі виведення до ринку нових товарів, вихід на нові ринки.

Процеси інноваційної трансформації помітно вплинули майже на всі галузі, зокрема на харчову промисловість країн з перехідною економікою, що мало такі загальні для цих країн прояви, як: зменшення обсягів виробництва та втрата експортних ринків унаслідок падіння реальних доходів споживачів та попиту на ряд продовольчих товарів. Головним фактором, що вплинув на процес реструктуризації галузі, стала приватизація, яка прискорила надходження прямих іноземних інвестицій, що мали в цих країнах позитивний вплив на ефективність інноваційної діяльності підприємств, пов'язаний зі впровадженням нових технологій, нових методів управління та можливістю оновлення основних засобів.

Одним з проявів переходу до ринкової економіки є скорочення частки бюджетних асигнувань інвестицій і потреба збільшення частки власних коштів підприємств, спрямованих на активізацію інноваційної активності, на розвиток виробництва, приріст нематеріальних активів.

Світовий досвід показав, що зовнішні інвестиції формують лише незначну частину сукупних вкладень у інноваційний розвиток національної економіки. Вони діють лише після активізації національного капіталу, виконуючи допоміжну роль акселератора внутрішніх перетворень. Аналіз ситуації в Угорщині, Польщі та Чехії свідчить, що надходження інвестицій у ці країни є наслідком поліпшення соціально-економічної ситуації. Крім того, існує чіткий взаємозв'язок між економічним зростанням країни та темпами надходження прямих іноземних інвестицій. В економічній літературі вказується на те, що не слід розраховувати на суттєвий приплив іноземних інвестицій в умовах кризових явищ в економіці [3, 4].

Однак слід мати на увазі, що обсяг іноземних інвестицій в Україну, спрямований на інноваційну реструктуризацію, є зовсім незначним, і розраховувати на їх істотне збільшення найближчим часом немає підстав. Притоку зовнішніх інвестицій, як і внутрішніх, перешкоджає правова нестабільність, непослідовність і млявість ринкових реформ, непрозорість і неконкурентність приватизації, нерозвиненість інноваційного ринку і ринкової інфраструктури, відсутність ринку землі [5].

Використання внутрішніх резервів як основний шлях інвестування в інноваційний розвиток країни потребує глибокого вивчення. Значні прямі іноземні інвестиції не є гарантом швидких темпів зростання ВВП, кожна країна має власні фактори, що впливають на цей рівень. Крім того, у публікаціях робиться обгрунтований висновок, що важливо забезпечити

певний баланс між обсягами внутрішнього та зовнішнього фінансування національної економіки [6, 7]. За цих умов проблема виявлення реальних можливостей збільшення інвестиційних ресурсів, набувши актуальності, привернула увагу багатьох дослідників.

У публікаціях джерела формування інвестиційних ресурсів поділяються на три основні групи: власні, позичкові та залучені; або ж внутрішні та зовнішні (власні та залучені і позичкові, або вітчизняні та іноземні). Слід зауважити, що у проаналізованих роботах різняться лише формулювання назв джерел інвестицій.

Узагальнюючи, до власних джерел інвестування інноваційного підприємства можна віднести:

- частку чистого прибутку, що спрямовується на інвестування;
- страхову суму відшкодування збитків при втраті майна;
- довгострокові фінансові вкладення, строк погашення яких закінчується у поточному періоді;

- кошти від продажу частки основних засобів, що реінвестуються;
- частка зайвих оборотних активів, що іммобілізується в інвестиції.

До позичкових відносяться:

- довгострокове та короткострокове кредитування;
- цільовий державний кредит;
- податковий інвестиційний кредит;

До залучених відносяться:

- емісія інвестиційних сертифікатів (інвестиційних фондів і компаній);
- внесок сторонніх вітчизняних та іноземних інвесторів у статутний фонд;
- безкоштовне цільове інвестування, що надається державними органами та комерційними структурами.

Кожне із зазначених джерел фінансування інноваційної діяльності має особливості, що зумовлюють його привабливість (або ж непривабливість) для підприємства, найчастіше суперечливі з різних точок зору на інноваційну стратегію і загальну стратегію розвитку підприємства. Отже, необхідно розглядати їх з погляду таких характеристик:

- реальність використання джерела (його доступність);
- потенційна ємність джерела;
- економічна ефективність використання;
- рівень ризику користування джерелом (з погляду вимог повернення використовуваних коштів або можливої втрати контролю над підприємством).

Другим за значенням джерелом власних коштів є прибуток, що залишається в розпорядженні компанії (фірми) після сплати податків та інших обов'язкових платежів. Частина цього прибутку, що спрямовується на інноваційний розвиток, може бути використана на будь-які цілі. Політика розподілу чистого прибутку компанії ґрунтується на обраній нею загальній стратегії економічного розвитку.

Хоча прибуток підприємств є важливим джерелом інновацій, проте сьогодні прибуток як вказане джерело в Україні практично не використовується. Він є джерелом самофінансування інвестицій лише на окремих, високорентабельних підприємствах. За нинішніх умов неефективної податкової системи, масової збитковості виробництва і масових неплатежів прибуток як джерело інноваційного інвестування є набагато менш значущим порівняно з державним інвестуванням. Із зростанням виробництва і підвищенням його рентабельності за рахунок зниження питомих витрат, двигуном чого є ринкова конкуренція та інноваційний прогрес, роль прибутку як інвестиційного джерела, безумовно, зростатиме.

Серед позичкових джерел фінансування інвестицій головну роль зазвичай відіграють довгострокові та короткострокові кредити банків, причому короткострокові кредити здебільшого застосовуються для поповнення дефіциту оборотних коштів. Серед залучених джерел фінансування інновацій у першу чергу слід розглядати можливість залучення акціонерного капіталу. Це джерело може бути використане компаніями і їх самостійними структурами (дочірніми фірмами), утворюваними у формі акціонерних товариств.

Для підприємств інших організаційно-правових форм (крім акціонерних товариств) основною формою додаткового залучення капіталу є розширення статутного фонду за рахунок додаткових внесків (паїв) вітчизняних та іноземних інвесторів. Структурній перебудові та інноваційному оновленню економіки України мають сприяти:

- політика помірних податків;

- вважена політика доходів і платоспроможного попиту громадян;
- розміщення кредитних ресурсів лише на конкурсних засадах;
- становлення фондового ринку та використання заставного права.

Одними з головних причин зниження інноваційної активності є репресивний характер чинної податкової системи, а також надмірне вилучення за її каналами прибутку та інших ресурсів простого та розширеного відтворення.

Формування стратегії інвестування інноваційного виробництва повинно здійснюватися шляхом пошуку та оцінки альтернативних варіантів стратегічних інноваційних рішень відповідно до ресурсів підприємства та завдань його розвитку. Стратегічними є рішення, які стосуються зовнішніх проблем підприємства та впливають на його відносини із зовнішнім середовищем: вибір сфери діяльності, пошук нових напрямів розвитку, визначення підходів до зміцнення ринкової позиції підприємства. Сутність вибору стратегії полягає у визначенні стратегічних цілей інноваційної діяльності та найефективніших шляхів їх досягнення.

Теоретичною основою стратегії інвестування інноваційного виробництва є теорія відтворення, у тому числі теорія відтворення капіталу, та інноваційна теорія економічного розвитку, поєднання інвестицій та інновацій. Застосування теорії інвестування капіталу як практичного методу прийняття стратегічних інвестиційних рішень потребує її розширення в аспекті аналізу зовнішнього середовища підприємства та пошуку нових напрямів інвестування за умов невизначеності.

Виходячи з економічної суті інновацій, можна викласти альтернативи для цілей стратегії інвестування інноваційного виробництва та шляхів їх реалізації таким чином:

- підвищення ефективності виробництва. Цієї мети можна досягти шляхом здійснення інвестицій для заміни чи модернізації наявної матеріально-технічної бази;
- розширення виробництва. Ця мета досягається шляхом здійснення інвестицій у збільшення обсягу інноваційної продукції;
- створення нового виробництва або впровадження нових технологій у виробництво.

Ця мета досягається шляхом здійснення інвестицій в утворення нових підприємств, реконструкцію існуючих при спрямованості на випуск нової продукції та проникнення на нові ринки.

Ефективність виробничих інвестицій значною мірою залежить від вибору стратегічних напрямів інноваційної діяльності. Під стратегічним напрямом слід розуміти галузь як групу підприємств, продукція яких має настільки подібні властивості, що конкуренція ведеться за одних й тих же покупців. Помилково розподіляти галузі на привабливі та непривабливі в абсолютному розумінні. Привабливість галузі відносна, а не абсолютна і має бути оцінена з позиції конкретного підприємства.

Згідно з поширеною в теорії галузевих ринкових структур парадигмою "структура-поведінка-результативність", інноваційні стратегії виробників є одним з аспектів їх поведінки, ці стратегії утворюються рішеннями, прийнятими у процесі стратегічного планування шляхом зіставлення наявних ресурсів та перспективних можливостей з метою ліквідації стратегічного розриву між потенційною та бажаною конкурентними позиціями підприємств, що можуть утворитися у разі продовження дії існуючої стратегії розвитку. Ця модель може бути використана для дослідження інноваційної діяльності підприємств будь-якої промисловості в аспекті прийняття стратегічних інноваційних рішень у перехідній економіці.

Сукупність політичних, економічних, соціальних та юридичних умов, що максимально сприяють інноваційному процесу, формують інноваційно-інвестиційний клімат країни, який характеризується її інноваційно-інвестиційним потенціалом та ризиком. Об'єктивні умови інвестування можуть характеризуватися такими показниками, як: темпи економічного зростання, норма прибутку, співвідношення споживання і заощаджень, ставка позичкового процента, рівень і динаміка інфляції, споживчий попит населення, а також наявністю і співвідношенням факторів виробництва, його інфраструктури тощо. Рівень невизначеності прогнозу щодо одержання прибутку від інвестицій характеризує інвестиційний ризик країни.

У країнах з економічним спадом єдиною постійною проблемою є занадто малі заощадження - поточне споживання конкурує з інвестиціями за обмежені ресурси. Результатом є замалі інвестиції в інноваційний капітал, причому економіці, щоб розвиватися, потрібні інвестиції, вкладені не лише у інноваційне виробництво, а і в

інфраструктуру, яка забезпечує умови відтворення. За кризових умов країни стикаються з великими перешкодами в поєднанні чотирьох елементів прогресу: низькі доходи призводять до низьких заощаджень, низькі заощадження стримують нагромадження капіталу, недостатній капітал перешкоджає впровадженню техніки та швидкому зростанню продуктивності; низька продуктивність спричиняє низькі доходи.

Передумовою досягнення та утримання високих темпів економічного зростання у країнах з перехідною економікою є досягнення високої норми внутрішніх заощаджень та інноваційно-інвестиційної перебудови. Структурна перебудова економіки потребує створення сприятливого інноваційно-інвестиційного клімату, становлення фондового ринку, удосконалення фінансово-кредитної системи, що повинно привести до активізації інноваційного процесу.

Узагальнюючи висновки багатьох аналітиків, які вивчали особливості інвестування підприємств країн з перехідною економікою в аспекті пристосування до нових умов господарювання, можна виокремити такі напрями, як захисна та стратегічна інноваційна реорганізація. При проведенні захисної інноваційної реорганізації підприємства покладаються на можливості отримання субсидій, відкладання податкових платежів, виплат постачальникам, робітникам. Стратегічна інноваційна реорганізація проводиться на базі інвестування інноваційної діяльності з метою модернізації виробництва, підвищення якості продукції, за рахунок чого можливі виведення до ринку нових товарів, вихід на нові ринки.

Одним з проявів переходу до ринкової економіки інноваційного типу є скорочення частки бюджетних асигнувань інвестицій і потреба збільшення частки власних джерел (прибутку та амортизації) у фінансуванні інвестиційних програм підприємств. Однією з найперспективніших форм залучення ресурсів є інвестиційний лізинг. Передумовами його широкого застосування є, з одного боку, дефіцит інвестиційних ресурсів, а з іншого - значна кількість виробничих об'єктів та устаткування, які не використовуються внаслідок економічного спаду, приплив іноземних інвестицій в умовах кризових явищ в економіці.

Форми і методи регулювання інноваційно-інвестиційної діяльності ми вважаємо за доцільне представити такими:

- державні інноваційно-інвестиційні програми (інвестування державою коштів у галузі промисловості, науки, освіти і т.д.);
- пряме управління державними інвестиціями;
- введення системи податків із диференціюванням податкових ставок і пільг для інноваційних підприємств. Для притягнення в економіку країни приватних та іноземних інвестицій необхідно введення для них пільгових ставок податків і мит;
- надання фінансової допомоги у вигляді дотацій, субсидій, субвенцій, бюджетних позичок на розвиток інноваційних підприємств. Такі кошти повинні надаватися не тільки державним підприємствам, але і приватним виробникам товарів і послуг, а також сфері освіти, малому і середньому бізнесу. Таким чином, можна залучити приватний капітал в економіку держави, створити здорову конкуренцію на ринку товарів і послуг і тим самим підвищити їхню якість;
- проведення фінансової і кредитної політики, політики ціноутворення (у тому числі випуск в обіг цінних паперів);
- контроль за дотриманням державних норм і стандартів, а також за дотриманням правил обов'язкової сертифікації;
- антимонопольні заходи, приватизація об'єктів державної власності, у тому числі об'єктів незавершеного будівництва;
- експертиза інноваційно-інвестиційних проектів.

На наш погляд, держава повинна приймати активнішу участь у формуванні інноваційно-інвестиційної політики в країні. Для цього державні органи повинні використовувати як методи прямої участі держави в інвестуванні інноваційної економіки, так і методи непрямого впливу на цей процес шляхом заохочення підприємств (податкові пільги, пріоритети в одержанні державних замовлень і ін.). Держава може сприяти оздоровленню інноваційно-інвестиційного клімату головним чином шляхом розвитку й удосконалювання інфраструктури. У першу чергу необхідно домогтися прогресу у сфері комунікаційних технологій і транспортних систем.

Основною формою програмного управління в даний час виступають цільові комплексні програми (ЦКП). Порядок і методи їх розробки базуються на принципах програмно-цільового планування, важливішими з яких є:

- цілеспрямовані розроблювальні заходи;
- системний підхід у розробці і реалізації програм, тобто урахування у взаємному зв'язку всього набору чинників, що впливають на розвиток об'єкта програмування: організаційних, технологічних, правових, адміністративних, політичних;
- комплексність, тобто взаємне ув'язування окремих елементів програми: цільових настанов, набору заходів і ресурсів, необхідних для реалізації програми, кінцевих результатів;
- ресурсна забезпеченість, тобто наявність необхідних ресурсів для реалізації програмних заходів.

Для цілей підтримки високої інноваційно-інвестиційної активності в країні держава повинна регулярно розробляти загальнонаціональну інноваційно-інвестиційну програму. Ця програма являє собою важливий інструмент прямого впливу держави на інноваційно-інвестиційний процес. Зміст державної інноваційно-інвестиційної програми зазвичай пов'язується з показниками бюджету розвитку.

Кошти бюджету розвитку повинні направлятися в першу чергу на інноваційну діяльність, що надаються по конкурсу для спільного фінансування замінюючих інноваційно-інвестиційних проектів.

Формування бюджету розвитку само по собі ще не вирішує проблему активізації інноваційної діяльності в країні. Необхідно розробити і здійснити механізм його реалізації, що дозволяє би виконувати видаткові статті бюджету поза залежністю від поточного виконання Державного бюджету. Інакше надії на прискорення економічного росту країни на інноваційних засадах будуть ілюзорні. Для забезпечення цього в бюджетному законодавстві необхідно закріпити за бюджетом розвитку відповідні джерела.

Висновки. Реалізація окреслених заходів, на нашу думку, може бути досить ефективною. Це особливо важливо, тому що сьогодні в Україні окремі виробники приречені виживати поодинокі і створювати свої моделі економічної, у тому числі й інноваційної, політики. Але для її реалізації органи влади повинні одержувати економічні інструменти впливу на підприємства, щоб не виникало прагнення до відродження адміністративних систем управління під благим приводом порятунку населення від зубожіння.

Вважаємо за доцільне звернути увагу на стимулювання інноваційно-інвестиційної діяльності підприємств. Як ми вже відзначали, підприємства на сьогодні несуть основне інноваційно-інвестиційне навантаження - частка коштів підприємств, що реалізуються за рахунок прибутку, позикових коштів, випуску акцій, облігацій, становить 2/3 загального обсягу інвестицій. Значна частина прибутку підприємств "знищується" податками та інфляцією.

Загальним напрямком стимулювання інноваційної діяльності підприємств є зближення прибутковості коштів, вкладених у виробництво, із прибутковістю від їхнього використання в інших сферах. Податковий прес повинен бути ослаблений. Мова йде не тільки про звільнення від податків коштів, що спрямовуються на інновації пільгових інноваційних кредитів і податкових канікул, але й у загальному зниженні частки прибутку, що надходить на сплату податків за умови використання цих коштів на інноваційні цілі.

На нашу думку, комплекс окреслених заходів може суттєво поживавити інноваційно-інвестиційну діяльність вітчизняних підприємств.

Джерела та література:

1. Бальцерович Д. Соціалізм, капіталізм, трансформація: очерки на рубежі епох. Пер. с польск.-М.: Наука, 1999. - 352 с.
2. Черванев Д., Нейкова Л. Менеджмент інноваційно-інвестиційного розвитку підприємств України.-К.: Знання, 1999.- 514 с.
3. Ткач Т. Роль іноземних інвестицій в економіці України // Економіка України. - 1999. - № 9.- С. 28-31;
4. Колосов О. Напрямки трансформації інвестиційної політики України в контексті сучасних тенденцій іноземного інвестування // Фінанси України.- 1999. -№ 9. - С. 75-81;
5. Геєць В. Економічна ситуація в Україні і тенденції розвитку в середньостроковому та короткостроковому відношеннях // Welcome. - 1999. - № 6-7. - С. 17-22
6. Панасюк Б. Інвестування за рахунок внутрішніх резервів// Економіка України.-1997. - № 3. - С. 4-17
7. Мар'єнко А., Принц Г.В. та ін. Проблеми залучення іноземних інвестицій в економіку України // Фінанси України. - 1999. - № 7. - С. 34-44

ЗМІСТ І ЗАКОНОМІРНОСТІ ЕКОНОМІЧНОГО ЗРОСТАННЯ ПРИ ІНТЕНСИФІКАЦІЇ ВИРОБНИЦТВА

Суспільне виробництво перебуває у постійному русі, але він відбувається не просто по замкненому колу, а по висхідній лінії, хоча і не завжди рівномірно. Діалектика пізнання змісту рушійних сил економічного зростання починається з розгляду відтворення суспільного виробництва як безперервного процесу виробництва. Розвиток виробництва, підвищення його ефективності досягаються зусиллями людей, їх працею та соціально-економічною активністю. Але що спонукає людей до вчинків та дій? Відповідь на дане запитання є надзвичайно важливою для розуміння умов економічного розвитку. Рушійними силами економічного прогресу, як і кожного іншого динамічного піднесення, є суперечності. Тобто економічний розвиток носить діалектичний характер, тому відсутність внутрішніх суперечностей рівнозначна призупиненню руху (розвитку). Співіснування двох взаємно суперечливих сторін, їх боротьба становлять сутність діалектичного розвитку. Відтворюваність тотожності сторін протиріччя робить будь-яку систему саморушійним організмом. Це загальне правило, зрозуміло, цілком стосується й економічного життя.

Узагальненою основою і рушійною силою розвитку виробництва є його суперечлива взаємодія зі споживанням. З одного боку, економічні потреби породжують ідеальний образ продукту і в такому смислі стимулюють його створення. Але, з іншого боку, вони самі породжуються виробництвом. У реальному житті це протиріччя - лише найзагальніша основа розвитку виробництва незалежно від його суспільної форми, що значною мірою знаходить свій вияв у відповідному типі економічних систем: традиційна, капіталістична (ринкова), командна (адміністративно-командна), змішана, перехідна (від адміністративно-командної до ринкової). З точки зору економіки та сучасної західної навчальної літератури дана суперечність (ресурси - потреби) трактується як аксіома щодо невідповідності безмежних економічних потреб обмеженим виробничим ресурсам.[1].

У сфері економічних відносин потреби набувають форми економічних інтересів і стимулів. Економічні інтереси - це спонукальні мотиви господарської діяльності людей (як господарюючих суб'єктів), які зумовлені їх місцем у системі відносин власності та наявній системі потреб. В останніх концентрується сутність інтересів: інтерес - це форма прояву потреб. Тому інтереси виступають потужним "двигуном" економічного розвитку, образно кажучи, формують ту "пружину", яка "каталізує" і приводить у рух весь економічний механізм.

З точки зору політекономічного розуміння змісту цих аспектів, важливо підкреслити, що економічні інтереси у різних соціальних класів (страт), прошарків та ін. далеко не однакові, а в ринковій (капіталістичній) економіці часто діаметрально протилежні. Дослідники методологічних проблем політичної економії при трактуванні економічних інтересів (як й інших економічних категорій) необхідно мати на увазі, що вони походять не просто з біологічної сутності природи людини, а визначаються її положенням як відповідного соціально-економічного суб'єкта в економічному устрої суспільного життя, що врешті детермінується формами власності. При всій різноманітності (як і схожості) індивідуальних уподобань, запитів та цілей у дрібного виробника - одні інтереси, у найманого працівника - інші, у підприємця-капіталіста - треті.

Варто враховувати, що людина одночасно виступає як індивід і як представник того чи іншого соціального класу (страсти), групи, прошарку тощо. Відповідно до цього вона є і носієм різноманітних інтересів. Політико-економічний аналіз змісту рушійних сил економічного зростання (прогресу) передбачає врахування не лише дії базисних економічних категорій, але й функціонування позаекономічних організаційних структур та відносин - державних, політичних, ідеологічних та інших відносин і відповідних їм інституцій: політичних партій (рухів), релігійних концесій і т. ін.

Трансформаційна криза, яка почалася в 1989-1990 рр., ще не завершилась, хоча в останні роки обсяги суспільного продукту зростають. За своїм технічним рівнем вітчизняне виробництво відстає від країн Євросоюзу на 20-30 років. Це означає, що потрібно не тільки нарощувати обсяги виробництва суспільного продукту, але й переводити суспільне виробництво на інтенсивні методи та технології. Інтенсифікація - історична тенденція у русі суспільного виробництва, вона означає, що на одному і тому ж просторі суспільного виробництва за той же проміжок часу виробляється більше продукту з меншими затратами, отож сукупні витрати суспільства знижуються. В передових країнах світу інтенсифікація глибоко проникає в усі сфери виробництва, скорочує час виробництва, час обігу і відтворення в цілому. Всебічна інтенсифікація - генеральна тенденція в розвитку капіталістичного виробництва в США, Японії, країнах ЄС. Про перехід капіталізму на інтенсивні рейки писав ще К.Маркс: "Це тенденція заміщення екстенсивної праці підвищенням ступеню її інтенсивності... є певною умовою суспільного прогресу. Таким шляхом створюється вільний час також і для робітників, і інтенсивність в одному певному виді праці зовсім не позбавляє можливості для діяльності в іншому напрямку; навпаки, така діяльність може стати відпочинком, може діяти як відпочинок. Звідси надзвичайно благотворний вплив, котрий... названий процес [скорочення роботодня] вплинув на покращення фізичного, морального та інтелектуального становища робітничого класу в Англії" [2].

Слід сказати, що радянські економісти у 70-80-х роках ХХ ст. досить плідно розробляли теорію інтенсивного розвитку суспільного виробництва в умовах соціалізму. Проте соціалістична формація радянського зразка виявилася непридатним середовищем для інтенсивного типу розвитку виробництва. Теоретичні проблеми інтенсифікації відтворення досить ґрунтовно розробляли Г.Сорокін, Л.Абалкін, В.Черковець, А.Чухно, І.Лушик, Т.Хагагуров, С.Мочерний, К.Кривенко та ін.

І. Лушик писав, що "у справі інтенсифікації виробництва вирішальну роль відіграють два взаємопов'язані фактори - науково-технічний прогрес і усупільнення виробництва. Переорієнтація ... економіки на переважно інтенсивні методи господарювання відбувається в умовах науково-технічної революції, під впливом якої в структурі продуктивних сил і виробничих відносин відбуваються значні зміни. Від науково-технічного прогресу,- зазначає автор, - залежить сам тип розширеного відтворення [3].

Г.Сорокін дослідив закономірності інтенсифікації. Він довів, що інтенсифікація розвивається під впливом системи економічних законів. Це такі закони:

- ріст технічного будівництва виробництва;
- заміна ручної праці машинами при підвищенні економічних меж застосування машин;
- інтенсифікація праці при скороченні робочого дня та збільшенні вільного часу, інтенсифікація праці сукупного працівника;
- інтенсифікація відтворення на всіх стадіях, скорочення циклу відтворення;
- інтенсифікація простого відтворення і нагромадження [4]. "Узагальнюючи, - пише він,- можна сказати, що закономірності інтенсифікації - закономірності технічного прогресу та організації праці. Ці закономірності ведуть до підвищення економічної і соціальної ефективності" (там же).

Висновки. Інтенсифікація виробництва означає, в першу чергу, зниження сукупних витрат суспільства. В розвинутих країнах вона проникає в усі галузі виробництва. За своїм технічним рівнем Україна відстає від передових країн світу. Тільки на основі науково-технічного прогресу відбувається перехід економіки на інтенсивні методи господарювання і здійснюється розвиток суспільного виробництва.

Джерела та література:

1. Самуельсон И.Экономика. Вводный курс: Пер. С англ - М.: Прогресс, 1964.-с.35-36 .
2. Маркс К., Енгельс Ф. Соч. 2-е изд., Т.47, с.399-400 .
3. Лушик І.О. Вступ / Інтенсифікація соціалістичного виробництва.-Львів: Вид-во при ЛДУ видавн. об'єднання "Вища шк.", 1983.-с.7
4. Г.М.Сорокин. Очерки политической экономии социализма.-М.: Наука, 1984.-с.225.

ОСНОВНІ НАПРЯМИ РОЗВИТКУ ТУРИСТИЧНОЇ ГАЛУЗІ В ПОЛІСЬКОМУ РЕГІОНІ

Актуальність теми дослідження полягає в тому, що сьогодні для всіх регіонів України насущною проблемою є розробка нових підходів до збереження природного середовища. Важливо розглянути такий підхід на базі комплексного вирішення завдань у складних соціальних, економічних та екологічних системах. Одна з провідних ролей у розв'язанні цих проблем належить туризму.

По-перше, туризм - одна з основних галузей світового господарства, що інтенсивно і динамічно розвивається. Він становить значну частину світового валового національного продукту, притягає близько 7% світових інвестицій, створює велику кількість нових робочих місць і є важливою статтею податкових надходжень. Включення України у цей процес дозволить гармонізувати її економіку зі світовою і забезпечити рівномірніший розподіл доходів по областях. Крім того, туризм впливає не лише на ключові сектори економіки сучасної держави, але й практично на всі сторони життя цивілізованого суспільства, і є одним із ефективних засобів структурної перебудови економіки та зміни пріоритетів суспільного розвитку.

І, нарешті, однією з вагомих функцій туризму є соціальна. Тобто на сучасному етапі свого розвитку туризм спрямований головним чином на вирішення певних соціальних завдань. На тверде переконання М.Б.Біржакова, насамперед ідеться "про надання нематеріальних благ споживачеві у вигляді широкого спектра послуг; формування загальноосвітнього, культурного й соціального рівня життя населення; розширення міжнародних, міждержавних, міжетнічних, міжособових відносин; забезпечення відпочинку, відновлення життєвих сил, здоров'я споживачів; узгодження інтересів окремих груп населення з довготривалими інтересами суспільства, у тому числі збереження сприятливого екологічного, соціального, культурного середовища" [1, с.188].

Проблема визначення напрямів розвитку туризму саме у Поліському регіоні наразі мало досліджена. Окремі аспекти теми розглянуті в роботах П.В.Гудзь, В.К.Євдокименка, І.В.Смаль та ін.. Так, П. В. Гудзь акцентує увагу на економічних проблемах розвитку курортно-рекреаційних територій, В.П.Євдокименко описує методологію формування та механізм реалізації регіональної політики розвитку туризму.

Наукова новизна досліджуваної проблеми полягає в тому, що на основі вивчення світових тенденцій розвитку структур, від яких залежить розвиток туризму, зроблена спроба спрогнозувати можливі сценарії розвитку туризму в Поліському регіоні України. Перераховані шляхи і методи дії державних структур на туристичну галузь з метою забезпечення її стійкого розвитку. За допомогою аналізу чинників, що впливають на розвиток туристичної галузі у зазначеному регіоні, можна з'ясувати, що заважає розвиватися туризму на Поліссі, й окреслити коло завдань, вирішивши котрі, можна досягти тут позитивного результату.

Розвиток туристичної сфери України впродовж останніх років характеризується позитивною динамікою: зростають обсяги в'їзного (іноземного) та внутрішнього туризму, підвищується ефективність господарської діяльності підприємств та продуктивність праці. Однак у 2005-2006 роках темпи зростання дещо уповільнились. У багатьох випадках це пояснюється відсутністю інфраструктури та низьким рівнем інвестиційної діяльності у галузі туризму. Надалі поступальність та інтенсивність розвитку буде залежати від комплексної і планомірної реалізації стратегії підтримки позитивного іміджу України, створення конкурентоспроможного українського турпродукту, його розгорнутої реклами на внутрішньому та зовнішньому ринках, впровадження інновацій, залучення інвестицій, комплексного підходу до розвитку туризму та курортів на регіональному рівні.

У 2006 р. Україну відвідали 18,9 млн. іноземних туристів, що на 7% більше, ніж 2005 р.. За кордон за цей же проміжок часу виїхало 16,9 млн. українців. Як результат, темпи зростання обсягів в'їзного туризму (107%) перевищили темпи зростання виїзного туризму

(103%). При цьому обсяг внутрішнього туризму у 2006 р. залишається сталим - 8,2 млн. внутрішніх туристів (збільшення на 2%).

На сьогодні туристична та курортна сфери охоплюють понад 8,7 тис. підприємств: 4,3 тис. ліцензованих турагентів і туроператорів; 1,2 тис. готелів та інших місць для нетривалого проживання; 3,2 тис. санаторно-курортних закладів. За даними ліцензійного реєстру суб'єктів туристичної діяльності, станом на 01.01.07 ліцензії на туроператорську та турагентську діяльність отримали 4320 суб'єктів господарювання, з яких 4208 є діючими. Структура в'їзного турпотoku виглядає так: на долю росіян, що відпочивали в українських санаторіях, припадає 68%, громадян Молдови - 12%, Білорусі - 11%. Четверта позиція - за ФРН [2, с.4].

Зважаючи на місце і роль туризму в світовій економіці, Кабінет Міністрів України 29 квітня 2002 р. затвердив Державну програму розвитку туризму на 2002-2010 рр., у якій визначено пріоритети розвитку виїзного і внутрішнього туризму. На основі загальнодержавної розроблені й виконуються регіональні програми та програми окремих туристичних центрів. Розвиток туризму в них узгоджено з такими секторами економіки, як транспорт, торгівля, зв'язок, будівництво, сільське господарство, виробництво товарів широкого вжитку і туристичного призначення. Туризм розглядається як один з найперспективніших напрямів структурної перебудови економіки [3, с.20].

Аби визначити, як саме туристична галузь має розвиватися у Поліському регіоні України, щоб вона приносила відчутну користь економіці, слід з'ясувати, що ж таке українське Полісся. Йдеться не про конкретну область нашої країни, а про особливу історико-етнографічну зону, фактично - частину колишньої прабатьківщини слов'янських народів, котра до сьогодні зберегла найдавніші релікти праслов'янської та давньої української культур, що є постійними об'єктами вивчення дослідників-археологів, істориків, фольклористів, етнографів.

На сьогодні українське Полісся за чинним адміністративно-територіальним поділом охоплює північну Київщину, Чернігівщину, Житомирщину (окрім південних районів), північні райони Сумської області, Рівненщину та Волинську область (окрім крайнього півдня останніх двох областей). Головний чинник, від якого значною мірою залежать туристичні можливості Поліського регіону (як і будь-якого іншого), - це його природно-рекреаційні та кліматичні умови. Саме клімат (а тут він помірно-континентальний, зазвичай із теплим вологим літом і м'якою хмарною зимою) та ландшафт Полісся визначають не тільки основні напрями господарської діяльності регіону, а й специфіку розвитку його туристичної сфери. Українське Полісся - це плоска рівнина з незначними височинами, що перетинається багатьма річками з басейну Дніпра (це Прип'ять, Десна, Горинь, Стир, Тетерів, Уж, Остер, Березина, Уборть, Піна та ін.).

Та Полісся не було б Поліссям, якби не мало стільки чудових озер. Скажімо, якщо взяти Волинь, то саме місцеві озера роблять цей край дуже привабливим для туристів. Другою характерною ознакою поліського ландшафту є мішані ліси, що займають понад 2,5 млн. га. Надзвичайно багатий та різноманітний також рослинний і тваринний світ. Усе це природне розмаїття не може не використовуватись туристичною галуззю. Проте одних тільки природних ресурсів замало для того, аби Полісся стало привабливим у туристичному плані не лише для українців, але й для зовнішнього туриста. Важлива цілісна державна політика, куди органічно входить і розвиток туризму в зазначених вище областях.

Основними негативними чинниками, що позначаються на розвитку туризму на Поліссі, на думку більшості експертів, є, насамперед, відсутність цілісної системи державного управління туризмом і курортами у Поліському краї з боку місцевих адміністрацій, а також повільність темпів зростання обсягів інвестицій у розвиток матеріальної бази місцевого туризму. Не кращим чином на розвитку галузі позначаються і невідповідність переважної більшості туристичних об'єктів міжнародним стандартам та недостатність державної підтримки і комплексного підходу до рекламування національного туристичного продукту на внутрішньому та міжнародному ринку туристичних послуг. Заважає нормальній роботі галузі й відсутність ефективних маркетингових інструментів просування регіонального турпродукту на міжнародному ринку (іноземці не мають змоги дізнатися про існування туризму у Поліському краї) та брак відповідної сервісної інфраструктури для розвитку туристичної діяльності у сільській місцевості Полісся, а також незадовільний стан туристичної, сервісної та інформаційної

інфраструктури вздовж автомобільних доріг та міжнародних транспортних коридорів.

Щоб цей регіон отримав реальну можливість розвивати туристичну галузь, необхідно здійснити комплекс заходів, що дозволять усунути перераховані вище негативні тенденції. Першим кроком тут могло б стати створення стратегії розвитку туристичної галузі Полісся, яка повинна ґрунтуватися на комплексі умов, сприятливих для залучення інвестицій, та запровадження реальних механізмів стимулювання будівництва і реконструкції об'єктів туристичної й курортно-рекреаційної інфраструктури. Окрім того, не менш важливими є також організація належних умов для розвитку іноземного та внутрішнього туризму (зокрема, через підвищення якості туристичних послуг, розвиток окремих туристичних центрів, стимулювання певних видів туризму), сприяння розвитку готельного бізнесу, забезпечення гармонізації національних стандартів, а також підвищення якості туристичних послуг. Наступними кроками мусить стати створення загальнонаціонального реєстру туристичних ресурсів України, де окремою сторінкою будуть виділені туристичні ресурси Полісся, та забезпечення їх раціонального використання й охорони; ретельні дослідження туристичного ринку, що дозволить підготувати інформацію про Україну і її туристичні можливості та поширити її на міжнародному туристичному ринку й усередині держави. Тобто йдеться про туристичний імідж як країни в цілому, так і Поліського краю зокрема.

Окрім того, рекреаційне планування матеріальної бази має стати частиною загального плану облаштування території. Перед початком будівництва нового туристичного комплексу слід ретельно і повно вивчити його вплив на економіку і природу регіону. Це повинно стати частиною соціальної політики місцевих органів влади. Важлива умова реалізації такого проекту - отримання санітарного дозволу на утилізацію відходів і т.д. Адже його негативний вплив на оточуюче середовище - серйозна причина для відхилення проекту місцевою адміністрацією. Повітря, ґрунтові й наземні води, пляжі й ліси Полісся повинні залишатися чистими і захищеними. Розумне використання місцевих ландшафтів і пам'яток архітектури з туристичною метою, на думку В.А.Квартальнова, слід заохочувати [4,с.277]. Тож будь-який туристичний проект повинен плануватися так, щоб зберігати і навіть, якщо це можливо, покращувати стан навколишнього середовища.

Одним з видів туризму, який у регіональному туристичному бізнесі Полісся потенційно може зіграти ключову роль, є сільський, тобто відпочинок у сільській місцевості. Уже зараз у загальній структурі туристичного бізнесу цей вид як досить прибутковий, посідає чільне місце на світовому ринку, маючи чималі обсяги. Зрозуміло, що сільський туризм не може змагатися з морськими курортами чи популярними туристичними центрами на кшталт Парижа, проте він устиг зайняти власну нішу на ринку туристичних послуг. Так чи інакше сільський туризм створює робочі місця в сільській місцевості, сприяє використанню місцевих ресурсів, розширює можливості відпочинку для малозабезпеченого контингенту.

В Україні ця ніша внаслідок законодавчих прогалин і фактичної байдужості держави освоєна досить слабо і поки що переважно тримається на ентузіазмі окремих людей та Спілки сприяння розвитку сільського зеленого туризму. Є два основні види організації такого відпочинку городян свого регіону і жителів інших місцевостей або іноземних туристів: шляхом здачі у найм невеликих будиночків або квартир чи кімнат у невеликих сільських готелях або котеджах, влаштованих у мальовничих місцевостях; організації проживання відпочиваючих на фермі в сільському будинку безпосередньо в сім'ї. Це дозволяє туристам ближче познайомитися з сільським побутом, пізнати звичаї, взяти посильну участь у господарських роботах, харчуватися за одним столом з господарями й т.ін. Хоча така практика може створювати певні незручності й клопоти господарям, та це притягує у дім необхідні додаткові гроші й певним чином урізноманітнює рутину фермерського буття. Для гостей спеціально виділяються одна або декілька кімнат, вони належно прибираються, надається постільна білизна і необхідні речі, нерідко навіть одяг і взуття.

Постійно зростає зацікавлення людей визначними культурними, історичними та природними пам'ятками, якими багате Полісся. А сучасне транспортне сполучення може зробити цей регіон доступним не лише для українців, а й для іноземців. Та перелік пропонує для відвідин визначних пам'яток повинен розширюватися, до нього мають увійти усі культові споруди, замки й інші об'єкти, здатні зацікавити мандрівників з усього світу.

Значний вплив на зростання ринку туризму зроблять і нові технології в електроніці, супутниковому зв'язку і космічному машинобудуванні. Стане можливим проведення конференцій без присутності її учасників у обумовленому місці. А нові технології проведення конференцій, організацією яких займатимуться професіонали, сприятимуть зростанню так званого конгресного туризму. Очікується також зростання популярності освітніх турів, міжнародних студентських обмінів, у тому числі з метою вивчення іноземних мов, навчальних програм для дорослих. Спортивні заходи, у тому числі світового і європейського рівня, сприяють підвищенню інтересу до подорожі.

Однією з найважливіших умов залучення туристів у регіон є підвищення комфортності готелів і якості обслуговування. Бажано в кожному номері встановлювати відеотелефон і комп'ютер, підключений до глобальної мережі, для відправки будь-якої інформації. Слід пам'ятати, що більшість організаторів конгресного туризму надають великого значення екології. Також зростає популярність готелів-музеїв, тобто старих приватних готелів, що одночасно і світовим стандартам відповідають, і зберігають неповторну чарівність давнини. Окрім домашньої обстановки і помірних цін, вони дарують туристам і неповторну кухню. Меню ресторанів, барів, кафе теж повинне бути різноманітним і, враховуючи зростаючу популярність екзотичної кухні, мати власні родзинки.

Основні напрями розвитку туризму на перспективу визначатимуться чинниками соціального, економічного, політичного та екологічного характеру. Великий вплив на розвиток регіонального туризму Полісся виявлятиметься кон'юнктурою світового туристичного ринку. Ці дві групи чинників включають екзогенні і структурні змінні. До екзогенних змінних можна віднести соціальні, політичні, екологічні, демографічні чинники, а також ступінь науково-технічного прогресу, торгівлі, транспорту, зв'язку й ін. До структурних - чинники, що визначають структуру туристичного ринку: попит на послуги, їх пропозицію, розподіл самих ринків. Ці чинники мають різну динаміку зміни в часі й просторі і різний рівень впливу на розвиток туризму [5, с.275].

Основні напрями розвитку туризму в Україні на найближчу перспективу визначені у Законі України "Про туризм" [6]. Пріоритет розвитку вітчизняної туристичної індустрії буде за наступними видами туризму: внутрішнім, в'їзним, соціальним, самодіяльним. Враховуючи також світові тенденції, можна прогнозувати такі напрями розвитку регіонального туризму на Поліссі. Насамперед структура виїзду-в'їзду (наразі переважає виїзд) поступово змінюватиметься на користь в'їзду. Причому подальше збільшення долі в'їзного туристського потоку відбуватиметься за рахунок країн далекого зарубіжжя. Спостерігатиметься поступова переорієнтація виїзного туристського потоку в традиційні для українських громадян області: Рівненську, Київську, Чернігівську, Житомирську. Одночасно продовжуватиме розвиватися прикордонний туризм, підвищуватиметься питома вага внутрішнього туризму за рахунок збільшення молодіжних поїздок та рухливості літніх людей і осіб з середнім рівнем доходу, а дитячо-юнацький туризм розвиватиметься у межах самодіяльного, спортивного, похідного й пізнавального. Паралельно відроджуватимуться традиції туризму вихідного дня (так звані сімейні уїк-енди), що спостерігається уже зараз, зростатиме кількість екскурсій у програмах пізнавального внутрішнього туризму, збільшуватиметься популярність екологічного туризму і подорожей малими містами України.

Зважаючи на те, що нові технології у всіх галузях діяльності людини забезпечать стрімкий ривок у розвитку міжнародного ринку туризму, можна зробити ряд важливих висновків щодо потенціалу зростання туристичного ринку не лише в Україні в цілому, але й на Поліссі, що займає досить значну частину території нашої країни зокрема. Політична, соціальна і фінансова інтеграція у світі сприятиме розвитку і вдосконаленню торгівлі, готельної і транспортної інфраструктури та інших ресурсів туристичного ринку, дбайливому використуванню навколишнього середовища в цілях туризму, гарантуватиме безпеку туристів як в індустріально розвинутих, так і в країнах, що розвиваються. Це дозволяє стверджувати, що світовий туризм має величезний потенціал, котрий, за умови розумного його використання, дозволить отримувати значні прибутки. І вітчизняний як частина загального потоку, складовою частиною котрого є туризм у Поліському регіоні, - за умови приєднання до європейської спільноти, - теж не залишиться осторонь цього процесу.

Джерела та література:

1. Биржаков М.Б. Введение в туризм: Учебник. - СПб.: "Издательский дом Герда", 2006. - 512 с.
  2. Збірник матеріалів до секційного засідання колегії Міністерства культури і туризму України з питань туристично-курортної сфери 15 лютого 2007 року. - К. Міністерство культури і туризму України, 2007. - 48 с.
  3. Дядечко Л.П. Економіка туристичного бізнесу. Навчальний посібник. - К.: Центр учбової літератури, 2007. - 224 с.
  4. Квартальнов В.А. Туризм: Учебник.- М.: Финансы и статистика, 2004. - 320 с.: ил.
  5. Гуляев В.Г. Туризм: экономика и социальное развитие. - М.: Финансы и статистика, 2003. - 304 с: ил.
  6. Закон України "Про туризм". - Відомості Верховної Ради України, - 1995, № 31, с. 241
-

В'ячеслав Боднарчук

СТАН ОПТОВОГО РИНКУ ЕЛЕКТРИЧНОЇ ЕНЕРГІЇ УКРАЇНИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ПЛАНУВАННЯ СТРАТЕГІЧНОГО РОЗВИТКУ ЕНЕРГОГЕНЕРУЮЧИХ ПІДПРИЄМСТВ

На сьогодні важко уявити економіку будь-якої країни без такої важливої галузі, як електроенергетика. На жаль, як показує аналіз, сучасне становище енергогенеруючих підприємств в Україні багато в чому погіршилося порівняно з минулим. Це стосується зменшення обсягів виробництва, погіршення фінансового стану енергетичних компаній, старіння основних виробничих фондів, дефіциту кваліфікованих працівників тощо.

Однією з основних причин погіршення загальноекономічного стану в електроенергетиці є відсутність науково обґрунтованої стратегії розвитку підприємств-виробників енергетичної галузі, яка б опиралася на наукову методологічну основу. Відсутність або недовірність наукових розробок та практичних рекомендацій в напрямку реформування та адаптації фінансово-економічного механізму енергогенеруючих компаній до вимог ринкової економіки, необхідність вдосконалення системи управління діяльністю підприємств галузі, визначення стратегічних пріоритетів розвитку енергетики зумовлюють актуальність теми дослідження.

До прикладу, ще 16 листопада 2002 року була прийнята постанова Кабінету Міністрів України №1789 «Про схвалення Концепції функціонування та розвитку оптового ринку електричної енергії України», якою передбачалося вдосконалення організаційно-правових та економічних засад оптового ринку електричної енергії для забезпечення підвищення ефективності виробництва, передачі, розподілу та постачання електричної енергії, надійності постачання та подальшого розвитку конкурентного середовища. Однак до сьогодні вона практично не виконується.

Перехід до ринкових умов господарювання ініціював масштабне залучення промислового комплексу України до перетворень. Однак при всій важливості та необхідності цих перетворень, вони протікають повільно та малоефективно. Розрив старих економічних зв'язків, високий рівень нестабільності та невизначеності зовнішнього середовища, відсутність навиків розроблення довгострокової стратегії розвитку на рівні економічних суб'єктів промислового виробництва призвели до зниження конкурентоздатності української енергетики на внутрішньому та зовнішньому ринках, різкому падінню обсягів виробництва, значному скороченню чисельності промислово-виробничого персоналу, домінуючій кількості збиткових підприємств.

У таких умовах, безперечно, важливим є вибір осмисленої господарюючої поведінки самостійно діючих суб'єктів ринкової економіки. Збереження економічної самостійності та розвиток підприємства можливі лише в тому випадку, коли його діяльність буде адаптована до умов ринку. Це означає, що безперервність та ефективність функціонування промислового виробництва забезпечується лише тоді, коли воно здатне, використовуючи

наявний ресурсний та науковий потенціал, вчасно та активно реагувати на різноманітні зміни зовнішнього середовища. У зв'язку із цим необхідна дієва концепція, яка адекватно буде відображати наявні зміни, і найважливішим при цьому буде розробка довгострокової стратегії розвитку.

Слід сказати, що розвиток електроенергетичної галузі тісно пов'язаний з економікою держави в цілому. Тому розробка програми розвитку енергетики повинна проводитися у тісному зв'язку і у повній відповідності з програмами загальнодержавного розвитку. При розробці повноцінних програм розвитку постає ще одне важливе завдання дослідження: розробка достовірних та адекватних методів прогнозування кількісних, об'ємних та якісних показників діяльності компаній, які б враховували наявність резервів, стан та кількісні характеристики основних фондів, інші чинники, які б можна було використовувати в процесі розробки програм, комплексних та конкретних заходів по підвищенню ефективності функціонування підприємств галузі.

Управління стратегіями розвитку та функціонування є одним з найважливіших чинників, що визначають ефективність діяльності вітчизняного підприємства в ринковому середовищі, його фінансову стабільність та конкурентоздатність. Особливої нагальності цей чинник набуває в умовах ринкових перетворень національної економіки України, оскільки характер діяльності підприємств та промисловості в цілому на даний час визначає їх конкурентні якості не лише на вітчизняному, але й на світовому ринку.

Стратегічна важливість функціонування підприємств-виробників електричної та теплової енергії для держави зумовлює вибір оптимальної стратегії розвитку, що визначається показниками економічної ефективності їх діяльності. Враховуючи велику кількість способів та методів стратегічного управління, які характерні для різних етапів науково-технічного та технологічного розвитку виробництва, вибір методів узгодження внутрішнього та зовнішнього середовищ діяльності підприємств має для кожного окремого підприємства на кожному етапі його життєвого циклу важливе значення.

Незважаючи на достатньо велику кількість досліджень, присвячених проблемам стратегічного розвитку, їх наукове розроблення ще не можна вважати вичерпним. Має місце різноманітність точок зору, відсутність комплексного підходу, недосконалість понятійного апарату. Багато аспектів окреслених питань залишаються не зовсім чіткими та науково обґрунтованими для умов українського ринку. До них належать формалізація процесу визначення умов діяльності енергогенеруючих підприємств, розробка методичних підходів до формування та оцінки стратегічних альтернатив, вибір раціональної стратегії їх розвитку в умовах ринкової економіки.

Окрім того, розвиток продуктивних сил та виробничих відносин, динаміка науково-технічного прогресу постійно додають до існуючих питань нові проблеми, які потребують наукового дослідження. Все це обмежує використання стратегічного підходу до прийняття управлінських рішень в промисловості України загалом та в енергетиці зокрема.

Таким чином, стратегічний розвиток електроенергетичної галузі України потребує вирішення таких завдань:

- здійснення аналізу об'ємних, якісних і вартісних показників роботи підприємств та виявлення основних проблем і тенденцій соціально-економічного розвитку підприємств електроенергетики на базі дослідження функціонування галузі в цілому;
- виявлення основних особливостей і визначальних рис стратегії розвитку підприємств-виробників електричної та теплової енергії;
- розробка рекомендацій з удосконалення організаційно-економічної структури управління енергетичними компаніями;
- обґрунтування основних перспективних методів регулювання й умов розвитку енергетики;
- дослідження теоретичних положень та практичних методів формування стратегій промислового виробництва, враховуючи їх види, особливості прояву та розвиток понятійного апарату, який використовується при вивченні цих питань;
- аналіз стану стратегічної діяльності в енергетичному секторі економіки України, визначення причин низької стратегічної активності;
- аналіз основних методичних підходів та вироблення нової моделі методичних підходів до розробки виробничого портфеля підприємства;
- розробка методичних рекомендацій з економічної діагностики функціонування енергетики на основі факторної оцінки ресурсного потенціалу та зовнішнього середовища;

- розробка методичного апарату визначення альтернативних варіантів розвитку енергетичного підприємства з урахуванням роботи в умовах невизначеності та ризику;
- розробка алгоритму вибору раціональної стратегії розвитку виробництва в умовах ринкових відносин.

На сучасному етапі стратегічне планування сприймається як умова ефективного управління підприємством, і тому, в широкому розумінні слова, стратегічне планування — це “планування зростання, розвитку підприємства та інноваційне планування”¹. Тому на сучасній стадії розвитку економіки в Україні стратегічне планування та управління є інструментом боротьби з хаосом і сприймається як засіб подолання зростаючої нестабільності зовнішнього середовища.

Дослідження² зарубіжних вчених, об’єктом яких є вплив стратегічного планування на фінансові показники діяльності підприємства, виявили, що систематичне використання стратегічного планування спроможне значно покращити результати діяльності. На підставі узагальнення переваг стратегічного планування, зробленого зарубіжними вченими, можна виділити найголовніші з них³:

- забезпечує найефективніший розподіл ресурсів;
- сприяє вибору нової логіки майбутнього;
- сприяє цілісному, комплексному підходу до підприємства і його оточення;
- мінімізує нераціональні дії підприємства у питанні подолання несподіваних змін і покращує координацію його діяльності;
- виступає ефективним засобом підвищення спроможності підприємства долати зміни;
- сприяє баченню перспектив підприємства.

Стратегічний план є основою формування бізнес-плану підприємства. Він допомагає вирішити проблеми узгодження виробничих і відтворювальних процесів на підприємстві.

Разом із тактичним плануванням стратегічне планування дає змогу перевірити можливість реалізації основних цілей підприємства з урахуванням перспективних чинників. В умовах ринкової економіки стратегічне планування здійснюється, в першу чергу, у відповідності до цілей виживання, особливо це стосується електро- та теплогенеруючих компаній, відкидаючи на другий план природні цілі нормальних економічних умов (максимізація прибутку, максимізація обсягів продажу тощо). Можливі різні шляхи виживання, причому пріоритетний вибір залежить від зовнішніх та внутрішніх чинників. Якщо виживання досягається, то це є стимулом для формування наступних цілей. Таким чином, головним у виживанні є те, що ціль виживання служить базою для досягнення інших цілей і завдань. З іншого боку, стратегічне планування означає систематичну підготовку на майбутнє.

Фактично стратегія поведінки — це база, на якій будується весь процес стратегічного планування на підприємстві. “Стратегічне планування — це набір дій і рішень, які приймає керівництво, і які приводять до розробки специфічних стратегій, призначених для того, щоб допомогти підприємству досягнути своїх цілей”⁴. При цьому звертається увага на відомі чотири завдання, які розв’язуються в процесі стратегічного планування:

- 1) розподіл ресурсів;
- 2) адаптування до зовнішнього середовища;
- 3) внутрішня координація;
- 4) організаційний прогноз.

Мета стратегічного управління — це оптимальний стан господарського суб’єкта, спланований на певний проміжок часу.

Однак доволі часто при використанні методів планування на підприємствах енергетики в Україні зустрічаються такі недоліки:

1. Відсутність системності — переважно розробляється кілька недостатньо взаємопов’язаних або зовсім не пов’язаних фрагментів загальногосподарського плану. Техніко-економічне планування для структурних підрозділів часто зовсім не пов’язане із загальногосподарським планом підприємства і не визначає структуру оборотних засобів підприємства. Виникають проблеми при складанні бюджету. Існують значні розриви в розрахунковій логіці планування.

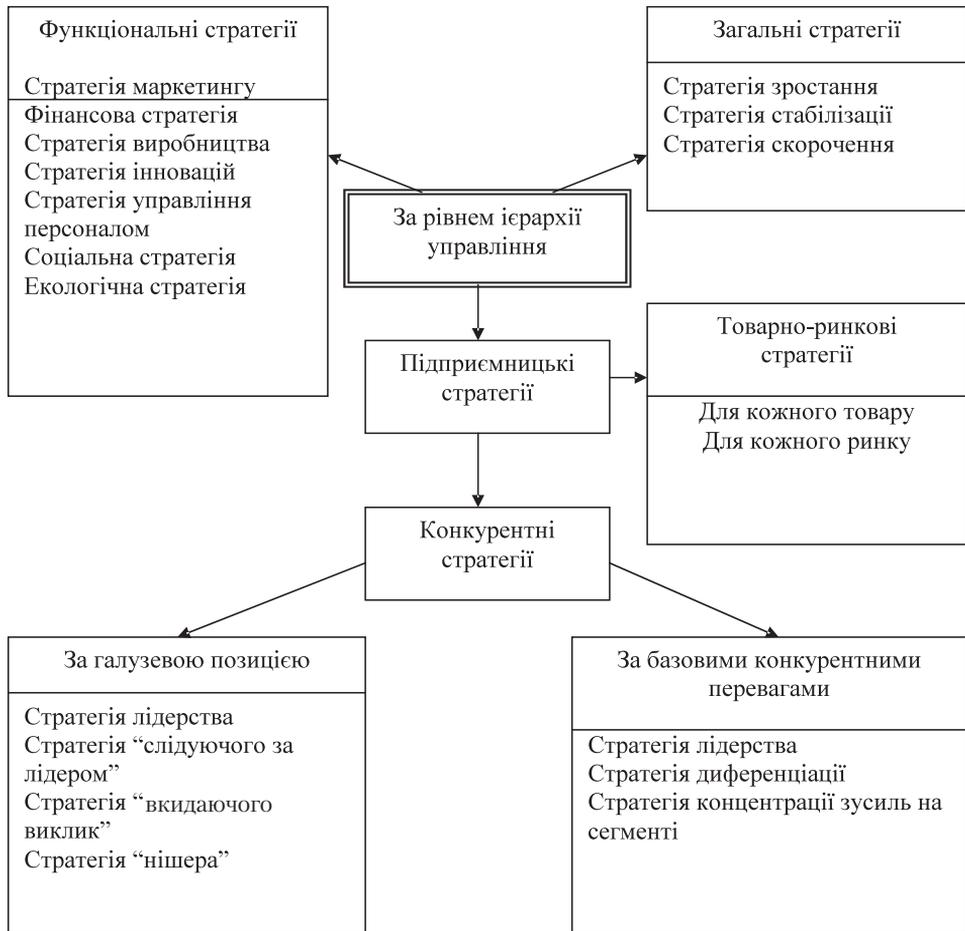
2. Плани розробляються від часткових до загальних, або за принципом додавання затрат при формуванні плану. При цьому прибуток визначається попитом, а не реальними можливостями виробництва і, тим більше, не кількісними параметрами, які повинні бути

досягнуті для задоволення інтересів власників підприємства. Сьогоднішні умови визначають розробку методів управління, котрі точно визначають результати діяльності кожного підрозділу як згідно з планом, так і фактично, пов'язуючи їх з результатами діяльності підприємства в цілому.

На підприємстві використовуються стратегії, відображені на рис. 1. Найголовнішою для підприємства в умовах економічної кризи або стагфляції економіки є стратегія виживання, яка спрямована на виведення підприємства з кризового стану.

Стратегія виживання спрямована на покращання стану підприємства шляхом ліквідації збиткових операцій, виходу з неперспективних ринків, скасування застарілих технологій тощо. Вона має захисний характер, спрямований на накопичення необхідного потенціалу підприємства для майбутнього зростання, на адаптацію підприємства до зовнішнього середовища.

Виокремлення деякими авторами⁵ соціальної та екологічної стратегії має важливе значення для підприємств у сучасних кризових умовах функціонування. Екологічна стратегія пов'язана з підтримкою умов для збереження навколишнього середовища і забезпечення розвитку підприємства як підсистеми екологічної системи, що особливо актуально для підприємств енергетичної галузі економіки.

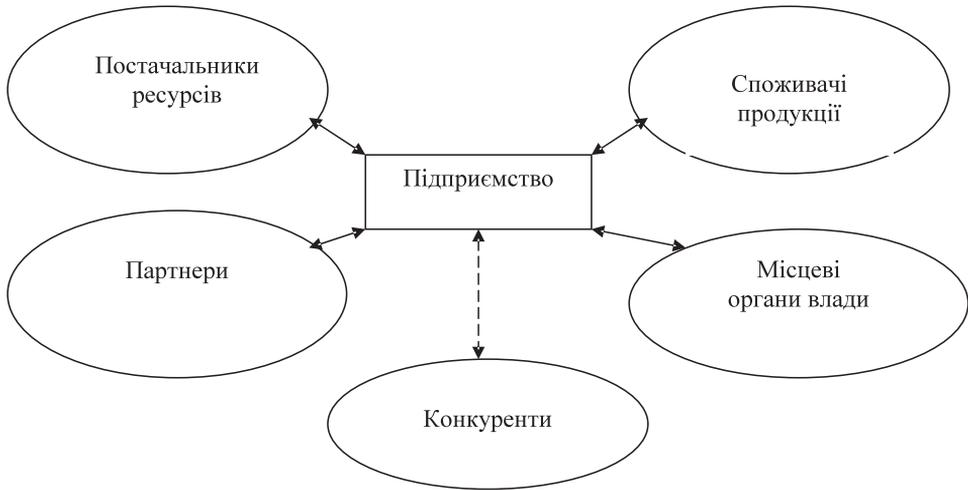

Рис.1 Класифікація стратегій підприємства

За змістом поставлених завдань стратегія формується у відповідності до принципу узгодженості діяльності підприємства із зовнішнім середовищем, оскільки зовнішнє середовище певною мірою може впливати на сегментацію фірми та її продукції на ринку. Зовнішнє середовище пов'язане з безпосередніми прямими контактами підприємства з учасниками відповідного сегмента діяльності. Серед учасників слід виділити (рис.2):

- постачальників господарських ресурсів (фінанси, сировина і матеріали, трудові ресурси);

- партнерів підприємства;
- споживачів продукції і посередників реалізації продукції підприємства;
- місцевих та державних органів влади, які займаються регулюванням виробничої діяльності тієї чи іншої галузі;
- конкурентів.

Рис.2 Зовнішнє середовище прямого впливу на діяльність підприємства⁶

Особливо необхідно підкреслити роль держави в електроенергетиці, оскільки її існування необхідне для створення механізму взаємовідносин підприємств. До прикладу, Національна комісія регулювання електроенергетики, окрім видачі відповідних ліцензій, здійснює регулювання тарифів на продаж виробленої електричної та теплової енергії, з одного боку, та встановлює ціни на необхідний для такого виробництва природний газ – з іншого боку. Тобто за допомогою корегувань енергетичного та податкового законодавства можна зменшувати вплив нестаціонарності і стохастичності в поведінці окремих господарських суб'єктів або галузей, які здійснюють юридичний контроль на ринку електричної та теплової енергії.

Електроенергетика є базовою галуззю національної економіки, ефективне функціонування якої є необхідною умовою стабілізації, структурних перетворень економіки, задоволення потреб населення та суспільного виробництва в електричній енергії. Від надійного і сталого функціонування галузі значною мірою залежать темпи виходу України зі скрутного економічного становища та рівень енергетичної безпеки держави.

Енергетичне обладнання майже вичерпало технічний ресурс, що призводить до зростання потреб у коштах на реконструкцію, ремонт та технологічне обслуговування.

Незадовільно вирішуються питання щодо залучення технічних інновацій, технологічної модернізації та інвестицій.

Обсяг виробництва електричної енергії в об'єднаній енергетичній системі України становив⁷ 171 520,6 МВт*год. у 1999 році, 170 753,3 у 2000 році, 172 753,3 МВт*год. у 2001 році, 185 200,0 МВт*год. у 2005 році та 171 815,06 МВт*год. у 2006 році.

Таким чином, після тривалого спаду у виробництві, який тривав до 2001 року, період з 2001 по 2005 рік ознаменувався стабільним зростанням. Однак рівень генерації електричної енергії за 2006 рік ледве перетнув межу 1999 року.

На сьогодні електроенергетичне обладнання галузі вкрай зношене і використовується на межі технічних можливостей. Ще на кінець 2001 року понад 95 відсотків енергоблоків відпрацювало свій розрахунковий ресурс, який становить 100 тис. годин, у тому числі 72 відсотки перевищили граничний ресурс - 170 тис. годин. Більше ніж 53 відсотки перебувають в експлуатації понад 220 тис. годин, що перевищує прийняту у світовій практиці межу фізичного зносу та морального старіння⁸.

Для запобігання виходу з ладу електроенергетичного обладнання нагальною є необхідність забезпечення надходження інвестицій в галузь.

Для підвищення конкурентоспроможності української економіки шляхом забезпечення

потреб споживачів в електричній енергії за мінімально можливою ціною на основі конкуренції між її виробниками та між постачальниками електричної енергії, надійного і безперебійного електропостачання споживачів, а також фінансової стабільності та прибутковості галузі і зацікавленості до неї з боку потенційних вітчизняних та іноземних інвесторів у 1996 році в Україні створено оптовий ринок електричної енергії (ОРЕ).

Нова економічна система ринкових відносин в електроенергетичній галузі України запроваджувалася з урахуванням того, що зазначена галузь функціонує в умовах об'єднаної енергетичної системи, яка включає в себе електростанції, електричні і теплові мережі, інші об'єкти електроенергетики зі спільним режимом виробництва, передачі та розподілу електричної енергії при централізованому управлінні цим режимом. Це значною мірою зумовило порядок ціноутворення на ОРЕ, купівлі-продажу електричної енергії, умови оформлення договірних відносин та інфраструктуру ОРЕ.

На державному рівні схвалено створення такої системи ОРЕ, яка була б випробуваною, простою, прозорою і враховувала б особливості енергетичної системи та структуру галузі.

За період функціонування ОРЕ в умовах вкрай тяжкої економічної ситуації в державі було закладено основу запровадження ринкових відносин в електроенергетиці та набуто значного досвіду.

Зокрема, досягнуто таких позитивних результатів:

створено підґрунтя для запровадження конкурентного середовища шляхом розподілу видів діяльності в електроенергетиці (виробництво, передача, постачання);

збережено об'єднану енергосистему України, що створює можливість безперервного доступу постачальників електричної енергії до об'єднаної та збалансованої потужності усіх виробників електричної енергії для гарантованого енергозабезпечення споживачів;

забезпечено функціонування збалансованого за потужністю погодинного ринку;

створено прозору систему функціонування як в частині обсягів купівлі-продажу електричної енергії, так і формування цін та платежів, що надає можливість контролю з боку членів ОРЕ;

в умовах ОРЕ за допомогою державного регулювання досягнуто підвищення рівня розрахунків коштами та уникнуто застосування бартерних схем;

створено умови для рівноправного доступу суб'єктів господарювання до ОРЕ;

забезпечується формування єдиної усередненої оптової ціни на електричну енергію;

напрацьовано та запроваджено нормативно-правову та договірну основу функціонування ОРЕ, яка може служити основою для його розвитку (Закон України «Про електроенергетику», умови та правила здійснення ліцензованих видів діяльності, Договір між членами оптового ринку електричної енергії, Правила ринку та ін.);

створено певні передумови для залучення інвестицій: визначено модель ОРЕ, систему відносин в ньому, створено нормативно-правову базу, регулюючий орган - НКРЕ, забезпечено ліцензування видів підприємницької діяльності в електроенергетиці тощо;

запроваджений ОРЕ має просту організаційну структуру;

закладено систему саморегулювання ОРЕ: рада ОРЕ, аудитор ОРЕ, арбітражна комісія;

закріплено розподіл функцій державного управління та регулювання діяльності в електроенергетиці і, зокрема, на ОРЕ.

Проблеми, що заважають ефективному функціонуванню ОРЕ, здебільшого пов'язані між собою, часто мають спільні причини виникнення, які переважно стосуються не стільки процесів функціонування ОРЕ, скільки опосередковано макроекономічного рівня, зокрема, недоліків системи державного фінансування пільгового споживання електричної енергії, податкової політики щодо електроенергетичної галузі, намагання розв'язати проблеми промисловості та сільського господарства, а також соціальні проблеми за рахунок електроенергетики.

Проблеми функціонування ОРЕ за ступенем їх впливу на забезпечення ефективної діяльності його учасників такі:

1) борги в ОРЕ та їх дисбаланс.

Проблема боргів набуває вирішального значення з огляду на її масштабність та темпи подальшого поширення. Наслідком нерозв'язання чи зволікання розв'язання проблеми боргів є загроза енергетичній безпеці держави через неможливість подальшого розвитку ОРЕ, банкрутство енергетичних компаній та підприємств, знос обладнання енергетичних компаній та підприємств, що загрожує функціонуванню об'єднаної енергетичної системи України, неможливість проведення ефективної приватизації енергетичних компаній;

2) неповна поточна оплата за електричну енергію.

Наслідком неповної поточної оплати за електричну енергію є неможливість

нормального функціонування енергетичних компаній та підприємств електроенергетичної галузі через вимивання обігових коштів, що не дозволяє ефективно провадити виробничо-господарську діяльність, неможливість її планування, подальше накопичення боргів на всіх рівнях розрахунків за електричну енергію.

Проблема неплатежів створює передумови для застосування негрошових форм розрахунків, існування в межах алгоритму розподілу коштів ОРЕ можливості суб'єктивного підходу до розрахунків з окремими учасниками, впровадження обмежень для платоспроможних споживачів електричної енергії через вимушене лімітування енергопостачання, адміністративного втручання у розподіл коштів між учасниками ОРЕ;

3) недосконалість системи договірних відносин в ОРЕ.

Наслідком недосконалої системи договірних відносин в ОРЕ є неповна поточна оплата за електричну енергію, що спричиняє спори між суб'єктами ОРЕ та проблеми під час проведення розрахунків ціни і платежів та формування графіка навантаження, а також створює умови діяльності в ОРЕ, які є непривабливими для потенційних інвесторів;

4) адміністративне втручання в управління грошовими потоками на ОРЕ.

Таке втручання викликане невідповідністю платежів за електричну енергію обсягам її виробництва та постачання. З метою забезпечення безперебійної роботи об'єктів галузі в цілому в межах ОРЕ здійснюється перерозподіл коштів між його учасниками шляхом внесення змін до алгоритму розподілу коштів, встановлення пріоритетних платежів, оголошення надзвичайних ситуацій, проведення розрахунків з використанням одноденного кредиту на підставі протоколів погодження.

Наслідками адміністративного втручання в управління грошовими потоками є погіршення фінансового стану тих енергетичних компаній, за рахунок яких здійснюється перерозподіл коштів на невизначений термін, неможливість учасників ОРЕ планувати перспективну діяльність, наявність ризиків для потенційних інвесторів;

5) «вимивання» обігових коштів внаслідок застосування методу нарахування податкових зобов'язань за фактом продажу електричної енергії.

Діюче податкове законодавство не враховує специфіку функціонування електроенергетичної галузі, особливо в умовах неплатежів за електричну енергію, що призводить до:

необхідності сплати енергетичними компаніями податкових зобов'язань у повному обсязі з недоотриманих обсягів коштів за реалізовану електричну енергію;

неефективного використання цільових надбавок до тарифів на електричну енергію, які застосовуються з метою фінансування будівництва об'єктів електроенергетичної галузі, в умовах неповної оплати за електричну енергію;

введення спеціального режиму погашення податкових зобов'язань шляхом податкової застави електричної енергії.

Наслідком існування цієї проблеми є суттєве погіршення фінансового стану енергетичних компаній, в тому числі зростання боргових зобов'язань;

6) обмеження конкуренції серед виробників електричної енергії не дає змоги формувати ефективну ринкову ціну на електричну енергію, що призводить до неоптимальних цінових сигналів для учасників ОРЕ, споживачів та потенційних інвесторів;

7) недосконалість тарифо- та ціноутворення.

Суть цієї проблеми полягає у нижченаведених факторах:

невідповідність системи тарифоутворення для споживачів електричної енергії системі ціноутворення на ОРЕ;

неповне відшкодування обґрунтованих витрат суб'єктів ОРЕ;

недосконалість системи тарифоутворення на послуги магістральних та міждержавних електричних мереж.

Наслідком існування цієї проблеми є формування неоптимальних цін на електричну енергію і тарифів на послуги учасників ОРЕ;

8) обмеження платоспроможного попиту в межах ОРЕ (система лімітування).

Незважаючи на достатні обсяги встановлених та експлуатаційно спроможних енергогенеруючих потужностей в ОРЕ, існує обмеження платоспроможного попиту на електричну енергію через встановлення лімітів на електропостачання, що не відповідає принципам ринкової економіки. При цьому відсутній прозорий механізм визначення і встановлення таких лімітів.

Наслідком обмежень через систему лімітування попиту на електричну енергію є зниження прибутковості діяльності енергопостачальних компаній та неможливість виконати договірні зобов'язання перед споживачами електричної енергії;

9) недосконалість систем комерційного обліку електричної енергії.

Суть проблеми полягає у тому, що точність приладів обліку часто не відповідає необхідним вимогам, крім того, не застосовуються у достатній кількості прилади з погодинним обліком, використовуються недосконалі системи передачі даних вимірювання.

Це призводить до зростання понаднормативних втрат електричної енергії, неможливості проведення точних та своєчасних погодинних розрахунків за електричну енергію і, як наслідок, до виникнення спірних питань між учасниками ОРЕ;

10) відсутність ринку системних допоміжних послуг (резерв потужності, регулювання частоти, регулювання напруги та інше).

Внаслідок невизначеності порядку ціноутворення на системні допоміжні послуги електричні станції, які включаються в роботу у зв'язку із системною необхідністю і для надання допоміжних послуг з метою забезпечення сталої роботи енергосистеми та якості електричної енергії, не мають для цього економічних стимулів, що обмежує важелі впливу на режими роботи в енергосистемі;

11) перехресне субсидіювання через оптову ринкову ціну на електричну енергію.

Таке субсидювання застосовується у зв'язку із регулюванням тарифів для населення, інших категорій споживачів, у тому числі тих, хто користується диференційованими тарифами, а також окремих постачальників електричної енергії. Перехресне субсидювання виникає внаслідок того, що неоптимальні рівні роздрібних тарифів стали заходом соціального захисту окремих споживачів, зокрема населення, за рахунок підвищення цін для інших споживачів, у тому числі промислових.

До наслідків перехресного субсидювання слід віднести:

завищення цін на електричну енергію промислових споживачів через підтримання соціально необхідного рівня тарифу для населення, що може призвести до стримування подальшого зростання обсягів промислового виробництва у зв'язку із неконкурентоспроможністю окремих продукцій підприємств;

спотворення цінкових сигналів і орієнтирів: для споживачів - щодо доцільних обсягів споживання електричної енергії, для інвесторів - щодо ефективності вкладення інвестицій не тільки в електроенергетичну галузь, але і в інші галузі економіки;

підтримка фінансового стану одних категорій споживачів за рахунок інших;

виконання зобов'язань держави перед стратегічними інвесторами в процесі приватизації за рахунок решти енергопостачальних компаній та їх споживачів;

12) адміністративне втручання в управління ОРЕ та діяльність його суб'єктів.

На сьогодні ОРЕ не є саморегульованою, чіткою і динамічною ринковою структурою, незважаючи на існування в його інфраструктурі органів управління (загальні збори та рада ОРЕ), арбітражної комісії для вирішення спорів та незалежного аудитора ОРЕ, які повинні забезпечити саморегулювання. Суттєво знижена ефективність діяльності загальних зборів та ради ОРЕ і можливість реального впливу цих колегіальних органів на функціонування ОРЕ.

Зважаючи на це, учасники ОРЕ не можуть здійснювати діяльність як комерційно незалежні суб'єкти, що прагнуть досягти економічної мети своєї діяльності;

13) недосконалість системи державного регулювання в електроенергетиці.

У зв'язку із недостатністю законодавчого врегулювання статусу НКРЕ, елементів її незалежності, меж державного впливу на діяльність суб'єктів господарювання на ОРЕ, неможливістю врегулювання на основі діючого законодавства питання щодо економічної незалежності НКРЕ можуть створюватись умови для прийняття неефективних рішень щодо функціонування ОРЕ та діяльності його учасників;

14) недостатня врегульованість і прозорість процедур здійснення експорту, імпорту і транзиту електричної енергії.

Це призводить до неможливості реалізації економічних переваг від здійснення експортно-імпортних операцій і транзиту електричної енергії, а також до невідповідності процедур експорту, імпорту і транзиту вимогам європейського законодавства;

15) відсутність можливості створення привабливого інвестиційного клімату для спорудження сучасних енергетичних потужностей.

Суть проблеми полягає в тому, що через невпевненість у стабільності діючого законодавства і неможливість відшкодування вкладених коштів та отримання прибутку стримуються інвестиції в електроенергетику.

Це призводить до зносу, старіння, зниження ефективності енергогенеруючого обладнання та дефіциту маневрових потужностей;

16) нерівність умов щодо створення конкурентного середовища на ринку постачання електричної енергії.

Суть проблеми полягає в тому, що через недосконалість нормативної та договірної бази для взаємодії постачальників електричної енергії за регульованим тарифом та

незалежних постачальників, недостатньо розвинене конкурентне середовище на ринку постачання електричної енергії.

Це призводить до формування неоптимальних цін для споживачів, а також дає можливість місцевим постачальникам використовувати своє монополіне становище щодо надання послуг з передачі електричної енергії та інформаційних послуг;

17) відсутність механізмів страхування фінансових ризиків та забезпечення виконання договірних платіжних зобов'язань учасників ОРЕ.

Незастосування передбачених договором механізмів забезпечення постачальниками договірних платіжних зобов'язань (авансового платежу та акредитивів, а також механізмів фінансових контрактів), створює високий ступінь ризику роботи в ОРЕ. Наслідками відсутності цих ефективних інструментів є борги, банкрутство енергетичних компаній і непередбачуваність фінансових результатів в умовах коливання оптової ринкової ціни.

Таким чином, зважаючи на членство всіх виробників електричної енергії, обсяг виробництва яких перевищує 20 МВт/год., в оптовому ринку електричної енергії України, метою подальшого розвитку ОРЕ, а значить, і розвитку енергогенеруючих підприємств є:

- забезпечення енергетичної безпеки держави;

- надійне та безперервне задоволення потреб споживачів в електричній енергії за оптимальною ціною на основі конкуренції між виробниками і між постачальниками з урахуванням економічно обґрунтованих витрат на її виробництво, передачу та постачання;

- забезпечення фінансової стабільності і прибутковості підприємств електроенергетичної галузі і залучення інвестицій в галузь;

- подальший розвиток конкурентного середовища в ОРЕ;

- технічне оновлення електроенергетичної галузі.

При подальшому розвитку ОРЕ повинен базуватися на таких принципах:

- відкритості - забезпечення рівних можливостей для доступу на ОРЕ суб'єктів господарської діяльності;

- саморегульованості ОРЕ;

- справедливої конкуренції між виробниками електричної енергії в умовах рівних прав і можливостей, розвитку конкуренції шляхом вдосконалення правил роботи ОРЕ, недопущення дискримінації учасників ОРЕ;

- ефективного ціноутворення;

- незалежного державного регулювання, яке забезпечує баланс інтересів держави, учасників ОРЕ і споживачів;

- стабільності і достатності нормативно-правової та договірної бази функціонування ОРЕ, яка регламентує відносини між суб'єктами цього ринку;

- прозорості розрахунків та формування ціни на електричну енергію в ОРЕ із дотриманням конфіденційності;

- можливості інтеграції в європейські ринки електричної енергії;

- енергозбереження та захисту навколишнього середовища;

- забезпечення енергетичної безпеки функціонування галузі.

Аналізуючи ситуацію щодо господарювання енергогенеруючих підприємств в Україні, можна зазначити, що вироблення довгострокової стратегії розвитку – це доволі нове явище у вітчизняній практиці управління, до якого енергетичні підприємства переважно не готові: ні в технічному, ні в організаційно-методичному плані.

Висвітлення теми перспектив стратегічного планування для підприємств-виробників електричної енергії показало таке:

1. Вироблення стратегічного плану розвитку енергогенеруючих підприємств передбачає наявність у суб'єктів господарювання не тільки ресурсної, але і наукової бази для досягнення конкретних цілей виробництва – конкурентоздатності і позитивної рентабельності. Процедура розробки стратегії розвитку конкретного підприємства призводить до необхідності чіткої класифікації стратегій, враховуючи їх різноманітність, та вибору з них найоптимальнішої у визначений період часу.

2. Встановлено, що стратегія виживання є основною корпоративною стратегією більшості підприємств-виробників електричної енергії в Україні, що проявляється в стратегіях економії та реструктуризації. Але в епоху високих технологій для забезпечення конкурентоздатності виробництва особливої ролі і значення набуває інноваційна стратегія як на державному рівні, так і на рівні окремого промислового підприємства.

3. В умовах нестабільності ринкової ситуації в Україні забезпечення конкурентоздатності енергогенеруючих підприємств може базуватися на альтернативних варіантах їх розвитку в залежності від ринкової ситуації та рівня ризику при орієнтації на певний варіант діяльності.

4. Основними причинами, які перешкоджають стратегічному плануванню та

виробленню стратегій розвитку на енергогенеруючих підприємствах України, а значить, використанню перевірених у світовій практиці методів управління, є збитковість більшості підприємств, недостатність інвестиційних довгострокових кредитів, постійно змінна законодавча та нормативна база, недосконала система оподаткування та регулювання тарифів з боку Національної комісії регулювання електроенергетики України, відсутність чіткої та ефективної промислової політики держави.

Джерела та література:

1. Постанова Кабінету Міністрів України №1789 від 16 листопада 2002 «Про схвалення Концепції функціонування та розвитку оптового ринку електричної енергії України»;
2. Матеріали щорічних загальних зборів членів оптового ринку електричної енергії України;
3. Ансофф І. Новая корпоративная стратегия — СПб.: Питер Ком.,1999. 416 с.;
4. Белошапова В. А., Загорий Г. В. Стратегическое управление: принципы и международная практика: Учебник / Под ред. В. А. Белошапки — К.: Абсолют В. 1998. — 352 с.;
5. Виссема Х. Менеджмент в подразделениях фирмы (предпринимательство и координация в децентрализованной компании): Пер. с англ. — М.: ИНФРА — М, 1996. — 288 с.;
6. Воронкова А. Э. Стратегическое управление конкурентоспособностью потенциала предприятия: диагностика и организация. — Луганск, 2000. — 315 с.;
7. Герасимчук В. Г. Стратегічне управління підприємством. Графічне моделювання: Навч. пос. — К.: КНЕУ, 2000. — 360 с.;
8. Igor Ansoff, Edward McDonnell Implanting strategic management, second edition. — New York : 1983. — 236 p.;
9. Кинг У., Клиланд Д. Стратегическое планирование и хозяйственная политика. — М.: Прогресс, 1982. — 397 с.;
10. Клейнер Г. Б., Тамбовцев В. Л., Качалов Р.М. Предприятия в нестабильной экономической среде: риски, стратегия, безопасность. - М.: Экономика, 1997.;
11. Коломойцев В.Е. Структурна трансформація промислового комплексу України: Монографія. - К.: "Українська енциклопедія". 1997.- 304 с.;
12. Немцов В.Д., Довгань Л.Є. Стратегічний менеджмент. Навчальний посібник. — К.: ТОВ «УВПК «ЕксОб», 2001. — 560 с.;
13. Пастухова В.В. Стратегічне управління підприємством: філософія, політика, ефективність: Монографія / Київ. Нац. торг.-екон. ун-т. — К., 2002. — 301 с.;
14. Покропивний С. Ф., Колот В. М. Підприємство: Стратегія, організація, ефективність. — К.: КНЕУ, 1998. — 352 с.;
15. Промышленное производство в Украине: проблемы стабилизации и развития./ Л. А. Збарзская и др. /Донецк. 1999. — 321 с.;
16. Путятин Ю.А., Пушкарь А.И., Тридид А.Н. Финансовые механизмы стратегического управления развитием предприятия — Х., "Основа", 1999. — 488 с.;
17. Хан Д. Планирование и контроль: концепция контроллинга: Пер. с нем. — М.: Финансы и статистика, 1997. — 800 с..

Сноски:

- 1 Хан Д. Планирование и контроль: концепция контроллинга: Пер. с нем. — М.: Финансы и статистика, 1997. — 800 с.
- 2 Ансофф И. Новая корпоративная стратегия — СПб.: Питер Ком.,1999. 416 с.
- 3 Виссема Х. Менеджмент в подразделениях фирмы (предпринимательство и координация в децентрализованной компании): Пер. с англ. — М.: ИНФРА — М, 1996. — 288 с.;
- Белошапова В. А., Загорий Г. В. Стратегическое управление: принципы и международная практика: Учебник / Под ред. В. А. Белошапки — К.: Абсолют В. 1998. — 352 с.;
- Кинг У., Клиланд Д. Стратегическое планирование и хозяйственная политика. — М.: Прогресс, 1982. — 397 с.
- 4 Igor Ansoff, Edward McDonnell Implanting strategic management, second edition. — New York : 1983. — 236 p.
- 5 - Покропивний С. Ф., Колот В. М. Підприємство: Стратегія, організація, ефективність. — К.: КНЕУ, 1998. — 352 с.;
- Герасимчук В. Г. Стратегічне управління підприємством. Графічне моделювання: Навч. пос. — К.: КНЕУ, 2000. — 360 с.
- 6 Немцов В.Д., Довгань Л.Є. Стратегічний менеджмент. Навчальний посібник. — К.: ТОВ «УВПК «ЕксОб», 2001. — 560 с.
- 7 Матеріали щорічних загальних зборів членів оптового ринку електричної енергії України.
- 8 Постанова Кабінету Міністрів України №1789 від 16 листопада 2002 року «Про схвалення Концепції функціонування та розвитку оптового ринку електричної енергії України».

ПРО АВТОРІВ

Старовойтенко Інна - кандидат історичних наук (м. Київ).

Половець Володимир - доктор історичних наук, професор, зав.кафедри українознавства і політології ЧДПУ ім. Т.Г. Шевченка.

Пиріг Петро - доктор історичних наук, професор (м. Чернігів).

о. Мицик Юрій - доктор історичних наук, професор (м. Київ).

Ситий Ігор - кандидат історичних наук (м. Чернігів).

Чернецький Євген - історик (м. Біла Церква).

Павленко Сергій - редактор журналу «Сіверянський літопис».

Мекшун Людмила - кандидат економічних наук, доцент, викладач Чернігівського державного інституту економіки та управління (ЧДІЕУ).

Дібров Сергій - кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри архівознавства і спеціальних галузей історичної науки історичного факультету Київського національного університету ім. Т.Г. Шевченка.

Стрижак Євген - аспірант Черкаського державного технологічного університету.

Чубіна Тетяна - кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри історії України Черкаського державного технологічного університету.

Шевченко Віктор - кандидат історичних наук (м. Чернігів).

Дудко Віктор - кандидат філологічних наук (м. Київ).

Рахно Олександр - кандидат історичних наук (м. Чернігів).

Брик Олексій - письменник (м. Чернігів).

Морозова Анна - кандидат історичних наук, головний спеціаліст Держархіву Чернігівської області.

Хоменко Ілля - кандидат філологічних наук, докторант Інституту журналістики Київського національного університету ім. Т.Г.Шевченка, лауреат премії ім. І.Франка.

Чорний Олександр - кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії та культурології ЧДПУ ім. Т.Г. Шевченка.

Гончарова Ірина - доцент кафедри філософії та соціології Ніжинського державного університету ім. М. Гоголя.

Кушерець Тамара - кандидат філософських наук, доцент, завідувач кафедри філософії та соціології НДУ.

Довбня Віктор - кандидат філософських наук, проректор з науково-педагогічної роботи Чернігівського обласного інституту післядипломної освіти.

Чорна Лариса - кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії та культурології ЧДПУ ім. Т.Г. Шевченка.

Демченко Тамара - кандидат історичних наук (м. Чернігів).

Ткач Михась - член Національної спілки письменників, головний редактор журналу «Літературний Чернігів».

Царенок Андрій - аспірант кафедри філософії та культурології Чернігівського державного педагогічного університету ім. Т.Г. Шевченка.

Ямпольць Павло - старший викладач Чернігівської філії Рівненського інституту слов'янознавства КСУ.

Каракай Юрій - кандидат економічних наук, доцент Чернігівського інституту інформації, бізнесу і права.

Бриль Кирило - головний спеціаліст відділу контролю апарату Чернігівської облдержадміністрації, аспірант кафедри туризму Чернігівського державного інституту економіки та управління.

Товстиженко Олена - кафедра економічних наук (ЧДІЕУ).

Боднарчук В'ячеслав - здобувач наукового ступеня кандидата економічних наук (ЧДІЕУ).

Кохась Олександр - викладач кафедри фінансів та обліку Чернігівського факультету бізнесу при ДВНЗ «Українська академія бізнесу та підприємництва».